

๒๙๔ ๓๑๘๘

๙๔ ๒๓๑๖

๙. ๓

วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ

ปริญญานิพนธ์

ของ

นิกิจ พลายชุม

๒๓ ค.ศ. ๒๕๒๓

สำนักพิมพ์สมุทกลาง มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. ๓๙๒๑๕๗๕, ๓๙๑๕๐๕๘

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ ๒๕๒๓

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ

บทกวีย่อ

ของ

นิกิจ พลายชุม

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2523

งานวิจัยนี้ มีจุดมุ่งหมาย เพื่อศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาศาสนาการตีความธรรม และการใช้ถ้อยคำ
สำนวนและภาษา ที่ปรากฏอยู่ในผลงานของพุทธทาสภิกขุ

ผู้วิจัยได้ศึกษาวรรณกรรมต่าง ๆ ของพุทธทาสภิกขุที่กล่าวไว้ในขอบเขตการศึกษากันแล้วโดย
ละเอียด ได้ไปสัมภาษณ์พุทธทาสภิกขุ และผู้อื่น ๆ เมื่อเก็บรวบรวมข้อมูลแล้ว ก็นำไปวิเคราะห์โดย
ใช้ปรัชญาศาสนาเป็นเกณฑ์

ผลการวิจัยปรากฏว่า ในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ มีปรัชญาศาสนาสำคัญ ๆ หลายศาสนา
เช่นปรัชญาพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายเถรวาท และมหายาน ศาสนาฮินดู ศาสนาเชน ศาสนาคริสต์ เฉพาะ
พุทธศาสนา แนวการสอนแบบเซ็น ดูเหมือนมีอิทธิพลต่องานของพุทธทาสภิกขุมากที่สุด

ศาสนาเหล่านี้ มีปรัชญาพื้นฐานเหมือนกัน คือต่างก็สอนให้คนละความเห็นแก่ตัว เพื่อลดความทุกข์
และบรรลุสุขนิรันดร์ในสวรรค์ศาสนาพุทธต่างจากศาสนาอื่นตรงที่สอนให้ไปไกลกว่านั้น คือให้เข้าถึงนิพพาน
อันเป็นสภาวะที่ดับโดยไม่มีเหลือ

การตีความธรรม มีสองประเภทคือ การตีความในแง่มูลกัจจายน์ และธรรมาธิฐาน พุทธทาส
ภิกขุใช้ว่า "ภาษาคน" กับ "ภาษาธรรม" ภาษาคนตีความโดยการอธิบายความตามรูปศัพท์ให้ชัดเจนขึ้น
และเล่านิทานประกอบ ภาษาธรรมตีความโดยใช้ปริศนาธรรม และถ้อยคำสำนวน เพื่อค้นหา
ความหมายที่แฝงอยู่ ณ ข้อความนั้น ๆ

พุทธทาสภิกขุ มักจะใช้คำศัพท์ว่า ๆ มีศัพท์ภาษาอังกฤษปน และรุ่งรังไปด้วยศัพท์เฉพาะ
แต่หลักการสอนก็มีชีวิตชีวา และท้าทายความคิดอย่างยิ่ง ท่านใช้ภาษาว่าง ๆ แต่กินความลึกซึ้ง

AN ANALYSIS OF BUDDHADĀSA BHIKKHU'S LITTERARY WORKS

AN ABSTRACT

BY

NIKICH PLAICHOOM

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education Degree

Sri Nakharinwirot University

February 1980

This thesis is an attempt to study and analyze the philosophy of religions, the interpretation of the Dharma and wording and language as used in Buddhadasa Bhikkhu's works.

The analysis consists of three steps of procedure. The first one confines itself to the study of Buddhadasa Bhikkhu's literary works. The second step is concerned with an interview with Buddhadasa Bhikkhu himself and other experts, while the last one concentrates on an analysis of his works on the basis of religious philosophy.

It has been found that there existed in the works the philosophy of many world religions such as Buddhism, both Theravada school and Mahayana one, Jainism, Hinduism and Christianity. As for Buddhism, the Zen way of teaching appeared to have greatly exercised its influence upon Buddhadasa Bhikkhu's works.

All the religions mentioned have similar basis philosophy, namely, to teach people not to be selfish in order to reduce suffering and attain to eternal bliss in heaven. Buddhism, however, has taught to go beyond suffering and happiness to attain to Nirvana - the State of Extinction without Remainder.

As regards the interpretation of the Dharma, there were two categories, Puggaladhitthana and Dhammadhitthana, or, to use Buddhadasa Bhikkhu's terms, Human language and Dharma language. Human language was introduced by literal expression and Dharma fables. Dharma language was interpreted by Dharma Riddles and idiomatic expression to convey a deeper connotation of the contexts.

His style preaching, though somewhat repetitious and mixed with English renderings and technical terms, was lively and challenging. The language used was simple and yet profound in meaning.

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิติได้พิจารณาปัญหานี้เรียบร้อยแล้ว เห็นสมควร
รับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักฐานการศึกษานานาชาติของมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒได้

..... ๒๕๖๓ ประธาน.

..... ๒๕๖๓ กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้เพราะผู้ค้นคว้าได้รับความกรุณาจาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เสรีพรพจน์ วรณปก ประธานกรรมการ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุนันtha ไสริัจ กรรมการที่ได้ให้แนวคิดให้คำแนะนำให้กำลังใจ และสละเวลาตรวจแก้ไขข้อบกพร่องด้วยความเอาใจใส่ยิ่ง จนปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดี ผู้ค้นควารู้สึกซาบซึ้งในน้ำใจและความกรุณาของท่านทั้งสองเป็นอย่างยิ่ง จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณพระเทพคุณพระเทพวิสุทธิเมธี (พุทธทาสภิกขุ) และท่านธรรมทาส พานิช ที่เมตตาให้ความกระจ่างแจ้งเกี่ยวกับชีวประวัติผลงาน และหลักธรรมที่เกี่ยวกับวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ กราบขอบพระคุณพระวรศักดิ์ วรธมโม พระบุญเพ็ง นิสุสโร (บุญรอบ) และสามเณรสาณิต สมแก้ว ที่กรุณาอำนวยความสะดวก และให้ความรู้เกี่ยวกับภาพปริสนาธรรมในโรงมหรสพทางวิญญาณ แห่งสวนโมกขพลาราม ผู้ค้นคว้าขอจารึกพระคุณไว้ในใจตลอดไป

ขอขอบพระคุณ นายแพทย์คัมภีร์ เชียง ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน โดยเฉพาะ นิกายเซ็น ขอบพระคุณศาสตราจารย์ มล.บุญเหลือ เทพสุวรรณ ที่กรุณาให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องการศึกษา

นอกจากนี้ผู้ค้นคว่ายังได้รับความกรุณาจาก อาจารย์สมนึก มาสทานแห่งโรงเรียนวัชราน้ำไหล ที่ได้ให้ความช่วยเหลือแนะนำ เมื่อผู้ค้นคว้าไปสวนโมกขพลารามครั้งแรก และอาจารย์สมพร มั่นตะสูตร อาจารย์วงเทียน สุขบาง อาจารย์นเรศ ปิยะพันธุ์ และอาจารย์วิภา วงศ์วิสิทธิ์ ที่ได้กรุณาช่วยเหลือในด้านการจัดพิมพ์ ตลอดจนผู้ทรงวิทยาคุณ และแหล่ง ความรู้ทั้งหลายที่เอื้ออำนวยให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จด้วยดี พระคุณอันนี้จะไม่สลายไปจากใจ

อนึ่งปริญญานิพนธ์ฉบับนี้จะไม่สำเร็จลุล่วงลงด้วยดี ถ้าหากขาดคุณพ่อ คุณแม่ พี่น้อง และมีทราสนิ เพื่อมอบหมายให้ตลอดจนถึงคณาจารย์ ที่ให้กำลังใจ กำลังทรัพย์ สนับสนุนจนผู้ค้นคว้าสำเร็จการศึกษา มหามัณจิต พระคุณเหล่านี้หาที่สุดมิได้

นิกิจ พลายนุ่ม

สารบัญ

บทที่

หน้า

๑ บทนำ

ภูมิหลัง	๑
ความมุ่งหมายในการศึกษาคนควา	๔
ความสำคัญของการศึกษาคนควา	๕
ขอบเขตของการศึกษาคนควา	๕
คำจำกัดความศัพท์เฉพาะ	๑๐
วิธีดำเนินการศึกษาคนควา	๑๐
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาคนควา	๑๑
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาคนควาทางด้านปรัชญาศาสนา	๑๑
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาคนควาทางด้านการตีความ	๒๐

๒ ปรัชญาศาสนา

พุทธปรัชญา	๒๒
วิเคราะห์พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท	๓๑
ความเป็นมาของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท	๓๑
วิเคราะห์พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ	๓๗
หมวดที่เป็นข้อธรรมะโดยตรง	๓๘
สัญญาตา (ความว่าง)	๔๒
ฉักริธรรม	๔๔
ปัจจุสมุปบาท	๖๗
กรรมกับวิภังสสาร	๗๓
นิพพาน	๗๔

หมวดกรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล	๘๓
ไตรสิกขา	๘๕
การปฏิบัติสมาธิวิปัสสนา	๘๘
สติปัฏฐาน ๔	๙๒
หลักปฏิบัติธรรมแบบประยুক্তอื่นๆ	๙๔
หมวดกรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของสังคม	๙๕
หลักธรรมและแนวคิดที่เกี่ยวกับการเมืองและการปกครอง	๙๘
หลักธรรมและแนวคิดที่เกี่ยวกับการศึกษา	๑๐๑
หลักธรรมและแนวคิดที่เกี่ยวกับขรวาจาและพิธีกรรม	๑๐๔
หลักธรรมและแนวคิดที่เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ	๑๐๘
หมวดกรรมที่อยู่ในรูปของบทรอยกรอง	๑๑๐
หมวดรอยกรองประเภทคำกลอน	๑๑๒
คำกลอนประเภทให้คติธรรมสั้นๆ	๑๑๔
คำกลอนประเภทเรื่องยาว ..	๑๑๕
คำกลอนประเภทแปลและแปลง	๑๓๑
หมวดรอยกรองประเภทโคลง	๑๓๘
หมวดรอยกรองประเภทกาพย์	๑๔๒
หมวดรอยกรองประเภทฉันท์	๑๑๔
วิเคราะห์พุทธปรัชญาฝ่ายมหายาน (นิกายเซ็น)	๑๔๓
คุณลักษณะแห่งนิกายเซ็น	๑๔๘
มรรควิธีแห่งเซ็น	๑๕๐
วิเคราะห์พุทธปรัชญานิกายเซ็นในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชน	๑๕๒
หมวดที่เป็นขอธรรมะโดยตรง	๑๕๒
หมวดกรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล	๑๕๕
หมวดกรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของสังคม	๑๕๖
หมวดกรรมที่อยู่ในรูปของบทรอยกรอง	๑๕๘

วิเคราะห์ปรัชญาศาสนาคริสต์ในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ	๑๖๑
ปัญหาในส่วนที่เป็นประวัติตามคัมภีร์ไบเบิล	๑๖๒
พระเจ้าสร้างโลกและมนุษย์	๑๖๒
ต้นไม้ที่รู้จักความดีความชั่วกับต้นไม้แห่งชีวิต	๑๖๕
ปัญหาเกี่ยวกับพระเจ้า	๑๖๖
พระเจ้าในฐานะเป็นสิ่งที่มิได้อยู่หรือไม่มีอยู่	๑๖๗
พระเจ้าในฐานะเป็นพระบิดา พระบุตร และพระวิญญาณ	๑๖๘
ปัญหาเกี่ยวกับหลักธรรม	๑๗๒
อนัตตา, สุนฺดรา ในคัมภีร์ไบเบิล	๑๗๒
ความรัก	๑๗๓
การไถ่บาปและผลสุดท้ายที่เราจะได้รับ	๑๗๔
การอธิบายคำ ขอบความ สัญลักษณ์ และปาทิหารียในคัมภีร์ไบเบิล	๑๗๗
ปรัชญาศาสนาอื่นๆ	๑๘๐
๓ วิเคราะห์การตีความและการใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธทาสภิกขุ	๑๘๓
วิเคราะห์การตีความของพุทธทาสภิกขุ	๑๘๓
การตีความในแง่มุคลาธิษฐาน	๑๘๓
การอธิบาย (หรือตีความ) ถ้อยคำสำนวนตามตัวอักษร	๑๘๓
การตีความ เรื่องสมมุติและนิทานเปรียบเทียบ	๑๘๕
การตีความในแง่ธรรมาธิษฐาน	๑๘๐
การตีความถ้อยคำ	๑๘๑
การตีความสำนวนเปรียบเทียบ	๒๐๑
การตีความโวหารภาพพจน์แบบมุคลาธิษฐาน	๒๐๔
การตีความปริศนาธรรม	๒๐๗
ถ้อยคำที่เป็นปริศนาธรรม	๒๐๘
ภาพปริศนาธรรม	๒๑๐

ภาพปริศนาธรรมของนิกายเซ็น	๒๑๐
ภาพปริศนาธรรมชุดล่อความจริง	๒๒๔
ภาพปริศนาธรรมไทย	๒๒๕
นิทานปริศนาธรรม	๒๓๕
นิทานปริศนาธรรมของพุทธทาสภิกขุโดยตรง	๒๓๖
นิทานปริศนาธรรมของ เซ็น	๒๓๗
นิทานภาพปริศนาธรรม	๒๓๘
วิเคราะห์การใช้ถ้อยคำสำนวนและกลวิธีในการถ่ายทอดอันเป็นลักษณะเฉพาะ— ของพุทธทาสภิกขุ	๒๔๓
การใช้ถ้อยคำสำนวน	๒๔๔
การใช้สำนวนอุปมาโวหารกับอธิบายโวหาร	๒๔๗
กลวิธีในการถ่ายทอด(ธรรมะ)อันเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธทาสภิกขุ	๒๔๘
การใช้ท่วงทำนองหรือลีลาแบบเฉพาะตัว	๒๕๐
การใช้สัญลักษณ์หรือปริศนาธรรม	๒๕๑
การประยุกต์ธรรมเหมาะสมกับระดับบุคคล	๒๕๒
๔ สรุปผล อภิปรายผล วิจัยคุณค่า และขอเสนอแนะ	๒๕๓
สรุปผลและอภิปรายผล	๒๕๓
วิจัยคุณค่า	๒๕๖
ขอเสนอแนะ	๒๕๗
บรรณานุกรม	๒๕๘
ภาคผนวก	๒๖๔
ชีวประวัติและผลงานของพุทธทาสภิกขุ	๒๗๐
ครรชนีวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ	๓๑๓

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

๑	พระองค์อยู่หลังม่าน	๒๑๒
๒	เสียงคนมือข้างเดียว	๒๑๒
๓	เสียงขลุ่ยกลับมาหากอไฉ	๒๑๔
๔	จิตว่างไฉยินทฺรพิศุค	๒๑๔
๕	ปฏิบัติเพื่อความสะอาด	๒๑๖
๖	อยู่ให้เหมือนลื่นอยู่ในปากงู	๒๑๖
๗	ผู้กับไม้เหลือ	๒๑๘
๘	ทะเลไฟ	๒๑๘
๙	ไหว้พระพุทธรูป	๒๒๐
๑๐	ยิ่งคิดลอกยิ่งเลอะเทอะ	๒๒๐
๑๑	ตัวกู กับ ตัวกู	๒๒๒
๑๒	เคาหินคาบอก	๒๒๒
๑๓	พอบอกให้ประพฤติกิรรมก็กำหู่	๒๒๔
๑๔	เหตุผลกับอารมณ์ของสมถุส	๒๒๖
๑๕	โลกะ กิฏฐแห่งสานติ	๒๒๖
๑๖	ไม่มีใครฟังศาสดาของคณๆ	๒๒๘
๑๗	ฉากหนึ่งที่เกิดเขามีคึกว่าผู้ใหญ่	๒๒๘
๑๘	อุปาทานสี่	๒๓๐
๑๙	รู้แจ้งกับของอุปาทาน	๒๓๑
๒๐	สังสารวัฏฏ์	๒๓๓
๒๑	วัฏฏสงสารกับนิพพาน	๒๓๔
๒๒	อภัยชาติคิน	๒๓๘
๒๓	อภัยชาติหมา	๒๔๑

ภูมิหลัง

วรรณคดีหรือวรรณกรรมไทยได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเป็นอันมาก เพราะเราได้เนื้อหาจากเรื่องราวต่าง ๆ ในพุทธศาสนา มาแต่งเป็นวรรณคดี และผู้แต่งวรรณคดีเองก็เป็นพุทธศาสนิกชน จึงได้เกิดวรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนาขึ้น วรรณคดีเกี่ยวกับศาสนาจัดว่าเป็น "วรรณคดีประยุกต์..." เพราะต้องการใช้ประโยชน์ เช่น ต้องการให้เป็นบทเรียน หรือต้องการสอนหลักศีลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง" (เจื้อย สตะเวทิน ๒๕๐๒ : ๒๕)

วรรณคดีเกี่ยวกับศาสนาของไทยเรา นับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมามากจะได้เนื้อหามาจากหลักธรรมและความเชื่อถือโดยพระคัมภีร์จนจารึกแต่งขึ้นเพื่อประโยชน์ในการสั่งสอน เช่น เรื่อง เถกมุกดา พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท เป็นต้น นอกจากนี้ก็ได้เนื้อหา มาจากชาดก พุทธประวัติ และประวัติพระอรหันต์ ได้แก่ เรื่อง มหาชาติคำหลวง สมุทโฆษคำฉันท์ นันทโศภนันทสูตรคำหลวง พระมัลลย์คำหลวง มหาเวสสันดรชาดก สรรพสิทธิ์คำฉันท์ และพระปฐม-สมโพธิกถา เป็นต้น

ในสมัยปัจจุบัน วรรณกรรมที่เกี่ยวกับศาสนานั้นได้ทวีจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ไม่แพ้วรรณกรรม คำนอื่น ๆ และดูเหมือนว่าจะมีมากกว่าวรรณคดีเกี่ยวกับศาสนาในสมัยก่อน ทั้งนี้เพราะสถาบันศาสนา ยังคงตั้งมั่นอยู่ในประเทศไทย ประกอบด้วยการศึกษาและการพิมพ์เจริญรุดหน้า จึงทำให้วรรณกรรม ที่เกี่ยวกับศาสนาได้แพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวาง เช่น ผลงานของพุทธทาสภิกขุ ญาณันต๊ะภิกขุ แพร่ เยื่อไม้ สุธิพ ญาณานุภาพ พ.อ.ปิ่น มุกขนัด เสถียร โพธิ์นันทะ และ ปุ่น จงประเสริฐ เป็นต้น

วรรณคดีเกี่ยวกับศาสนา หรือวรรณคดีประเภทอื่น ๆ โดยทั่วไป มักมีปรัชญาแฝงอยู่เป็นอันมาก เพราะ "เนื้อหาของวรรณคดีชวนให้อ่านให้คิดไปในเชิงปรัชญา"(เจตนา นาควัชร ๒๕๑๔:๑๗)

และ“กวีไทยส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชน มีพระพุทธศาสนาเป็นหลักอันสำคัญของจิตใจ และมี - พระรัตนตรัยเป็นสรณะ ฉะนั้นปรัชญาที่ปรากฏในเนื้อเรื่องของวรรณกรรมไทยจึงเป็นพุทธปรัชญา เกือบทั้งสิ้น ทั้งนี้ไม่เฉพาะแต่วรรณกรรมที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาโดยตรงเท่านั้น วรรณกรรมอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน” (สิทธา พิณีจตุวกล ๒๕๑๕: ๔๕๓)

ในเมื่อพุทธศาสนิกชนเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา อุทิศตนเป็นทาสของพระพุทธเจ้า ใฝ่หาความรู้ ปฏิญาณไว้ว่า “ข้าพเจ้าขอมอบร่างกายและชีวิตนี้ถวายแด่พระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระ - พุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนายของข้าพเจ้า ควญเหตุทั้งนี้ว่ามานี้ ข้าพเจ้าจึง ชื่อว่า พุทธทาส” (ชำนานู อิมสอาด ๒๕๑๕: ๑๓๐) คำปฏิญาณดังกล่าว ได้ทำให้พุทธทาสภิกขุฟื้นฟูพุทธศาสนา ทั้งในด้านปริยัติ ปฏิบัติ และการเผยแพร่คำสอนอย่างยิ่งยวด ดังนั้น เนื้อหาสาระในวรรณกรรมของ พุทธทาสภิกขุ จึงประกอบไปด้วยหลักธรรมแห่งพุทธศาสนาหรือพุทธปรัชญาเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมหรือปรัชญาของศาสนาอื่น ๆ ปรากฏอยู่ด้วย เช่น หลักธรรมของศาสนาคริสต์ และ ศาสนาพราหมณ์ เป็นต้น

ควญเหตุทั้งนี้กล่าว วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ จึงเหมาะที่จะศึกษาวิเคราะห์ไปในแนว ปรัชญา ศาสนา นอกจากนี้ก็ควรศึกษาเรื่องการศึกษาควญ เพราะถ้อยคำสำนวนโวหารชวนให้คิด ให้ตีความ เช่น ภาษาคน - ภาษาธรรม โวหารเปรียบเทียบ และปริศนาธรรม เป็นต้น

เนื่องจากการศึกษาวรรณกรรมในแนวปรัชญาและการตีความเป็นแนวใหม่ และได้รับอิทธิพล มาจากตะวันตก มีผู้ศึกษาวรรณกรรมไทยในแนวนี้อยู่เป็นจำนวนน้อย ดังนั้นควรจะได้กล่าวถึงความ เป็นมา และแนวการศึกษาวิจารณ์วรรณคดีไว้ควญ

ความเป็นมาและแนวการศึกษาวิจารณ์วรรณคดีของไทยเรานั้น แต่เดิมมาไม่ปรากฏเป็น ลายลักษณ์อักษร อาจารย์วิชา เสนานานู ได้กล่าวไว้ว่า การแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับบทประพันธ์ นั้นมีมานานแล้ว อย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่คงจะเป็นไปในวงแคบ และในทำนองแสดง ความคิดเห็นควญวาจา เช่น การประชุมนักปราชญ์ราชกวีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพื่อแต่งบทกวี ศรีปราชญ์สามารถต่อโคลงของพระองค์ได้ จึงทรงโปรดเป็นอันมาก หรือในสมัย รัชกาลที่สอง แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สุนทรภู่ได้ตอบถวญคำประพันธ์ ในเชิงวิจารณ์บทประพันธ์ของ -

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในที่ประชุมภวังหน้าพระที่นั่ง เป็นต้น

ส่วนการศึกษาวิจารณ์วรรณคดีที่เป็นลายลักษณ์อักษรชิ้นแรกที่มีปรากฏอยู่ในปัจจุบันก็คือพระราช-
วิจารณ์เรื่อง "สนุกนิณี" ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนิพนธ์ของกรมหลวง-
พิชิตปริชากร) ในการวิจารณ์ทรงแสดงความคิดเห็นมากกว่าการชื่นชม ทรงวิเคราะห์บทประพันธ์นั้น
ตามแนววรรณศิลป์อย่างมีหลักเกณฑ์ และทรงทำนายที่สมบพาทของนักวิจารณ์วรรณคดี คือ
ทรงทำนายที่เป็นตัวกลางระหว่างผู้เขียนกับผู้อ่าน โดยทรงพยายามอธิบายหลักการเขียน "โนเวล"
อังกฤษ อันเป็นกลวิธีที่กรมหลวงพิชิตปริชากรทรงใช้ (สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย
๒๕๑๔:๒๐๓ - ๒๐๔)

ต่อมาเมื่อไทยเราได้ติดต่อกับประเทศตะวันตกมากขึ้น ไทยเราก็ได้รับทฤษฎีการศึกษา
วิจารณ์วรรณคดีใหม่ ๆ เข้ามา และได้มีบทบาทในประเทศไทยตามลำดับ ความจริงแล้วประเทศ
ตะวันตกเป็นเจ้าของวิทยาการ การศึกษาวิจารณ์วรรณคดีได้เกิดขึ้นในยุโรปตั้งแต่ก่อนคริสตกาล
ไม่ต่ำกว่า ๔๐๐ ปี

นักวิจารณ์วรรณคดีที่ยิ่งใหญ่คนแรกของตะวันตก ก็คือ นักปราชญ์กรีก อาริสโตเติล
(Aristotle ๓๔๔ - ๓๒๒ B.C.) อาริสโตเติลได้วางมาตรการกำหนดคุณค่าของข้อเขียนของ
นักแต่งบทละครในสมัยนั้น โดยใช้กฎแห่งสามเอกภาพคือ เอกภาพแห่งเหตุการณ์ เอกภาพแห่ง
เวลา และเอกภาพแห่งสถานที่ นอกจากนี้ก็มีหลักการวิจารณ์วรรณกรรมโดยทั่วไป และหลักการ
ของศิลปะการละครไว้ด้วย หลักการเหล่านี้ อาริสโตเติลได้เขียนไว้ในตำราชื่อ "Poetics"
ซึ่งถือว่าเป็นตำราวรรณคดีวิจารณ์เล่มแรก ต่อมาแนวความคิดของอาริสโตเติลได้ถูกแปลและแพร่
หลายไปในยุโรป ตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ (สิทธา พินิจกุล ๒๕๑๕:๔๔๐ - ๔๔๑)

ต่อมาในศตวรรษที่ ๑๙ ชาโตบริองก์ (Chateaubriand. ๑๗๖๘ - ๑๘๔๔) และมาดาม
เดอ สตาเอล (Madame de Staël) ได้ให้ความสนใจใหม่ในการวิจารณ์ โดยถือเอาสิ่งแวดล้อม
เช่น ขนบธรรมเนียม ศาสนา ดินฟ้าอากาศ เป็นเกณฑ์ตัดสินพิจารณาวิจิตรคุณค่า มาดามสตาเอล
กล่าวว่า การวิจิตรคุณค่าตามความชอบหรือความพอใจของแต่ละบุคคลนั้น เป็นเรื่องความรู้สึก
ส่วนตัว ย่อมแตกต่างกันออกไปได้เสมอ และจะถือเอาความเห็นส่วนบุคคลเป็นข้อตัดสินขั้นสุดท้าย
ของวรรณคดีเรื่องใด ๆ นั้นไม่สมควร

ในศตวรรษนี้ไ้มีผู้นิยมศึกษาวิจารณ์ไปในแนวทาง ๆ ตามอารมณ์ของตนเองมากมาย แต่อย่างไรก็ตาม ได้เกิดแนวการศึกษาวิจารณ์แบบวิทยาศาสตร์ขึ้น และขยายตัวก้าวหน้าไปตามลำดับ ผู้ที่วางหลักเกณฑ์ให้แนวคิดนี้เป็นแบบวิทยาศาสตร์อย่างแท้จริง คือ แซง เบอฟ (Sainte Beuve ๑๘๐๔ - ๑๘๖๕) โดยถือว่าผู้วิจารณ์วรรณคดีจะต้องพยายามเข้าใจวรรณคดีเหล่านี้ และอธิบาย เรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับวรรณคดีนั้นเสียก่อนอย่างถ่องแท้ (วิเคราะห์) แล้วจึงวินิจฉัย (ถูกลาบั มัลลิกะมาส ๒๕๒๐:๑๑ - ๑๒)

จนกระทั่งปี ค.ศ. ๑๙๓๐ แห่งศตวรรษที่ ๒๐ นี้ ได้มีกลุ่มนักวิจารณ์ใหม่ (New Critics) เริ่มก่อตัวขึ้น โดยถือหลักเกณฑ์ว่า การพิจารณาวรรณคดีแต่ละเรื่องเป็นเอกเทศโดยเฉพาะ ไม่เพ่งเล็ง สมัยที่แต่งและผู้อ่าน ไม่หวังเรื่องศีลธรรม เน้นศิลปะ ไม่สนใจการวิเคราะห์ส่วนตัว ของวรรณคดี และมีเจตนาแนะแนวทางให้คิดมากกว่าการวางกฎเกณฑ์ตายตัว (ถูกลาบั มัลลิกะมาส ๒๕๒๐:๑๓ - ๑๔)

จากการที่ทฤษฎีการศึกษาวิจารณ์วรรณคดีได้เกิดขึ้นมากมาย ย่อมทำให้เกิดความสับสนบ้าง และจะถือว่าแนวโคทฤษฎีโคสมบูร์กก็ได้ ดังนั้นในปัจจุบัน การวิจารณ์วรรณคดีทางตะวันตกจึงไม่ นิยมกฎเกณฑ์ที่ตายตัว เมื่อไทยเรารับของเขามาก็คงเป็นแบบเดียวกัน แต่ถ้าไม่มีแนวหรือทฤษฎี การศึกษาวิจารณ์วรรณคดีก็คงไม่เจริญก้าวหน้า

ในชั้นต้นที่ไทยเราได้นำทฤษฎีการวิจารณ์วรรณคดีใหม่ ๆ ของตะวันตกมาใช้ ก็คือ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ได้ทรงวิจารณ์นวนิยายเรื่องละครแห่งชีวิตของ ม.จ. อากาศคำเจิง รพีพัฒน์ และเรื่องน้องสาวของ อาษา อย่างตรงไปตรงมา นับว่าเป็นต้นแบบอย่างการวิจารณ์วรรณคดีที่มี คุณค่ามาจนถึงปัจจุบัน (ประทีป เหมือนนิล ๒๕๑๙:๒๐๑)

สำหรับการศึกษาวิจารณ์วรรณคดีของไทยในปัจจุบัน ยังไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร แต่ก็มีแนวโน้ม ว่าจะมีความนิยมกว้างขวางขึ้น โดยเฉพาะในวงการนักเขียน หนังสือพิมพ์ และการศึกษา เพราะเราได้รับทฤษฎีหรือแนวการศึกษาวรรณคดีมาจากตะวันตกมากขึ้น และทฤษฎีของไทยเราเองก็มี

จากความเป็นมาและแนวของการศึกษาวิจารณ์วรรณคดี จะเห็นว่าการศึกษาวิจารณ์วรรณคดี มีหลายแนว ไม่อาจจะยู่ติลงในแนวใดได้ แต่พอจะสรุปได้ว่ามีทั้งแนวศาสตร์และศิลป์

ในการศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุครั้งนี้ ส่วนใหญ่ยึดถือหลักการศึกษา วิจารณ์แบบวิทยาศาสตร์ (ศาสตร์) คือ การแยกแยะ วิเคราะห์วรรณคดี ตามวิธีการของวิทยาศาสตร์ โดยใช้วิชาการ ปรัชญา เป็นหลัก (วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ๒๕๐๔:๕๕) และบางส่วนอาจใช้การศึกษา วิจารณ์ในแนวศิลป์บ้าง เช่น ในเรื่อง การตีความและถ้อยคำสำนวน เป็นต้น ๔

การใช้แนววิชาการต่าง ๆ เป็นหลักในการศึกษาวิจารณ์ ดร.สิทธิ พินิจภูวนล ได้กล่าวว่า นักวิจารณ์วรรณคดีได้สรุปทฤษฎีโดยใช้วิชาการต่าง ๆ เป็นหลักยึด ดังนี้

๑. ใช้แนววิชาปรัชญา ตรรกวิทยา
๒. ใช้แนววิชาสังคมวิทยา
๓. ใช้แนววิชาจิตวิทยา
๔. ใช้แนววิชาภาษาศาสตร์
๕. ใช้แนววิชาศิลปะ
๖. ใช้แนววิชาวรรณคดี หรือ ทฤษฎีวรรณกรรม (สิทธิ พินิจภูวนล

๒๕๑๕:๔๔๕ - ๔๔๖)

ผู้ค้นคว้าพยายามศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุในแนวดังกล่าว เพราะมีใจศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและผลงานของพุทธทาสภิกขุ

ปัจจุบันนี้ ผู้ค้นคว้ารู้สึก ว่า ถ้าเราศึกษาแต่เฉพาะหลักธรรมในฝ่ายเถรวาทนั้นจะทำให้รู้ซึ่งไต่ยาก เพราะปัจจุบันการศึกษาและการสอนในฝ่ายเถรวาทมักติดอยู่ในโลกีย์ธรรม เช่น เรื่องบุญ บาป นรก สวรรค์ และเวรกรรม เป็นส่วนใหญ่ มิได้มุ่งสอนไปที่การดับทุกข์โดยตรง จึงควรได้ศึกษาหลักธรรมในฝ่ายมหายานด้วย จึงจะรู้ซึ่งเข้าถึงพุทธศาสนาได้ เพราะการศึกษาและการสอนทางฝ่ายมหายานมุ่งสู่ปัญญาทางโลกุตรธรรม เพื่อความดับทุกข์โดยตรง

สำหรับงานวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนมักจะเข้าไปในทางที่ถูกต้องในฝ่ายโลกุตระธรรมแบบเดียวกับฝ่ายมหายาน โดยเฉพาะพุทธศาสนานิกายเซ็น พุทธศาสนิกชนจะได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนานิกายเซ็นด้วยอย่างแน่นอน แม้จากการกราบนิมัสการถามพุทธศาสนิกชนโดยตรงว่า การปฏิบัติธรรมในส่วนโมกซ์ ถือค่านิกายไหนเป็นสำคัญ เถรวาทหรือมหายาน ท่านก็ตอบว่า ถือธรรมะที่ถูกต้องเป็นสำคัญ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๒๑: สัมภาษณ์) แต่นายแพทย์คัมม่อเซียงไคกล่าวยืนยันไว้ในเรื่อง "หลักธรรมสำคัญของนิกายเซ็น" ว่าท่านพุทธศาสนิกชนได้รับอิทธิพลจากนิกายเซ็น "นิกาย (เซ็น) นี้กำลังแพร่หลายอยู่ที่ยุโรป อเมริกา และในประเทศไทยเรา นี้ก็มีท่านเจ้าคุณพุทธสาส์แห่งสวนโมกข์เรื่องนี้ท่านสนใจมาก หนังสือที่ท่านเขียนไว้แปลไว้มีคำสอนของอวโงโป และสูตรของเว่ยหล่าง ปรีศนา-ธรรม..." (คัมม่อเซียง ๒๕๐๗: ๒๕)

วิธีการสอนของพุทธศาสนิกชนมีส่วนที่คล้ายคลึงกับวิธีการสอนในนิกายเซ็น ได้แก่ การสอนในนิกายเซ็นเป็นวิถีทางลัด เป็นธรรมะนอกคัมภีร์ ถ่ายทอดจากจิตหนึ่งไปยังอีกจิตหนึ่ง ซึ่งตรงไปยังจิตใจของทุก ๆ คน ให้ทราบว่าจิตเราเป็นพุทธะ ถ้าเราละความยึดถือเมื่อไรแล้ว จิตเราก็กว้าง (สุญญตา) นั่นแหละ คือพุทธภาวะ (คัมม่อเซียง ๒๕๐๘: ๑๔) ส่วนพุทธศาสนิกชนก็มุ่งสอนโลกุตระธรรมเพื่อความดับทุกข์โดยตรง ท่านมักจะสอนเรื่อง จิตว่าง หรือการดับตัณหา - ของกู อยู่เสมอ มิได้ข้องแวะกับเรื่องอื่น ๆ ที่มีได้เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ตามแบบของพุทธศาสนา

อีกประการหนึ่งวิธีสอนของนิกายเซ็น อาจารย์มักจะมีปริศนาธรรม (โกอาน) ให้ศิษย์เอาไปขบคิดเมื่อใดขบคิดปริศนาธรรมได้ทะลุปรุโปร่ง ก็จะมีแสงทางจิตใจ เกิดปัญญาวิมุติ เป็นโลกุตระปัญญา ดังตัวอย่างปริศนาธรรม "ต้นสนเขาแสดงธรรมเรื่องปัญญา" "นกปากกำลัง เล่นหยอกกันอยู่กับ-สัจธรรม" (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๗: ๕๓) ทั้งนี้เป็นต้น ส่วนพุทธศาสนิกชนก็มักจะสอนโดยใช้ถ้อยคำหรือหัวข้อปัญญาคำชวนให้ขบคิด เช่น เกิดมาทำไม? จงตายเสียก่อนตาย และจงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่างเหล่านี้ เป็นต้น นอกจากนี้ท่านยังใช้วัตถุธรรมชาติและภาพปริศนาธรรมในโรงมหรสพทางวิญญาณเป็นเครื่องมือสอนด้วย

ขุน จงประเสริฐ ไคกล่าวไว้ในคำนำหนังสือ "ศาสนาสำหรับปัญญาชน" ว่า "ศาสนาจารย์ของนิกายเซ็น ท่านสอนแต่เรื่องอันสูงสุดของพุทธศาสนา กล่าวคือ เรื่อง สุญญตา (การว่างจาก-

ความรู้สึกว่าเรามีตัวมีตนและมีอะไร ๆ เป็นของตน) ท่านพุทธทาสก็มุ่งสอนแต่เรื่องนิพพาน กล่าวคือ เรื่อง สุนฺณตา หรือ ความว่าง อย่างเดียวกันนั่นเอง" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๕: ๑๑))

จะเห็นได้ว่าพุทธทาสภิกขุ นอกจากจะได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแล้ว ก็ยังได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนานิกายเซ็นด้วย นอกจากนี้พุทธทาสภิกขุยังเป็นพระเถระผู้ถึงพร้อมด้วย ปรียัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ จึงทรงวิพากษ์อย่างกว้างขวางและลึกซึ้งต่อนักปราชญ์ ท่านถือธรรมะเป็นใหญ่มีใจกว้างต่อทุกศาสนา ท่านได้ศึกษาธรรมะในศาสนาอื่นด้วย เพื่อจะได้ประยุกต์ธรรมให้เป็นประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งมวล จึงทำให้ชาวโลกรู้จักเห็นจริงเป็นอันมาก เป็นที่รู้จักกันทั่วไปทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ ชาวต่างประเทศบางท่านมีความเลื่อมใสต่อพุทธศาสนา มาก จนถึงกับมาบวชอยู่ที่สวนโมกข์ ๆ ก็มี

ยิ่งกว่านั้น ชาวต่างประเทศบางท่านยังได้เขียนถึงชีวประวัติและผลงานของท่านก็มี เช่น สแวงเรอร์ (Swearer) เขียนเรื่อง " Toward the Truth " โดยยกย่องพุทธทาสภิกขุและแสดงความคิดไว้ว่า มีเสียงแซ่ซ้องกันอย่างกว้างขวางในประเทศไทยว่า พุทธทาสภิกขุมีความฉลาดหลักแหลมที่สุดในบรรดาภิกษุสงฆ์แห่งพุทธศาสนา ท่านเป็นผู้เผยแพร่ศาสนาองค์หนึ่งที่ปราศจากเกียรตินิยมในประเทศของตนเอง เป็นนักปฏิรูปศาสนา เป็นอัจฉริยะทางศาสนา เช่น ท่านมีความสามารถในการเชื่อมสิ่งเก่ากับใหม่ให้เข้ากันได้ ท่านเป็นภิกษุที่สำคัญที่สุดมีใช้แต่ภายในประเทศเท่านั้น แต่ในพุทธศาสนาทั้งเอเชียทีเดียว ท่านเป็นผู้ส่องแสงแห่งพุทธธรรมให้แก่คนทั้งโลก

(Swearer. ๑๙๗๑:๕ - ๒๕)

แม้สแวงเรอร์จะกล่าวว่า พุทธทาสภิกขุ เป็นพระที่ปราศจากเกียรตินิยมในประเทศของตนเองก็ตาม ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้นโดยสิ้นเชิง เพราะมีคนไทยเป็นอันมากที่สนใจต่อคำสอนและได้เขียนยกย่องท่าน

ชานาญ อิมสอาด เขียนปริญญานิพนธ์ เรื่อง " ชีวิตและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ " ได้รวบรวมชีวประวัติและผลงานด้านวรรณกรรมอย่างละเอียด แสดงว่าพุทธทาสภิกขุ เป็นที่ยอมรับและสนใจในวงการศึกษา (ชานาญ อิมสอาด ๒๕๑๕: ๑๗๕ หน้า)

ชลธีรา กลัค้อยู่ ได้กล่าวบทความเรื่อง "วรรณกรรมคำสอนของท่านพุทธทาส" ว่า ในปัจจุบันดูเหมือนจะมีเสียงกล่าวขานกันหนักแน่นยิ่งขึ้นทุกทีว่า ท่านพุทธทาส เป็น เสวเอกที่คำสอนพุทธศาสนาในเมืองไทยให้ดำรงอยู่ได้อย่างบริสุทธิ์ ในบรรดากิจกมทั้งหลายของไทย ดูเหมือนว่าท่านจะมีผลงานตีพิมพ์เผยแพร่มากที่สุดท่านหนึ่งด้วย (ชลธีรา กลัค้อยู่ ๒๕๑๔:๕)

ชาย โพธิ์สีตา ได้ยกย่องและแสดงความคิดไว้ในบทความเรื่อง "มองท่านพุทธทาสในฐานะอัจฉริยะทางศาสนา" ว่า พุทธทาสภิกขุเป็นอัจฉริยะทางศาสนา เพราะมีความพิเศษอยู่ที่แนวความคิดและการดำรงชีวิตอันมุ่งตรงไปสู่แก่นสารที่แท้จริง คือ ธรรม โดยแยกเหตุผลออกเป็น ๔ ประการ คือ

๑. พุทธทาสภิกขุ มีความเข้าใจในสภาวะของมนุษย์และธรรมชาติของ สัจธรรมสูงส่ง อย่างลึกซึ้ง และน่าฟัง ชนิดที่นักคิดและนักทฤษฎีทางศาสนาอาจคิดไม่ถึงเลยทีเดียว

๒. พุทธทาสภิกขุ มีความถ้อยคำหรือหัวข้อธรรมเป็นอันมากเสียใหม่ โดยที่ยังคงไว้ซึ่งความหมายอันเป็นจุดประสงค์ดั้งเดิมของถ้อยคำหรือหัวข้อธรรมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ได้ให้ความหมายแนวประยุกต์เพื่อให้ผู้ฟังมองเห็นทางที่จะนำไปใช้ในชั้นปฏิบัติด้วย

๓. พุทธทาสภิกขุ ใช้วิธีการที่เหมาะสมทั้งในการทำความเข้าใจศาสนาทั่วไปและในการประกาศหลักคำสอนแห่งศาสนาของตน

๔. พุทธทาสภิกขุเป็น traditionist (นักประเพณีนิยมแนวใหม่) เพราะท่านเข้าใจว่าเอาเก่ากับใหม่มาประยุกต์ใช้ให้เข้ากันอย่างกลมกลืน (ชาย โพธิ์สีตา ๒๕๒๐:๕ - ๑๔)

๕. จากข้อเขียนของบุคคลดังกล่าว จะเห็นว่า พุทธทาสภิกขุเป็นที่สนใจเลื่อมใสทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ เพราะท่านเป็นอัจฉริยะทางศาสนา ในข้อที่ท่านได้เข้าถึงธรรมะอันแท้จริงสามารถถ่ายทอดธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจได้ด้วยการประยุกต์และตีความหมายคำ ทั้งยังสามารถประยุกต์ธรรมให้ทันสมัยและเข้ากันได้กับศาสนาอื่น ๆ ข้อเหล่านี้ นับว่าเป็นอัจฉริยภาพของท่านพุทธทาสภิกขุ โดยแท้

แม้ในปัจจุบันคนชั้นปัญญาชนได้หันมาสนใจพุทธศาสนาตามแนวของพุทธทาสภิกขุมากขึ้น เพราะ ท่านมีอัจฉริยะดังกล่าวก็น่าจริง แต่ชาวพุทธส่วนใหญ่ในประเทศไทย ยังเข้าไม่ถึงพุทธศาสนา อาจเป็นเพราะเราเป็นแค่เพียงชาวพุทธกันตามสามะโนครวันนั้นเอง แล้วกลับมมายุ่งเกี่ยวกับสิ่งอื่น ๆ ที่มีพุทธศาสนา

สาเหตุของปัญหาเดือดร้อนต่าง ๆ ล้วนแต่มาจากความหลงมกมายอัน เป็นอวิชชาที่ทำให้คน ตามอด แม้มนุษย์จะพยายามชมชานไปหาสันติภาพก็ตาม ยิ่งหากยิ่งไม่พบ ทั้งนี้ก็เพราะมนุษย์ไม่ได้นำ ธรรมะอัน เป็นแสงสว่างไปส่องทางแก้ปัญหาวิปริตของโลก จึงทำให้เกิดวิกฤตการณ์ถาวรขึ้น

ด้วยเหตุทั้งกล่าวผู้คนคว่าจึงได้ศึกษาวิเคราะห์วาระธรรมของพุทธาสถิกข ให้สัมพันธ์กับ วิชาปรัชญา และวรรณคดี เพื่อสังคมโลกจะได้รับประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาค่าง ๆ ได้บ้าง

ความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า

๑. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาศาสนาอันปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของพุทธาสถิกข
๒. เพื่อศึกษาวิเคราะห์การตีความในแง่บุคคลลัทธิฐานกับธรรมาธิฐานและการใช้ถ้อยคำ

สำนวนของพุทธาสถิกข

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

๑. ทำให้เข้าใจปรัชญาของพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน รวมทั้งปรัชญาของ ศาสนาอื่น ๆ จากงานวรรณกรรมของพุทธาสถิกข
๒. ทำให้เข้าใจการใช้ถ้อยคำ สำนวน ตลอดจนกลวิธีในการถ่ายทอดอันเป็นลักษณะเฉพาะ ของพุทธาสถิกข

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษารั้งนี้ จะศึกษาจากวรรณกรรมของพุทธาสถิกขเพียงส่วนหนึ่ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ - ๒๕๒๑ โดยแบ่งประเภทออกดังนี้

๑. เอกสารชุดมรดก้านใน ตั้งแต่ฉบับ ๑ - ๖๕ ได้แก่ ภาษาคน - ภาษาธรรม ภัยของพุทธศาสนา การแก้ปัญหาที่ไม่ถูกจุด ไม่มีศาสนา รบกันพลาญแลกธรรมกันพลาญ และการรับใช้ผู้อื่นทำให้โลกสันติ เป็นต้น
๒. เอกสารชุดปาฐกถา เทศนา ธรรมบรรยาย และบทความหรือเรื่องเขียน ได้แก่ หลักธรรมที่แสดงความว่าง การศึกษาอะไร พุทธาสถิกขปัญหา นิพพาน สอนพุทธ- ศาสนาผ่านคัมภีร์ไบเบิล และชุมนุมเรื่องยาวของพุทธาสถิกข เป็นต้น

๓. เอกสารเรื่องแปล ได้แก่ สูตรของเว่ยหลาง คำสอนของฮวงโป เป็นต้น
๔. เอกสารที่เป็นกวีนิพนธ์ ได้แก่ ชุมนุมบทประพันธ์ "สิริवास" เป็นต้น
๕. ผลงานการรวบรวมซึ่งมีคำบรรยายของพุทธศาสนิกชนประกอบ ได้แก่ จากจิต - สู้จิต และ ภาพปริศนาธรรมอันปรากฏอยู่ในโรงมหรสพทางวิญญาณที่สวนโมกขพลาราม เป็นต้น

คำจำกัดความศัพท์เฉพาะ

การตีความ หมายถึง การถอดความหมายและความรู้สึกจากบทประพันธ์ที่ผู้เขียนสื่อสารให้แก่ ผู้อ่าน ทั้งในคัมภีร์คาลาธิฐานและธรรมาธิฐาน

การตีความในแง่คาลาธิฐาน หมายถึง การถอดความหมายตามตัวอักษร หรือความหมายโดยตรง

การตีความในแง่ของธรรมาธิฐาน หมายถึง การค้นหาความหมายที่แท้จริงซึ่งแฝงอยู่ในข้อความนั้น หรือ การถอดความหมายออกมาเป็นสภาวะธรรมโดยตรง

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

๑. การศึกษารวบรวมข้อมูล

๑.๑ ศึกษาวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนทั้งที่กล่าวไว้ในขอบเขตของการศึกษาค้นคว้าโดยละเอียด

๑.๒ สัมภาษณ์วิทยากร ได้แก่ พุทธศาสนิกชน และท่านผู้รู้อื่น ๆ

๒. การวิเคราะห์ข้อมูล

เมื่อได้ศึกษารวบรวมข้อมูลแล้ว ก็พิจารณาแยกแยะข้อมูลในคัมภีร์ปรัชญาศาสนา การตีความ และการใช้ถ้อยคำสำนวน โดยแบ่งหัวข้อออกดังนี้

๒.๑ วิเคราะห์ปรัชญาศาสนา

๒.๑.๑ พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท

๒.๑.๒ พุทธปรัชญาฝ่ายมหายาน

๒.๑.๓ ปรัชญาศาสนาคริสต์และศาสนาอื่น ๆ

๒.๒ วิเคราะห์การตีความและถ้อยคำสำนวน

๒.๒.๑ การตีความในแง่มูลาธิฐาน ได้แก่ การอธิบายถ้อยคำสำนวนตามตัวอักษร เรื่องสมมุติ และนิทานเปรียบเทียบ เป็นต้น

๒.๒.๒ การตีความในแง่ธรรมาธิฐาน ได้แก่ การถอดความหมายแฝงภาษาธรรม รวมทั้งการตีความปริศนาธรรมออกมาเป็นสภาวะธรรมโดยตรง เป็นต้น

๒.๒.๓ ถ้อยคำสำนวน ได้แก่ การใช้ถ้อยคำ การใช้สำนวนภาษาและกลวิธีในการถ่ายทอดอันเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธทาสภิกขุ

๓. สรุปผล อภิปรายผล วิจักษ์คุณค่า และข้อเสนอแนะ

๔. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า

ในการศึกษาค้นคว้าวิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุครั้งนี้ ผู้ค้นคว้าได้อาศัยความรู้แนวทางและหลักเกณฑ์จากเอกสารต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้าทางด้านปรัชญาศาสนา

เรื่องการศึกษาปรัชญานั้นเป็นเรื่องกว้าง เพราะวิชาปรัชญาเป็นวิชาที่มีขอบข่ายกว้างขวางกว่าวิชาใด ๆ วิชาปรัชญาเป็นต้นกำเนิดของศาสตร์ทั้งหลาย (จันงค์ ทองประเสริฐ ๒๕๑๔:ค่านำ ข.) การศึกษาปรัชญาในวรรณกรรมจึงจำเป็นต้องจำกัดขอบเขตลงมา โดยเฉพาะในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ค้นคว้าศึกษาเฉพาะปรัชญาศาสนาตามแนวปรัชญาตะวันตก ดังจันงค์ ทองประเสริฐ กล่าวไว้ว่า

ถ้าหากเราไปผูกในแง่ของปรัชญาในแง่ของตะวันตกกับ philosophy ในแง่ของตะวันตกแล้วก็พอจะเทียบได้ว่า ความรู้หลังจากที่ได้พ้นความสงสัยแล้วเป็นปรัชญา แต่ความรู้ที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นจากความสงสัยนั้นเป็น philosophy ถ้าหากเทียบในแง่นี้ก็พอจะเทียบได้ว่า เบื้องปลายของ philosophy ก็คือ เบื้องต้นของปรัชญา (จันงค์ ทองประเสริฐ ๒๕๑๔:๑๖ - ๑๗)

เราจึงเห็นได้ว่า ในแง่ของปรัชญาตะวันออก หมายถึงความรู้อันเป็นผลของการรู้แจ้ง และส่วนใหญ่เป็นความรู้แจ้งในทางศาสนา

เกี่ยวกับปรัชญาศาสนาโดยทั่วไป ได้มีผู้กล่าวแสดงความเห็นไว้มากมาย ดังเช่น

แพทริก (Patric) ได้เขียนหนังสือเรื่อง "ปรัชญาเบื้องต้น" (Introduction to Philosophy) เขาได้กล่าวถึงปรัชญา กับ ศาสนา ไว้ว่า ปรัชญา กับ ศาสนามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาก ปรัชญาพยายามเข้าใจโลกอย่างรวม ๆ โดยหวังจะได้พบความหมายอันแท้จริงของโลก ส่วนศาสนาก็พยายามแสวงหาความประสานกลมกลืนระหว่างบุคคลกับโลก ปรัชญาและศาสนาจึงมักจะพูดเรื่องเดียวกัน เช่น เรื่องที่มาที่ไปของวิญญาณ พระเจ้า และการสร้างโลก แต่สองฝ่ายมีจุดสนใจต่างกัน ปรัชญาสนใจความรู้ที่เป็นทฤษฎีประทับปัญญา ส่วนศาสนาสนใจความรู้เพื่อมีอารมณ์ร่าเริง และสมหวังในชีวิตส่วนตัว นับว่าเป็นความรู้เพื่อประยุกต์ เพื่อปฏิบัติ ดังนั้น ปรัชญาจะช่วยให้ความเชื่อในศาสนามั่นคง แข็งแรงขึ้น (แพทริก ๒๕๑๘:๒๓ - ๓๕)

วิทย์ วิศทเวทย์ ได้เขียนหนังสือเรื่อง "ปรัชญาทั่วไป" ได้กล่าวถึงปรัชญาที่เกี่ยวกับศาสนาว่า ศาสนาให้ความรู้จากวงใน ส่วนจิตวิทยาให้ความรู้จากวงนอกซึ่งนี้ทำให้ศาสนาห่างจากวิทยาศาสตร์ ศาสนิกชนมิได้รู้จักศาสนาของเขาโดยลักษณะเกี่ยวกับที่นักวิทยาศาสตร์รู้จักสิ่งที่เขาศึกษา เมื่อเรายึดถือศาสนาใดศาสนาหนึ่ง "ความจริง" ของศาสนานั้นได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของตัวเรา เท่ากับที่ตัวเราเป็นส่วนหนึ่งของ "ความจริง" นั้น เราจึงรู้จักศาสนาด้วยความรู้สึก มิใช่ด้วยความคิดหรือเหตุผล การเป็นชาวคริสต์กับการเข้าใจศาสนาคริสต์มิใช่สิ่งเดียวกัน การเข้าใจคำสอนของพุทธของคัมภีร์จากพระไตรปิฎกก็มิใช่สิ่งเดียวกันกับการเป็นชาวพุทธ เขามิได้เชื่อเพราะความคิด แต่เขาเชื่อเพราะความรู้สึก ดังนั้นในคริสต์ศาสนาจึงเรียกคนที่ได้สัมผัสกับพระเจ้าโดยตรงว่า มิสติก (mystic) ซึ่งเขาไม่สามารถอธิบายประสบการณ์นั้นได้ (วิทย์ วิศทเวทย์ ๒๕๒๐:๑๒๒ - ๑๒๔)

กิริติ บุญเจือ ได้กล่าวถึงปรัชญาศาสนาไว้ในหนังสือ "ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน" ว่า ปรัชญาศาสนานั้นเป็นปรัชญาประยุกต์ คือ การนำเอาปรัชญาบริสุทธิ์ (เอกิปรัชญา, ญาณวิทยา,

จริยศาสตร์ และตรรกวิทยา) ไปตีความผลสรุปของวิชาการแขนงต่าง ๆ ในเรื่องศาสนาที่เช่นเดียวกัน ศาสนามีข้อเท็จจริงอันเป็นผลสรุปของวิชาศาสนายอยู่แล้ว แต่นักปรัชญาประยุกต์สาขาปรัชญาศาสนามีหน้าที่เอาข้อเท็จจริงนั้นไปคิดต่อไปว่า ยังมีปัญหาอะไรเหนือข้อเท็จจริงนั้นได้อีก แล้วสำรวจว่าอาจจะตอบปัญหานั้น ๆ ได้ในทางใดบ้างที่เป็นไปได้ และพยายามเข้าใจควาว่าคำตอบแต่ละคำตอบนั้นตั้งอยู่บนพื้นฐานปรัชญาวิธีวิธีระบบใด นี่คือน้ำที่และขอบเขตของปรัชญาศาสนา ดังนั้นการศึกษาปรัชญาศาสนา ไม่ส่งเสริมและลดล้างความศรัทธาของศาสนาใด ๆ ทั้งสิ้น แต่ช่วยให้รู้จักมองและเข้าใจศาสนาทุกศาสนาด้วยสายตาไกลและกว้าง การศึกษาศาสนศาสตร์ (ข้อเท็จจริงของแต่ละศาสนา) ช่วยให้เกิดศรัทธา การศึกษาปรัชญาศาสนาช่วยให้มีขันติธรรมต่อทุกฝ่าย (กิริติ บุญเจือ ๒๕๑๘:๘๒ - ๘๔)

ดร.ระวี ภาวิไล ได้แสดงความคิดเกี่ยวกับปรัชญาและศาสนาไว้ว่า ศาสนา ปรัชญา และชีวิตแยกกันไม่ออก ศาสนาเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิต ปรัชญาเป็นเรื่องของความรู้ เราไม่ต้องตำรงชีวิตอยู่ในความโง่เขลา จึงต้องพยายามหาความรู้ความเข้าใจ คือ ปัญญาที่จะนำแนวทางปฏิบัติ (ระวี ภาวิไล ๒๕๒๐:ค่านำ)

อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ ได้กล่าวถึง ปรัชญากับศาสนาไว้ว่า

ปรัชญากับศาสนามีวัตถุประสงค์ร่วมกัน คือพยายามเข้าใจธรรมชาติของเอกภพ เข้าใจฐานะหน้าที่ และจุดหมายปลายทางของมนุษย์ในเอกภพ แต่ปรัชญากับศาสนาก็มีความแตกต่างกัน ศาสนาเป็นเรื่องของอารมณ์และประสบการณ์เชิงปฏิบัติ แต่ปรัชญาเป็นเรื่องของการคิดหาเหตุผล ศาสนาเป็นเรื่องของศรัทธา ความนับถือ และความสุซทางใจ แต่ปรัชญาเป็นเรื่องของปัญญา และการวิจารณ์ ความรู้ที่รวบรวมไว้ในศาสนาไม่ชัดเจน ไม่สมบูรณ์ และเป็นจินตนาการ ส่วนความรู้ที่รวบรวมไว้ในปรัชญาชัดเจน มีเหตุผลและเป็นระบบ ศาสนาอาศัยจินตนาการจากรูปเคารพหรือความคิดที่ต้องมีสัญลักษณ์ แต่ปรัชญาคิดหาเหตุผลถึงความจริงล้วน ๆ เป็นนามธรรมและไม่อาศัยสัญลักษณ์ (อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ ๒๕๑๔:๒๒)

ในด้านการศึกษาปรัชญาของแต่ละศาสนานั้น โคอัคัยเอกสารดังนี้

คานพุทธปรัชญา สมักร บุรวาส ได้เขียนหนังสือ "พุทธปรัชญา ๒๕ ศตวรรษ" เพื่อเป็นอนุสรณ์ในวาระถึงสมัยพุทธกาล มุ่งแสดงความคิดคานพุทธปรัชญาทางอภิธรรมและวิปัสสนา ได้กล่าวถึงวิธีเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานและอภิธรรมซึ่งเป็นของพระพุทธเจ้า ที่มาแห่งปัญญาของพระพุทธเจ้า ความจริงแท้ของพุทธปรัชญาคือรูป นาม การเข้าสู่ความจริงทางกรรมฐาน กรรมวิद्याของพระพุทธเจ้า นามและจิต และพุทธจิตวิद्या เป็นต้น (สมักร บุรวาส ๒๕๑๒ : ๖๗๖ หน้า)

ส่วนพุทธปรัชญาทางนิกายมหายาน ได้มีผู้ศึกษาสนใจกันอย่างกว้างขวางในยุคปัจจุบัน ดังเช่น

เสถียร โพธิ์นันทะ ได้เขียนหนังสือ "ปรัชญามหายาน" ได้กล่าวถึงหลักการต่าง ๆ ของมหายาน มหายานในประเทศต่าง ๆ และนิกายต่าง ๆ ของมหายาน ๑๐ นิกาย เช่น นิกายตรีศาสตร์ นิกายเซ็น และนิกายสุชาวดี เป็นต้น (เสถียร โพธิ์นันทะ ๒๕๔๔ : ๓๑๒ หน้า).

ส่วนปรัชญาศาสนาพราหมณ์ ก็มีสมักร บุรวาส เขียนปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล ชี้ให้เห็นว่าพุทธปรัชญาเกิดจากอินทูลอย่างไรและอะไรเป็นความคิดใหม่โดยสิ้นเชิงในพุทธปรัชญา กล่าวถึงอภิธรรมและชี้ให้เห็นชัดว่า ชาวกรีกและชาวยุโรป อเมริกาได้หลักปรัชญาไปจากอินเดียอย่างไร การศึกษาปรัชญาอินทูลจึงเป็นการศึกษารากฐานของปรัชญาโลกและควรศึกษาท่อนศึกษาปรัชญาสมัยใหม่ โดยเฉพาะในเรื่องปรัชญาพราหมณ์นั้น สมักร บุรวาส ได้กล่าวถึง วิวัฒนาการของความคิดทางปรัชญาในอินเดีย ขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ เป็นต้น (สมักร บุรวาส ๒๕๑๖:๔๔๖ หน้า)

ส่วนปรัชญาศาสนาคริสต์นั้น ชาวตะวันตก ได้แสดงความเห็นไว้มากมาย เช่น

สคริเวน (Scriven) ได้เขียนหนังสือ "ปรัชญาเบื้องต้น" (Primery philosophy) กล่าวถึงความหมายของปรัชญาความรู้ ศิลปะ ปัญหาทางศาสนา มนุษย์ ความรับผิดชอบ และศีลธรรม โดยเฉพาะในเรื่องปัญหาทางศาสนาคริสต์ เช่น เรื่องพระเจ้ากับศาสนา พระเจ้ากับเหตุผล และปัญหาที่ถกเถียงมากคือ ปัญหาที่เกี่ยวกับพระเจ้า สคริเวนได้รวบรวมข้อโต้แย้งที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ของบุคคลต่าง ๆ ไว้มากมาย (Scriven. ๑๙๖๖:๔๗ - ๑๖๗)

ฮ็อกกิง (Hocking) ได้เขียนหนังสือ " Preface to Philosophy " กล่าวถึงความหมายของศาสนาสำหรับมนุษย์ ศาสนาคืออะไร ศาสนาทำอะไร สิ่งที่ศาสนาให้แก่มนุษย์ทางรอด การไถ่บาปให้แก่มนุษย์ มิตรภาพ การแนะนำสั่งสอน ชะตากรรม ความเชื่อในศาสนาที่เป็นพื้นฐาน และชุมชนของศาสนา (Hocking. ๑๙๕๔: ๒๙๙ - ๔๑๒)

ไทตัส (Titus) ได้กล่าวถึงปัญหาปรัชญาศาสนาไว้ในหนังสือ " Living Issue In Philosophy " เกี่ยวกับจุดเริ่มต้นและกำเนิดของศาสนา ธรรมชาติของศาสนา ชนิดของปรัชญาศาสนา ศาสนาและความเชื่อเรื่องความไม่ตาย และชนิดของศาสนาที่เราประสงค์ (๑๙๖๔: ๓๔๔ - ๓๕๖)

บาห์ม (Bahm) ได้เขียนหนังสือเรื่องปรัชญา (Philosophy) กล่าวถึงความหมายของปรัชญา ความรู้ ความจริง และคุณค่า เช่น คุณค่าในคำ ทฤษฎีคุณค่า (Axiology) สุนทรียศาสตร์ (Aesthetics) จริยศาสตร์ (Ethic) ปรัชญาศาสนา ปรัชญาสังคม ปรัชญาการเมือง ปรัชญาเศรษฐศาสตร์ และปรัชญาการศึกษา โดยเฉพาะปรัชญาศาสนานั้นได้กล่าวถึงความหมายของศาสนา ความเชื่อในพระผู้เป็นเจ้านั้นเป็นสาระสำคัญของศาสนาหรือไม่ ศาสนานั้น เป็นความจริงหรือไม่ ศาสนาเกิดขึ้นได้อย่างไร วิธีการสักการะเป็นสาระสำคัญของศาสนาหรือไม่ การช่วยให้รอดพ้นคืออะไร? ความรู้สึกอะไรที่ทำให้ศาสนามีค่าสูงสุด? ความรู้ทางศาสนา และวิทยาศาสตร์ขัดแย้งกันหรือไม่? และเทววิทยา เป็นต้น (Bahm. ๑๙๕๓: ๔๔๑)

จากเอกสารที่เกี่ยวกับปรัชญาศาสนาคริสต์ที่กล่าวมา จะเห็นว่า นักปรัชญาศาสนามักจะมีข้อสงสัยเกี่ยวกับความหมายของศาสนา เกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า ทางรอดพ้น ศีลธรรม ชะตากรรม ความเชื่อในทางศาสนา พิธีกรรม และเทววิทยา เป็นต้น

ในเรื่องการศึกษาวรรณกรรมในแง่ปรัชญานั้น ได้มีผู้แสดงความคิดไว้ดังนี้

ดร. เจตนา นาควัชระ ได้กล่าวไว้ในเรื่อง "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี" ว่า ถ้าเราถือว่าวรรณคดีเป็นที่รวมแห่งปรัชญามนุษย์ สามารถที่จะหยั่งถึงแก่นของชีวิตมนุษย์ ความเป็นไปในโลกนี้ ภพนี้ ในจักรวาลหรือแม้แต่ในโลกหน้า ภพหน้า การนำปรัชญามาใช้ในการ

ศึกษาวรรณคดีจึงเป็นสิ่งที่ต้องเป็นไปได้โดยอัตโนมัติ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เนื้อหาของวรรณคดีชวนให้อ่านให้คิดไปในเชิงปรัชญา ตัวอย่างเรื่องไทยที่อาจจะชวนให้นักวิจารณ์ให้ความคิดทางปรัชญาเข้ามาประกอบการพิจารณา เช่น เรื่อง "หลายชีวิต" ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และ "ลิลิตพระลอ" เป็นต้น

นักวิจารณ์ตะวันตกสนใจการวิจารณ์แบบนี้มาแต่ดั้งเดิมแล้ว เพราะเขามีวรรณคดีที่ก่อให้เกิดความคิดเชิงปรัชญามากกว่าเรา ได้แก่เรื่องโศกนาฏกรรม การวิจารณ์วรรณคดีแบบอิงปรัชญาบางประเภท ถ้าเชื่อมั่นในปรัชญาใด มักจะกลายเป็นอคติทางปรัชญา เช่น ปรัชญาแบบ Existentialism นอกจากนี้ การวิจารณ์วรรณคดีแบบอิงปรัชญามักเกี่ยวข้องกับจริยศาสตร์ ซึ่งเป็นอาหารอันโอชะของนักปรัชญา และสุนทรียศาสตร์ โดยเฉพาะสุนทรียศาสตร์นั้นเป็นประโยชน์โดยตรงต่อวรรณคดีวิจารณ์และมีความสำคัญที่สุด เพราะเป็นปรัชญาของศิลปะโดยตรง (สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๔:๑๗ - ๒๒)

อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ ได้กล่าวถึงเรื่องวรรณคดีกับปรัชญาไว้ในหนังสือ "ปรัชญาเบื้องต้น" ว่า วรรณคดีและปรัชญาทำให้เราเห็นความสำคัญของชีวิตและซาบซึ้งในคุณค่าของชีวิตและความมหัศจรรย์ของชีวิต ซึ่งมีผลพลอยได้ทางจิตใจอย่างอนอกอนันต์ อาทิเช่น ทำให้เป็นคนมีใจกว้าง รู้จักพิจารณาชีวิตหลายแง่มุมอย่างถ่องแท้ ยอมให้หลักในการดำเนินชีวิตด้วยความสุขสบายและปลอดภัย แต่ถึงกระนั้นก็ตาม วรรณคดีกับปรัชญาก็มีส่วนแตกต่างกันบ้างในบางประการ กล่าวคือ กวีนิพนธ์พยายามเปิดเผยความลึกลับของเอกภพ เช่นเดียวกับปรัชญา แต่ใช้วิธีต่างกัน กวีนิพนธ์ขึ้นอยู่กับอารมณ์ และแรงดลใจ ค่านิยมของกวีอยู่ที่ความเพลิดเพลินใจ กวีเข้าใจธรรมชาติของเอกภพโดยใช้หัวใจ กวีบรรยายเอกภพให้เห็นเป็นสัญลักษณ์และรูปร่าง กวีกล่าวถึงพระผู้เป็นเจ้าอย่างมีรูปร่าง กวีถือว่าความงามคือความจริง ส่วนปรัชญาขึ้นอยู่กับความเข้าใจโดยใช้ปัญญาและการคิดเชิงวิจารณ์ เหตุผลเป็นเรื่องของปัญญา ค่านิยมของปรัชญาอยู่ที่ความบริสุทธิ์สูงส่งของปัญญา นักปรัชญาเข้าใจธรรมชาติของเอกภพโดยใช้หัวใจ นักปรัชญาอธิบายเอกภพให้เห็นเหตุผล แสดงความคิดเรื่องพระผู้เป็นเจ้า เป็นนามธรรมที่มีเหตุผล และพยายามเข้าใจธรรมชาติของความแท้จริง ซึ่งเป็นการปลุกฝังอุดมคติ เรื่องความจริง ความดีและความงามไว้อย่างนิรันดร์ (อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ ๒๕๑๔:๒๓ - ๒๔)

ดร.วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ "วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์" ว่า ปรชญา ทำให้เข้าใจโลกและชีวิต รู้ความจริงที่ซ่อนเร้นของโลกและชีวิตที่แสดงออกมาในลักษณะต่าง ๆ กัน ถ้ามองลงมาให้แคบอีกเฉพาะในแง่ของชีวิตหรือปรชญาชีวิต ได้แก่การ ตรวจสอบประสบการณ์ของ สังคมที่ตนเป็นส่วนหนึ่งอยู่ด้วย เพื่อที่จะได้รู้แบบแผนของชีวิตและจุดมุ่งหมายสูงสุดของการดำเนิน ชีวิต นักวิจารณ์วรรณคดีบางคนก็เห็นว่า วรรณคดีก็คือ การวิจารณ์ชีวิตเหมือนกัน (วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ๒๕๐๔:๒๑๘)

อุทลภ มัลลิกะมาส ได้กล่าวถึงพุทธปรชญาในวรรณกรรมว่า พุทธปรชญาในวรรณกรรม โดยทั่วไปเป็นอย่างไร ๆ ขึ้น ๆ สำหรับคนทั่วไปจะเข้าใจได้ เช่น ความเชื่อในความไม่เที่ยงแท้ เชื่อว่าชีวิตที่เป็นสุขอันแท้จริงก็คือการออกบวช เชื่อว่า ชีวิตนี้เป็นทุกข์ เชื่อในกรรม และเชื่อว่า รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส เป็นเครื่องทำให้คนหลง เหล่านี้ล้วนเป็นพุทธปรชญาที่จะเห็นได้ เสมอใน วรรณกรรม ในอดีตของเรา เรื่อง พระอภัยมณี เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน อิเหนา แม้เรื่อง รามเกียรติ์ก็ยังแสดงถึงพุทธปรชญาอย่างชัดเจน ทั้งที่เป็นเรื่องเทวดาในศาสนาอื่น (อุทลภ มัลลิกะมาส ๒๕๑๓:๑๔๔)

การศึกษาวรรณกรรมในแง่ปรชญาคงกล่าวมา ส่วนใหญ่ก็เป็นการกล่าวถึงความรู้หรือ ทฤษฎี เราไม่อาจจะเห็นได้ชัดในเชิงปฏิบัติ ดังที่ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

วิธีการนี้สำหรับตะวันตก...ถือว่าวินิพนธ์เป็นการแสดงออกซึ่งปรชญา บทกวีที่ไม่มีทรรณะ เชิงปรชญา นักวิจารณ์เกือบไม่เอาใจใส่เลย ปัญหาของปรชญาแนวต่าง ๆ ก็มีการขบคิดเรื่องมนุษย์ ว่าเกิดมาทำไม จะไปสิ้นสุดอยู่ที่ไหน ระหว่างที่มีชีวิตอยู่ มนุษย์มีภารกิจและพันธกิจอะไร ศาสนา สำคัญหรือไม่ เหล่านี้เป็นต้น...การวิจารณ์ในเชิงปรชญาเกือบไม่มีเลยในประเทศไทย เพราะทุกคน พากันเห็นตรงกันว่า กวีของไทยทุกคนนับถือพุทธศาสนา (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๑๓:๑๔)

และ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ กล่าวไว้อีกตอนหนึ่งว่า ไทยเราไม่นำปรชญาไปใช้ใน วรรณคดีเพราะเราพอใจกับปรชญาชีวิตของเรา ซึ่งเดินตามแนวของพุทธศาสนา ในเมื่อเราไม่มี ความอัศจรรย์กับปัญหาปรชญา เราก็ไม่รำพัน ปรชญาในวรรณคดีของเรา เราก็มักแต่เรื่อง รูป รส กลิ่น เสียง เพราะพระของเราท่านเท ปรชญาคือ สัจธรรม ความปรวนแปร

ความไม่เป็นตัวคน ความทุกข์ของสังสารวัฏอยู่แล้ว ไม่จำเป็นที่กวีจะต้องไปแข่งกับท่านสอนในเรื่องนี้
อีก (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๑๗:๒๐๘ - ๒๐๙)

สำหรับวรรณกรรมพุทธศาสนาสิกขุ คงจะไม่เป็นไปตามที่ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณกล่าว
เพราะเนื้อหาสาระเต็มไปด้วยปรัชญา ซึ่งเป็นธรรมประยุกต์ มีการตีปัญหา ขบคิด ค่ายเหตุผลและ
ความถูกต้อง ตามวิธีการของปรัชญา แม้พุทธศาสนาสิกขุเองจะกล่าวว่า ท่านไม่นิยมปรัชญาก็ตาม (ผู้ค้น-
คว้าเห็นว่าท่านพุทธทาสคงจะไม่นิยมแบบปรัชญาตะวันตกมากกว่า)

การศึกษาวรรณกรรมในแง่ปรัชญาศาสนาที่เป็นเชิงปฏิบัติของไทยเราเห็นได้ชัดเจนก็คือ

ชลธีรา กลัถ้อย ศึกษาเรื่อง "ลิลิตพระลอ: การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา"
ชลธีรา กลัถ้อย กล่าวว่า เรื่องลิลิตพระลอนั้นมีบุคคลได้ศึกษาวิจารณ์กันในแนวทาง ๆ มากมาย เช่น
ในแนววรรณศิลป์ แนวภาษา แนวสุนทรียภาพ แนวสังคมนิยม มีทั้งกระแสเสนอ และกระแสด้าน
ชลธีรา กลัถ้อย เสนอความคิดว่า ควรพิจารณาลิลิตพระลอในแง่ของศาสตร์แห่งวิชาวรรณคดีวิจารณ์
ซึ่งเป็นแนวคั่งระหว่างสองกระแสนั้นบ้าง ได้แก่การศึกษาในแนวความรู้ทางมนุษยวิทยา สังคมวิทยา
จิตวิทยา ปรัชญา และอื่น ๆ ชลธีรา กลัถ้อย จึงได้ศึกษาลิลิตพระลอตามแนวพุทธปรัชญาในรายละเอียด
ที่เกี่ยวกับพุทธปรัชญากับการตีความลิลิตพระลอ องค์ประกอบของชีวิตตามแนวพุทธธรรมกับการพรรณนา
ชีวิตในลิลิตพระลอ กรรมกำเนิดจากชีวิต ธรรมชาติแห่งชีวิตตามแนวพุทธธรรมกับการแสดงภาพชีวิต
และความเป็นไปแห่งชีวิตในลิลิตพระลอ และบทสรุป ข้อเสนอแนะ คุณค่าของลิลิตพระลอกับการ
วิจารณ์วรรณคดีตามแนวพุทธปรัชญา (ชลธีรา กลัถ้อย ๒๕๑๙:๑ - ๖๕)

ในค่านวิธีการของปรัชญาที่จะมาเป็นหลักในการศึกษาวรรณกรรมนั้น อมร โสภณวิเศษรุ่งศรี
กล่าวไว้ว่า วิธีการของปรัชญาต้องอาศัยประสบการณ์และคิดหาเหตุผล การวิเคราะห์และสังเคราะห์
(อมร โสภณวิเศษรุ่งศรี ๒๕๑๔:๑๔ - ๑๕)

ส่วน กิรติ บุญเจือ กล่าวว่า เราศึกษาปรัชญาเพื่อรู้ ๒ อย่าง คือ เพื่อรู้จัก ปัญหาที่ยังเป็น
ปัญหา และเพื่อรู้คำตอบทุกคำตอบที่เป็นไป ปัญหาที่แก้ได้แล้วในศาสตร์ แต่ปรัชญาจะถือว่า เป็น
เพียงคำตอบหนึ่งที่เป็นไปได้ เพราะมีผู้ให้ รังข้ามที่มีเหตุผลสนับสนุน ต้องนับว่ายังไม่เป็นที่ยุติ

สำหรับคนทั่วไป จึงยังเป็นปัญหาของปรัชญาอยู่ นักศึกษาปรัชญาที่แท้จะต้องวางตัวเป็นกลาง มีใจอุเบกขา และให้ความยุติธรรมแก่ทุกฝ่าย ถ้ามีใจลำเอียงหรืออคติแล้ว จะทำให้ไม่ได้ผลครบถ้วนตามจุดมุ่งหมาย ของวิชาปรัชญา จะกลายเป็นการเรียนเพื่อลัทธิไปเสีย (กิริติ บุญเจือ ๒๕๑๘:๒ - ๓)

จากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทางค่านปรัชญาศาสนาดังกล่าวนั้น พอสรุป ได้ว่า การศึกษาปรัชญาศาสนาในที่นี้ก็คือ การศึกษาพิจารณาผลแห่งความรู้แจ้งหรือหลักธรรมในศาสนา (ในเรื่องเกี่ยวกับอภิปรัชญา ญาณวิทยา และจริยศาสตร์ โดยนำเอาวิธีการทางปรัชญาวินิษยัติ ได้แก่ เหตุผล และความมีใจเป็นกลางมาพิจารณาว่าข้อเท็จจริงหรือหลักธรรมต่าง ๆ ของศาสนาอันปรากฏ อยู่ในวรรณกรรมนี้ มีปัญหาอะไรหลงเหลืออยู่หรือไม่ ข้อเท็จจริง อันใดที่ควรพิจารณา เพื่อช่วย วิเคราะห์ให้หลักธรรมในศาสนาแจ่มแจ้งขึ้น

ตามความเป็นจริงแล้ว ผู้ที่ยังเข้าไม่ถึงศาสนาของตนย่อมยังมีความสงสัยในหลักธรรมของ ศาสนา ยังเป็นปัญหาปรัชญาได้เสมอ เว้นเสียแต่ว่ามีความศรัทธาหรือความเชื่อมาบังคับเสีย ส่วน ผู้ที่รู้แจ้งเห็นจริงในหลักธรรม หรือรู้ตามไถ่ที่ยอมพ้นความสงสัย ดังนั้นผู้เข้าถึงความจริงก็มีหลายระดับ จึงยังมีการถกเถียงกันอยู่ แม้แต่ในผลงานของพุทธทาสภิกขุ แต่อย่างไรก็ตาม พุทธทาสภิกขุ นั้นเป็นผู้ เข้าถึงธรรมและเป็นอัจฉริยะทางศาสนา คำสอนของท่านจึงควรได้รับความเชื่อถือมากที่สุด

สำหรับการวิเคราะห์ปรัชญาศาสนาในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ นอกจากจะอาศัยหลัก การดังกล่าวแล้ว จะวิเคราะห์หลักธรรมในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ โดยเฉพาะพุทธปรัชญาฝ่าย เถรวาทกับมหายาน ออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. หมวดที่เป็นข้อธรรมะโดยตรง
๒. หมวดที่เป็นธรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล
๓. หมวดที่เป็นธรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของสังคม
๔. หมวดธรรมะที่อยู่ในรูปของบทร้อยกรอง (ชลธิรา กลัคอยู่ ๒๕๑๘:๑๒ - ๑๔)

ส่วนปรัชญาของศาสนาอื่น ๆ จะวิเคราะห์ตามเนื้อหาเท่าที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรม เพราะ ปรัชญาของศาสนาอื่น ๆ มีอยู่ไม่มากนัก ส่วนใหญ่หนักไปในทางพุทธปรัชญา

๒. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้าด้านการตีความ

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้าด้านการตีความนั้นมีอยู่ไม่มากนัก ดังนั้นจึงต้องสอบถามท่านผู้รู้บ้าง จึงได้เป็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้า

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้กล่าวว่า เรื่องการตีความนั้นเป็นธรรมชาติที่มีมานานแล้ว เมื่อเราได้ฟังได้อ่านแล้วก็ต้องตีความว่ามันหมายถึงอะไร เรื่องหนึ่ง ๆ เราสามารถที่จะตีความไปได้หลายอย่าง ท่านได้ให้ความหมายของการตีความไว้ว่า การตีความคือ การอ่านสิ่งที่ผู้อื่นส่งสารมา อ่านให้เข้าใจว่าเขาส่งอะไรมาให้เรา เราได้ส่งสิ่งที่ให้เรารู้เพิ่มขึ้น หรือว่า ให้กลุ่มใจ ภาควุมใจ หรือให้ข้อเท็จจริง ฟังแล้ว อ่านแล้ว เขาอาจจะส่งหลาย ๆ อย่างมาให้เรา (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๒๒: สัมภาษณ์)

พจนานุกรมเว็บสเตอร์ (Webster's Third New International Dictionary) ได้ให้ความหมายของคำว่า "การตีความ" (Interpretation) ไว้ตอนหนึ่งว่า การตีความคือการแปลภาษาหนึ่งให้เป็นอีกภาษาหนึ่ง โดยการแปลปากเปล่าหรือการอธิบายการกระทำ อธิบายเหตุการณ์ อธิบายภาพการณ์ การวิจารณ์ความคิดและอารมณ์ในงานศิลปะหรือผู้ผลิตผลงานโดยเฉพาะจากผู้ที่ความเอง นอกจากนี้ยังหมายถึงการกระทำหรือผลของการแปลความ เช่น การอธิบายสิ่งที่ยังไม่ชัดเจนแจ่มแจ้งในทันทีให้แจ่มแจ้ง การอธิบายสิ่งที่ยังไม่เข้าใจให้เข้าใจ ได้แก่ การแก้ปัญห การอธิบาย กฎหมาย การอธิบายข้อความในพระคัมภีร์ไบเบิล การอธิบายภาพจินตนาการ เป็นต้น (Webster's Third New International Dictionary. n.d. : ๑๑๔๒)

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ "วิเคราะห์วรรณคดีไทย" ว่า การวินิจฉัยสารหรือ วินิจฉัยสาร คือ การตีความนั่นเอง ในภาษาอังกฤษเรียกว่า Interpretation การตีความนั้นเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการอ่านหนังสือ ไม่ว่าหนังสือจะเป็นวรรณคดีหรือไม่ วรรณคดีรูปใด เพราะศิลปกรรมคือการสื่อสาร ผู้ตีความต้องเข้าใจในชนบประเพณีในการสื่อสาร และเข้าใจพื้นหลังของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในหนังสือ นอกจากนี้ก็ต้องมีความรู้ด้านอื่น ๆ เช่น ความรู้ทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ เป็นต้น เข้ามาประกอบด้วย แต่อย่างไรก็ตาม การตีความอาจจะถูกหรือผิดไปเลยก็มี

และวรรณคดี บางเรื่อง บางชิ้น ผู้อ่านมีสิทธิ์จะตีความไปได้หลายทาง (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๑๓:๘ - ๙) และการตีความวรรณคดีนั้น ต้องทำความเข้าใจกันว่าเป็นอัตวิสัย (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๑๓:๘๐)

ศรีจันทร์ อยู่สุธี ได้ให้ความหมายของการตีความไว้ในเรื่อง "ความรู้พื้นฐานในการวิจารณ์" ว่า การตีความคือ การอ่านเพื่อทำความเข้าใจความหมาย และถอดเอาความรู้ลึกอารมณ์สะเทือนใจ จากบทประพันธ์ ผู้เขียนสื่อให้ผู้อ่าน อาจจะแปลหรือตีความได้ตรงกับความรู้ความหมาย หรือเจตนารมณ์ ของผู้ประพันธ์ก็ได้ หรือไม่ก็บางครั้งอาจจะเข้าใจความหมายตามวิธีการของตนเอง โดยอาศัยพื้นฐาน ความรู้เดิม ความสนใจ ประสบการณ์ จินตนาการ ทศนคติ ทัศนะคติปัญหา และวัย (ศรีจันทร์ อยู่สุธี ๒๕๑๔:๓ อ้างอิงจาก ขวน เพชรแก้ว ๒๕๒๐:๖๒ - ๖๓)

ในเรื่องความหมายที่จะได้ออกมานั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงกล่าวไว้ในหนังสือ "วิทยาวรรณกรรม" ว่า ความหมายอันแท้จริงนั้นต้องแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ ความหมายโดยอรรถและโดยนัย เช่น คำว่า "ข้า" ถ้าใช้เป็นคำกริยาใช้ได้ดี ไม่เป็นคำโอหัง แต่ถ้าใช้เป็นคำพูด กลายเป็นคำโอหังไป ความหมายโดยนัยนั้นเปลี่ยนแปลงอยู่เนืองนิตย์ และเปลี่ยนแปลงทั้งตามกาลเทศะ การเปลี่ยนแปลงนี้ไม่มีกฎเกณฑ์อย่างใด นอกจากความนิยมใช้เท่านั้นเอง (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ๒๕๐๖:๓๓๖)

ขวน เพชรแก้ว ได้กล่าวถึงความหมายของภาษาไว้ในหนังสือ "การศึกษาวรรณคดีไทย" ว่า ภาษาที่มีความหมายโดยตรง (หรือโดยอรรถ) นั่นคือ ภาษาที่มีความหมายกำหนดไว้ในพจนานุกรมนั้นเอง เป็นความหมายแรกที่สังคมใช้ทำความเข้าใจกัน ส่วนภาษาที่มีความหมายโดยนัย หรือความหมายแฝงหมายถึง ความหมายที่ชักนำความคิดให้เกี่ยวโยงไปถึงสิ่งอื่น ภาษาเช่นนี้เป็นภาษาที่มีรส เพราะเป็นภาษาที่มีความหมายพิเศษออกไป ถ้าหากเราตีความอย่างตรงไปตรงมาก็จะกลายเป็นเรื่องที่เหลวไหลไร้สาระ ผู้ตีความจึงต้องเป็นผู้ที่มีความรอบรู้ และต้องรู้จักพิจารณาบริบทหรือส่วนประกอบ เพื่อค้นหาความหมายที่แท้จริงให้ได้ จึงจะทำให้การอ่านเพื่อตีความเกิดรสอย่างแท้จริง (ขวน เพชรแก้ว ๒๕๒๐:๖๔ - ๖๕)

ส่วน สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้กล่าวถึงระดับภาษาที่ต้องตีความไว้ในหนังสือ "พุทธศาสน์" ว่า ภาษาที่ใช้ในพุทธศาสนามีระดับชั้นคล้ายกับภาษาที่ใช้ในวรรณคดี สามารถแบ่งออกได้เป็น ๔ ระดับ

ภาษาในพุทธศาสนาส่วนใหญ่อยู่ในระดับสูง อันนี้เป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้คนส่วนมากเข้าใจไม่ถึง พุทธศาสนาและมักตีความแบบตรงไปตรงมา (สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ๒๕๔๘:๑๑ - ๑๔)

อย่างไรก็ตาม การตีความตามตัวอักษรหรือโดยตรงกับการตีความหมายโดยนัย หรือ ภาษาที่มีระดับสูงกว่า คงจะมีความหมายเหมือนกับการตีความในแง่บุคลาธิษฐาน และธรรมาธิษฐาน นั้นเอง คำว่า บุคลาธิษฐานกับธรรมาธิษฐาน ได้มีผู้ให้ความหมายไว้ดังนี้

พันเอก ปิ่น มุทุกันต์ ได้ให้ความหมายไว้ในหนังสือ "ประมวลศัพท์ศาสนา" ว่า ธรรมาธิษฐาน หมายถึง ยกธรรมเป็นที่ตั้ง การอธิบายธรรมะอาจทำได้สองวิธี คือ บุคลาธิษฐาน ผู้กระเรื่องขึ้นสอน เหมือนกับของมีตัวตนจริง ๆ ทำให้คนฟังคิดตามได้ง่าย ๆ เช่น ต้องการจะอธิบายว่า พระพุทธเจ้า ต้องทรงต่อสู้กับกิเลสในพระทัยของพระองค์อย่างรุนแรง ในคืนที่จะตรัสรู้ ผู้สอนก็พูดเรื่องขึ้นว่า มีพระยามารยกทัพมาโจมตีพระองค์อย่างหนักหน่วง อย่างนี้เรียกว่า อธิบายอย่างบุคลาธิษฐาน ส่วน ธรรมาธิษฐานเป็นการอธิบายธรรมะโดยตรง ไม่แต่งตัวละครประกอบเลย (พันเอกปิ่น มุทุกันต์ ๒๕๐๕ : ๒๑๔)

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้อธิบายไว้ว่า "ธรรมาธิษฐาน มีธรรมเป็นที่ตั้ง คือเทศนากฎธรรมขึ้นแสดง เช่นว่า ธรรมะอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำสุขมา คู่กับบุคลาธิษฐาน มีบุคคลเป็นที่ตั้ง คือ เทศนากฎบุคคลขึ้นแสดง เช่น ว่า บุคคลผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุข" (ราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๑๕ : ๔๘๒)

ในสารานุกรมศาสนาและจริยศาสตร์ (Encyclopedia of Religion and Ethics) กล่าวถึง บุคลาธิษฐาน (personification) ไว้ว่า บุคลาธิษฐาน อาจให้คำจำกัดความว่า การกำหนดให้วัตถุต่าง ๆ ในธรรมชาติ ตลอดจนถึงพลังงาน ปราณการณ์ วัตถุที่สร้างขึ้น ความคิด หรือคำพูด แสดงเหมือนกับมีชีวิตชีวา มีความคิดและการเคลื่อนไหว นับตั้งแต่วัตถุที่เล็กที่สุดไปจนถึง ตัวโลกเอง สิ่งที่มีชีวิตขึ้นนั้น ได้แก่ เทพแห่งฟ้า เทพแห่งอากาศ เทพแห่งดินและน้ำ ตลอดจนภูตผี-ปีศาจ เป็นต้น (Encyclopedia of Religion and Ethics. n.d. : ๗๔๑ - ๗๔๒)

จากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้าทางด้านการตีความดังกล่าวมา พอจะสรุปได้ว่าการตีความคือการถอดความหมายและความรู้สึกจากบทประพันธ์ การตีความนั้นมี ๒ อย่าง คือ การตีความหมายโดยตรง หรือ บุคลาธิษฐานอย่างหนึ่ง และการตีความหมายโดยนัย หรือธรรมาธิษฐานอีกอย่างหนึ่ง

ปรัชญาศาสนา

ปรัชญาศาสนาเป็นปรัชญาประยุกต์สาขาหนึ่ง ซึ่งใช้วิธีการทางปรัชญาวิธีสัมพัทธ์มาพิจารณาหลักธรรมหรือข้อเท็จจริง ในศาสนาต่าง ๆ ว่ามีปัญหาหรือข้อขัดแย้งอะไรหลงเหลืออยู่บ้าง ดังที่ลีวดี สิริวิไลกล่าวว่า ปรัชญาศาสนาเป็นวิชาที่อยู่ในขอบข่ายของปรัชญาประเภทปรัชญาประยุกต์ นำเอาความถกทางปรัชญาวิธีสัมพัทธ์มาตีความตามข้อเท็จจริงต่าง ๆ (facts) ในศาสนา กล่าวว่ายุคสมัยหมายถึงการนำ เอาแนวความคิด วิธีการทางปรัชญามาใช้วิเคราะห์ปัญหาและแนวความคิดต่าง ๆ ในศาสนา เช่น ศาสนากืออะไร ศาสนาเกิดขึ้นได้อย่างไร ฯลฯ ปัญหาเหล่านี้จะวิเคราะห์หาคำตอบในแนวปรัชญา ดังนั้นปรัชญาศาสนาจึงเป็นเรื่องของการวิเคราะห์ปัญหาในศาสนาโดยส่วนรวม ไม่เจาะจงเฉพาะศาสนาใด (ลีวดี สิริวิไล, ๒๕๒๑ : ๓๕ - ๔๒)

ไคตัส ได้ให้ความหมายของปรัชญาศาสนาไว้ว่า " ปรัชญาศาสนาคือความพยายามที่จะค้นหาความจริงเกี่ยวกับศาสนาและความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับชีวิต ย่อมเป็นการยากที่จะอธิบายหรือให้คำจำกัดความได้ (Titus, ๑๙๖๔ : ๓๔๔)

ความหมายของปรัชญาที่อาศัยประสบการณ์และการค้นหาเหตุผลซึ่งไม่พ้นไปจากโลกแห่งประสบการณ์สามัญเลย ปรัชญาสร้างสมมุติฐานเพื่ออธิบายโลก และสัมพันธ์ภาพระหว่างโลกกับวิญญาณ สร้างสมมุติฐานเพื่ออธิบายโลก และสัมพันธ์ภาพระหว่างโลกกับวิญญาณ สร้างสมมุติฐานเกี่ยวกับธรรมชาติความจริง สมมุติฐานนั้นตั้งขึ้นโดยการค้นหาเหตุผล ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยประสบการณ์หรือการสังเกตและการทดลอง แต่ต้องสอดคล้องกลมกลืนกับข้อเท็จจริง สามารถใช้ข้อวินิจฉัยได้ทั้งข้อเท็จจริงและคุณค่า สามารถอธิบายชีวิตและประสบการณ์ได้อย่างลึกซึ้ง มีข้ออธิบายสิ่งเหล่านั้นเท่าที่ปรากฏ สามารถสนองความไม่รู้อย่างลึกซึ้งของเรา สามารถสืบค้นความจริงของคุณค่าทางปัญญาจริยศาสตร์ สุนทรียศาสตร์และศาสนา

แม้ปรัชญาจะใช้การคิดหาเหตุผลเหมือนวิทยาศาสตร์ แต่ ปรัชญากับวิทยาศาสตร์ก็ต่างกัน อภิปรัชญาว่าด้วยความแท้จริง อันคืบหน้า ส่วนวิทยาศาสตร์ว่าด้วยความแท้จริงเป็นอย่างไร และใช้วิธีปริมาณและจำนวน แก่ อภิปรัชญาใช้การคิดหาเหตุผล การวิเคราะห์และการสังเคราะห์ หากได้ใช้วิธีปริมาณและจำนวนไม่ วิธีการของปรัชญาจึงแตกต่างจากวิธีการของวิทยาศาสตร์ (อมร โสภณ - วิเศษวงศ์ ๒๕๑๔ : ๑๔-๑๕)

ปรัชญากับศาสนามีลักษณะเหมือนและแตกต่างกันอยู่ แม้หันหัวไปจะเข้าใจว่าปรัชญาคือศาสนา แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้นโดยสิ้นเชิง เพราะปรัชญามุ่งความถึคอันมีเหตุผลเกี่ยวกับความแท้จริง สืบกันเพื่อหยั่งรู้ถึงโครงสร้างของเอกภพ และสัมพันธ์ภาพระหว่างมนุษย์กับเอกภพ สืบค้นธรรมชาติ ของสสาร ชีวิต วิญญาณและพระผู้เป็นเจ้า ตลอดจนสัมพันธ์ภาพระหว่างสิ่งเหล่านั้น แต่ศาสนา ว่าด้วยความเชื่อในอำนาจเหนือมนุษย์ ซึ่งควบคุมและชี้จุดหมายปลายทางของมนุษย์ ว่าด้วยความกลัว ความนับถือ ความรัก การอุทิศตนและปฏิบัติตน ศาสนาสำคัญ ๆ ของโลกเป็นผลของการที่มนุษย์ พยายามจะเข้าใจธรรมชาติของเอกภพ และเข้าใจสัมพันธ์ภาพระหว่างมนุษย์กับเอกภพ โดยสร้าง ศรัทธาขึ้นและส่งเสริมให้คนปฏิบัติ

ปรัชญากับศาสนามีวัตถุประสงค์ปรังกรวมกัน คือพยายามเข้าใจธรรมชาติของเอกภพ เข้าใจฐานะ หน้าที่และจุดหมายปลายทางของมนุษย์ในเอกภพ แต่ปรัชญากับศาสนาก็มีความแตกต่างกัน ศาสนา เป็นเรื่องของอารมณ์และประสบการณ์เชิงปฏิบัติ แต่ปรัชญาเป็นเรื่องของการถึคหาเหตุผล ศาสนา เป็นเรื่องของศรัทธา ความนับถือและความสุขทางใจ แต่ปรัชญาเป็นเรื่องของปัญา และการวิจารณ์ ความรู้ที่รวบรวมไว้ในศาสนาไม่ชัดเจน ไม่สมบูรณ์และเป็นจินตนาการ ส่วนความรู้ที่รวบรวมไว้ใน ปรัชญาชัดเจน มีเหตุผลและเป็นระบบ ศาสนาอาศัยจินตนาการจากรูปเคารพหรือความถึคที่ต้องมี สัญลักษณ์ แต่ปรัชญาถึคหาเหตุผลถึงความจริงล้วน ๆ เป็นนามธรรม ไม่อาศัยสัญลักษณ์ (อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ ๒๕๑๔ : ๒๑-๒๒)

แต่ถึพิจารณาถึงลักษณะโดยละเอียดของแต่ละศาสนาแล้ว ย่อมมีข้อแตกต่างกันอยู่ โดยเฉพาะพุทธศาสนามีได้เป็นเทวนิยมแบบศาสนาพราหมณ์หรือ กริสต์ อิสลาม แต่เป็นปัญานิยมหรือ ธรรมนิยม พุทธศาสนาจึงมุ่งสร้างศรัทธาและศึกษาปฏิบัติด้วยเหตุผล เพื่อให้เข้าถึงสัจจะของเอกภพ เมื่อพิจารณาถึงข้อความข้างต้นมาประกอบ จะเห็นว่าพุทธศาสนามีปรัชญาที่เป็นระบบมากกว่าศาสนาอื่น

ปรัชญาของทุกศาสนามีปรากฏอยู่ในศาสนศาสตร์ของตน เพราะศาสนศาสตร์ถึการศึกษา ศาสนาของนักการศาสนาตามหลักปรัชญา เป็นการยอมรับคัมภีร์หรือคำสอนของศาสดาของศาสนานั้นๆ แล้วพยายามหาเหตุผลพิสูจน์ รวมทั้งอธิบายคำสอนของทุกข้อให้สอดคล้องกับข้อเท็จจริงของวิชา ต่าง ๆ ศาสนาศาสตร์จึงนับได้ว่าเป็นปรัชญาของแต่ละศาสนา แต่ทุกศาสนามีปรัชญาศาสนาอื่นเกี่ยว กัน ทุกคนแม้คนที่ไม่มีศาสนาถึร่วมศึกษากันได้ หากเข้าใจลักษณะและขอบเขตของปรัชญาเป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตามนักปรัชญาส่วนมากก็ความเห็นพ้องกันว่า การที่จะเรียกว่าศาสนาใดควรเมืองก็ ครอบคลุม ๓ ประการ คือ มีมิโนภาพเรื่องเหนือธรรมชาติ (concept of supernatural) เช่น เรื่องโลกหน้า เป็นต้น ประการที่สองต้องมีศีลธรรม (morality) คือ มีมาตรการสำหรับตัดสินความประพฤติ และบัญญัติ หรือห้ามเพื่อให้เป็นไปตามมาตรการนั้น ๆ และประการที่สามต้องมีพิธีกรรม (rites and ceremonies) คือ กิจกรรมที่กระทำเพื่อจงใจให้ระลึกถึงสิ่งเหนือธรรมชาติ จะทำคนเดียวหรือร่วมกันก็ได้ ทุกศาสนาไม่ว่าจะเป็นศาสนาที่เมืองการ (มีคณะบริหาร) หรือไม่เมืองการก็ตาม ย่อมเมืองประกอบ ๓ ประการดังกล่าว (กิริติ บุญเชื้อ ๒๕๑๔ : ๘๒-๘๔)

อย่างไรก็ตามนักปรัชญาบางคนก็เห็นว่า ศาสนา ปรัชญาและชีวิตแยกกันไม่ออก เพราะศาสนาเป็นเรื่องการดำเนินชีวิต ปรัชญาเป็นเรื่องของความรู้ หากไม่ต้องการดำเนินชีวิตอยู่ในความโง่เขลา ก็ต้องพยายามหาความรู้ความเข้าใจคือปัญญาซึ่งเป็นแนวทางสำหรับปฏิบัติ

วิทยาศาสตร์กับศาสนาและปรัชญาขัดแย้งกันหรือไม่ คำตอบควรจะเป็นว่า ถ้าหากพยายามค้นหาความจริงของธรรมชาติ ซึ่งแม้ว่าดูคล้ายจะแยกเป็นรูปธรรมและนามธรรมก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะมีอะไรขัดแย้งกัน แรงกลใจที่ผลักดันนักวิทยาศาสตร์ไม่ควรจะแตกต่างจากที่ผลักดันนักบวชให้แสวงหาโมกษธรรม การที่ผู้นำเอาผลงานทางวิทยาศาสตร์ไปประยุกต์เพื่อความสะดวกสบาย จนถึงสนองตอบกิเลสตัณหา ก็เกี่ยวเนื่องได้กับการไขผลของสมาธิในการแสวงหาอำนาจและลาภสักการะ ซึ่งมีตัวอย่างไม่น้อยในปัจจุบัน ดังนั้นเราควรระวังผลอะไรจากการศึกษากิจกนปฏิบัติและประเพณีธรรม (แนวทางดำเนินชีวิต) ก็ตอบได้ว่า เพื่อมีชีวิตที่ไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เพื่อลดความทุกข์ร้อนในชีวิตและในโลก (ระวี ภาวิไล ๒๕๒๐ : คำนำ)

ส่วนคำเปรียบเทียบกับวรรณกรรม ก็อาจถือได้ว่า วรรณกรรมคือแหล่งบันทึกปรัชญา ดังที่ ดร.เจตนา นาควัชระ กล่าวไว้ว่า ถ้าเราถือวาวรรณคดีเป็นที่รวมแห่งปรัชญามนุษย์ สามารถที่จะหยั่งถึงแก่นของชีวิตมนุษย์ ความเป็นไปในโลกนี้ ภพนี้ ในจักรวาลนี้ การนำปรัชญามาใช้ในการศึกษาวรรณคดี จึงเป็นสิ่งที่ต้องเป็นไปได้โดยอัตโนมัติ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เนื้อหาของวรรณคดีชวนให้อ่าน ได้คิดไปในเชิงปรัชญา (เจตนา นาควัชระ ๒๕๑๔ : ๑๗)

อوبر โสตา วิเชษฐวงศ์ กล่าวว่า วรรณกรรมหรือกวีนิพนธ์พยายามเปิดเผยความลึกซึ้งของเอกภพ เช่นเดียวกับปรัชญา แต่ใช้วิธีการต่างกัน กวีนิพนธ์ขึ้นอยู่กับอารมณ์และแรงกลใจ กานิยมของกวีอยู่ที่ความเพลิดเพลิน เข้าใจธรรมชาติโดยใจให้หัวใจ กวีใช้สัญลักษณ์และจินตภาพ

(image) กวีแสวงหาความงามในเอกภพในธรรมชาติ กวีใช้ความหยั่งรู้ความจริงโดยตรงและด้วยความรู้สึกที่มีได้วิเคราะหฺ์ ถือว่าความจริงคือความงาม แต่ปรัชญาขึ้นอยู่กับความเข้าใจโดยใช้ปัญญา เหตุผลและการคิดเชิงวิเคราะห์วิจารณ์ นักปรัชญาใช้ความคิดคำนิยมของปรัชญาอยู่ที่ความบริสุทธิ์สูงส่งของปัญญา เข้าใจธรรมชาติโดยใช้หัดึก อธิบายเอกภพให้เห็นเหตุผล พยายามผสมผสานความจริง ความดี ความงามเข้าด้วยกัน พยายามเข้าใจธรรมชาติของความแท้จริงและปลูกฝังอุดมคติแห่งความจริง ความดี ความงามไว้อย่างนิรันดร์ (อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ ๒๕๑๔ : ๒๓-๒๔)

จะเห็นว่าปรัชญา ศาสนา วิทยาศาสตร์ และวรรณกรรมหรือสิ่งใดก็ตามถือว่าเป็นชีวิต เป็นแนวทางแห่งชีวิต ไม่สามารถแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด ปรัชญาเป็นความรู้ เป็นปัญญา ที่วางไว้เป็นทฤษฎี เพื่อเข้าถึงสิ่งสูงสุดอันถิยะ ส่วนศาสนา วิทยาศาสตร์ วรรณกรรม ย่อมอาศัยหลักการหรือทฤษฎีแบบปรัชญา แล้วปฏิบัติจึงจะถึงผลคือ สัจธรรม เช่นเดียวกัน แต่แตกต่างกันในวิธีการ

ดังนั้น ปรัชญา ศาสนา วรรณกรรมและชีวิต จึงต้องเป็นสิ่งที่ต้องศึกษา วิเคราะห์ วิจารณ์ และนำไปปฏิบัติร่วมกัน

การศึกษาปรัชญาศาสนาในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุจะแบ่งเป็นพุทธปรัชญาและปรัชญาของศาสนาอื่น ๆ ดังจะได้ศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

พุทธปรัชญา

เรื่องพุทธปรัชญาเป็นเรื่องลึกลับ ซึ่ง ผู้ศึกษาและปฏิบัติเท่านั้นจึงจะเข้าใจอย่างแท้จริง พุทธปรัชญาติดกับปรัชญาสาขาอื่น ๆ ที่เป็นอมตธรรม พิสูจน์กันไ้ ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา และไม่ตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งกิเลส ดังพระมหาประยูร สุนทงกูโร(ป.๕) กล่าวไว้ว่า (พระมหานวม กุตุศรโน ๒๔๔๕ : กำขั้แฉง ๗-๘)

เรื่องปรัชญาเป็นเรื่องของการวางหลักความคิดขึ้นแล้ว นำเหตุผลและข้อเท็จจริงตามความคิดและความเข้าใจของผู้นั้น เข้าประกอบหลักความคิดเหล่านั้น จะผิดจะถูกจะได้แต่ข้อเท็จ ไม่ได้ข้อจริงอย่างไรรันขึ้นอยู่กับความคิด และความเข้าใจของผู้นั้นหลักเป็นส่วนใหญ่ ไปได้ขึ้นอยู่กับกาพิสูจน์ด้วยการปฏิบัติและผลของการปฏิบัติดังหลักธรรมในพระพุทธศาสนา อนึ่งนักปราชญ์ที่เป็นเจ้าของหลักปรัชญานั้น ๆ ยังเป็นกัมมิกิเลส ยังมีโกรธเกลียด

วิทยา เป็นต้น ยังมีการคิดนี้ยึดถืออยู่ด้วยอำนาจกิเลส ดังนั้นปรัชญาของเขาจึงมักมีผล
ไม่พ้นจากความยึดถือและความติด และหลักของปรัชญานั้นเป็นหลักที่มองจากภายนอกเข้ามา
ภายใน คือตัวเองและมาสิ้นสุดตันอยู่เพียงนั้น เมื่อลงได้มาติดอยู่ที่ตัวแล้ว ความยึดมั่นถือมั่น
เป็นต้องติดตามมาทันที ส่วนหลักธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นหลักที่มองจากภายใน คือจากตัว
เอง ออกไปหาภายนอกจนไม่มีขอบเขต ไม่มีอะไร ดังนั้นจึงไม่มีการติดการยึดถือ เพราะ
ไม่มีที่จะให้คิดให้ยึดถือ คำสอนในพุทธศาสนานั้นนายคริสต์มาส ฮัมเฟรย์ นายกพุทธสมาคม
แห่งลอนดอนได้กล่าวไว้ว่าเป็นคำสอนที่รวมไว้ทั้งวิทยาศาสตร์ ศาสนา ปรัชญา จิตวิทยา
จริยธรรม เป็นต้น

คำกล่าวของพระมหาประยูร สุนทงโร ได้สอดคล้องกับคำกล่าวของสุชีพ ปุญญานุภาพที่ว่า
(พจนานาม กุศุทธโน ๒๔๔๕ : คำชี้แจง ๑-๓)

แนวพุทธปรัชญาต่างจากของนักคิดอื่น ๆ ตรงที่พุทธปรัชญาเป็นผลของการค้นคว้า และ
ประสบการณ์จริงมาด้วยพระองค์ของพระพุทธเจ้าเอง ส่วนปรัชญาอื่น ๆ เป็นของการคิด
นึกซึ่งตัวความจริงแท้ ๆ ไม่จำเป็นจะต้องตรงกับแนวความคิดนั้น ๆ เสมอไป อีกอย่างหนึ่ง
นักปรัชญาอื่น ๆ ไม่จำเป็นจะต้องสนใจในความประพฤติปฏิบัติของตัวเอง เพียงให้มีความคิด
อะไรออกมาแปลก ๆ ก็แล้วกัน นักปรัชญาเหล่านั้นจึงอาจเป็นกษัตริย์มาหักหลัง ทรมานกดขี่
คนอื่น วิชาคนอื่นได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้จะทราบได้จากประวัติของนักปรัชญาทั้งหลาย แต่พระพุทธ
เจ้ามิได้สอนเพียงแนวคึกหากสอนปฏิบัติอันเพียบพร้อมไปด้วย วัฒนธรรม ศีลธรรมและคุณธรรม
ทั้งในส่วนพระองค์เองและส่วนที่ผู้เป็นสาวกของพระองค์จะพึงเจริญรอยตาม แต่ถึงอย่างไร
เราก็ควรศึกษาความคิดเห็นของปรัชญาเมธีอื่น ๆ ตามสมควร เพื่อเทียบเคียงกับคำสั่งสอน
ของพระพุทธเจ้า

เกี่ยวกับคำว่า "พุทธปรัชญา" พระธรรมปิฎกได้กล่าวว่า คำว่า "พุทธปรัชญา" เป็นศัพท์
ที่บัญญัติขึ้นใช้ใหม่ สำหรับใช้ในศาสตร์ปัจจุบัน ถ้ากล่าวตามหลักภาษาน่าแล้วเรียกว่า "พุทธ -
ปัญญา" แปลว่า ปัญญา หรือความรู้ของพระพุทธเจ้า ความจริงปัญญาแบ่งออกได้ ๒ ประเภท
คือ ปัญญาทางคฤโณก เช่น วิทยาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา เป็นต้น และปัญญาทาง

ทางคัมภีรธรรม เช่น วิชาธรรมะ บาติ ในพระพุทธศาสนา เป็นต้น แต่ถ้ากล่าวตามหลักพระพุทธศาสนา แล้วปัญญาแบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ ปัญญาทางโลกียะ ความรู้เกี่ยวกับทางโลกชนิกที่แปรผันได้ กับ ปัญญาทางโลกุตระ ความรอบรู้ที่พ้นจากโลก ได้แก่ปัญญาของพระอริยเจ้าชนิกที่ไม่แปรผัน คือ ความรู้ในอริยสัจจธรรม ๔ ประการ

ปัญญาที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าก็คือ อริยปัญญาที่รู้ความเกิดดับแห่งสังขาร สามารถชำระกิเลส ทำให้สิ้นทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง คำสอนของพระพุทธศาสนา สอนให้คนประพฤติธรรมะโดยใช้ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาตนเองให้รู้แจ้งเห็นจริง ส่วนวิทยาการทั้งหลายไม่ว่าคือโลกหรือคัมภีรธรรม ยิ่งศึกษามากเพียงไรก็เป็นปัจจัยสองให้เห็นความจริงแห่งธรรมะในพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นเพียงนั้น

คำสอนของพระพุทธเจ้าถือเอาการตรัสรู้ (enlightenment) เป็นหลัก จึงเป็นอันว่าพระองค์ไม่ทรงรับรองการเคา การเก่งความจริง มาเป็นวิธีการของพระพุทธศาสนา และพระองค์ทรงประพฤติปฏิบัติทางจริยธรรมให้ประสบความจริงด้วยพระองค์เองมาแล้ว จนกระทั่งสอนให้ผู้อื่นประพฤติตาม (สัมมกม บุราวาส ๒๔๔๖ : คำปรารภ ก-ฉ)

พร รัตนสุวรรณ กล่าวถึงพุทธปรัชญาว่า

คำว่าพุทธปรัชญา หมายถึงความรู้ที่เป็นหลักหรือเป็นแก่น เป็นความรู้ที่ประเสริฐของพุทธศาสนา เมื่อพูดถึงพุทธปรัชญาขอให้เข้าใจควยว่า ปรัชญาในพุทธศาสนาไม่ใช่การเก่งความเชื่อหรือเคา หรือเป็นการรับเชื่อมาจากผู้อื่น ปรัชญาในพุทธศาสนาเกิดจากความตรัสรู้ของพระพุทธองค์ เป็นความรู้ที่ถึงที่สุดแล้วและเป็นปรัชญาที่เป็นวิทยาศาสตร์ คือสามารถทดสอบได้เสมอ ปรัชญาในพระพุทธศาสนาไม่ใช่เป็นเหมือนเมตติหรือหลักความคิดของนักปรัชญาทั่วไป ซึ่งอาจจะเปลี่ยนแปลงได้ตามยุคตามสมัย การเรียนพุทธปรัชญาเป็นการเรียนเพื่อให้ถึงระบบความคิดของพระพุทธองค์ ซึ่งจะทำให้เรารู้จักวินิจฉัยหลักพระพุทธศาสนาได้ถูกต้องว่าความเข้าใจอย่างที่มีอยู่ทั่ว ๆ ไปนั้น เป็นหลักพระพุทธศาสนาจริงหรือไม่ และถ้าเรามีความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธปรัชญาดีแล้ว ก็เป็นการง่ายมากที่จะศึกษาหลักพระพุทธศาสนาทั่ว ๆ ไป

จากคำกล่าวของบุคคลข้างต้น จะเห็นได้ว่าพุทธปรัชญาเป็นปรัชญาที่มีรหัสจริง ๆ เพราะถึงพร้อมด้วย ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ไม่ตั้งอยู่บนพื้นฐานนิเสธ ค้นหา นับว่ามีคุณค่าต่อชีวิตโดยตรง แม้คำสอนส่วนใหญ่ในพุทธศาสนาเน้นโลกุตระธรรม แต่ความจริงแล้วก็มีจริยศาสตร์ในชั้นศีลธรรมและปรัชญาแบบอื่น ๆ อยู่ไม่น้อยเหมือนกัน เพราะพุทธศาสนาสอนให้บุคคลพิจารณาเห็นคุณค่าโลกและชีวิตในสภาพที่เป็นจริง และให้รับรู้คุณค่านั้นในปัจจุบัน โดยไม่ได้คำนึงหนักหน่วงไปสู่สภาพอื่นใด กล่าวง่าย ๆ ว่า พุทธธรรมมีใ้ปฏิบัติเสวยโลกและชีวิต แก่มุ่งให้บุคคลได้เห็นเข้าใจ รับรู้และบรรลุถึงคุณค่าอันแท้จริงของชีวิต คือให้ปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนหรืออุปาทาน และเข้าสู่ชีวิตอันปราศจากทุกข์ในโลกนี้ (ระวี ภาวิไล ๒๕๒๐ : ๕๕-๕๗) ด้วยเหตุนี้จึงมีทั้งปรัชญา ศาสตร์และศิลป์ อยู่ในพุทธศาสนาด้วย

อย่างไรก็ตามเมื่อพูดถึงพุทธปรัชญาก็เพ่งเล็งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งได้รวบรวมไว้เป็นพระไตรปิฎก พุทธปรัชญาเป็นระบบความรู้ลึกลับลึกซึ้งที่ได้จากการใช้เหตุผล วิเคราะห์ตีความหมาย และวางหลักเกณฑ์บนรากฐานของพระไตรปิฎก พุทธศาสนาได้เริ่มต้นขึ้นด้วยความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พุทธปรัชญาจึงเอาความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พุทธปรัชญาจึงเอาความตรัสรู้นี้เป็นศูนย์กลางของความรู้ทั้งหลายในพุทธศาสนา และปัญหาธรรมใด ๆ ที่เกิดขึ้นย่อมต้องวินิจฉัยโดยมีพระพุทธรักษาเป็นบรรทัดฐานสำหรับความคลาดเคลื่อนอันอาจมีได้ในพระไตรปิฎก เนื่องด้วยการถ่ายทอด บันทึกสืบมานานถึงยี่สิบห้า ศตวรรษนั้น ย่อมต้องอาศัยความพิถีพิถันพิจารณา และปัญหาของแต่ละบุคคล ทั้งนี้โดยกำหนดเอาตามพระพุทธรักษาที่ทรงตรัสสอนไว้ว่า ไม่ให้เชื่อเพราะคนสำคัญคนนั้นคนนี้พูด แต่ให้ใช้ปัญญาพิจารณาพิสูจน์ให้ประจักษ์แจ้งเห็นจริงแล้วจึงค่อยเชื่อ นับได้ว่าทรงสอนวิธีการแบบเดียวกันกับวิธีของวิทยาศาสตร์มาแล้ว ตั้งแต่ทศวรรษวิทยาศาสตร์ยังมีใ้ปฏิบัติขึ้นในโลก (ระวี ภาวิไล ๒๕๒๐ : ๕๐) พุทธปรัชญาแตกต่างจากวิทยาศาสตร์ก็คือ ปัญญาความรู้ทางพุทธศาสนาอันเป็นรากฐานของพุทธปรัชญานั้นสมบูรณ์ครบถ้วนแล้ว ในความตรัสรู้ของพระองค์ พุทธปรัชญาจึงมิใช่การแก่งกล่าวจริง ดังเช่นทฤษฎีและกฎของวิทยาศาสตร์ แต่เป็นการจัดระบบข้อธรรมและปัญญานสืบเนื่องมาจากสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบอย่างสมบูรณ์แล้วในความตรัสรู้ (ระวี ภาวิไล ๒๕๒๐ : ๕๐)

พุทธปรัชญาที่ปรากฏในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนก็ได้ผ่านวิธีการดังกล่าวมาแล้ว คือได้ตรวจสอบความถูกต้องโดยการให้เหตุผลวินิจฉัย วิเคราะห์ ตีความหมายและวางหลักเกณฑ์บน

รากฐานทางพระไตรปิฎก ดังพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ในเรื่องมหาปเทศ ๔ ในสูตรต้นตัมมหาปเทศ ว่า ถ้าจะมีภิกษุมหาอังกษาศาสดาก็ อังสสงฆ์ อังสคณะ อังสบุคคลก็ดี แล้วแสดงว่านี้เป็นธรรมวินัย เป็นสัตตศาสนาแกณฺเฑโศ ผู้ฟังอย่าเพิ่งรีบรับหรือปฏิเสธภานิสก่อน ให้เรียนบทพญฺชนะก่อนแล้วพึงตรวจสอบในพระสูตร เทียบในพระวินัย ถ้าไม่ตรงกันพึงเข้าใจว่าไม่ใช่คำสอนของพระผู้มีพระภาค ถ้าตรงกันไม่คลาดเคลื่อน เมื่อนั้นพึงลงความสันนิษฐานว่านี่เป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคแน่แล้ว (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ : ๑๔ เล่ม ๓)

จากการกราบเรียนถามพุทธทาสภิกขุว่า การปฏิบัติธรรมในส่วนโมกข์เป็นแบบไหน มีอะไรเป็นเกณฑ์ ท่านก็ตอบว่า

แบบที่ถูกต้อง...เป็นแบบที่เราถือว่าถูกต้องโดยรวมรวมกันกว่าเอามาจากบาลีโดยตรง ผ่านการพิสูจน์ทดลองด้วยตนเองแล้วถือว่าถูกต้อง แล้วจึงพูดไว้เป็นแบบ ที่แหละเป็นส่วนโมกข์ ผลลัพธ์ของความถูกต้องก็คือการทดลองปฏิบัติ และตรงตามบาลี โดยทางหนังสือ ทางบาลี โดยทางปฏิบัติก็คือสามารถปฏิบัติได้...พิสูจน์โดยผลของการปฏิบัติ มักมีประโยชน์ ในทางปฏิบัติได้ เราถือความหลักของพุทธศาสนาที่เรียกว่า บุญกุศลหรือถูกต้อง คือพิสูจน์ ความมีประโยชน์ ถ้ามันพิสูจน์ความมีประโยชน์ตนเองและผู้อื่น นั่นแหละถูกต้อง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

จะเห็นว่าพุทธทาสภิกขุ ถือเอาพุทธวจนะในพระไตรปิฎกเป็นบรรทัดฐาน แล้วก็อาศัยปัญญา อันเกิดจากการเข้าถึงประสบการณ์ทางคันถการปฏิบัติและอาศัยแนวกาลามสูตร จึงได้เป็นพุทธปรัชญา ประยุกต์ที่ทันสมัยในยุคปัจจุบัน

เมื่อได้ว่าพุทธทาสภิกขุเป็นทั้งนักศาสนา นักปรัชญา และนักวิทยาศาสตร์แห่งจิตวิญญาณ ผู้ยิ่งใหญ่ เพราะได้อาศัยวิธีการดังกล่าว

อย่างไรก็ตามเมื่อกาลนานมา การถ่ายทอด การศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัยย่อมเลอะเลือน พุทธทาสภิกขุจึงได้ศึกษาตรวจสอบพระไตรปิฎกและปฏิบัติจนเข้าถึงประสบการณ์ทางจิตได้จริง ย่อมพ้นจากความสงสัยและปัญหา แต่ผู้ที่เข้าใจไม่ถึงพุทธธรรมและประสบการณ์ทางจิตจริง ย่อมมีข้อสงสัยและมีปัญหาเรื่อยไป เป็นเหตุให้ตกเถียงเกิดเป็นปัญหาปรัชญาขึ้น จึงต้องมีการศึกษาวิเคราะห์รวบรวม

แนวคิดทางพุทธปรัชญาในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ โดยแยกออกเป็นพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทกับ
พุทธปรัชญาฝ่ายมหายาน ดังนี้

วิเคราะห์พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท

ความเป็นมาของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท

หลังจากที่พระพุทธองค์ได้เสด็จปรินิพพานแล้ว ภิกษุสงฆ์ได้เกิดแตกแยกกัน เพราะการปฏิบัติ
พระวินัยไม่สม่ำเสมอ กัน เรียกว่าความวิบัติแห่งศีลสามัญญตา และทรงสนะในหลักธรรมอธิบายไม่ตรงกัน
เรียกว่าความวิบัติแห่งทฎฐิสามัญญตา ทั้งสองประการนี้เป็นสมุฏฐานให้เกิดการแบ่งนิกายในพุทธศาสนาขึ้น

สมุฏฐานสองประการนี้ได้เริ่มต้นตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานได้เพียง สวันเท่านั้น พระมหากัส
สปะเถระได้นำภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูปไปนมัสการพระสรีระของพระพุทธเจ้า ณ เมืองกุสินารา ได้มีภิกษุญเฒ่า
รูปหนึ่งชื่อ สุภัททะได้แสดงความคิดใจในการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าและกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยว่า
"พวกท่านทั้งหลายจะพากันคิดว่าไฟไปทำไม พระพุทธเจ้าผู้เป็นเจ้าของแห่งธรรมได้ปรินิพพานไปแล้ว...
ย่อมเป็นการดีแก่พวกเรา เพราะเมื่อพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงตรัสห้ามอย่างนี้ อย่างนี้ บัณฑิต
เราพ้นทุกข์แล้ว จะทำอะไรก็ได้ตามใจชอบ ไม่มีใครมากล่าวห้ามปรามอีกเลย"

พระมหากัสสปะเถระได้ทราบความนั้นก็เกิดกรรมสังเวชที่เกิดภิกษุอลัชชี ไม่มีมายางายขึ้น
ภายหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานเพียง สวันเท่านั้น จึงได้ยกเอาเหตุนี้มาเรียกประชุมสงฆ์ซึ่งล้วนเป็น
อรหันต์ ๕๐๐ รูป ทำปฐมสังคายนาพระธรรมวินัย ภายหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๓ เดือน
ณ ถ้ำสัตตบพริณฑา ข้างภูเขาวะภารบรพต เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ มีพระมหากัสสปะเถระเป็น
ประธานและเป็นผู้สอบถามพระอุบาลีเป็นผู้ตอบข้อซักถามทางพระวินัย พระอานนทเถระเป็นผู้ตอบ
ข้อซักถามทางธรรม มีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นองค์อุปถัมภ์ กระทำอยู่ ๘ เดือนจึงสำเร็จ
ครั้งนี้เป็นการทำสังคายนาครั้งแรก (ฉกษิย โปธิประวัติศาสตร ๒๕๒๐ : ๕-๗)

เมื่อทำสังคายนาเสร็จแล้ว ก็ได้มีพระปราณะพาภิกษุขุวิวาร ๕๐๐รูป เดินทางจาก
ทักขิณาคีรีชนบท มาพักอยู่ที่วัดเวสุวัน พวกภิกษุที่ประชุมทำสังคายนาได้แจ้งเรื่องทำสังคายนา

ให้ทราบ และขอให้รับรู้รับรองการกระทำของพวกตนด้วย แต่พระเถระปุระณะปฏิเสธโดยสุภาพว่า "พระธรรมวินัยที่ท่านทั้งหลายได้กระทำไปก็เป็นการดีแล้ว ส่วนข้าพเจ้าเคยได้ฟังได้รู้จากสำนักของพระบรมศาสดาอย่างไรก็จักรักษาไว้อย่างนั้นพระปุระณะไม่เห็นด้วยในสิกขาบทบางประการจึงพาบิหารของ ตนแยกไป (อภิขัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ ๒๕๒๐ : ๑๐-๑๑)

การแตกแยกของพุทธศาสนานอกเป็นนิกายต่าง ๆ จึงได้เริ่มตั้งแต่การสังคายนาพระธรรมวินัย ครั้งที่ ๑ พอถึงสมัยการประชุมสังคายนาครั้งที่ ๒ การแตกแยกออกเป็นนิกายปรากฏให้เห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ส่วนใหญ่มี ๒ นิกาย คือเถรวาท (สเถรวาทิน) และอากิริยวาท (มหาสังฆิกะ) ในระยะต่อมาได้แยกย่อยออกไปอีก ๑๔ นิกาย คือแยกไปจากเถรวาท ๑๑ นิกายซึ่งเริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒ และจากมหาสังฆิกะ ๕ นิกาย ซึ่งเริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑ เป็นต้นไป (อภิขัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ ๒๕๒๐ : ๒๕)

ความจริงการแตกแยกของพุทธศาสนามีมากกว่า ๑๔ นิกาย เพราะแต่ละนิกายก็ยังมีนิกายย่อย ๆ แยกสาขาก่อออกไปอีกและบางนิกายก็มีแต่เพียงชื่อ ไม่มีหลักฐานปรากฏมาถึงคนรุ่นหลัง การที่พระพุทธศาสนาไม่มีการมอบหมายให้ผู้นับถือเป็นศาสดาแทนพระพุทธองค์ และไม่มีศูนย์กลางดำเนินงานเหมือนในศาสนาอื่น ๆ พระสงฆ์แต่ละหมู่เหล่าต่างก็ยึดมั่นอยู่ในประเพณีต่าง ๆ ที่เคยปฏิบัติสืบ ๆ กันมา และด้วยเหตุผลทางภูมิศาสตร์ คำสอนก็อาจนึกแตกต่างกันได้ตามกาลสมัย แต่อย่างไรก็ดี ในยุคแรกนิกายต่าง ๆ ยังมีการติดต่อกันอยู่เสมอ ทำให้คำสอนดั้งเดิมมีการผสมผสานกันขึ้น ปัญหาซึ่งนิกายต่าง ๆ ถกเถียงกันขึ้นนั้นส่วนมากก็เป็นเรื่องเดียวกัน การแก้ปัญหาก็ต้องอาศัยข้อสันนิษฐานเนื่องจากการติดต่อกันอยู่เสมอนี้เอง พุทธศาสนานิกายต่าง ๆ จึงเข้าใจกันได้ แต่ละนิกายมีใจกว้างต่อนิกายอื่น ๆ เพราะต่างก็มีจุดหมายปลายทางอันเดียวกัน

เนื่องจากในตอนแรกยังไม่มีจาริกพระธรรมวินัย ต้องอาศัยการท่องจำสืบทอดกันมาด้วยปากเปล่า ผู้ใดทรงจำได้มากก็ได้รับการยกย่อง และเป็นอาจารย์ถ่ายทอดต่อมา เมื่อกาลเวลาล่วงไปนานเข้าการจำก็เจอะเลื้อยบ้าง การตีความพระธรรมวินัยอาจนึกผิดพลาดเพราะยึดในบัญญัติของตน เกิดความคิดเห็นแตกต่างออกไป ส่งสอนไปตามความรับรู้ความเข้าใจ และข้อปฏิบัติที่ตนเคยประพฤติมา นอกจากนั้นก็มุ่งส่งเสริมได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายคฤหัสถ์ซึ่งแตกต่างกัน จึงทำให้มีความแตกแยกกันในทางพิธี

และวินัย จนเป็นนิกายต่าง ๆ ขึ้น

ความจริงรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในอินเดีย อาจแบ่งออกได้เป็น ๓ ระยะ ดังนี้

๑. ใน ๕ ศตวรรษแรก หรือ พ.ศ. ๑ - ๕๐๐ พระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยานรุ่งเรือง
๒. ตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ ถึง พ.ศ. ๑,๐๐๐ พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานรุ่งเรือง
๓. ตั้งแต่ พ.ศ. ๑,๐๐๐ ถึง พ.ศ. ๑,๕๐๐ พระพุทธศาสนาฝ่ายลัทธิตันตรยานรุ่งเรือง

โดยเฉพาะในระยะแรก ดังกล่าวมาแล้วว่าพระพุทธศาสนาได้แตกแยกออกเป็น ๑๘ นิกาย และยังมีสาขาลึกลับหลายนิกาย แต่ปกรณัมหลักฐานต่าง ๆ ของแต่ละนิกายมิได้มีเหลือโดยสมบูรณ์มาจนถึงปัจจุบัน มีแต่นิกายเถรวาทซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิมเท่านั้นที่มีปกรณัมคัมภีร์บริสุทธิบริบูรณ์ นอกจากนี้ก็มีนิกายสรวาสติวาทิน และนิกายมหาสังฆิกะซึ่งมีปกรณัมสำคัญได้รับการแปลเป็นภาษาจีนและทิเบต เป็นหลักฐานเหลืออยู่ (อภิขัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ ๒๕๒๐ : ๔๑ - ๔๓)

อย่างไรก็ตามนิกายต่าง ๆ ฝ่ายสาวกยานที่ปรากฏชื่ออยู่มีดังนี้ คือ นิกายเถรวาทหรือสถวีรวาท นิกายมหาสังฆิกาวาท นิกายเอภิปโยหาริกาวาทหรือเอภยหาริกะ นิกายโฆโกตถรวาทิน นิกายโฆกุลิกาวาท นิกายพุทธสุตติกาวาท หรือ พุทธสุตติกะ นิกายปัญจติกาหรือ ปุระณูปติกา นิกายมหิสาสกวาทหรือมหิสาสกะ นิกายวัชชีบุตร หรือวาศลีบุตริวาทิน นิกายลัทธิพัทธิกาวาท หรือ นิกายสรวาสติวาทิน นิกายธรรมคุตตาวาท หรือ ธรรมคุปตะ นิกายกัสสปิกาวาท หรือกาศยปิยะ นิกายสังกันติกาวาท หรือเสาตุรบุตติกะ นิกายเจติย-วาท นิกายสมิตยวาท หรือ สมิตียะ นิกายเหมวันตะ นิกายสุตตาวาท นิกายอันธกะ นิกายอปรเสลียะ และ นิกายอุตตฺรเสลียะ นิกายอุตตฺรปะละ นิกายวิภังขวาท และ นิกายเวตุลกะ (อภิขัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ ๒๕๒๐ : ๔๐)

จะเห็นว่านิกายเถรวาทเป็นนิกายหนึ่งของฝ่ายสาวกยาน และมีหลักฐานเหลืออยู่เพียงนิกายเดียว ในประเทศลังกา พม่าและไทย ส่วนนิกายอื่น ๆ ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน

นิกายเถรวาทหรือสถวีรวาทนี้เป็นนิกายดั้งเดิมของพระพุทธศาสนามีได้ถูกผันแปรแก้ไขไปจากที่พระมหาเถระทั้งหลายได้เคยปฏิบัติกันมาก่อน นับว่าเป็นนิกายที่สามารถรักษาพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้บริสุทธิบริบูรณ์กว่านิกายอื่น ๆ และเป็นนิกายหนึ่งซึ่ง เคารพต่อมติของพระอรหันต์เจ้าทั้งหลายในครั้งปฐมสังคายนาเป็นนิกายที่สืบเนื่องมาแต่บรรดาพระเถระานุเถระครั้งกระโน้นโดยตรงจึงเรียกว่า "เถรวาท"

นิกายนี้ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในภาคกลางของอินเดีย โดยพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอชาตศัตรู จนถึงสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช นับเป็นเวลากว่า ๓๐๐ ปี ถึงแม้ว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑ จะเกิดการแตกแยกนิกายขึ้น และนิกายนี้จะเป็นฝ่ายเสียเปรียบในเบื้องต้น แต่ในที่สุดก็เป็นฝ่ายชนะ เรียกความเลื่อมใสศรัทธาจากพระเจ้ากาฬโคทแห่งลุมพินี ผู้ครองมคธในยุคนั้นกลับคืนได้ เมื่อถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๓ โดยพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราชและความสามารถของพระโมคคัลลิสบุตรทิสสะเถระ นิกายนี้จึงได้แพร่หลายออกไปทั่วชมพูทวีป และนานาประเทศที่ใกล้เคียง หลังจากพุทธศตวรรษที่สามแล้ว แม้จะมีนิกายเถรวาทอยู่ในอินเดียก็ไม่อาจรักษาความเป็นไปโดยละเอียด พุทธศาสนานิกายเถรวาทกลับเจริญรุ่งเรืองอยู่ในสิงหลประเทศหรือเกาะลังกาเป็นระยะ เวลา ๒,๐๐๐ ปีเศษ เพราะพระมหินทรเถระเจ้าได้นำพุทธศาสนาเข้าสู่ลังกาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นครั้งแรก

ในคราวที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเถระทั้งหลายได้เรียกนิกายนี้ว่า "วิภิกขวาทะ" หรือ "วิภิกขวาทิน" คือ คำกล่าวที่จำแนกข้อธรรมเป็นข้อ ๆ ไปให้เหมาะสมกับอุปนิสัยของแต่ละบุคคล ไม่ใช่เอะกิงสวาทิน ซึ่งเป็นการสั่งสอนโดยการกล่าวรวมๆ กัน นักปราชญ์เห็นพ้องกันว่านิกายนี้เป็นนิกายเดียวกันกับนิกายวิภิกขวาท ซึ่งเป็นนิกายฝ่ายใต้ (สาวกยาน) (อภิรัชย์ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ ๒๕๒๐ : ๙-๑๕)

ตามหลักฐานที่ปรากฏกล่าวว่าพุทธศาสนาได้เริ่มเข้ามาสู่ประเทศไทยหลังจากที่พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะ โปรดให้มีการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๓ แล้ว ได้ทรงทำนุบำรุงและเผยแผ่พุทธศาสนา (แบบเถรวาท) ออกไปยังต่างประเทศ ดังที่สมเด็จพระยาคางงาราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในหนังสือ "ตำนานพุทธเจดีย์สยาม" ว่า พุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศไทยเป็น ๔ ยุคด้วยกัน คือ (จานงค์ ทองประเสริฐ ๒๕๑๔ : ๒๔๔ - ๓๐๐)

ยุคที่ ๑ ลัทธิหินยานอย่างเถรวาท ลัทธิหินยานอย่างเถรวาทได้เข้ามาสู่ประเทศไทยเป็นครั้งแรกตั้งแต่สมัยที่ยังเป็นถิ่นฐานของชนชาติละว้า มีราชธานีอยู่ตีนครปฐม เรียกว่าแควสุวรรณภูมิ - ประเทศหรือทวารวดี หลังจากทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๓ แล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งพระอรหันต์ไปเผยแผ่พุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ ๘ สายด้วยกัน พระโสณเถระกับพระอุตรเถระเป็นสายที่ ๔ ได้ไปยังสุวรรณภูมิประเทศ (พม่า มอญ ไทย อินโดจีน) ปราชญ์ฝ่าย

ไทยสันนิษฐานว่า พระอรหันต์ทั้งสองรูปได้มาที่เมืองนครปฐมราชธานีแห่งทวารวดี พม่าอ้างว่า มาที่เมืองสะเทิม แห่งมอญฝ่ายใต้ แต่ตามหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏก็น่าจะเป็นเมืองนครปฐมมากกว่า พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทจึงได้ประดิษฐานในสุวรรณภูมิ ก่อนสมัยสุโขทัย

ยุคที่ ๒ ลัทธิมหายาน ไทยได้รับลัทธิมหายานจากขอมและขอมได้รับลัทธิมหายานจากสุมาตรา ครั้งสมัยพระเจ้าสุริยวรมัน เป็นใหญ่ในกัมพูชา (พ.ศ. ๑๕๔๕ - ๑๗๒๕) ขอมได้แผ่อำนาจครอบครองแผ่นดินไทยไว้หมด ลพบุรี สุโขทัย จึงนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน ประกอบกับแคว้นศรีวิชัยรุ่งเรืองขึ้นทางใต้ ตลอดแหลมมลายูไ้ นับถือพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ดังนั้นคนไทยที่กระจายอยู่ในดินแดนนี้จึงนับถือลัทธิดังกล่าว

ยุคที่ ๓ ลัทธิหินยานอย่างพุทกาม เมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๐ พระเจ้าอโนรุธมหาราช กษัตริย์พม่า ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองพุทกาม มีอาณาพรมแดนประเทศรามัญไว้ในอำนาจ แล้วแผ่ขยายอาณาเขตเข้ามาถึงประเทศลานนา ลงมาจนถึงเมืองลพบุรี และทวารวดี ไ้ทรงประกาศพุทธศาสนาไปทั่ว ไทยฝ่ายเหนือจึงรับพุทธศาสนาหินยานอย่างพุทกามไว้ ในยุคนั้นคนไทยอพยพลงมาอยู่ในแคว้นลานนาและลานช้างเป็นจำนวนมาก คนไทยที่อพยพจากจีนนับถือพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอยู่แล้ว เมื่อมาอาศัยดินแดนเขาอยู่ก็ต้องยอมรับหินยานอย่างพุทกาม เมื่อสิ้นสมัยพระเจ้าอโนรุธมหาราชแล้วอำนาจเมืองพุทกามและอำนาจขอมเสื่อมลง ไทยได้ซื้อเมืองล้านช้างขึ้นตามลำดับ ไทยฝ่ายเหนือ (ลานนา, ลานช้าง) ยังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีไว้ได้มาก แต่นับถือพุทธศาสนาหินยานอย่างพุทกาม ส่วนไทยฝ่ายใต้ (ตั้งแต่สุโขทัยลงมา) อยู่กับขอมมานานจึงรับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของขอมไว้มาก และยังคงนับถือพุทธศาสนาฝ่ายมหายานตามพวกขอม

ยุคที่ ๔ ลัทธิลังกาวงศ์ ยุคนี้สำคัญมากเพราะเป็นยุคที่คนไทยนับถือพุทธศาสนาหินยานแบบลังกาวงศ์สืบมาจนปัจจุบันนี้ มูลเหตุที่พระพุทธศาสนาหินยานลังกาวงศ์เข้ามาสู่ประเทศไทยนั้น เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๔๘ พระเจ้าปรักรมพหุมหาราชฟื้นฟูพุทธศาสนาขึ้นในลังกาทวีป โดยอาราธนาพระมหากษัตริย์เป็นประธานทำสังคายนาพระธรรมวินัยซึ่งนับเป็นครั้งที่ ๖ ของฝ่ายเถรวาท กิตติศัพท์เลื่องลือไปยังนานาประเทศ จึงมีพระสงฆ์จาก พม่า มอญ ไทย และกัมพูชาไปยังลังกาทวีปและต้องยอมรับลัทธิลังกาวงศ์ นำกลับสู่ประเทศของตน ประชาชนเห็นพระสงฆ์ลังกาวงศ์ปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัยจึงเลื่อมใส ได้ยอมรับนับถือสืบต่อกันมา

สำหรับประเทศไทย พระสงฆ์ลังกาวงศ์ได้มาตั้งที่นครศรีธรรมราชราว พ.ศ. ๑๔๐๐ หลักฐานคือ ใ้ข้ซ่อมพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเดิมเป็นแบบศรีวิชัยให้เป็นเจดีย์แบบลังกา และศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง พ.ศ. ๑๔๒๐ ก็กล่าวว่า พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่จากเมืองนครศรีธรรมราชไปตั้งที่เมืองสุโขทัย ลัทธิลังกาวงศ์จึงได้รุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ ลัทธิมหายานก็เสื่อมโทรมลง เลยสูญไป แต่พระสงฆ์ยังแบ่งเป็น ๒ นิกายอยู่คือแบบเดิมกับแบบลังกาวงศ์ แต่ในที่สุดก็รวมเป็นนิกายเดียวกัน

กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงทรงเลื่อมใสลัทธิลังกาวงศ์เป็นอย่างยิ่ง ถึงกับสร้างวัดมหาธาตุไว้รับพระราชวัง พระมหาธรรมราชาลิไทยก็ทรงผนวชเป็นพระภิกษุและทรงพระราชนิพนธ์เรื่องไตรภูมิ กถาขึ้น ภิกษุสงฆ์ในสมัยสุโขทัยแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ พระสงฆ์คามวาสี ทำหน้าที่กัณฑ์ธรรมาศ ศึกษาพระไตรปิฎก กับพระสงฆ์อรัญวาสี มีหน้าที่ทำวิปัสสนาธุระ ถือเอาการถือบวชอยู่ป่าเป็นวัตร

ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา การถือศาสนาที่ยังคงเป็นลัทธิลังกาวงศ์ตามแบบสุโขทัยทุกอย่าง สมเด็จพระเจ้าบรมไตรโลกนาถทรงเอาอย่างพระเจ้าลิไท ถึงกับทรงให้คนไปนิมนต์พระมหาสามีสังฆราชในลังกามาเป็นพระอุปัชฌาย์ ทรงผนวชที่วัดจุฬามณี เมืองพิษณุโลกและได้ทรงอุทิศพระราชมนเฑียรเป็นพุทธาวาสขึ้นในพระราชวัง (วัดพระศรีสรรเพชญ์) ครั้นถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ลังกาทวีปเกิดจลาจล จนหมกมุ่นสมณวงศ์ กษัตริย์ลังกาจึงได้ทรงแต่งตั้งทูตมาทูลขอคณะสงฆ์ไทยไปสืบพระศาสนา พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดให้พระอุบาลีและพระอริยมุนีเป็นประธานไปลังกา พระสงฆ์ในลังกาจึงเรียกว่า นิกายสยามวงศ์ หรืออุบาลีวงศ์คราบเท่าทุกวัน นี้

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ชาวไทยก็ยังคงถือพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์อันสืบมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาทุกอย่างและมีสมณทูตติดต่อแลกเปลี่ยนกับลังกาอยู่เสมอ

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าฟ้ามงกุฎ (ร.๔) ขณะที่ยังทรงผนวชอยู่ได้ทรงปรับปรุงคณะสงฆ์ให้เคร่งครัดในพระธรรมวินัย ทรงตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น ดังนั้นพุทธศาสนาอย่างเถรวาทในไทยจึงมี ๒ นิกายคือ ธรรมยุติกนิกายกับมหานิกาย (นิกายแบบเดิม) แต่พระสงฆ์ส่วนใหญ่เป็นมหานิกาย และชาวพุทธส่วนใหญ่ก็รู้สึกทั้งสองนิกายนี้แตกต่างกัน ตั้งแต่บัดนั้นมาพุทธศาสนาอย่างเถรวาทก็ได้เจริญก้าวหน้ามาเป็นลำดับทั้งในด้านการศึกษาและปฏิบัติจนถึงทุกวันนี้

วิเคราะห์พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ

ผลงานทางค่านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุส่วนใหญ่เป็นการประยุกต์ธรรมมาใช้กับปัญหาต่าง ๆ ของชีวิต พุทธทาสภิกขุได้ศึกษาปฏิบัติตามพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทแล้วเป็นอย่างดี ท่านจึงเข้าถึงทั้งทางค่านปริยัติและปฏิบัติ "ท่านสามารถทำสิ่งที่ยากให้ง่ายและเป็นประโยชน์ทั้ง เช่น ท่านอธิบายเรื่องปัจจุสมุปบาทเสียใหม่ว่า การเกิดภพ เกิดชาติ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแวบเดียวในใจ มิใช่เป็นสิ่งที่เกิดคร่อมภพคร่อมชาติเหมือนที่เคยเข้าใจกัน" (ธรรมทาส พานิช ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

พุทธทาสภิกขุได้ศึกษาปฏิบัติตามพระไตรปิฎกและวินัยไตรตรองด้วยเหตุผลของตนเองตามหลักกาลามสูตร แล้วนำธรรมะมาสั่งสอนจึงเหมือนกับว่าท่านได้ข่อยพระไตรปิฎกแล้วบ่อนให้ แก่ศาสนิกชนทั่วไป ดังนั้น พุทธทาสภิกขุเองก็ทำหน้าที่เป็นนักปรัชญาอยู่แล้ว คือ พยายามตอบปัญหาต่าง ๆ โดยใช้หลักธรรมแห่งพุทธศาสนาที่ถูกต้อง พินิจพิจารณาวิเคราะห์ด้วยเหตุด้วยผลและความเที่ยงธรรม ไม่คำนึงว่าคำสอนของศาสนาใดผิดหรือถูก อาศัยประโยชน์คือ ความดับทุกข์ได้เป็นที่ตั้ง "เราถือตามหลักของพุทธศาสนาที่เรียกว่า บุญ กุศล หรือ ถูกต้อง คือ วิชฺฐัจจความมีประโยชน์ ถ้ามีวิชฺฐัจจความมีประโยชน์ ตนและผู้อื่น นั้นแหละเรียกว่าถูกต้อง" เพราะว่า "พุทธศาสนาเดิมแท้ ถูกต้องแท้จริงนั้นไม่ใช่ในกายใจ...(แต่) คือ คำสอนที่ถูกต้อง ไปมีอยู่ในนิกายใดก็ได้ แต่ไม่ใช่ทั้งหมด"(พุทธทาสภิกขุ : ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

พุทธทาสภิกขุพยายามอธิบายสิ่งที่คนเห็นว่าเหลวไหลให้มีแก่นสาร พยายามอธิบายสิ่งที่ยากให้ง่าย พยายามอธิบายสิ่งที่คลุมเครือให้แจ่มแจ้ง พยายามอธิบายสิ่งที่ไม่เป็นธรรมให้เป็นธรรม และพยายามอธิบายสิ่งที่คนเห็นว่าไม่มีประโยชน์ให้เป็นประโยชน์ และอธิบายสิ่งที่มีความประโยชน์ให้เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น เช่น เรื่อง นรก สวรรค์ ชาติก่อน ชาติหน้า และเรื่องปัจจุสมุปบาท เป็นต้น แม้พุทธทาสภิกขุเองก็จะเห็นว่าเรื่องปรัชญาเป็นเรื่องเพื่อเจ้อ ท่านบอกว่าท่านไม่นิยมปรัชญา แต่ความจริงท่านทำหน้าที่นักปรัชญาอยู่ เพราะหลักปรัชญาคือ การคิดค้นแสวงหาสัจจธรรมทุกวิถีทาง โดยการยอมรับฟังข้อมูลทุกอย่างและไม่ตัดสินว่าใดผิดใดถูกอย่างตายตัวเด็ดขาด หลักปรัชญาอันนี้เป็นไปแนวเกี่ยวกับหลักปรัชญาสูงสุดในพุทธศาสนาที่ว่า "สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสเย- ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น"

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงเรื่องความไม่นิยมในปรัชญาว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

ความจริงพุทธศาสนานั้นไม่ต้องการให้เป็นไปในรูปของปรัชญา ต้องการให้เป็นไปในรูปของศาสนาที่ให้อำนาจจิตใจเห็นเหตุและผลชัดเจนไป ไม่ต้องการตั้งสมมุติฐานหาเหตุผลแวดล้อมเหมือนอย่างปรัชญา ถ้าศึกษาพุทธศาสนาอย่างปรัชญาจะไม่ครบทุกข เป็นแต่ความรู้มากมายเท่านั้น ศึกษาในแง่ปฏิบัติลงไปยังจริงจะครบทุกข ขอให้เข้าใจว่าพุทธศาสนาใครจะมองไปในแง่ปรัชญาก็ได้ ในฐานะเป็นปรัชญาก็ได้ ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนา เป็นไปในรูปแบบของวิทยาศาสตร์ทางจิตใจก็ได้ ใครจะมองในแง่วรรณคดี ก็ลปะก็ยังได้ แต่ถ้าจะให้เป็นประโยชน์โดยตรงตามความมุ่งหมายของพุทธศาสนาก็ต้องมองในฐานะเป็นศาสนา (คือ) มีความทุกข์ปรากฏชัดอยู่ แล้วตัดเหตุแห่งความทุกข์ จะครบทุกข...มิฉะนั้นก็เป็นปรัชญาเคลือบเปิดเบี่ยงไปได้...

ผู้คนที่เข้าใจว่าพุทธศาสนิกชนที่ไม่มีปรัชญาที่ไม่มีทางปฏิบัติแบบตะวันตกมากกว่า ท่านคงนิยมพุทธปรัชญาหรือปรัชญาศาสนาที่อยู่ในรูปของศาสนศาสตร์ ซึ่งสามารถนำมาปฏิบัติได้ แล้วเกิดผลคือความดับทุกข์ ทุกศาสนาต้องมีธรรมะในส่วนที่เป็นปรัชญาอยู่ ก็คำสั่งสอนที่เป็นแนวทางปฏิบัติ เรียกว่าปริยัติ มิฉะนั้นจะมีธรรมไม่ครบ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

ดังนั้นการศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาศาสนาในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนก็คือ การใช้หลักปรัชญามาทำความเข้าใจในวรรณกรรมคำสอนในส่วนที่เป็นปริยัติของท่านนั่นเอง เพื่อจะได้เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ได้

การวิเคราะห์พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนครั้งนี้ ได้อาศัยแนวทางของชลธีรา กลัทธิอยู่ ซึ่งแบ่งผลงานด้านวรรณกรรมของท่านออกเป็น ๔ หมวด คือ (ชลธีรา กลัทธิอยู่ ๒๕๑๘ : ๖)

๑. หมวดที่เป็นข้อธรรมะโดยตรง
๒. หมวดที่เป็นธรรมประยูกต์เพื่อประโยชน์ของใจเจกมุกกถ
๓. หมวดที่เป็นธรรมประยูกต์เพื่อประโยชน์ของสังคม
๔. หมวดธรรมะที่อยู่ในรูปของบทร้อยกรอง

ผู้คนที่ได้อาศัยแนวนี้นามาศึกษาวิเคราะห์ แต่ถือเอาหัวข้อธรรมะเป็นหลัก แล้วพิจารณาพิจารณาตามแบบของปรัชญา ก็จะได้วิเคราะห์ต่อไป

๑. หมวดที่เป็นข้อธรรมะโดยตรง

ข้อธรรมะที่พุทธทาสภิกขุแสดงไว้ในวรรณกรรมของท่านนั้นมีมาก ล้วนแล้วแต่เป็นธรรมะที่สำคัญในพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความดับทุกข์แก่มหาชน

ชลธีรา กลัศอยู่ กล่าวไว้ในเรื่อง "วรรณกรรมคำสอนของท่านพุทธทาส"ว่า อาจกล่าวได้ว่า ธรรมที่ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญมากที่สุดและเน้นอยู่เสมอว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา คือ "อนัตตา" ซึ่งท่านใช้ภาษาไทยเพื่อให้เข้าใจง่ายว่า "ให้ดับ - ตัวกู - ของกู" หนังสือที่อธิบายข้อธรรมนี้อย่างแจ่มแจ้งที่สุดและทำให้เข้าใจจุดมุ่งหมายของท่านมากที่สุดคือเรื่อง "ตัวกู - ของกู" หนังสือเล่มนี้เรียบเรียงขึ้นจากคำบรรยายธรรมในพรรษาเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๕๐๔ แสดง ณ สวนโมกข-พลาราม ไซยา มีความว่า การขจัดตัวกู - ของกู คือ ทางขจัดปัญหาทั้งหมดของโลกและเป็นเป้าหมายของพุทธศาสนา ได้แก่ การพยายามไปสู่สุญญตา สิ่งที่ท่านสอนนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นธรรมชั้นปรมาัตถ์ เพราะแต่เดิมมา ในเมืองไทยมักจะสอนกันแค่ระดับศีลธรรม ซึ่งท่านเห็นว่า เป็นธรรมเบื้องต้น มีใจหัวใจของพุทธศาสนา และท่านเสนอว่าธรรมชั้นปรมาัตถ์ก็เป็นสิ่งที่น่ามาสอนกันได้ มีใช่เป็นสิ่งที่เข้าใจยากแต่อย่างใด มิฉะนั้นพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปก็ยังคงเป็น "ชาวต่างประเทศของพุทธศาสนา" ตลอดไป เพราะมิได้รู้จักหัวใจของพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

หากกล่าวโดยสรุปว่า พุทธทาสภิกขุสอนอะไรก็ตอบได้ว่า สอนเรื่องไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) แต่ท่านพยายามทำเรื่องธรรมะที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย และพยายามตัดศัพท์บาลีที่แม้จะฟังดูขลัง แต่ก็ทำให้รู้สึกน่าเบื่อและสูงเกินกว่าคนธรรมดาจะเข้าใจ

เรื่องที่เป็นข้อธรรมะโดยตรงมีอีกเป็นจำนวนมาก เช่น อภิธรรม คืออะไร นิพพาน ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร และเหนือวิทยาศาสตร์ (อธิบายเรื่องเวทนา) เป็นต้น เรื่องทั้งหมดนี้เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งและละเอียดอ่อน ข้อธรรมเหล่านี้เป็นเรื่องที่เข้าใจยากในหนังสือเล่มอื่น แต่ถ้าอ่านหนังสือของท่านพุทธทาสแล้ว ปรากฏว่าเป็นเรื่องเข้าใจง่ายขึ้นเป็นอันมาก ท่านปรารถนาจะให้พุทธบริษัทเข้าใจเรื่องเหล่านี้ และแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาที่สอน ๆ กันมาเป็นเพียงกระพี้และอาจจะสอนกันผิด ๆ คว้า ไม่เพียงแต่ในหมู่ฆราวาส แม้ในหมู่สงฆ์โดยตรงก็สอนกันออกนอก ลู่นอกทางไปมาก (ชลธีรา กลัศอยู่ ๒๕๑๔ : ๖-๗)

ความที่ชลธีรา กลัวยู่ กล่าวไว้มีส่วนถูกอยู่มากในเรื่องที่ว่า พุทธศาสนิกชนให้ความสำคัญมากที่สุดและเน้นอยู่เสมอว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา คือ "อนัตตา" หรือให้กับตัวกู - ของกูนั้น นั่นคงเป็นในรูปของปรมัตถธรรม แต่พุทธศาสนเน้นธรรมปฏิบัติ เพราะจากการกราบเรียนถามท่านว่า ท่านเน้นธรรมะข้อใดมากที่สุด จิตว่างไหมหรือไม่ท่านตอบว่า (พุทธศาสนิกชน ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

ชื่อชนิตนี้เป็นชื่อปลื้มย่อยเบ็ดเตล็ด ถ้าเอาเป็นหลักก็นั่นเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นอันเป็นหลักในพระบาลี ในเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนของตน นี่คือหลักใหญ่หลักสำคัญแต่ทำไปจนตายก็ไม่สิ้นสุด ถ้าเรียกจิตว่าง ความว่างนั้นเป็นคำปลื้มย่อยออกไป เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้วมันก็ว่างแหละ (อยู่ที่ปฏิบัติเป็นสำคัญใช่ไหมครับ - ผู้ค้นคว้า) งั้นแหละ เรียกว่า ความว่างก็ได้ ว่างคือ ไม่ยึดมั่นถือมั่น มันคือว่าง เรื่องนี้เขาไม่ค่อยสนใจกัน มันตกค้างอยู่ในพระไตรปิฎก อยู่หนึ่ง ๆ เลยเอามาตีแผ่

จะเห็นได้ว่าท่านเน้นเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นอันเป็นหลักในพระบาลี คือสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนของตน เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตนของตนแล้วมันก็ว่าง เป็นความว่าง จิตที่ไม่ยึดมั่นก็เป็นจิตว่าง ความว่างจากตัวตนนั้นคือ ว่างจากตัวกูของกู หรือเป็น อนัตตา จะเห็นว่าคำเหล่านี้ต่อเนื่องกันอยู่และเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นทั้งสิ้น ความไม่ยึดมั่นในสิ่งทั้งปวงว่าเป็นตัวตน เป็นตัวปฏิบัติ ผลที่ได้รับคือ ความว่างจากตัวตนของตน จิตว่าง หรืออนัตตา สุนฺณตา นิพพาน นั้นเป็นสัจธรรมที่เข้าถึงได้

จากการกราบเรียนถามพุทธศาสนิกชนว่า ถ้าว่า พุทธะ ธรรมะ นิโรธ นิพพาน วิมุตติ อนัตตา สุนฺณตา เหล่านี้ หมายถึงสิ่งเดียวกันหรือไม่ ท่านก็ตอบว่า (พุทธศาสนิกชน ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

คำอธิบายอยู่แล้วว่าไม่ใช่คำเดียวกัน แต่ว่ามีความเนื่องกัน คือ มีธรรมะก็มีนิโรธ กับทุกข์ มีพุทธะก็ต้องมีธรรมะ เพราะธรรมะเป็นตัวพุทธะ เป็นเรื่อง ๆ อยู่แล้ว ไม่ต้องตั้งคำถามแบบนี้ เป็นเรื่อง ๆ เฉพาะเรื่อง แต่มันจะเนื่องกัน ถ้าเป็นเรื่องของศาสนา มันจะเนื่องกันเป็นเรื่องหนึ่ง คือเรื่องความดับทุกข์ มาสอดคล้องกันที่เรื่อง

กับทุกข์ มันมารวมจุดอยู่ที่ความกับทุกข์ จะว่าเป็นเรื่องเดียวกันก็ได้ แต่แยกเป็นส่วน ๆ ตอน ๆ

เรื่องเดียวกันนั้นหรือสิ่งเดียวกันนั้นเราสามารถพูดได้หลายแบบหรือเรียกได้หลายอย่าง ถ้าหากเรายังเห็นความแตกต่างในถ้อยคำเหล่านี้เราก็คงจะถกเถียงกันไม่สิ้นสุด หากเราไม่เห็นความแตกต่างเราก็คงหยุดพูดเพราะจำแนกลักษณะมิได้ สำหรับผู้คนที่เห็นว่า ถ้อยคำทั้งกล่าวน่าจะหมายถึงสิ่งเดียวกันได้ เพราะพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงสอนธรรมะเรื่อง สุนฺณตา คือความว่างจากตัวตน และสุนฺณตา คือ อนัตตา (ธีระ วงศ์โพธิ์พระ ๒๕๐๘ : ๑๐๐ เล่ม ๒) เมื่อว่างจากตัวตน ก็ว่างจากทุกข์ คือกับทุกข์ได้เรียกว่านิโรธหรือนิพพาน เมื่อว่างจากตัวตน ว่างจากทุกข์ก็คือวิมุติ (ความหลุดพ้น)

อีกตอนหนึ่ง ชลธิรา กลัคฺคอยู่ สรุปความจากเรื่องตัวกูของกูว่า "การขจัดตัวกูของกู คือทางขจัดปัญหาทั้งหมดของโลก และถ้อยเป้าหมายของพุทธศาสนา ได้แก่ การพยายามไปสู่สุนฺณตา สิ่งที่ท่านสอนนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นธรรมชั้นปรมัตถ์ เพราะแต่เดิมมาในเมืองไทยมักจะสอนกันแค่ระดับศีลธรรม (ชลธิรา กลัคฺคอยู่ ๒๕๑๔ : ๖) ในข้อที่ว่า พุทธทาสภิกขุสอนในสิ่งที่กล่าวได้ว่าเป็นธรรมชั้นปรมัตถ์ ธรรมชั้นปรมัตถ์ อาจเรียกได้ว่าโลกุตระธรรม ผู้คนทั่วไปได้กราบเรียนถามท่านว่า เมื่อได้อ่านหนังสือของท่านแล้วรู้สึกว่าจะสอนหนักไปทางโลกุตระธรรมหรือไม่ ท่านตอบว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

มันก็ไม่ใช่เจตนาที่จะสอนหนักไปในทางโลกุตระธรรม เราเจตนาจะสอนให้พ้นตัวของพุทธศาสนา ถูกตัวแท้ตัวจริงของพุทธศาสนา มันเอียงไปในทางโลกิยะมากแหละ เพราะเรื่องโลกไม่ต้องสอน เรื่องโลกมันรู้กันอยู่แล้ว ยังมีความทุกข์จะดับทุกข์ของโลก ก็กลายเป็นเรื่องโลกิยะ ในตัวธรรมะในพุทธศาสนาก็มุ่งหมายให้คนพ้นทุกข์เหนือโลก จะสอนพุทธศาสนาก็เท่ากับสอนโลกิยะอยู่เอง ส่วนเรื่องโลกิยะก็มีข้างในคัมภีร์บาลี มันก็เกือบจะไม่ต้องสอน มันเปลี่ยนกันอยู่เสมอ รู้กันอยู่ของแล้วในเรื่องศีลธรรม กับทุกข์ จำหลักว่า กับทุกข์ให้ได้ จะเรียกว่าโลกิยะ โลกิยะก็ตามใจ แต่ตามความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าก็ดับทุกข์นั้นให้ได้

จะเห็นว่าตัวแท้ของพุทธศาสนานั้นเอียงไปทางโลกุตระมากกว่า แต่พุทธศาสนิกชนก็ไม่ยืนยันว่าท่านสอนหนักไปทางโลกุตระ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าโลกียกับโลกุตร เป็นสิ่งที่ต้องอิงกันและมีใช่เป็นสิ่งที่พึงแบ่งแยก แต่มุ่งเพื่อความดับทุกข์เป็นสำคัญ

ข้อธรรมะต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนนั้นจะได้รวบรวมและวิเคราะห์ออกไปตามลำดับดังนี้

๑.๑ สูญญตา (ความว่าง)

เรื่องเกี่ยวกับความว่างหรือสูญญตานี้ โดยมากคนยังไม่เคยได้ยินและยังเข้าใจผิดอยู่ว่าเรื่องนี้ไม่มีในพระพุทธศาสนา และเข้าใจผิดว่า คำว่า "สูญญตา" หรือ "สูญญ" หมายถึงสูญเปล่าหรือไม่มีอะไร นับว่าเป็นความหลงของพุทธบริษัท เพราะว่าเรื่องสูญญตาเป็นเรื่องหัวใจหรือเป็นแก่นแท้ของพุทธศาสนา ถ้าเรื่องหัวใจพุทธศาสนาเป็นเรื่องสูญเปล่า พุทธศาสนาก็ไม่มีสาระอะไร

ที่ว่าเรื่องสูญญตาหรือเรื่องความว่างเป็นหัวใจของพุทธศาสนานั้นเพราะพระพุทธเจ้าตรัสว่า "เมื่อใดไม่มีการศึกษา สนธิ ปฏิบัติ เรื่องสูญญตา เมื่อนั้นเนื้อแท้ของพุทธศาสนาหมดไปแล้ว ไม่ได้มีเหลืออยู่" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๑ - ๒)

ข้อนี้มีพุทธภิกษุกล่าวไว้ในนิทานวรรคสังยุตตนิกายว่า (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง ๒๕๑๔ : ๓๐๒ เล่ม ๑๖)

เปรียบเหมือนกับกลองศึกของพวกกษัตริย์พวกหนึ่งชื่อพวก "ทสาพพะ" แต่เก่าแก่แต่โบราณ เมื่อเนื้อไม้ที่กลองนั้นเกิดผุ เกิดแตก เกิดริ พวกกษัตริย์เหล่านั้นก็เอาไม้มาปะ มาอุด ควักเนื้อเสียเนื้อร้ายออก อุดลงไปหรือปะลงไปทีร่อยแตก กรันทำมาดังนี้ นานเข้า ๆ หลายสิบปี ก็มาถึงวันหนึ่งซึ่งปรากฏว่า ไม้เดิมของกลองคือเนื้อแท้ไม้เดิมของกลองไม่มีเหลืออยู่เลย มีแต่ชิ้นไม้ที่ปะ ๆ อุด ๆ กันเข้าใหม่ทั้งนั้น ข้อนี้ฉันใด ในพุทธศาสนานี้จักมีสมบัติหนึ่งซึ่งพุทธบริษัทไม่สนใจในเรื่องสูญญตา อันเป็นเรื่อง สุตตันตะ ที่ตาคตกกล่าวเอง มีข้อความลึกซึ้ง มีความหมายลึกซึ้ง เป็นเรื่องเหนือโลกและเหนือภัยเรื่องสูญญตา แต่ไปสนใจกับเรื่องใหม่ ๆ ที่สาวกพวกกว่ำทำขึ้นในชั้นหลัง โฟเราะทาง

ทางตัวหนังสือ ไพเราะทางอักขระ พยัญชนะ เป็นเรื่องนอกแนวไม่เกี่ยวกับสุญญตา (พุทธทาส
ภิกขุ ๒๕๑๕ : ๒ - ๓)

เมื่อเป็นอย่างนี้ก็เป็นอย่างนั้นว่า เนื้อแท้ของพุทธศาสนานั้นหมดไป เหลือแต่เรื่องที่ปรุงแต่งขึ้น
ใหม่ ๆ เหมือนเนื้อไม้ใหม่ที่แทนเนื้อไม้เก่าของกลองใบนั้น เพราะฉะนั้นขอให้คิดว่า เรื่อง
สุญญตานี้เป็นเรื่องสำคัญมากน้อยเพียงใด เป็นเรื่องเนื้อหาของพุทธศาสนาอย่างไร

ในอีกสูตรหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง ๒๕๑๔ : ๑๐๕
เล่ม ๒๒) เมื่อใดไม่มีการสนใจศึกษาปฏิบัติเรื่องสุญญตา แต่ไปสนใจเรื่องใหม่ ๆ ที่แต่งขึ้นในชั้น
หลังแล้ว เมื่อนั้นเรียกว่าวินัยเลอะเลือนไปแล้ว เพราะธรรมเลอะเลือนและธรรมก็เลอะเลือน
ไปแล้วเพราะวินัยเลอะเลือน เพราะการไม่สนใจของเก่าของเดิมแท้ คือคำสอนเรื่องสุญญตา แต่
ไปสนใจคำสอนเรื่องใหม่ที่แต่งขึ้นทีหลัง และนี่ก็อนาคตภัยที่ยังไม่เกิด แต่แล้วก็จะเกิดขึ้น เพราะ
ฉะนั้นเขทั้งหลายจงรู้ไว้ ครั้นรู้ไว้แล้วจงพยายามปฏิบัติเพื่อระงับกันภัยนี้เสีย

พระพุทธเจ้าตรัสอย่างนี้ เพราะเป็นเรื่องสำคัญถึงขนาดที่ว่าถ้าไม่มีเรื่องสุญญตานี้แล้วก็คือ
ภัยอันใหญ่หลวงได้มาถึงพุทธศาสนาแล้ว

อีกเรื่องหนึ่งตรัสว่า เรื่องสุญญตายังมีความสำคัญต่อฆราวาสอีกด้วย เพื่อที่จะได้รับประ-
โยชน์สุขแก่อกุลตลอดกาลนาน คือ พวกฆราวาสพวกหนึ่ง มีอุบาสกชื่อ ชัมมทินนะ เป็นหัวหน้าเข้าไป
เฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลแก่พระพุทธเจ้าว่าขอให้ทรงแสดงเรื่องที่เป็นประโยชน์สุขแก่อกุลแก่พวกข้าพเจ้า
ทั้งหลายตลอดกาลนาน พระพุทธเจ้าก็ตรัสเรื่องสุญญตาซึ่งมีบาลีสั้น ๆ ว่า "เย เต สุตญตา -
สุตตันตะทั้งหลายเหล่าใด ตถาคคภาสิตา - เป็นคำกล่าวของตถาคต คมภิรา - เป็นเรื่องลึกซึ้ง
คมภิรุตถา - มีความหมายลึกซึ้ง โลกุตตรา - เป็นเรื่องเหนือโลก สุตญตปปฏิสยุตตา เนื่องเฉพาะ
ด้วยเรื่องสุญญตา เขจงเข้าใจว่านี่เป็นเรื่องที่ควรศึกษาเล่าเรียน" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ :
๓ - ๕)

จะเห็นว่าเรื่องสุญญตาเป็นเรื่องสำคัญเป็นหัวใจของพุทธศาสนา มีประโยชน์แก่อกุล
ทั้งบรรพชิตและฆราวาส การที่คนไม่เข้าใจหรือค่านำว่า เรื่องสุญญตา เรื่องความว่างหรือจิตว่าง
ไม่มีในพระไตรปิฎกนั้นคงจะเป็นเพราะไม่สนใจศึกษาและไม่มีการนำมาสอนนั่นเอง

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องสัญญาต่อไปว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๘)

เรื่องสัญญานั้นในลักษณะที่ฆราวาสทั้งหลายจะเข้าใจได้ และโดยเฉพาะสมัยนี้ ถ้าจะให้เข้าใจเรื่องสัญญาก็ต้องระลึกถึงพระพุทธานุภาพที่ตรัสว่า "โลกร้าง, โลกนี้เป็นของว่าง" ท่านเข้าใจหรือยังก็ลองคิดดู เด็ก ๆ คงจะไม่เชื่อ เพราะไม่เห็นว่าเป็นโลกร้าง เพราะโลกร้างเต็มไปหมดด้วยสิ่งต่างๆ ถ้าใครยังคิดอย่างนี้ คนนั้นก็ยังเป็นเด็ก ถ้าเป็นกณโก มีปัญญาอย่างผู้ใหญ่ ก็ควรจะดูตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าว่า "โลกร้างอย่างไร" พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า "โลกร้าง เพราะไม่มีสิ่งใดควรถือว่าเป็นตัวเป็นตน หรือของตน" ขอย้ำอีกว่า พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า "โลกร้าง" ก็เพราะไม่มีสิ่งใดเลยที่ควรยึดถือว่าเป็นเราหรือเป็นของเรา"มันมีมากมายเต็มไปหมด เรื่องรูปธรรมนามธรรมอย่างนั้นอย่างนี้ วิจิตรพิสดารอย่างยิ่ง สวยงามอย่างยิ่ง ไต่ไม่มีอะไรสักสิ่งเดียว ที่ควรจะถือว่าเป็นตัวตนหรือของตน เมื่อไม่มีสิ่งที่เรียกว่าตัวตนหรือของตนได้อย่างนี้แล้ว จะเรียกว่ามันว่างหรือไม่ว่าง ก็ลองคิดดูมันมีเกลื่อนกลาดไปหมด แต่สิ่งนั้นก็ไม่ใช่ตัวตนหรือของตน ไม่ควรถือว่าเป็นตัวตนหรือของตน มันเป็นเหมือนกับมายา

ทำไมจึงเรียกว่ามายา? เพราะมันเปลี่ยนแปลงเรื่อย มันไหลเรื่อย เราเรียกกันในภาษาของพวกเรานี้ว่า "อนิจจัง" ภาษาของพวกอื่นเรียกว่าไหลเรื่อย มันก็เหมือนกัน เช่น พวกกรีกใช้คำว่า "ไหลเรื่อย" คือ มีศาสนาของพวกกรีกพ้องสมัยกับพระพุทธเจ้าในประเทศกรีกเรียกว่า "แพนทาเร"(Panta Rhei) Panta - ทุกสิ่ง Rhei-ไหล ทุกสิ่งไหลเรื่อย แม้พวกอื่นก็ยังมองเห็นว่า ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง

"อนิจจัง" ก็คือ เปลี่ยนแปลงเรื่อย มันก็คือ ไหลเรื่อย เพราะฉะนั้นจึงถือว่าเป็นมายา เมื่อเป็นมายาก็ไม่มีส่วนที่เรียกว่า "เป็นตัวตนหรือ เป็นของตน" โลกนี้จึงว่าง

ส่วนจิตนั้น เมื่อประกอบไปด้วยปัญญา เห็นว่าโลกร้างจริง ๆ จิตนั้นก็พลอยว่างไปด้วย ก็จิตนี้จะไม่ไปเพียวยึดถือเอาอะไร เข้าว่าเป็นตัวตน จิตที่ไม่ยึดถืออะไรว่าเป็นตัวเป็นตนหรือกำลังไม่ยึดถืออะไรว่าเป็นตัวเป็นตนนี้ เราเรียกว่า จิตว่าง เพราะไม่มีก้ำกั้วที่คิดว่าเป็น จิตที่ไปจับฉวยอะไรเอาไว้ เราเรียกว่า จิตขุ่น จิตที่ไม่ได้จับฉวยอะไรเอาไว้ด้วยความยึดถือ ด้วยอุปาทานนี้

เราเรียกว่าจิตว่าง เหมือนกับมือของเรา ถ้าไปจับกุมอะไรอยู่เราเรียกว่ามือไม่ว่าง ถ้ามือไม่ได้ทำอะไรไม่ได้จับกุมอะไรไว้ก็เรียกว่า มือว่าง จิตนี้ก็เหมือนกัน ถ้าไปมองอะไรด้วยความเข้าใจผิดว่าน่ารัก น่าเอ็นดู น่าพอใจ เท่านั้นนี้ก็ไปจับกุมเอาด้วยกิเลส ด้วยอุปาทาน เมื่อนั้นในจิตก็มีราคะบ้าง มีโทสะบ้าง มีโมหะบ้าง แล้วแต่กรณี อย่างนี้เรียกว่าจิตไม่ว่าง

ถ้าหากว่ามันว่างจากการจับกุม ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ก็กลายเป็นจิตที่ว่าง ดังมีคำอธิบายอยู่ใน "สุตฺตมมปิณฑิกา" ภาคหนึ่ง กล่าวว่า "ภคโอสโมเหติ สุนฺณุตฺตทา สุนฺณโถ" - ชื่อว่าสุนฺณุตฺตทา คือ ว่าง เพราะว่าว่างจากราคะ โทสะ โมหะทั้งหลาย จิตใจขณะนั้นว่างจากราคะ โทสะ โมหะ เพราะจิตในขณะนั้นประกอบด้วยปัญญา เห็นว่า "โลกว่าง" ด้วยเหตุนี้แหละพระพุทธเจ้าท่านจึงตรัสสอนว่า "จงมองดูโลกนี้โดยความเป็นของว่างอยู่เสมอ" เหมือนอย่างสอนพระโมฆราชในโสฬสปัญหาวา "สุนฺณโถ โลโก อเวกขสฺสุ โมฆราช สทา สโถ" - ดูก่อนโมฆราชเขอาจเป็นผู้มีสติเห็นโลกด้วยความเป็นของว่างอยู่เสมอไป

✓ จิตว่างนี้สบายที่สุด ฉลาดเฉลียวที่สุด คล่องแคล่วต่อการทำงานที่สุด เพราะว่ามันประกอบด้วยปัญญา ประกอบด้วยความไม่มีกิเลส ความว่างอย่างนี้ของจิตเราเรียกว่า สุนฺณุตฺตทา เพราะฉะนั้น สุนฺณุตฺตทาจึงเป็นสิ่งที่ดีที่สุด มีค่าที่สุด ประเสริฐที่สุดยิ่งกว่าสิ่งใด แล้วคนโง่ ๆ เขลา ๆ ก็มาเข้าใจเสียว่า สุนฺณุตฺตทานี้คือความสูญเปล่าไม่มีอะไร จึงฟังคำว่า "โลกว่าง" นี้ไม่ถูก แล้วฟังคำว่า "จิตว่าง" ไม่ถูกเหมือนกัน

✓ เพราะฉะนั้นเราจะใส่ใจความว่า "โลกว่างเพราะว่างจากตัวตน" และ "จิตว่างเพราะว่างจากราคะ โทสะ โมหะ " โดยเหตุที่จิตนี้ไ้มองเห็นว่าโลกว่าง ไม่มีอะไรที่ควรยึดถือว่าตัวตนของตน นี่ก็ความหมายของคำว่า สุนฺณุตฺตทา เราเรียกเรื่องนี้ว่า อนัตตา ก็ได้ เพราะอนัตตาแปลว่าไม่มีตัวตนก็ว่างจากสิ่งที่เป็นตัวตน หรือควรยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน มีอยู่เป็นอันมาก แต่เป็นสังขารธรรม คือสิ่งที่ปรุงแต่งไหลเวียนเปลี่ยนแปลงเรื่อยไปนี้ มีเต็มทั่วไปหมด แต่เป็นอนัตตาเพราะไม่มีส่วนใดที่ควรถือว่าเป็นตัวเป็นตน เพราะฉะนั้นเรื่องที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละเป็นเรื่องสำคัญ เพราะว่างจึงไม่ยึดมั่น เพราะไม่มีตัวตนจึงไม่ยึดมั่น เมื่อไม่ยึดมั่นแล้วจิตจึงว่าง พ้นจากความทุกข์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๔ - ๑๒)

การปฏิบัติเพื่อให้ถึงความว่าง (ในช่วงเวลาอันเล็กน้อย) พุทธศาสนิกชนได้แบ่งการปฏิบัติออกเป็น ๓ ระยะ (ปัญญา สมาธิ ศีล) คือ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ : ๑๖ - ๓๘)

ระยะแรก ตามปกติไม่ได้กระหายอารมณ์ ในระยะนี้ให้มียัญญาอยู่เป็นประจำ ศึกษา พินิจพิจารณาว่า โลกว่าง พระพุทธเจ้าตรัสว่า โลกว่างว่างอย่างไร แล้วจิตไปยึดมันถือมันเข้านั้นเป็นจิตขุ่นอย่างไร จิตไม่ยึดมันถือมันเพราะเห็นว่าโลกว่าง เป็นจิตว่างนั้นเป็นอย่างไร ก็ให้ศึกษาข้อนี้เป็นประจำ ปรินิพพานหรือก็ขึ้นอยู่กับประจำ ถกเถียง คຸຍ่ะเขียนกันอยู่เป็นประจำ จนมองเห็นจริงตามที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า โลกนี้ว่าง ในการปฏิบัติทั้งหลาย ต้องเอาปัญญามาก่อน มิฉะนั้นแล้วมันจะเขวออกนอกทาง แม้แต่การทำทานรักษาศีล ต้องเอาปัญญามาก่อน เพราะทานที่เขวเข้านำไปสู่ทุกข์ก็ได้ ศีลนี้เขวเข้านำไปสู่ความทุกข์ก็ได้ เพราะฉะนั้นต้องเอาปัญญามาก่อน ให้รู้ว่สิ่งทั้งปวงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือว่า โลกนี้เป็นของว่าง แล้วความมุ่งมาดปรารถนามันก็ถูกต้อง การปฏิบัติในเรื่องทาน เรื่องศีลก็เพื่อกำจัดกิเลส ก็เพื่อกำจัดความยึดมันถือมันทั้งนั้น มิใช่เพื่อแลกสวรรค์วิมาน เอาสวรรค์เอาสวย เอารวย

แม้หลักปฏิบัติที่สำคัญคือ มรรคมงคลแปด สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปิโย ย่อมมาก่อน อย่างนี้เป็นปัญญา มาเป็นเข็มทิศ มากุญหาทางที่ทีแล้วจึงนำมาถึงศีล คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมัฏโธ สัมมาอาชีโว แล้วก็มาถึงสมาธิ ศีลกับสมาธิตามหลังมา ปัญญานำหน้า เพื่อให้ศีลและสมาธิถูกทาง เมื่อศีลสมาธิถูกทาง มันก็ส่งเสริมปัญญาให้สูงยิ่งขึ้นไปอีก ศีลสมาธิก็สูงยิ่งขึ้นด้วย ต่างก็ส่งเสริมซึ่งกันและกัน แล้วสักวันหนึ่งก็จะบรรลุธรรมในระดับสูงสุด แต่ในระยะแรกต้องเอาปัญญามาก่อน เพราะพระพุทธเจ้าตรัสว่า "ปัญญา หิ เสฏฐา กุสลา วทฺติ - ปราชิต์ทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาเป็นของประเสริฐที่สุด" นอกนั้นเป็นบริวารของปัญญา

ระยะที่ ๒ การปฏิบัติก็คือ ทำสติสัมปชัญญะหรือสมาธินั่นเอง เราจะต้องทำสติ หมายความว่า เมื่อมีอารมณ์มากกระทบ การปฏิบัติขั้นที่สองนี้ เมื่อมีอารมณ์มากกระทบ ส่วนการปฏิบัติขั้นที่หนึ่งนั้นใช้ในเมื่อเราเตรียมตัวอยู่ในเวลาปกติ ยังไม่มีอารมณ์มากกระทบ การปฏิบัติขั้นที่สองคือ เมื่อมีอารมณ์มากกระทบเราจะต้องมีสติ มีสัมปชัญญะ สตินี้ก็ไม่ใช่อะไรอื่น ก็ ปัญญานั้นเองที่วิ่งมาช่วยทันห่วงที่ สติก็ระลึกลงถึงความรู้ความจริง สิ่งที่ถูกต้องว่าอะไรเป็นอย่างไร อย่างนี้เรียกว่า

สติ เพราะฉะนั้นสติกับปัญญานั้นแยกกันไม่ได้ ระลึกได้ก็คือ ระลึกปัญญา เช่น ระลึกว่า "โลกนี้
ว่าง อย่าไปยึดมันถือมันเข้า" นี่ก็เรียกว่า ตัวความรู้มันเป็นปัญญา ตัวการระลึกความรู้ออกมาได้
นั้นเรียกว่าสติ อารมณ์ที่มากกระทบคือ รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งมากกระทบ
ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนี้ ความปกตินั้นมันเป็นข้าศึก เพราะว่าคนตามปกตินั้น โง่ หลง ไม่รู้
แม้แต่เรื่องสุญญตา และคนปกตินั้นมีอวิชชา มีโมหะ มีความหลง แล้ว รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส
ก็เข้ามาเป็นศัตรู ทำบุคคลนั้นให้เป็นทุกข์ แต่ถ้าตามปกตินั้นเรามีสติปัญญาแล้ว รูป เสียง กลิ่น รส
สัมผัส นั้นจะเข้ามาในฐานะเครื่องรับใช้ อำนวยความสะดวกสบายก็มี เข้ามาในฐานะเป็นสิ่งที่
เราได้ศึกษา เข้าใจมันยิ่ง ๆ ขึ้นไปก็มี มันกลับมาทำประโยชน์ให้แก่เรา ไม่ใช่มาทำให้เราเดือด
ร้อนเสียหายอะไร แต่เพราะความโง่ ความเขลา ความหลง ความไม่รู้ของเราในเรื่องหลัก
ธรรมะ จึงต้อนรับอารมณ์เหล่านั้นในฐานะเป็นศัตรูทำลายตัวเอง หรือทำตัวเองให้เป็นทุกข์ แต่
เราก็มิทางป้องกันด้วยปัญญา

ในการที่เราจะรู่ว่าสิ่งนี้เป็นอะไรนั้น พระพุทธเจ้าแนะนำให้สังเกตอย่างน้อย ๓ อย่าง คือ
สิ่งนั้นมันมีความชั่วร้ายอย่างไร เรียกว่า อัสสาทะ สิ่งนี้มีโทษหรือพิษร้ายอย่างไร เรียกว่า
อาทีนวะ แล้วสิ่งนี้เราจะมีอุบายวิธีที่จะเอาชนะมันได้อย่างไร อุบายวิธีนี้เรียกว่า นิสสรณะ เพราะ
ฉะนั้นควรให้จงจำไว้ว่า การที่เราจะศึกษาสิ่งใดที่เป็นเรื่องสำคัญ เราต้องตั้งปัญหาค้น ๓ ประการ
นี้เป็นอย่างน้อย

ในเรื่อง อารมณ์ รูปรส กลิ่น เสียง สัมผัส... ต้องรู้ว่า อัสสาทะ คือ เสน่ห์ของมันเป็น
อย่างไร อาทีนวะ คือ พิษร้ายที่มันซ่อนไว้เบื้องหลังนั้นเป็นอย่างไร แล้วนิสสรณะ คือ อุบายที่จะออก
ไปเสียจากอารมณ์เหล่านี้ คือ อย่าให้มันทำอะไรเราได้มันเป็นอย่างไร เรื่องนี้พุทธทาสภิกขุเปรียบ
มนุษย์ที่สวดยอารมณ์เหมือนกับปลากินเหยื่อ ถ้ากินเหยื่อด้วยความโง่หลง ไม่มีสติปัญญาก็ยอมคิดเบ็ด
หรือติดบ่วงมาร ถ้ามนุษย์กินเหยื่อด้วยสติปัญญา ก็ยอมเป็นการกินอาหาร ย่อมจักทำให้อารมณ์เป็น
ประโยชน์ ไม่เป็นทุกข์แก่ตนได้

การมีสติสัมปชัญญะต้องรวมเอาธรรมะที่เกี่ยวข้องเนื่องกันไว้ เช่น สติญมะ - ความสำรวม
เราจะต้องมีความสำรวมจึงจะมีสติ เพราะฉะนั้นเราต้องมีความสำรวมหรือศีล ให้มีทั้งสติและศีล
เพราะศีล สมาธิ ปัญญาขั้นไม่แยกกัน ในพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะแยกศีลไปจากสมาธิหรือปัญญา

ไม่อาจแยกปัญญาออกไปจากศีลหรือสมาธิ เพราะต้องมีปัญญาควบคุมและความมุ่งมั่นที่จะให้มีศีล นั้นก็เป็นสมาธิ เพราะฉะนั้นเมื่อเราทำสติเพื่อเห็นโลกเป็นของว่างอย่างเกี่ยวพันนั้น ย่อม มีทั้งศีล สมาธิ และปัญญา

การที่รู้ว่าโลกเป็นของว่างนี้เป็นปัญญา พออารมณ์มากระทบแล้วมีสตินี้เป็นสมาธิ แล้วสำรวจ ระวังไว้แบบนี้เสมอก็เป็นศีล หรือว่า เมื่อกำหนดลมหายใจ(อานาปานสติ) การตั้งความกำหนด บังคับตัวเองให้กำหนดลมหายใจนี้เป็นศีล ความที่กำหนดอยู่ไถ่นั้นเป็นสมาธิ การรู้ลักษณะของลมหายใจ ว่าเป็นอย่างไร เช่น ความไม่เที่ยงนี้ เป็นปัญญา เพราะฉะนั้นจึงมีทั้งศีล สมาธิ ปัญญา เต็มเปี่ยมอยู่ ในการกำหนดลมหายใจ กิริยาอย่างนี้เรียกว่าสมังคี คือ ถึงพร้อมด้วยองค์สามเสขอครบถ้วน เช่น มรรคมงคลแปด ต้องครบทั้งแปดองค์เป็นอันเกี่ยวสามเษขอครบถ้วนจึงเรียกว่า สมังคี

อีกอย่างหนึ่งเราต้องใช้อุบาย เพราะกิเลสมันตลบตะแลง พุทธที่าสภิกขุเปรียบกิเลสเหมือน เสือ ต้องใช้อุบายตามหลักธรรมะของพระพุทธเจ้า "ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ จักเป็นอยู่โดยชอบไซ้ โลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์" อุบายนี้ หมายความว่า เป็นอยู่ด้วยสติปัญญาที่เห็นโลกเป็นของว่างอยู่ เสมอ มีสติ ที่จะทำจิตให้ว่างอยู่เสมอ มองเห็นโลกโดยความเป็นของว่าง แล้วไม่อยากเอาอะไร เป็นอะไรด้วยคัมภีระอุปาทาน ไม่มีอุปาทาน อยู่ด้วยจิตว่าง อย่างนี้เรียกว่าอยู่ชอบ พึงอยู่โดยชอบ เป็นอยู่โดยชอบ เมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ กิเลสไม่ไค้กินอาหารจาก รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส บรรมารมณ์ ไม่นานมันก็ดับหมด และในที่สุดก็สิ้นไป เหมือนกับเสือที่ถูกขังไว้ ไม่นานเสือจะต้องตาย เมื่อเป็น อยู่โดยชอบ รูป รส กลิ่น เสียง ฯลฯ ไม่อาจจะเป็นเหยื่อของกิเลสได้ แต่จะกลายเป็นเหยื่อของปัญญา

การปฏิบัติค้นหาจันเป็นนิสสัย จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องเป็นประจำ ทั้งที่วัด ที่บ้าน ที่ไหน ก็ไค้ จนเป็นนิสสัย จนสามารถมีสติไค้โดยไร้สำนึก เหมือนว่าเราทำงานต่าง ๆ จนเคยชินเป็นนิสสัย ไม่ต้องมีเจตนา การปฏิบัติที่เคยชินถึงขนาดไม่มีเจตนาเป็นโลกุตระ ถ้ายังต้องตั้งเจตนาควบคุมอยู่ ยังเป็นโลกียะอยู่

นี่คือขั้นที่สองที่ว่าต้องมีสติ สติที่ต้องมีความสำรวม มีสัมมัตตะ มีอุบาย มีการกระทำให้ เคยชินเป็นนิสสัย จึงจะเป็นสติจริง ๆ

ระยะที่ ๓ ในการปฏิบัติระยะแรก ๆ จะต้องมีความนิคพลาตเหมือนกับการหักขี้อัจฉริยะ ในการทำสติไม่ให้ไปยึดมั่นว่าเป็นตัวกูของกู นี่ก็เหมือนกัน มักพลาตอยู่เรื่อย ขั้นที่ ๓ นี้ เมื่อมีการพลาตเกิดขึ้นก็ต้องมีความละเอียด ต้องมีความกลัว คือมี หิริโอตตปปะ เคี้ยวคนหน้าค่านไม่มีหิริโอตตปปะ ทั้งนี้เพราะถือว่า เรื่องกิเลสเกิดตัวกูของกูในใจเป็นทุกข์ที่ไม่มีใครเห็น

ถ้าเราเป็นพุทธบริษัทจริง แม้ไม่มีใครเห็นก็ต้องละเอียดอย่างยิ่ง เพราะเนลลจนเกิดกิเลสเป็นตัวกูของกู เป็นจิตวน เป็นทุกข์ แต่ละวัน ก่อนจะนอน ต้องคิดทวนดูว่า วันนี้ได้พลาตพลังชาตสติเกิดความรู้สึกเป็นตัวกูของกู มีความโลภ ความโกรธ ความหลงอะไรบ้าง แล้วเอามาอนละเอียดให้มาก ๆ มีความเข็ดหลาบ ระวังไม่ให้เป็นอย่างนั้นอีก แล้วการทำสตินี้จะเป็นของที่ทำได้ ไม่เหลือวิสัย

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า การปฏิบัติ ๓ ขั้น ๓ ระยะดังกล่าวเป็นการปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาชั้นสูงสุดของฆราวาส คือ ทำให้จิตว่าง นี่จะเป็นไปได้ ขอให้ความสนใจและความเป็นธรรมแก่พระธรรมอย่างเพียงพอ ให้รู้สึกว่า ธรรมะนี้คือ ตัวชีวิตจิตใจ คือเนื้อแท้ของชีวิต ของความดับทุกข์ เราต้องให้ความสนใจมากกว่าอย่างอื่น ถ้าเราไม่มีเวลาไปนั่งทำภาวนาตามโคนต้นไม้ ตามถ้ำ ตามเขา เราก็ต้องทำวิปัสสนาในองการงานนั่นเอง คือ ไม่ว่าจะทำอะไร อยู่ในอริยาบถอย่างไร ต้องมีสติ ปฏิบัติธรรมตรงนั้น มีทั้ง ศีล สมาธิและปัญญา ในขณะนั้น เราก็จะได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ คือ สุขธิ ปัญญา สันติ - สะอาด สว่าง สงบ แล้วก็จะไ้สิ่งเหล่านี้ในตัวความว่างหรือจิตว่างนั่นเอง แต่ว่ามีทุกสิ่งทุกอย่างที่ดีที่ที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ นี่ก็คือ คุณค่าของเรื่อง "สุญญตา"

เรื่องสุญญตา หรือ ว่าง ความว่าง จิตว่างนี้ เกิดปัญหาโต้เถียงกันมากในระยะแรก ๆ ที่พุทธทาสภิกขุได้สอนเรื่องนี้ เพราะมีคนเป็นอันมากไม่เคยได้ยิน ไม่เคยทำความเข้าใจว่า ความว่าง จิตว่างคืออะไร มีความหมายแค่ไหน ตรงกับพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกหรือไม่ แม้ท่านจะยกเอาพุทธพจน์ขึ้นมาแสดงดังกล่าวแล้วข้างต้น ก็ยังมีคนเป็นอันมากไม่ทำความเข้าใจ บางคนว่า คำสอนนี้ไม่มีใครปฏิบัติตามได้ ยิ่งกว่านั้นบางคนว่าท่านส่งเสริมลัทธิคอมมิวนิสต์ก็มี ทั้ง ๆ ที่ตนเองก็ไม่รู้ว่าคอมมิวนิสต์คืออะไร ใครจะอธิบาย "ความว่าง" "จิตว่าง" อย่างไรก็ตาม ความว่างก็ย่อมเป็นความว่างตามสัจจภาวะ มีข้อสำคัญว่า เราจะจำกัดความว่างในแง่ไหนจึงจะมีประโยชน์ และความว่างของพระพุทธเจ้านั้นคืออะไร เราจึงต้องทำความเข้าใจกันให้ถี่ เพราะคำว่า "ว่าง มันมี

ความหมายหลายความหมาย คำว่าว่างหรือ สุนฺดฺที่ เป็นมิจฉาทิฏฐิกัมม เป็นสัมมาทิฏฐิกัมม แต่ถ้าเป็นไปตามหลักของพุทธศาสนาแล้วต้องมีความหมายว่า ว่างจากความรู้สึก ว่ามีตัวเราหรือของเรา ซึ่งเป็นความเข้าใจเพราะอุปาทาน " (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔: ๕๑)

ความว่างอย่างมิจฉาทิฏฐินั้นพุทธทาสภิกขุเรียกว่า ความว่างอย่างอัมภพาล เป็นของนอกศาสนา เช่น นัตถิ ทิฏฐิ เป็นต้น ในบรรดาครูทั้งหก (ปुरुณกัสสป, มัคชลิโคสาล, อชิตเกสกัมพลี, ปฤช - กัจจายน, ลัญชัย เวลัฏฐบุตร, และ นิคคัณฐมาณฺตบุตร) ในสมัยพุทธกาลนั้นมีอยู่ ๒ - ๓ ครู ที่สอนเรื่องว่างอย่างมิจฉาทิฏฐิ อย่างอัมภพาล คือสอนว่าไม่มีตัวตน ฉะนั้นการฆ่ากันจึงเท่ากับมีคชวเร ไม่ในระหว่างอูฐ ไม่มีบาป ไม่มีบุญอะไร ฆ่าสัตว์ ฆาตกรรม ก็ไม่ไ้บุญ ฆ่าคนให้ตายหมดเมืองก็ไม่บาป การให้ทานสำเร็จอยู่ที่ใดกินเท่านั้นเอง อย่างนี้เป็นสัจจตามแบบมิจฉาทิฏฐิ เป็นความว่างแบบอัมภพาล มีไว้โกงกัน ไว้หากามารมณ์ อุตริวิถถาร คอรัปชั่น ไว้ค่าน ไว้ค่าผู้อื่น ว่างแบบนี้ไม่ใช่แบบพุทธศาสนา

ส่วนความว่างในพุทธศาสนานี้หมายถึงว่างโดยจิตใจ ไม่มีความรู้สึกว่าอะไร เป็นตัวเราหรือของเรา เพราะมีปัญญาเห็นเอง จิตว่างมีอยู่หลายชั้น ได้แก่ ตทังคะ, วิมมชณะ, และสมุจเฉต เป็นต้น (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ฐ : ๒๐ - ๒๒) ถ้ามันว่างจากกิเลสอย่างยิ่ง ว่างเด็ดขาดตลอดกาลก็เรียกว่านิพพาน (เป็นแบบสมุจเฉต) ถ้าว่างชั่วคราาก็เป็นนิพพานชั่วครา (ตทังคะ) ความว่างอย่างยิ่งนั้นคือ นิพพาน ดังพุทธภาษิตว่า "นิพพานํ ปรมํ สุนฺดํ" - นิพพานคือ ความว่างอย่างยิ่ง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๖ ฐ : ๔๗)

ความว่างระดับต่าง ๆ ดังกล่าวอาจเกิดขึ้นได้ ๓ แบบ คือ ว่างตามธรรมชาติในเวลาพักผ่อนหรือนอนแบบหนึ่ง ว่างโดยทำสมาธิอย่างถูกวิธี ทำให้จิตสงบ อยู่ในอารมณ์ที่บริสุทธิ์แบบหนึ่ง และความว่างที่เป็นตัวแท้ของพุทธศาสนา คือว่างจากความรู้สึกว่า ตัวเรา ของเรา เพราะเห็นแจ้งว่าโลกเป็นของว่างอีกแบบหนึ่ง ความว่างแบบนี้เรียกว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา ดังพุทธภาษิตว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา, ธรรมทั้งหลายทั้งปวง อันใด ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ฐ : ๒๒ - ๒๓)

พุทธทาสได้ย้ำเรื่องความว่าง จิตว่าง ไว้ ในเรื่อง "หมวดธรรมอันจะพึงใช้ในการทำงาน ด้วยจิตว่าง" ว่า ความหมายของ ว่า "จิตว่าง" ในที่นี้หมายถึงว่างจากกิเลส ว่างจากอุปาทาน ความรู้สึกว่าเป็นตัวเราหรือของเรา มิได้หมายความว่าไม่มีจิต และไม่ได้นำความว่างมาหมายความว่าจิตไม่มี

ความรู้สึกอะไร ขึ้นชื่อว่าจิตแล้วก็ต้องมีความรู้สึกนึกคิด เพราะธรรมชาติของจิตเป็นอย่างนั้น แต่บางครั้งรู้สึกว่างเปล่า บางครั้งก็รู้สึกว่า จิตเรารุ่น เรียกว่า "จิตรุ่น" ที่จิตรุ่นก็เพราะรุ่นด้วยกิเลส ความรู้สึกว่ามีตัวเราของเรา ถ้าจิตว่างมันก็ว่างวากสิ่งเหล่านี้

สาเหตุที่พุทธทาสภิกขุใช้คำว่า "จิตว่าง" ก็เพราะเห็นว่าเหมาะสมดี ไม่แปลกประหลาดอะไร พระพุทธเจ้าเองก็สอนเรื่อง "ความว่าง (สุญญตา)" ไว้มากมาย มีข้อความว่า เมื่อใดมี "ความว่าง" เป็นอารมณ์หรือมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งจิตไม่ไต่ถึงถึงสิ่งนั้นว่าเป็นตัวตนของตนแล้ว ก็เรียกว่า "จิตมีสิ่งซึ่งว่างจากตัวตนเป็นอารมณ์" จิตแบบนี้เหมาะที่จะเรียกกันง่าย ๆ ว่า "จิตว่าง" (จิตที่มีความว่างเป็นอารมณ์) (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๘ ก : ๑๑ - ๑๓)

การที่คนทั่วไปเห็นว่า จิตของเรามีกิเลส มีความทุกข์เป็นพื้นฐานอยู่ตลอดเวลา นั้น ย่อมไม่เป็นความจริง เพราะมีพุทธภาษิตว่า "ภูก่อนภิกขุทั้งหลาย . จิตนี้เป็นจิตประภัสสร (เผ่งใส, มีรัศมีรอบตัว) แต่จิตนี้เศร้าหมองก็เพราะอุปกิเลสเป็นแขกแปลกหน้าเข้ามาหาเป็นครั้งคราว" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๘ ก. : ๑๘) ด้วยเหตุนี้ คนเรามีได้ โกรธ โสภ หลง หรือทุกข์อยู่ตลอดเวลา เมื่อเรามีสติระงับไว้อย่างนี้ ให้จิตว่างจากกิเลส หรือความยึดมั่นในตัวตน เราก็ไม่เป็นทุกข์ ดังนั้นคำสอนเรื่องนี้จึงมีประโยชน์ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ ต่อคนทุกคน ทั้งบรรพชิตและฆราวาส เพราะทุกคนมีจิตว่าง เป็นพื้นฐาน

ส่วนทัศนะของบุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับความว่างหรือ จิตว่าง มีดังนี้

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวไว้ในเรื่อง "วิวาทะ" คราวอภิปรายร่วมกับพุทธทาสภิกขุ ที่หอประชุมคุรุสภาตอนหนึ่ง ว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๘ ก : ๒๕)

"จิตว่าง" ท่านหมายถึงการไม่มีอุปาทาน แต่คำว่าว่าง มันแปลได้กว้างขวางเหลือเกิน มันว่างจากอะไร ถ้าพูดว่าจิตไม่ยึดมั่นจะเข้าใจได้ก็ว่า เพราะว่างอาจจะหมายถึงการไม่มีนึกคิดอะไรเลยก็ได้ คำว่า "ทำงานด้วยจิตว่าง" ถ้าคนธรรมดาเขาได้ยินแล้วเขาจะว่าเมื่อจิตว่างแล้วเขาจะไปทำอะไรได้ มันต้องมีแนวอะไรบ้าง ถ้าพูดกับกระผม ๆ ก็เข้าใจ ไม่มีปัญหาอะไรทั้งนั้น... แต่ถ้าสอนคนที่ยังมีอะไร ๆ อยู่บ้าง หรือคนที่ไม่ค่อยจะสนใจแล้ว เห็นจะมีความลำบาก

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวอีกตอนหนึ่งว่า "ถ้าจะให้คนอย่างกระผมไปทำงานด้วยจิตว่าง กระผมก็ยังไม่เห็น เพราะลักษณะของงานมันขัดต่อการมีจิตว่าง ภาวะของกระผมมันว่างไม่ได้ ถ้าว่างไปแล้วมันก็ไม่เป็นกระผม ถ้าท่านบอกว่าให้กระผมไปบงชแล้วมันจะว่าง กระผมเชื่อ" (พุทธศาสนิก ๒๕๑๔ : ๒๗)

ความคิดเห็น ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ยังโต้แย้งกับพุทธศาสนิกอีกหลายประการในเรื่องที่เกี่ยวกับจิตว่าง แต่ข้อขัดแย้งใหญ่ ๆ ก็ คือ ว่าฆราวาสส่วนใหญ่จะทำงานด้วย "จิตว่าง" ไม่ได้ เพราะฉะนั้นเกี่ยวกับเรื่องนี้ควรจะไต่พิจารณาดูว่า เป็นไปได้ไหมที่ฆราวาสควรจะทำงานด้วย "จิตว่าง" ทำงานด้วย "จิตว่าง" กับ "จิตุ่น" อย่างไหนจะดีกว่า พระพุทธเจ้าก็ตรัสไว้ดังกล่าวนมาแล้วว่า หลักธรรมที่เกื้อกูลแก่ฆราวาสคือเรื่อง "สุญญตา"

ผู้ที่เห็นว่าเรื่อง "ความว่าง" เรื่อง "จิตว่าง" เป็นเรื่องนอกพระไตรปิฎก คือ กิตติวุฑโฒ ภิกขุ ท่านยกเอาพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสกับธัมมทินนะมาอ้าง แต่แปลและตีความไปอีกแง่หนึ่ง และกล่าวว่า " พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนี้ ไม่กล่าวถึงจิตว่าง ในพระไตรปิฎกฉบับนี้ก็ไม่แสดงถึงเรื่องจิตว่าง แต่อย่างใด ในพระบาลีที่เป็นพุทธพจน์ก็ไม่ได้แสดงอย่างนั้น " (พุทธศาสนิก ๒๕๑๖ : ๑๓๘ - ๑๓๙)

ด้วยเหตุนี้จึงได้มีผู้คัดค้านกิตติวุฑโฒภิกขุ เพราะเห็นด้วยกับพุทธศาสนิก คือ คุณประยูร แห่งกรมชลประทาน เขากล่าวไว้ในสำเนาจดหมายถึง กิตติวุฑโฒภิกขุว่า (พุทธศาสนิก ๒๕๑๖ : ๑๓๘)

รู้สึกสงสัยว่า ท่านบวชและศึกษาพุทธศาสนาในแง่ไหน ที่ท่านยืนยันว่า "จิตว่าง" ไม่มีในพระไตรปิฎกเลย ถ้าเช่นนั้นแล้ว เรื่อง สุญญตาที่ปรากฏอยู่ในจุลสุญญตสูตรและมหาสุญญตสูตร ในพระสุตตันตปิฎกที่ท่านไม่เคยอ่านนั้นไม่ใช่เรื่องของ "จิตว่าง" หรือหรือ จิตที่ว่างจากกิเลสตัณหาอุปาทาน ว่างจากอหังการและอัตตนิยา (ตัวกู-ของกู) อย่างนี้ไม่ได้เรียกว่าจิตว่างหรือ "สุญญ" ก็แปลว่า ว่าง"ตา" แปลว่า ความ ฉะนั้น เรื่อง "ความว่าง" ก็คือ สุญญตาที่มีปรากฏอยู่ในพระสูตร แต่ไม่เคยกล่าวถึงเลยในพระอภิธรรมของท่าน ซึ่งท่านก็ชอบอ้างคลุมเครือว่าเป็นพระไตรปิฎก

ไสว แก้วสม กล่าวถึงเรื่อง "ความว่าง - จิตว่าง" ไว้ว่า "ความว่าง" แบ่งได้เป็น

๒ ประเภท คือ ความว่างทางรูปธรรม **ความว่างในรูป** กับความว่างทางนามธรรม ความว่างทางรูปธรรม ได้แก่ อวกาศ สุญญากาศ ช่องว่างในปรมาณู บ้างว่าง ที่ว่าง ว่างงาน เป็นต้น ส่วนความว่างทางนามธรรม ได้แก่ ช่องว่างระหว่างดวงจิตที่เกิดขึ้น และจิตว่างจากอารมณ์ จิตว่างจากอารมณ์นี้เกิดจากการทำสมาธิ จิตสงบเป็นสุขที่สุด แต่ไม่มีปัญญาใช้ประโยชน์ได้ เรียกจิตว่างแบบนี้ว่า "จิตว่างแบบคาบส" จิตว่างทางนามธรรมอีกแบบหนึ่ง คือ จิตว่างจากการยึดถืออารมณ์หรือความว่างจากอุปาทาน จิตทำงานตามหน้าที่คือ รับอารมณ์ แต่ไม่ยึดถือ เพราะมีปัญญา เรียกว่า "จิตว่างแบบพุทธะ" ไสว แก้วสม ยังกล่าวถึงอันสัจของการถึงความว่างว่า จิตว่างเป็นจิตที่เป็นสุขที่สุด จิตได้รับการพักผ่อนดีที่สุด มีประสิทธิภาพในการทำงานสูงสุด เพราะมีปัญญาแทนกิเลส จิตว่างเป็นบรมธรรมที่จะนำสันติสุขมาสู่ชาวโลกได้อย่างแท้จริง และจิตว่างเป็นยาวิเศษขนานเอกขนานเดียวที่จะแก้ปัญหาคับทุกชนิด (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๘ ก : ๑๑๒ - ๑๑๓)

นอกจากนี้ยังมีผู้ที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยในเรื่องจิตว่างตามที่พุทธทาสภิกขุสอนและยังแสดงทัศนะแปลก ๆ ไว้อีกมาก

ความจริงที่มีการโต้แย้งกันเพราะความเข้าใจในถ้อยคำภาษา อรรถะ และสัจจาวัธที่ถ้อยคำนั้นแตกต่างกันนั้นเอง ทั้งยังใช้ศาสตร์ที่ตนถนัดมาทำความเข้าใจ มีปัญฺธิ (ความเห็น, ทัศนะ) ต่างกัน และความจริงไม่ว่าจะมีอะไรขัดแย้งกัน หากเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าตามที่ตรัสไว้ว่า สุญญตา คือว่างจากกิเลสตัณหา อุปาทาน ยึดมั่น ถือมั่นในตัวตนของตน แล้วมาทดสอบกับผลที่ปรากฏในจิตใจของตนเมื่อผ่านการปฏิบัติแล้ว หากการศึกษาคำสอนยังไม่ถึง การปฏิบัติก็ยังไม่ถึง แล้วจะถึงผลได้อย่างไร ปรากฏบุคคลได้ปฏิบัติแล้ว จิตได้สัมผัสกับความว่าง (นิพพาน) จากกิเลส ตัณหา อุปาทาน ก็เรียกว่า "จิตว่าง" ได้ จิตจะว่างมากกว่าน้อยก็ขึ้นอยู่กับ การปฏิบัติ ฝ่ายฆราวาสหากทำงานด้วยจิตว่างได้ แม้ไม่มากก็ย่อมเป็นสุขกว่าคนที่ทำงานด้วยจิตวุ่นเป็นแน่ โลกทุกวันนี้เดือดร้อนมากขึ้น ๆ ก็เพราะคนทำงานด้วยจิตวุ่น ด้วยกิเลส ตัณหา อุปาทาน มีใช้หรือ และถ้าพระพุทธเจ้าไม่ทรงใช้ธรรมะเรื่องนี้สอนพุทธบริษัทฝ่ายฆราวาส (อุบาสก อุบาสิกา) หรือคนทั่วไปแล้ว พระองค์จะไปสอนใคร เพราะพระอรหันต์นั้นไม่จำเป็นต้องสอนอีกเลย เพราะฉะนั้นเรื่องสุญญตาหรือความว่าง จิตว่างนี้ จึงเป็นหลักธรรมที่สำคัญของพุทธศาสนาที่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์โดยตรง

๑.๒ อภิธรรม (ปรมัตถธรรม)

เรื่องของอภิธรรมหรือปรมัตถธรรมที่กำลังศึกษาเล่าเรียนอยู่ในประเทศไทยเวลานี้ ได้กล่าวถึงปรมัตถธรรม ๔ เรื่องใหญ่ ๆ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน พระอนุรุทธาจารย์ได้แบ่งไว้ดังนี้

จิตมี ๔ ประเภท คือ กามาวจรจิต มี ๕๔ รูปาวจรจิตมี ๑๕ อรูปาวจรจิตมี ๑๒ โลกุตตรจิตมี ๔ หรือ ๕ รวมเป็น ๘๕ หรือ ๑๒๑ (พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ ๒๕๑๓ : ๑๓)

เจตสิก คือ สิ่งที่เกิดกับจิต มี ๕๒ กวง แบ่งออกเป็น ๓ พวก แต่ละพวกเรียกว่า ราสี คือ อัญญสมานราสีเจตสิกพวกหนึ่ง มี ๑๓ กวง อุกุศลราสีเจตสิกพวกหนึ่ง มี ๑๔ กวง โสภณราสีเจตสิกพวกหนึ่งมี ๒๕ กวง หรือเรียกว่า อัญญสมานเจตสิก ๑๓ อุกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ ก็ได้ (พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ ๒๕๑๓ : ๓๔)

รูป มี ๒๔ คือ นิปผันนรูป ๑๔ กับอนิปผันนรูป ๑๐ นิปผันนรูป ๑๔ จำแนกเป็น มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๙ หรือ ๔ ภาวรูป ๒ ทพรูป ๑ ชาติรูป ๑ อาหารรูป ๑ ส่วนอนิปผันนรูป ๑๐ จำแนกเป็นปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๕ หรือ ๓ และ ลักขณรูป ๔ (พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ ๒๕๑๓ : ๓๗ - ๓๘)

ส่วนนิพพาน คือธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาไปแล้วมีอยู่ ๕ ชนิด คือ โคยปริยายมี ๒ ชนิด ได้แก่ สอุปาทิเสสนิพพานชาตฺถ กับ อนุปาทิเสสนิพพานชาตฺถ และโคยอาการเภทปี ๓ คือ สอุปาทิเสสนิพพานชาตฺถ อนนิมิตตนิพพานชาตฺถ และอัปปนิหิตนิพพานชาตฺถ (กิตติวุฒโฒภิกขุ ๒๕๑๒ : ๔๔๒ - ๔๔๓)

ตามที่กล่าวมาเป็นการจำแนกให้เห็นลักษณะของอภิธรรมโดยกว้าง ๆ ส่วนรายละเอียดนั้น อาจที่จะกล่าวในที่นี้ได้เพราะมีมากมายนัก ประกอบกับการจำแนกจิต เจตสิก รูป นิพพาน ด้วยกันหลายที่ยาก ต้องอาศัยการคำนวณทางคณิตศาสตร์และสถิติเข้าช่วย ต้องอธิบายและศึกษากันเป็นอันมาก จะเข้าใจได้ ผู้ที่จะศึกษาต้องมีความฉลาด เพราะเป็นธรรมชั้นสูง เป็นศาสตร์และปรัชญาอันลึกซึ้ง จน สมักร บุราวาส กล่าวว่า ปรัชญาอันลึกซึ้งของพุทธศาสนานั้นคือ อภิธรรม เป็นปรัชญาอภิธรรม (สมักร บุราวาส ๒๕๑๒ : ๑๖)

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึงเรื่องจิต เจตสิก รูป และนิพพานแล้ว ก็หมายรวมถึงสิ่งทั้งปวงในจักรวาล สิ่งทั้งปวงหรือธรรมทั้งปวงนั้นใครจะแบ่งออกไปอย่างไรก็ย่อมได้ จะให้ยากก็ได้ ให้ง่ายก็ได้ ในพุทธศาสนาเราเองก็แบ่งไว้หลายแบบ นอกจากจะแบ่งเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพานแล้ว

อาจแบ่งเป็นชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณก็ได้ แบ่งเป็น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ก็ได้ แบ่งเป็นธาตุ ๖ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ (ช่องว่าง) และนิพพาน ก็ได้ แบ่งเป็น รูปกับนาม , สังขารธรรมกับวิสังขารธรรม ก็ได้ สิ่งทั้งปวงจะแบ่งออกไปอย่างไรก็แล้วแต่ มีสิ่งหนึ่งที่พึงยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนของตน เพราะมีพุทธภาษิต云ว่า "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา, สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา" - ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน และธรรมทั้งปวงยึดมั่นถือมั่นไม่ได้"

อภิชกรรมของพุทธศาสนิกชนมิใช่เป็นแบบคั่งที่เขาศึกษากันอยู่ แต่เป็นขรรค์อันยิ่งที่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ เหมือนกับพุทธภาษิตที่กล่าวมาแล้ว พุทธศาสนิกชนได้กล่าวว่า อภิชกรรมมีอยู่ในรูปของพุทธวัจนะ ทำให้คนโกรธและโต้แย้งกันมาก โดยเฉพาะจากฝ่ายที่นิยมอภิชกรรม ดังนั้นในเรื่องอภิชกรรมส่วนใหญ่พุทธศาสนิกชนได้กล่าวถึงปัญหาและอภิชกรรมในพระสูตรคัมภีร ซึ่งได้บรรยายไว้ดังนี้

แม้ว่าเราจะทะเลาะวิวาทกัน แต่ก็ยังเป็นสหายอภิชกรรมกันทุกคน ที่ทะเลาะกันก็เพราะอยากจรรู้อภิชกรรมอย่างลึกซึ้ง แต่เกิดไปรู้ไม่ตรงกับ ปัจจุบันนี้จึงเกิดปัญหาเหมือนกับคนตามอคคลาซ้าง คือคลาไม่ถูกตัวอภิชกรรม อภิชกรรมตัวใหญ่ยิ่งกว่าซ้างเสียอีก ซ้างตัวนิดเดียว คนตามอคคลายังคลาถูกที่ต่าง ๆ กัน แต่ไม่เคยถูกหัวใจซ้าง ก็เป็นเหตุให้เข้าใจกันไปได้

ครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ อาตมาไปเทศน์ที่กรุงเทพฯ เรื่อง "สิ่งที่เรายังเข้าใจกันไม่ได้" พูดไปประโยคหนึ่งว่า อภิชกรรมมีอยู่ในรูปของพุทธวัจนะ ก็มีคนโกรธคั่งก่อนบ้านก่อนเมืองก็ว่าได้ เพราะไปว่าอภิชกรรมมีอยู่ในรูปของพุทธวัจนะ แม้ว่าเราได้บอกว่อภิชกรรมมีอยู่ในรูปของพุทธวัจนะหรือคำพูด ตัวหนังสือที่บรรยายอภิชกรรมนี้ไม่ได้อยู่ในรูปของพุทธวัจนะ เป็นคำเรียบเรียงร้อยกรองใหม่ ส่วนเนื้อแท้เป็นพุทธวัจนะก็มี...นี่แหละมันจึงต้องท้าวความเข้าใจกันเรื่อย ๆ ไป จนกว่า สหายอภิชกรรมทุกคนจะเข้าถึงหัวใจของอภิชกรรม (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๔ :

๒ - ๔)

พุทธศาสนิกชนมีความมุ่งหมายจะให้ทุกคนมีอภิชกรรมจริง หรือหัวใจอภิชกรรมเท่าที่จะทำได้ ท่านเองก็อยากจรรู้อภิชกรรม เคยสนใจมา ๕๐ กว่าปีแล้ว ที่ท่านพูดถึงอภิชกรรมมิใช่ประสงค์คัดค้านผู้ใดหรืออวดดี แต่มุ่งหมายจะให้ทุกคนได้ประโยชน์จากสิ่งที่เรียกว่าอภิชกรรม

สิ่งที่เรียกว่าอภิชกรรมมีอยู่ ๒ ส่วน คือ ส่วนจริงแท้ส่วนหนึ่งกับส่วนเกินหรือส่วนเพี้ยนอีกส่วนหนึ่ง ในพระไตรปิฎกนั้นมีสิ่ง ๒ สิ่ง คือ ธรรมะกับวินัยสิ่งหนึ่ง และอภิชกรรมกับอภินิหารอีกสิ่งหนึ่ง ถ้าเรารู้จัก

แยกธรรมวินัยออกมาเสียจากอภิธรรม อภิวินัยได้ ก็จะปลอดภัย คือได้ส่วนจริงแท้ ไม่มีส่วนเพ้อ

เมื่อพระพุทธเจ้าจะปรินิพพาน พระองค์ได้ตรัสทักขณกรรมสุดท้ายว่า "ธรรมวินัยอันใดที่ตถาคตได้แสดงไว้ บัณฑิตผู้นั้นจะอยู่เป็นศาสดาของเธอ หลังจากที่เราล่วงลับไปแล้ว" ในเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสไว้ที่ธรรมกับวินัย เราก็คงมุ่งที่ธรรมวินัย ไม่ใช่อภิธรรม อภิวินัย เมื่อแยกออกมาแล้ว เราจะได้พระศาสดาที่ยังมีชีวิตอยู่จริง แล้วมาอยู่กับเรากว้ย

ถ้าจะมองถึงผลของพระธรรมวินัย เราก็คงได้รับความเย็นคือ นิพพานในชีวิตของเรามากขึ้น นี่คือประโยชน์ของการที่รู้จักว่าอภิธรรมคืออะไร ประโยชน์อีกอย่างหนึ่งคือชาวต่างประเทศจะไม่ถูกดูว่าพุทธบริษัทงมงายและเผยแพร่พุทธศาสนาได้ รวมกันแล้วก็ได้ประโยชน์มหาศาล (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ ท : ๔ - ๕)

อภิธรรมคืออะไร? ถ้าเอาความหมายตามตัวพจนานุกรมหรือตัวหนังสือ ธรรมก็คือ ธรรม ส่วน อภิเป็นอุปสรรคหน้า แปลว่า ยิ่ง, ใหญ่ หรือเกิน มันจึงเกิดความหมาย ๒ แง่ คือ อภิธรรมนี้เป็น ธรรมส่วนเกินหรือธรรมะส่วนยิ่งใหญ่ ถ้ายิ่งใหญ่ จะยิ่งใหญ่ในทางไหน ทางปริยัติหรือปฏิบัติ หรือ ผลของการปฏิบัติ หรือสำหรับไต่เตียงพิคเหวี่ยงกัน อภิธรรมยังมีชื่อแทนอีกอย่างหนึ่งว่า "เวทลละ" คือ เรื่องสำหรับไต่เตียงกันด้วยสติปัญญา ด้วยเหตุผลที่ลึกซึ้ง

ส่วนความหมายที่ว่า "เกิน" นั้นหมายความว่า เกินความจำเป็นของมนุษย์ที่จะต้องรู้หรือจะต้องปฏิบัติ เพราะมนุษย์เราจำเป็นจะต้องรู้แต่ เรื่องที่ปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ อภิธรรม อภิวินัยนี้เป็นส่วนเกิน และเกินจริง ๆ กว้ย ดังพระบาลีพระพุทธานุญาต ในอังคุตตรนิกาย โยธาสีวรรค ดิกนิบาต มีพระสูตร เกี่ยวกับเรื่อง ม้าว่า มีม้าอยู่ ๓ ชนิด คือ ม้าแกลบ ม้าใหญ่ คือม้าเทศ และม้าอาชาไนย

ม้าแกลบวิ่งเร็วเพราะรู้วิธีสัจ บรรลุผลขั้นโสคาบัน แต่สีไม่สวย เพราะชอบอภิธรรม อภิวินัยไม่ได้ และรูปร่างไม่สวย เพราะไม่มีเกียรติ ลากสักการะ ม้าแกลบอีกพวกหนึ่ง วิ่งเร็ว สีสวย แต่รูปร่างไม่ดี คือบรรลุโสคาบัน ตอบปัญหาอภิธรรมอภิวินัยได้ แต่ไม่มีเกียรติ ไม่มีลาภ ม้าแกลบอีกพวกหนึ่ง วิ่งเร็ว สีสวย และรูปร่างดี คือ บรรลุโสคาบัน ตอบปัญหาอภิธรรม อภิวินัยได้ และมีเกียรติ บิลาภสักการะ ส่วนม้าเทศหรือม้าขนาดใหญ่ คือ พระอนาคามี และม้าอาชาไนยคือ พระอรหันต์ ต่างก็แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท เหมือนกับม้าแกลบเหมือนกัน

เมื่อสังเกตดูจะพบข้อเท็จจริงว่า มา ๓ จำพวก ๔ ชนิดนี้ หมายถึง พระอริยบุคคลทั้งกล่าว
แม้ว่าพระอรหันต์ที่พุทธพระอภิธรรมอภิวินัยไม่ได้เลยก็มี จะเห็นว่าเป็นพระอริยบุคคลโดยไม่ต้องรู้อภิธรรม
ก็ได้ จึงถือว่าอภิธรรม อภิวินัยเป็นส่วนเกิน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๑๐ - ๑๕)

ในสมัยก่อนพระพุทธเจ้า ก่อนอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ เขาก็มีคำพูดว่า อภิธรรม อภิวินัยกันอยู่
ซึ่งหมายถึงคำอธิบายหรือขยายความที่เกิดขึ้นจำเป็นสำหรับคนธรรมดาของสิ่งที่เรียกว่า "ธรรม" นั้นเอง
มีหลักฐานในเรื่องภิงสกะชาดก

พุทธทาสภิกขุกล่าวต่อไปว่า เนื้อหาของอภิธรรมนั้นมีแต่ส่วนที่สูงทั้งนั้น ส่วนที่สูง ส่วนที่ยาก
ส่วนที่ประกอบไปด้วยตรรกวิทยา ซึ่งคนธรรมดาฟังไม่ได้ มันจึงเป็นเรื่องของนักปราชญ์ ไม่ใช่เรื่อง
ของชาวบ้าน ถ้าไปเล่นกับเรื่องที่เกิดขึ้นเกินขั้นเกินฐานะ มันจะพลัดตกเหวโดยไม่รู้ตัว ถึงพระพุทธเจ้า
ตรัสถึงอนาคตกถัยไว้ ๕ อย่าง ในโยชชาวีวรรค อังคุตตรนิกาย ปัญจนิบาตข้อ ๗๕ อย่างหนึ่งคืออย่าง
ที่ ๓ มีว่า (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง ๒๕๑๕ : ๑๐๕ เล่ม ๒๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอื่นยังมีอีกคือว่า ในอนาคตกถัยใกล้จักมีภิกษุทั้งหลายที่ไม่อบรมกาย
ไม่อบรมศีล ไม่อบรมจิต ไม่อบรมปัญญา... ไปสนทนากันอยู่ ไปกล่าวกันอยู่ถึงอภิธรรมมกกา เวทลละ
กกา ก็พลัดก้าวออกไปสู่ธรรมคำโดยไม่รู้สึกตัว ภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการอย่างนี้แล ความเลอะเลือน
แห่งวินัยย่อมมี เพราะความเลอะเลือนแห่งพระวินัย ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นอนาคตกถัยที่สามที่ยังไม่เกิด
จะเกิดในกาลข้างหน้า

ใจความของพระสูตรนี้ก็คือว่า อภิธรรมเหมาะสำหรับผู้ที่มิอะไร ๆ พร้อมสำหรับที่จะไปแต่ละต้อง
อภิธรรม คนที่ไม่พร้อมที่จะไปแต่ละต้องอภิธรรม คือพูดไป อะไรไปแล้วจะพลัดไปสู่ธรรมคำโดยไม่รู้สึกตัว
ธรรมคำก็คือ มิจฉาทิฏฐินั่นเอง "ผู้ที่ไปดูบอกเล่าพระอภิธรรมต้องมีศีล สมาธิ ปัญญาสมบูรณ์ มิฉะนั้นจะพลัดไป
ไปสู่ธรรมคำ เช่น สอนให้จิตดวงนี้ไปเกิดชาติโน้น ๆ เป็นจิตดวงนี้ จิตแล้วปฏิสนธิไปเกิด หอบเอา
มหาภูตสไปด้วย อย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็นสัสสตทิฏฐิ จิตใจอันนั้นร่างกายอันนั้นหรือจิตใจอันนั้น ร่าง
กายอันอื่น เป็นอันตลาหิกทิฏฐิ แล้วก็มิจฉาทิฏฐิ ประเภทสัสสตทิฏฐิ ไม่รู้ตัวว่าได้พลัดไปสู่ธรรมคำ
แล้ว บางคนอธิบายว่า เป็นพระโสคานันเกิด ๗ ชาติ แล้วก็คุณนั้นเองเกิด ๗ ชาติ เข้าโลงแล้ว
เกิดอีก เข้าโลงแล้วเกิดอีก มันก็เป็น ๗ ชาติคนนั้นเอง จะหอบหิ้วเอาความเป็นพระโสคานันไปได้
อย่างไร ถ้าหอบหิ้วไปได้ก็เป็นพระโสคานันมาแต่ในท้อง ในชาติที่ ๒ - ๓ ... แล้วเป็นไปได้อย่างไร

ถ้าถูกนักโดยประเภทหรือชนิดของอิทธิกรรม ท่านแยกอิทธิกรรมออกเป็น ๒ อย่างเสมอ คือ อิทธิกรรม ส่วนจริงแท้ส่วนหนึ่ง กับอิทธิกรรมส่วนเท็จหรือส่วนเกินอีกส่วนหนึ่ง ถ้าเป็นอิทธิกรรมจริงแท้ก็คงหมายถึง สิ่งที่ดีกับทุกซัด แต่พระพุทธเจ้าไม่เคยเรียกมันว่า "อิทธิกรรม" กลับเรียกว่า "สุตตันตะ" อย่างพระพุทธ ภาสิตว่า "เยเต สุตตันตะ - สุตตันตะทั้งหลายเหล่านี้ใด ทถาคค ภาสิตา - ที่ตถาคคได้ภาสิต(กล่าว)แล้ว คมภิรา - ลักขัง คมภิระตุดา - มีอรรถอันลึกซึ้ง โลกุตตรา - อยู่เหนือโลก สุตตมปฏิสสุตตะ - เนื่อง เฉพาะกัวยเรื่องสุตตะ" นี่คือนั่นที่จะช่วยกับทุกซัด สำหรับบรรพชา อธิกรรมแท้ต้องมีลักษณะ อย่างนี้ จะเรียกชื่อว่า อิทธิกรรมก็ได้ ไม่เรียกชื่ออิทธิกรรมก็ได้ พระพุทธเจ้าไม่เคยใช้คำว่า "อิทธิกรรม" แก่กรรมที่ดีกับทุกซัด อย่างมากก็ใช้คำว่า "ธรรมวินัย" (พุทธสาสิกขุ ๒๕๑๔ : ๑๖ - ๒๗)

ในค่านความเป็นมาของอิทธิกรรม อิทธิกรรมที่เป็นคำอธิบายลึกซึ้ง อธิบายคำบัญญัติต่าง ให้ ละเยียดออกไปก็มีใน คัมภีร์ประเภท ปฏิสัมภิทามัคค์ และคัมภีร์จุลนิเทศ มหานิเทศ ในชุดทกนิกาย เช่น คำว่า คัมภีร์ อวิชา ชันธ ธาตุ เป็นต้น เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ทำสังค ขนาพระธรรมวินัย ต่อมาอีก ๒๐๐ - ๓๐๐ ปี จึงเกิดอิทธิกรรม ๗ คัมภีร์ที่สมบูรณ์แล้วย่อมาเป็นอิทธิกรรมมัตถสังคหะ แล้วขยาย กลับออกไป เป็นอิทธิกรรมมัตถวิภาวนีอื่น ๆ

อิทธิกรรมที่เรียนอยู่ในกรุงเทพฯ นั้น ไม่ใช่อิทธิกรรม ๗ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก แต่เป็นคำอธิบาย คัมภีร์อิทธิกรรมมัตถสังคหะ เพราะว่า อิทธิกรรมปิฎก ๗ คัมภีร์นั้นมีหลายพันหน้า ต่อมาพระอาจารย์ผู้หนึ่ง ในลังกา ชื่อพระอนุรุทธ เมื่อพ.ศ. ๑๒๐๐ ได้ย่อลงมาเหลือไม่กี่สิบหน้า เรียกว่า อิทธิกรรมมัตถสังคหะ ต่อมาผู้มีผู้แต่งคัมภีร์อธิบายอิทธิกรรมมัตถสังคหะขึ้นอีกหลายคัมภีร์ ก็กลายเป็นหลายร้อยหน้า แล้วมาสอนมา เรียนกันใหม่ในพม่า จนมาถึงเมืองไทย เรียนกันที่กรุงเทพฯ พูดได้ว่า "งอกที่ลังกา โดที่พม่า แล้วมา ออกผลที่เมืองไทย" ดังนั้น ประเภทของอิทธิกรรมก็มีดังนี้

อิทธิกรรมชั้นหนึ่ง คืออิทธิกรรม อภิวินัยที่พูดถึงในเรื่องม้า อิทธิกรรมชั้นที่ ๒ คือ คัมภีร์นิเทศต่าง ๆ รวมทั้งปฏิสัมภิทามัคค์ที่พระสารีบุตรได้ร้อยกรองขึ้นให้อยู่ในสมัยพุทธกาล อิทธิกรรมชั้นที่ ๓ คือ อิทธิกรรม ๗ คัมภีร์ ซึ่งสมบูรณ์เมื่อสังคายนาครั้งที่ ๓ อิทธิกรรมชั้นที่ ๔ คืออิทธิกรรมมัตถสังคหะและคำอธิบายอิทธิกรรม - มัตถสังคหะ อิทธิกรรมชั้นที่ ๕ คือ อิทธิกรรมที่แข่งขันอธิบายในประเทศพม่าและประเทศไทย จนกระทั่ง ต้องใช้ไม้คมะขามช่วย และอิทธิกรรมชั้นที่ ๖ คือ อิทธิกรรมรังหมู่ คือ อิทธิกรรมที่ใช้ในพิธีครอง ใช้สวด ต่ออายุบ้าง ทำบุญให้บิดามารดาบ้าง เจ๊กขายเป็นสินค้ามีละ ๑๕ บาท (๗ ผูก) ขายอย่างหูกเลือก

พูดเนื้อห่าอ่านไม่ออก เขียนถูกเขียนผิดไม่ถ่องอุ เขาเอามาถวายอาจารย์ ๆ ก็เก็บไว้บนเพดาน นานเข้ามากเข้าหนักทำรัง จึงเรียกว่าอภิธรรมรังหมู่ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๒๙ - ๓๒)

เมื่อกล่าวถึงประโยชน์หรือความมุ่งหมายของอภิธรรม ตามที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ก็มีดังนี้ คือ ประการที่ ๑ หักให้คนฉลาด คือเมื่อคนฉลาดพูด ฉลาดคิด ฉลาดถาม คนก็ฉลาด การที่จะฝึกคน ให้มีปฏิภาณหลักแหลมทางพูด ทางตรรก ทางวาทีศิลป์ ต้องฝึกมาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ต้องใช้อภิธรรม ซึ่งมีมาก่อนพุทธกาล คนอินเดียสมัยยุคอุปนิษัท นิยมปรัชญา ยุคนั้นเป็นยุคทองของปรัชญา จึงเต็มไปด้วย อภิธรรม สหัชพุทธกาลก็เป็นสมัยกลางยุคอุปนิษัท สมัยนี้มีนักปราชญ์หลายนิกาย หลายคณะ ต่างก็ มาแสดงวาทีศิลป์กัน โดยเฉพาะในแคว้นมคธ สมัยนั้นเขาไม่ใช้ว่า อภิธรรม แต่ใช้คำว่า เวทัสสะ

ประการที่ ๒ เป็นกีฬาสมองของนักปราชญ์ สมณชีพราหมณ์ เขาฝึกสมองโดยใช้อภิธรรม อภิปรัชญา พระพุทธเจ้าก็เคยโต้ตอบกับนักบวชลัทธิอื่น ๆ เสมอ ประการที่ ๓ เป็นของขลังศักดิ์สิทธิ์ มีเกร็ด(ความเชื่อถือ) ในทางขลัง ทางศักดิ์สิทธิ์ ประการที่ ๔ เป็นเครื่องมือแสวงหาประโยชน์ ในเรื่อง กิณ กาม เกียรติ ประการที่ ๕ เป็นเกร็ดของสำนักวิปัสสนา ข้อนี้ พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า อภิธรรมกับวิปัสสนาย่อมขัดกัน ถ้าทำวิปัสสนาบรรลุธรรมแล้ว เขาจะไม่ยอมเรียนอภิธรรมอีกเลย เพราะ เป็นส่วนเกิน แต่ถ้าเรียนอภิธรรมให้แตกฉานก่อนแล้วทำวิปัสสนาย่อมได้ เช่น พระนาคเสน ต้องฝึก อภิธรรมมาตั้งแต่เป็นสามเณร เพื่อไปกราบพระยามิลินทร์ เสร็จแล้วจึงทำวิปัสสนา (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๓๔ - ๔๑)

ในเรื่องประโยชน์ของอภิธรรมดังที่กล่าวมาจะเห็นว่าไม่มีข้อในเรื่องกับทุกข์ อันเป็นจุดมุ่งหมาย ของพุทธศาสนาอยู่เลย พุทธทาสภิกขุจึงกล่าวต่อไปว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๕๑)

พวกเราพุทธบริษัทที่จะกับทุกข์ ที่จริงรู้เรื่องเกี่ยวก็พอในทางปฏิบัติ คือรู้วิธี ควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขอให้ช่วยฟังข้อนี้ว่า ไ่วพอดี้ ที่ตรงที่จริงแท้ แท้ที่ประโยชน์นั้นมี ประโยคเกี่ยวว่าให้รู้จักควบคุม หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ ในลักษณะที่มีอะไรมากระทบแล้วไม่ ไม่เกิดความคิดเลว ๆ เป็นความโลภ ความโกรธ ความหลง ขึ้นมา มีเท่านั้นเอง ไ่วพอดี้ สนใจเท่านั้นจะเป็นพระอรหันต์ได้ เพราะว่าทำอยู่อย่างนี้เรียกว่า "เป็นอยู่โดยชอบ" พระพุทธเจ้า ท่านตรัสว่า "ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกไม่ว่างจากพระอรหันต์"

แต่คนเราชอบของมาก ๆ และคนแตกต่างกัน ชอบธรรมะต่างกัน พระพุทธเจ้าจึงสอนไว้มาก ถึงกระนั้นก็ตามพระพุทธเจ้าก็นำธรรมะมาสอนไว้เพียงกำมือเดียวเท่านั้น ด้วยเหตุที่คนชอบมาก ๆ ธรรมะก็แยกแขนงออกไปทุกที จนเป็นรูปอภิธรรม (เป็นปรัชญา) ออกไปทุกที

คำว่าทุกวันนี้ศึกษาแตกออกไปเป็นคำพูดทางปรัชญา : พยัญชนะว่าอย่างไร อรรถะว่าอย่างไร มีกี่อย่าง กี่ชนิด ชนิดไหนหนักเบาอย่างไร ก็เป็นรูปอภิธรรมไป ในที่สุดก็ไปแจกทุกอย่างในรูปของอภิธรรม : ไปแจกธาตุเป็นหลาย ๆ ธาตุ แล้วธาตุหนึ่ง ๆ ก็แยกออกไปอีก แจกอายตนะ แจกขันธ แจกปัจจัยการ มันก็เริ่มเกินออกไปทุกที ๆ เป็นอภิธรรมยิ่งขึ้นไปทุกที พระอรหันต์ในยุคแรก ๆ ไม่รู้เรื่องเหล่านี้ ไปอ่านพระพุทธประวัติ พระคัมภีร์ พระบาลีเถระ พระพุทธเจ้า ตรัสรู้แล้วสอนคนเป็นพระอรหันต์ ทั้งหลายสิบหลายร้อยแล้ว ไม่เคยพูดถึงเรื่องแจกออกอย่างนี้ พูดกันแต่เรื่องประโยค ๆ เทียว คือ ควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่าให้เกิดตัณหา ของกู เท่านั้น เช่น อนัตตลักขณสูตรอย่างนี้ (สูตรที่ว่าด้วยขันธ ๕ เป็น อนัตตา ตรงกับสูตรผ่านมหายานที่ชื่อว่า วัชรปารมิตาสูต - สูตรเพชรตักเพชร ซึ่งใช้ไปรคบัญญัติก็ให้บรรลอรหันต์เป็นขั้นสุดท้าย - ผู้ค้นคว้า) ไม่ต้องแจกดูมันซับซ้อน ธาตุ อายตนะออกไป เป็นจัน ๆ ๆ จนนับไม่ไหว จนต้องใช้เม็คมะขามช่วยอย่างนั้นมันเป็นอภิธรรมออกไป ๆ มากขึ้น ๆ

ในอันดับต่อไป พุทธศาสนิกชนได้วิจารณ์พระไตรปิฎก โดยเฉพาะอภิธรรมไว้หลายประการ โดยใช้เหตุผลและหลักฐานประกอบ ทั้งนี้เพื่อให้พุทธบริษัทได้เข้าใจ คัดเลือกอภิธรรมที่แท้จริง สรุปได้ ดังนี้ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๔ : ๕๕ - ๗๔)

๑. เริ่มแรกพระไตรปิฎกนั้นสืบต่อมาด้วยความจำ โดยถ่ายทอดทางปาก และฟังด้วยหู บอกกันมาด้วยปากเป็นเวลา ๔๐๐ - ๕๐๐ ปี จึงได้จารึกลงเป็นตัวหนังสือ อาจจะมีผิดเพี้ยนไ้ท่านจึงกล่าววิจารณ์

๒. ถึงแม้เขียนเป็นตัวหนังสือแล้ว ก็เป็นเวลาสืบมาถึง ๒๐๐๐ ปีแล้ว จึงอาจจะมิจะไรสูญหายไป หรือเพิ่มเติมอีก ท่านจึงกล่าววิจารณ์โดยใช้หลักกาลามสูตรโดยเฉพาะข้อที่ว่า "มา ปิฎกสมุททาเนน - อย่าเชื่อหรือรับเอาโดยเหตุที่ว่ามันมีอยู่ในปิฎก , มา สมโห โน ครุติ - อย่าเชื่อว่าสมณะนี้เป็นครูของเรา" ให้เชื่อต่อเมื่อมันปรากฏแก่ใจแล้วว่ามันเป็นเช่นนั้นจริง พระพุทธเจ้าทรงเปิดใจอย่างอิสระ ถึงที่สุดอย่างนี้ ท่านจึงกล่าววิจารณ์

๓. สิ่งที่เราเอามาเรียนมาสอน มาทำกันอยู่นี้ มีอะไรบางอย่างสื่อความบกพร่อง สื่อความผิดพลาด (ไม่เป็นไปตามแบบตามหลัก) เช่น ในอภิธรรมปิฎก อธิบายคำว่าสักกายทฤษฎีสำหรับพระโสดาบันไว้ในกัมมัตถ์หนึ่งกับอัสสวาทูปาทาน สำหรับพระอรหันต์ไว้ในอีกอัมมัตถ์หนึ่ง ตรงกันทุกตัวอักษรจึงน่าสงสัย

๔. การถ่ายทอดจากภาษาสู่ภาษา เช่น จากภาษาอินเดีย มาเป็นภาษาลังกา จากภาษาลังกา กลับไปเป็นภาษาอินเดีย (บาลี) บางส่วน แล้วมาสู่ภาษาไทย ไม่มีอยู่ในประเทศของตัว อันนี้มีพิรุณ ไม่มีหลักประกันว่าจะไม่คลาดเคลื่อน เราจึงต้องอาศัยหลักกาลามสูตรเป็นเครื่องกรอง โดยเฉพาะ อรรถกถาย่อมจำเป็นอย่างยิ่ง เมื่อกรองแล้วก็มาศึกษาค้นคว้า ปฏิบัติ ใช้เหตุผล ทดสอบ จนมองเห็นว่าจริงจึงเชื่อ แต่บางอย่างชักตัวก็ต้องพิสูจน์อีก เช่น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความโลภ โกรธ รัก เป็นของร้อน พุทธศาสนิกชนได้ใช้หลักการนี้เรื่อยมา นี่แหละตรงกับหลักวิทยาศาสตร์ หลักปรัชญาที่มีใจกว้างที่สุด

๕. เกี่ยวกับอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ในพระวินัยปิฎก ได้เล่าถึงการทำสังคายนาครั้งที่ ๑, ๒ พุคถึงแต่ธรรมะกับวินัย ไม่กล่าวถึงอภิธรรมปิฎกเลย ในอรรถกถา อธิบายวินัยปิฎกคือ สมณฑปาสดติกา ของพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเขียนเมื่อ พ.ศ. ๔๐๐ เศษ บอกว่า วินัยกัมม อภิธรรมกัมม สังเคราะห์เข้าไว้ในขุททกนิกาย คือ นิกายที่ ๕ ของสุตตันตปิฎก เพราะฉะนั้นในตอนทำสังคายนา เขาคงแบ่งไว้ ๕ พวกเท่านั้นคือ ทิณนิกาย (รวมเรื่องยาว) มัชฌิมนิกาย (รวมเรื่องขนาดกลาง) สังยุตตนิกาย (รวมเรื่องขนาดสั้น) อังคคตตนิคาย (รวมเรื่องเป็นหมู่ๆ) และขุททกนิกาย (รวมเรื่องเบ็ดเตล็ด) แล้วท่านเขียนไว้ชัดว่า วินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก สังเคราะห์รวมลงในขุททกนิกาย แต่อยู่ในอภิธรรมในปัจจุบันแล้ว อยู่ในขุททกนิกายไม่ได้

๖. อรรถกถาธรรมบท กล่าวข้อความที่ไม่น่าเชื่อบางอย่าง เพราะแต่งทีหลัง พุคถึงพระไตรปิฎกในสมัยที่ยังไม่มีพระไตรปิฎก เช่น พระเจ้าจุลาลงกษัตริย์แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสขอให้ไปเรียนพระไตรปิฎก ข้อนี้ไม่มีใครเชื่อ เพราะพระไตรปิฎกยังไม่เกิด และเรื่องมกปาฏิหาริย์ที่กล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า พระพุทธเจ้าขึ้นไปบนดาวดึงส์แล้วแสดงอภิธรรมปิฎกนั้น ไม่มีในพระไตรปิฎกและไม่มีในอรรถกถาของพระไตรปิฎก ดังนั้นส่วนที่เป็นอภิธรรมปิฎกโดยตรงจึงเป็นเรื่องแต่งทีหลัง

๓. เมื่อสำรวจพระอภิธรรมปิฎกโดยตลอด จะรู้สึกว่ รูปโครงเรื่อง ถ้อยคำที่ใช้ เนื้อหาของเรื่องเป็นของใหม่ ฉะนั้นฝรั่งจึงรู้ได้ทันทีว่าส่วนวนอภิธรรมปิฎกผิดจากส่วนวนสูตรคัมภีร์ที่ เป็นภาษาง่ายกว่า คำกว่า หลังกว่า ส่วนส่วนวนสูตรคัมภีร์เก่ากว่า

๔. ก่อนพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ตรัสเตือนว่า ถ้าเกิดความสงสัยในเรื่องพระธรรมวินัยว่าจะถูกหรือผิดให้ใช้หลักมหาปเทศ คือให้เอาข้อสงสัยนั้นมาตั้งทดสอบดูกับหลักทั่วไปที่มีอยู่ในพระสูตรและในพระวินัย พระองค์ทรงระบุว่า "สุตฺเต โอสาทะพุทฺธํ - เอามาตั้งสอบดูกับสูตร วินัย สมุทฺธ สุตพุทฺธํ - เอามาเทียบดูกับวินัย" อย่างนี้เท่านั้น ไม่ได้ใคร่จะให้เทียบในอภิธรรม หรือธรรมเฉย ๆ เลย

๕. ความรู้ความคิดของนักศึกษาชาวต่างประเทศ เช่น พระเกระเยอรมัน ชื่อ อาชคิลก ได้มา อยู่ในลังกาจนมรณภาพ ท่านแตกฉานในพระไตรปิฎก ด้วยเหตุที่เขาไม่ถูกกักขังวิญญูณโดยประเพณี หรือวัจนธรรม เขาเป็นอิสระ พระองค์นี้จึงชอบอภิธรรมและพระไตรปิฎกที่สุด แต่ก็ยังพูดว่า ไม่ถือ อภิธรรมเป็นพุทธวจนะ หรืออยู่ในรูปของพุทธวจนะอยู่นั่นเอง และถือว่าเกิดที่หลังสมัยพุทธกาล เป็นการ จักรระบบคำสอนในสูตรคัมภีร์มาอธิบายใหม่ในแง่ของปรัชญาหรือจิตวิทยา และสรีรวิทยา เพื่อจะได้ปรัชญา ที่มีเกียรติคู่กับภิกษุอื่น ศาสนาอื่นได้ เช่น จักรูปคำอธิบายใหม่ในแง่ของปรัชญาหรือจิตวิทยา และสรีรวิทยา เป็นเรื่อง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน คือ ความดับของสิ่งเหล่านี้

ความแตกต่างระหว่างสูตรคัมภีร์กับอภิธรรมปิฎกมิได้เกี่ยวกับเนื้อหา แตต่างกันวิธีจัดทำ วิธีใช้คำ สูตรคัมภีร์อธิบายคำสอนด้วยภาษาพูดตามธรรมดาแบบชาวบ้าน ส่วนคัมภีร์อภิธรรมปิฎกนั้นใช้ ภาษาทางปรัชญาอย่างบริสุทธิ์ ในความหมายชั้นปรมาตม เพราะฉะนั้น การพูดถึงเปรต เทวดา นรก อย่างบุคคลาธิษฐานในคัมภีร์วิภังค์ของอภิธรรมปิฎก ย่อมผิดหลักอภิธรรม เพราะไปพูดอย่างบุคคลเข้าอีก

พระอุบาลีเถระกล่าวต่อไปว่า การศึกษาอภิธรรม ต้องมีความคุ้นเคยอย่างทั่วถึงในคำสอนชั้นมูลฐาน และความมุ่งหมายของจริยธรรมเสียก่อน การศึกษาอภิธรรมจึงจะมีประโยชน์

ยังมีชาวลังกาอีกคนหนึ่งซึ่งยึดมั่นพระพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้นตามประเพณี ชื่อ แคสเซียส เอ. เปร์รา (Cassius A. Pereira) ตามอิทธิพลภาษาโปรตุเกส ในลังกา เขาเขียนว่า เราไม่สามารถที่จะกำหนดเจาะจงลงไปได้ว่า การปรากฏของพระอภิธรรมคัมภีร์ทั้ง ๗ นี้ ในรูปลักษณะที่เรา เห็นอยู่เวลานี้มีขึ้นตั้งแต่เมื่อไร แต่หลักฐานภายในวงพุทธศาสนาแสดงให้เห็นว่า คัมภีร์มัคคสังคณี คัมภีร์ วิภังค์และคัมภีร์ปัฏฐานะ เป็นของแท้ที่สุด สวดมาแล้วแต่การประชุมสังคายนาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๑๐๐)

ส่วนคัมภีร์ชาดุกถา คัมภีร์ปุคคลบัญญัติและคัมภีร์ยมก เป็นของก่อนสมัยพระเจ้าอโศก ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุ นั้น พระโมคคัลลีบุตร เถระได้ร้อยกรองหลังจากการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เพื่อกำจัดมิจฉาทิฐิ

ดังนั้นพระคัมภีร์ทั้ง ๙ มีขึ้นก่อน พ.ศ. ๒๕๐ จากหลักฐานต่าง ๆ พอเชื่อได้ว่าพระคัมภีร์ทั้ง ๙ นั้น ไม่ถูกบิกษุฉกแก้ไขโดยเจตนา ตลอดเวลาที่อยู่ในลังกา ชาวลังกาเขายืนยันเช่นนั้น แต่มีชีว่า จะเกิดความผิดพลาดไม่ได้

นอกจากนี้ศาสตราจารย์ วิส เกวิกส์ ผู้ก่อตั้งสมาคม Pali - Text Society ที่ลอนดอน ท่านมีชื่อเสียงฝ่ายปริยัติ ท่านถือว่าอภิธรรมเป็นเพียงเรื่องทางฝ่ายปรัชญาหรือเรื่องจิตวิทยา เท่านั้นเอง ไม่มุ่งหมายทางศีลธรรมอันธเป็นความมุ่งหมายของพุทธศาสนา เป็นคำอธิบายศีลธรรม ในพุทธศาสนา ในแง่ของปรัชญาและจิตวิทยา

ชาวอินเดียอีกผู้หนึ่งชื่อ Hary Singh Gour (แฮรี่ สิงห์ กูร์) พุทธสัน ๆ ว่า "อภิธรรม-ปิฎกนี้เป็นคำอธิบายพระพุทธรูปพระพุทธรูปชั้นต้นบางคำที่มีนัยยะ"

นอกจากนี้พุทธศาสนิกชนยังได้ให้แง่คิดหลายประการ เช่น เรื่องพระพุทธรูปเจ้าเสด็จขึ้นไปบนเทวโลก นั้นเป็นเรื่องเชิงปาฏิหาริย์ ที่ต้องมีเหมือนกับศาสนาอื่น ๆ เพราะพระองค์เป็นศาสดาของมนุษย์และเทวดา ประชาชนได้มีความเชื่อเรื่องนี้ จนปรากฏภาพในหินสลักสมัยการพุทธ สมัยสาธิต ใน พ.ศ. ๔๐๐ - ๕๐๐ ก็นึกเชื่อตามภาพหนักเข้าไปอีก พุทธศาสนิกชนวิจารณ์ตอนนี้ว่า พระพุทธรูปเจ้าจำพรรษาบนดาวดึงส์ ๓ เดือน ก็เท่ากับ ๒ - ๓ ชั่วโมงในเทวโลก จะเทศน์อะไรได้มากมาย แล้วพระพุทธรูปเจ้าต้องเสด็จลงมาโปรดบาตร ในอุตรกุรุทวีป (ซีเบต, รัสเซีย) ทุกวัน ต้องออกร่างไว้เทศนาต่อไป ถ้าลำบากอย่างนี้ทำไมพระพุทธรูปเจ้า จึงไม่ประชุมเทวดาในมนุษย์โลก และเมื่อเทศน์ก็ขึ้นต้นว่า กุสลาขัมมา อกุสลาขัมมา อพยากตาขัมมา เทวดากงฟังไม่รู้เรื่องแน่ ที่น่าคิดอีกอย่างหนึ่ง ผู้ศรัทธาปิฎกมีหลักฐานเรื่องที่พระพุทธรูปเจ้าเทศน์ว่า เทศนาที่ไหน ใครฟัง บอกไว้หมด แล้วไม่รู้ว่าใครไม่เชื่อจะตกนรก แต่อภิธรรมรู้ว่าใครไม่เชื่อจะตกนรก อภิธรรมพูดถึงเรื่องอภิปรัชญา ศวรรกวิทยาและจิตวิทยาเป็นส่วนใหญ่ ส่วนเรื่องการปฏิบัติ เพื่อดับทุกข์มีน้อย และที่น่าหัวเราะคือเรื่องเหตุการณ์ที่สำคัญขนาดพระพุทธรูปเจ้าเสด็จขึ้นไปบนเทวโลกนี้ ไม่มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก กลับมีแต่เรื่องที่สาคัญน้อยกว่า ในอภิธรรมปิฎกก่อนเรื่องรูปฌาน ๕ แต่สุดศรัทธาปิฎกสอนรูปฌาน ๔ ในพระไตรปิฎกบาลีแท้ ๆ เมื่อพูดถึงเรื่องการทำสังคายนาไม่ได้พูดถึงอภิธรรมปิฎกเลย จึงมีปัญหาเหลืออยู่ว่าเทวโลกนั้นคืออะไร อยู่ที่ไหน ถ้ารู้คงหมดปัญหา เรื่องต่าง ๆ คงจริงหมดแต่ต้องตีความ

ดังนั้น พระพุทธวจนะชั้นสูงสุด บอกลูก คีที่สุกที่ตรง ที่จริงนั้นแหละควร เป็นอภิธรรม คือ เรื่องที่ติดเกี่ยวกับสัจธรรม นอกนี้เป็นอภิธรรมเพื่อ เพียงท่านพูดว่า " ข้อความในอภิธรรมมิใช่ได้อยู่ใน รูปของพุทธวจนะ " เท่านั้นที่ถูกตำหนิเสียหลายกระบวน นับว่าไม่มีใจกว้างจะรับฟังตามแบบกาลามสูตร (เอากิเลสของตัวมาว่ากัน) พุทธศาสนิกชนกล่าวต่อไปว่า ถ้าให้โดยอภิธรรมทั้งให้หมด คือ อภิธรรมเพื่อ นั้น พุทธศาสนาเราก็ไม่ขาดอะไร แต่ถ้าโดยเอาสุดตันตมิฎฐ์ทั้งเสีย, มนุษย์จะได้รับความเสียหาย เป็นแน่ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๔ พ : ๗๕ - ๑๐๓)

เมื่อพุทธศาสนิกชนได้แสดงปัญหาและการวิจารณ์อภิธรรมแล้ว ท่านก็กล่าวถึงอภิธรรมที่แท้จริงว่า อภิธรรมที่แท้จริงมิใช่อยู่ที่ชื่อว่า อภิธรรม แต่อยู่ในชื่อที่ว่า สัจธรรม - สัจธรรมปฏิบัติสัจธรรม สัจธรรม พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัจธรรมนี้ จำเป็นแก่ชาวราศี ซึ่งตรัสไว้ในอัมมมัทธนสูตร สังยุตตนิกาย เล่ม ๑๔ และตรัสว่า เมื่อใดพุทธบริษัททั้งหลายละทิ้งเรื่องสัจธรรมแล้วชอบที่สิ่งที่ดีคิดขึ้นใหม่ เมื่อนั้นเนื้อแท้ของ พุทธศาสนาจะหมดไป เปรียบเหมือนกับกลองของกษัตริย์ "ทศพรหะ" ซึ่งตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย ทุกกนิบาต เล่ม ๒๐ สูตรทั้งสองนี้กล่าวแล้วในเรื่อง "สัจธรรม"

ถ้าเราสนใจเรื่องสัจธรรมแล้ว เราจะช่วยตัวเองได้ ไม่ต้องพึ่งความคิด ความเห็นของผู้อื่น ถ้าไม่สนใจเรื่องสัจธรรม ธรรมก็จะค่อย ๆ เสื่อมเลือนห่างเหินออกไปจากตัวแท้ของพุทธศาสนา เพราะ ฉะนั้นเรื่องสัจธรรม จึงเป็นหลักประกันไม่ให้เราพลัดออกไปนอกทาง จะช่วยให้เรากับทุกขได้สิ้นเชิง พระพุทธเจ้าเองก็ยังตรัสว่า "ตถาคคศาเวลาส่วนมากให้ล่วงไปด้วยสัจธรรมาวินา" เราจึงควรสนใจ สัจธรรม เมื่อเห็นสัจธรรมเมื่อไร เห็นความว่างจากตัวกู - ของกูเมื่อไร เมื่อนั้น จิตจะรักนิพพาน จิตจะโน้มไปชอบนิพพาน แต่เดี๋ยวนี้เรารักความเป็นนักปราชญ์ รักความใหญ่โต รักความดี ความเก่ง ไม่รักนิพพาน เพราะเราไม่เข้าใจสัจธรรม หากเข้าใจแล้วเราจะรักนิพพานยิ่งกว่าสิ่งใด

ฉะนั้นเราควรจะได้สนใจอภิธรรมที่ไม่ได้ชื่อว่าอภิธรรมแต่ชื่อว่า "สัจธรรม" ซึ่งรวมอยู่ในประโยค ว่า "สัพเพ ธมมา นาล อภินิเวสยา ๖ " - ธรรมทั้งหลายทั้งปวง อันใด ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น" (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๔ พ ; ๑๑๐' - ๑๑๓)

ในที่สุดพุทธทาสภิกขุได้เสนอแนะการเรียนการสอนอภิธรรมเพื่อให้ได้ผล ๑๐๐ % ไว้ดังนี้ คือ ให้สร้างโรงเรียนสอนอภิธรรม๗ชั้น ชั้นต่างสุด สอนอภิธรรมวังหนุ คือเพิ่มความยึดมั่นให้มาก ทำบุญให้มาก แล้วตั้งโรงเรียนพิมพ์ใบลานขาย ชั้นที่๒ สอนอภิธรรมเมตตาธรรม คือ อภิธรรมมัตถวิภาวดี ฎีกา อรรถกถา ชั้นที่ ๓ สอนอภิธรรมมัตถสังกะหะ อภิธรรมมัตถวิภาวดี ให้ถูกต้องตามคัมภีร์ อย่าอธิบายเอาเองโดยอัตโนมติ ชั้นที่ ๔ สอนอภิธรรม ๗ คัมภีร์โดยตรง ซึ่งเหมือนกับอภิธรรมมัตถสังกะหะ ชั้นที่ ๕ สอนอภิธรรมชนิดที่พระสารีบุตรแต่ง คือ กัมภีร์นิเทศ จุลฉนินเทศ มหานิเทศ และปฏิสัมพันธ์มัตถ (ส่วนน้อยอย่างเดียวกันกับอภิธรรมปิฎก) ชั้นที่ ๖ สอนอภิธรรม อภิวินัย ได้แก่ อภิธรรมกถา เวทลลกะถาที่ยากเป็นปรมาตม (ปรัชญา) และชั้นที่ ๗ สอนอภิธรรมอภิธรรมสัญญา ถ้าจัดเรียนได้ ๗ ชั้น อย่างนี้แล้วอภิธรรมจะสมบูรณ์ที่สุดและได้ชื่อว่า เป็นผู้ทำประโยชน์ให้แก่อภิธรรม ๑๐๐ เปอร์เซนต์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ พ : ๑๑๕ - ๑๑๖)

จากคำบรรยายเรื่องอภิธรรมของพุทธทาสภิกขุ เป็นการวิเคราะห์วิจารณ์เพื่อให้เข้าใจว่า อภิธรรมปิฎกมีโพธิธรรมจะ ไม่อยู่ในรูปของพุทธวจนะ ไม่ใช่การตรัสของพระพุทธเจ้าในภาษา หรือสำนวนอย่างนั้น แต่มีได้ปฏิเสธว่า อภิธรรมไม่ใช่คำสอนในพุทธศาสนา แต่คนเป็นอันมากโดยเฉพาะฝ่ายนิยมอภิธรรมเข้าใจผิด จึงมีปฏิกิริยาอย่างรุนแรง ทั้ง ๆ ที่พุทธทาสภิกขุได้ชี้แจงไว้ในเรื่อง "สิ่งที่เข้าใจผิดกันอยู่" หรือ "สิ่งที่เรายังเข้าใจกันไม่ได้" เมื่อคราวแสดงปาฐกถาที่พุทธสมาคมว่า "การแสดงปาฐกถาครั้งนี้ไม่ได้เป็นการชี้ว่าใครผิดหรือใครถูก...แต่เป็นเรื่องที่ควรบอกอะไรเป็นอะไร หรือแม้แต่จะบอกว่า อะไรผิดอะไรถูก ก็ยังดีกว่าบอกว่าใครผิดหรือใครถูก" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๘ พ : ๑๓)

ที่พุทธทาสภิกขุได้แสดงเรื่องนี้ก็เพื่อชี้แจงสิ่งที่เข้าใจผิดกันนั้นให้เป็นที่กระจ่าง เพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวม เช่นในเรื่องว่า หลักธรรมะชั้นโลกุตระนั้น ใช้เป็นข้อปฏิบัติแก่ฆราวาสในชีวิตประจำวัน ได้หรือไม่ จิตของกณเฑาะว์โดยพื้นฐานนั้นว่างจากกิเลส หรือเต็มอภิธรรมด้วยกิเลส ความอยาก(ตัณหา) ไม่เป็นกิเลสไปเสียหมด เรื่องปัจจุสมุปปาทไม่ได้เป็นเรื่องข้ามภพข้ามชาติ เรื่องอย่าได้ฝากตัวไว้กับหนังสือรุ่นหลัง และเรื่องการวินิจฉัยพระอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะเรื่องนี้ท่านก็พูดในทำนองเกี่ยวกับที่กล่าวมาแล้ว จึงทำให้เกิดปฏิกิริยาในเวลาต่อมา จากฝ่ายยึดอภิธรรมเป็นตัวตน ประณาม

พุทธทาสภิกขุว่า เป็นเกียรติยบาง เป็นผู้ทำลายพุทธศาสนาบาง เป็นคอมมิวนิสต์บาง เหล่านี้เป็นต้น
บุคคลผู้ประณามพุทธทาสภิกขุ ได้แก่

พระอนันต์ ชยানันโท (เสนาขันธ) กล่าวว่า (พระอนันต์ชยานันโท ๒๕๒๒ : ๓)

งานของพุทธทาส ---- เปรียบเหมือนขนมหวานสวยหอม แต่เจือด้วยยาพิษ ถ้าผู้ใดมัก
ง่ายปัญญาสั้น ก็หลงเชื่อเสพเข้าไปจนหัวใจไม่ขึ้น นับว่าเป็นการทำลายพุทธศาสนาอย่าง
โจ่งแจ้ง โจ่งครึ้มที่สุดในยุคนี้ แต่กลับไม่มีพระเถระรูปใด หรือสมาคมชาวพุทธใดที่กล้าออก
โรงต่อต้านการสอนเกียรติยศพุทธทาสได้อย่างจริงจังจึงเป็นเหตุให้องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนาของ
นายปุ่น จงประเสริฐซึ่งเป็นกลุ่มสนับสนุนและเป็นกระบอกเสียงของพุทธทาส กระทำ รวบรวม
แผ่ขยายความคิดที่เป็นยาพิษชั่วร้ายสู่พุทธศาสนิกชนผู้รู้เท่าไม่ถึงการณ์ อย่างมากมายเหลือคณานับ

อีกคนหนึ่ง พระอนันต์ ชยานันโท กล่าวว่า ใคร ๆ ก็พากันชื่นชมในการเผยแพร่ธรรม
ในแนวแปลกของท่าน เพราะใช้คำพูดที่ใหม่แหวกแนว ใช้คำไทยสลับอังกฤษกลับบาลี ใช้ศัพท์ที่มี
ความหมายสองแง่สองง่าม แปลบาลีตามใจชอบ อธิบายพุทธพจน์ตามอัตโนมติของตัว พยายาม
บิดเบือนคำสอนที่ลึกซึ้งให้ง่าย หลอกหลวงคนทั่วไปว่าสามารถเรียนรู้พุทธศาสนาได้ภายใน ๑๕ นาที
กล่าวเท็จต่อคนไทยทั้งชาติว่าคอมมิวนิสต์เข้ามาพุทธศาสนาก็อยู่ได้ และกล่าวจ้วงจาบว่า "พระอภิธรรม
ไม่ใช่พุทธพจน์ที่แท้จริง" กล่าวบิดเบือนว่าธรรมสูงสุดของพระพุทธเจ้าคือจิตว่างเหล่านี้ เป็นต้น
(พระอนันต์ ชยานันโท ๒๕๒๒ : ๑ - ๒)

พระอนันต์ ชยานันโท ได้กล่าวประณามพุทธทาสภิกขุอีกหลายประการ ทำหน้ามือให้เป็น
หลังมือไปทีเดียว แต่ส่วนมากมักกล่าวลอย ๆ เหตุผลหลักฐานไม่เพียงพอ อ้างหนังสือของพุทธทาส
ภิกขุอยู่สองสามเล่ม บางเล่มก็อ้างผิด เช่นอ้าง "เรียนรู้พุทธศาสนาภายใน ๑๕ นาที" ของนายปุ่น
จงประเสริฐ ซึ่งมีเนื้อความไม่เหมือนกัน "เรียนรู้พุทธศาสนาใน ๑๕ นาที" ของพุทธทาสภิกขุ แสดง
ว่าผู้เขียนมิได้ศึกษาชีวิต และผลงานของพุทธทาสภิกขุให้เพียงพอ แล้วมาค้นคัดลึนว่าพุทธทาสภิกขุ
ให้เพียงพอ แล้วมาค้นคัดลึนว่าพุทธทาสภิกขุเป็นเกียรติยศ

เกี่ยวกับเรื่องนี้พุทธทาสภิกขุคงจะไม่ได้ตอบอะไร เพราะท่านไม่ยึดมั่นถือมั่น แต่นายปุ่น
จงประเสริฐได้กล่าวว่า (ปุ่น จงประเสริฐ ๒๕๒๒ : ๕)

พวกอภิธรรม ... คำท่านพุทธทาสเพื่อขายหนังสือเอาเงิน โดยใช้ภาษาของคน
กักพระ จนข้าพเจ้าไม่อยากจะทำความเข้าใจอะไรอีก...ก็คอยแต่จะดูผลกรรมที่จะตาม
สนอง ภิกษุอนันต์ เสนาจันทร์ ซึ่งสาบานไว้ว่า ถ้าพวกเรามีอุทิศต่อท่านพุทธทาสก็ขอให้
ฉิบหายวายวอด ประสบแต่ความทุกข์แสนสาหัส ไม่มีความเจริญใด ๆ เลย

นอกจากนี้มีบุคคลอื่น ๆ อีกมากทางฝ่ายอภิธรรมที่กล่าวประณามพุทธทาสภิกษุผู้ตนว่าจะไม่
กล่าวถึงเพราะ อาจจะทำให้ชาวพุทธเกิดความเข้าใจผิด ลังเลสงสัย และแตกแยกกันขึ้นในพุทธศาสนา
อันเป็นอนันตริยกรรม พระพุทธองค์ได้ตรัสสั่งสอนพระธรรมไว้มากมายประมาณ ๔,๕๐๐๐ พระ
ธรรมชั้นซึ่งบรรจุไว้ในพระไตรปิฎกผู้ใดจะนิยมในธรรมข้อใด ปิฎกใด ก็ย่อมได้ แต่ข้อสำคัญอยู่ที่
ว่า ผู้นั้นได้นำธรรมมาดับกิเลสตัณหาหรือดับทุกข์ได้เท่าใด จึงไม่มีธรรมข้อใดที่กองทะเลาะกัน
อาฆาตกันเป็นเวลานานปี และไม่มีธรรมข้อใด ปิฎกไหนเป็นของใคร เพราะธรรมะเป็นของ
ธรรมชาติ พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธรรมย่อมมีอยู่แล้ว แต่เราก็อาจจะมองไม่เห็น
ธรรมะถ้าพระพุทธเจ้าไม่ทรงสั่งสอนชี้แนะ ดังนั้นเราควรจะได้ยุติปัญหาอภิธรรมเสียที เพราะคน
ที่ยังมีเรื่องอยู่ไม่ไต่พระ พระที่ยังมีเรื่องอยู่ก็คอยคน เมื่อหมดเรื่องเมื่อไรก็จะได้อภิธรรมสูงสุด
นิพพาน สุธมฺมก)

๑.๓ ปฏิจสุมปบาท (หรืออิทัปปัจจะยกตา)

ปฏิจสุมปบาท คือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น เป็นธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่ง
ของพระพุทธเจ้า นักปราชญ์ทั่วโลกผู้สนใจก็มาปฏิบัติตามคำสั่งสอน หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาได้
พากันยกย่องเป็นเสียเดียวกันว่า ปฏิจสุมปบาทเป็นศูนย์กลางแห่งคำสอนทางพุทธศาสนา

พระพุทธโฆษาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวเกี่ยวกับปฏิจสุมปบาทว่า การ
พระรณาคความแห่งปฏิจสุมปบาทเป็นเรื่องยาก เว้นแต่ผู้แตกฉานในอาคม(ปริยัติ) และอชิตม
(ปฏิเวธ- การบรรลุธรรม)

ท่านอาจพรรณนาได้ไม่ถึงที่สุดของปฏิจสุมปบาทนั้น ประจุบุคคลหยั่ง(ชา) ลงในทะเลหลวง
และท่านไกรจนาปฏิจสุมปบาท โดยอาศัยเทศนาและคำอธิบายของบูรพาจารย์เป็นหลัก (วณิน

เรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องลึกซึ้งแม้พระพุทธโฆษาจารย์ยังถ่อมตนว่ายากและไม่อาจอธิบาย
 ได้หมด คำอธิบายของท่านในเรื่องปฏิจจสมุปบาทจึงยังมีอาจถือเป็นข้อยุติถูกต้องได้ พุทธทาสภิกขุจึง
 ใช้อธิบายเสียใหม่ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นงานผ่าตัดครั้งยิ่งใหญ่ของเจ้าสำนักสวนโมกขพลาราม เพราะ
 ท่านกล้าที่จะลบล้างคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ที่อธิบายว่าปฏิจจสมุปบาทหนึ่ง ๆ กินเวลา
 นานถึง ๓ ชาติชนิกที่เกิดจากท้องแม่ แต่พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า ชั่วเคี้ยวอาหารอยู่ในปาก ปฏิจจสม
 ุปบาทอาจเกิดได้หลายวง และเป็นสิ่งที่เกิดอยู่ในชีวิตประจำวัน ทั้งนี้ท่านได้อาศัยพระไตรปิฎกภาษาบาลี
 และแปลเป็นภาษาธรรม จึงได้ความหมายของปฏิจจสมุปบาทผิดไปจากที่เชื่อถือกันมา

ท่านพุทธทาสกล่าวว่า การสอนปฏิจจสมุปบาทรอบเกี่ยวกินเนื้อที่ ๓ ชาติ (ตามภาษาคน) ซึ่ง
 เข้าใจตรงกันว่าออกมาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ โดยตรงบ้าง โดยคลุมเครือบ้าง
 เพราะไม่มีคัมภีร์ไทยคัมภีร์ใดที่เก่าแก่กว่าวิสุทธิมรรคที่อธิบายเช่นนั้น การวิจารณ์เรื่องปฏิจจสมุปบาท
 ไม่ใช่เป็นการวิจารณ์พระพุทธโฆษาจารย์

พุทธทาสภิกขุบรรยายเรื่องปฏิจจสมุปบาทไว้ดังนี้

เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นหัวใจของพุทธศาสนา แม้นคนโดยมานึกว่าอริยสัจสี่เป็นหัวใจของ
 พระพุทธศาสนา แต่ความจริง ปฏิจจสมุปบาทก็คือ อริยสัจสี่ที่สมบูรณ์แบบ เรียกว่า "อริยสัจใหม่"
 ปฏิจจสมุปบาทนี้มีอยู่ในคนตลอดเวลา ถ้าผู้ใดเข้าใจแล้วก็อาจจะปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ของ
 ตนได้ เราจึงต้องช่วยกันให้รู้เรื่อง ปฏิจจสมุปบาทให้กว้างขวางออกไปในหมู่พุทธบริษัท ถ้า
 ถามว่า ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร ก็ตอบว่า "ปฏิจจสมุปบาท" คือการแสดงให้เห็นว่า
 ทุกข์จะเกิดขึ้นมาอย่างไร และจะดับลงไปอย่างไรโดยละเอียด และแสดงให้เห็นว่า การ
 ที่ทุกข์เกิดขึ้นและดับไปนั้น มีลักษณะเป็นธรรมชาติดีอาศัยกันและกัน" (พุทธทาสภิกขุ

๒๕๑๗ ๓ : ๒ - ๔)

ปฏิจจสมุปบาทอีกส่วนหนึ่งแสดงให้เห็นว่าไม่มีสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา อยู่ที่นี่ หรือ
 ว่าจะเวียนว่ายต่อไป เป็นธรรมชาติล้วน ๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ถ้าเข้าใจปฏิจจสมุปบาท
 ก็จะเข้าใจได้ว่าไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่เรียกว่า "ตัวกู" นี้ไม่มี ถ้าไม่รู้เรื่องนี้ปล่อย
 ไปตามความรู้สึก คิดนึก ตามธรรมดาซึ่งมีวิชาครอบงำ ก็รู้สึกว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา
 เขา ใจความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทคือ ชี้ให้เห็นว่าทุกข์ เกิดและดับอย่างไร

การเกิดและการดับนั้นอาศัยกันและกัน เกิดดับ มีใช้สัต์ว์ บุคคล ตัวตน เราเขา

การที่มันอาศัยกันเกิดและดับนี้เป็นไปอย่างรุนแรงแบบสายฟ้าแลบ เช่น ความโกรธเกิดขึ้นมาอย่างรวดเร็วเหมือนกับสายฟ้าแลบ อันนี้เรียกว่าพหุติของจิตที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน อันเป็นเรื่องของปัจจุสมุปบาทโดยตรง

ดังนั้นเราจึงจำเป็นต้องรู้ปัจจุสมุปบาทเพื่อพ้นจากมิจฉาทิฎฐิที่ว่าคนมีอยู่ แล้วต้องเวียนว่ายตายเกิดตามกฎแห่งกรรม และเพื่อจะไต่กับทุกข์ให้สิ้นเชิง โดยมีสัมมาทิฎฐิขึ้นมา มีความเข้าใจในเรื่องวิญญานว่ามีใช้สัต์ว์ตน เป็นเพียงปัจจุสมุปบาทธรรม เกิดขึ้นได้โดยนัยแห่ง ปัจจุสมุปบาท เพราะมีหลักบาลีอยู่ว่า "ปัจจุสมุปปัน วิญญารณํ" - วิญญานเป็นปัจจุสมุปบาทมันธรรม ก่อสิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น , อณฺเฏร ปจฺจยา นตฺติ วิญญาณสฺส สมฺทโว - ถ้าปราศจากซึ่งปัจจัยเหล่านั้นแล้ว การเกิดขึ้นแห่งวิญญานมีไม่ไ้" แสดงว่าวิญญานมีไ้เป็นตัวเอง แต่มีไ้เพราะปัจจัยปรุงแต่งขึ้นอย่างประณีต ทำให้รู้สึกนึกคิดได้ เลยเข้าใจผิดว่าเป็นตัวตน จึงต้องละมิจฉาทิฎฐิอันนี้โดยทำความเข้าใจกับปัจจุสมุปบาท แล้วจะดับทุกข์ไ้ ต้องมีสตอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะมีอารมณ์มากกระทบอย่างนี้เรียกว่า "เป็นอยู่โดยชอบ" กระแสปัจจุสมุปบาทจึงเกิดขึ้นไม่ไ้ ความทุกข์ก็ไม่เกิด

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๗ ถ : ๘ - ๑๐)

ปัญหาสำคัญในปัจจุบันคือการสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทไม่ตรงกันกับพระบาลีเดิมซึ่งกล่าวไว้เดิมอย่างหนึ่งแก้สอนไปอีกอย่างหนึ่ง เช่นในพระบาลีเดิมกล่าวเรื่องปัจจุสมุปบาทไว้ว่ามีลักษณะติดต่อกันไปเป็นสาย ไบริบหนึ่งมี ๑๐ อาการ รอบหนึ่งนี้จะกินเวลาอีกออกไป ๓ ซากิ ถัด ซากิในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เมื่อสอนกันอย่างนี้จะปฏิบัติอะไรไม่ไ้ ไม่มีประโยชน์ หากสอนให้ถูกต้องตามพระบาลีเดิมแล้วจะมีประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะตรงกับปัญหาเฉพาะหน้าที่มีอยู่ประจำวัน

อาการ ๑๐ ของ ปัจจุสมุปบาท มีดังนี้

- อวิชชาปจฺจยา สงฺขารฯ . เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร
- สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ . เพราะสังขาร เป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาน
- วิญญานปจฺจยา นามรูป . . เพราะวิญญานเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป
- นามรูปปจฺจยา สฬยตฺถํ . เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดอายตนะหก
- สฬยตฺถนปจฺจยา ตฺถ

ผสุปจฺจยา เวทนา . เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา
 เวทนาปจฺจยา ญฺหา . เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา
 ญฺหापจฺจยา อุปาทาน . เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน
 อุปาทานปจฺจยา ภโว . เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ
 ภวปจฺจยา ชาติ . เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ

ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสภปริเทวาทุชฺโหมนสฺสุปายาสา **สมุทฺทวณฺติ** . เพราะชาติเป็น
 ปัจจัยจึงมี ชรา มีมรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาสซึ่งเป็น
 ความทุกข์ทั้งสิ้นเกิดขึ้น

ทั้งหมดมีการอาศัยกันเกิดขึ้น ๑๑ ตอน ๑๑ อากาโร จึงเป็นปฏิจสุมุขบาทสายหนึ่ง หรือรอบ
 หนึ่งใน ๑๑ ตอนนี้ พระบาลีแสดงให้เห็นว่าติดต่อกันไม่มีอะไรมาคั่น ไม่จำเป็นต้องเอา ๒ ตอนแรก
 ไปไว้ในชาตาคือคิด เอา ๔ ตอนตรงกลางมาไว้ในชาติปัจจุบันและ ๒ ตอนหลังไว้ในชาติหน้า รอบหนึ่ง
 ต้องกินเวลา ๓ ชาติ ถ้าเป็นอย่างนี้ จะควบคุมไม่ได้ ปฏิบัติให้กับทุกข์ไปไ้เพราะเหตุอยู่ชาติหนึ่ง
 ผลอยู่ชาติหนึ่ง ถ้าสังเกตดูในพระบาลีจะเห็นว่าไม่ใช่อย่างนั้นไม่ต้องรอถึง ๓ ชาติจึงจะมีปฏิจสุมุขบาท
 ในจิตใจเกี่ยวเท่านั้นจะมีปฏิจสุมุขบาทครบได้ทั้งรอบ (เพราะคนเราในชีวิตนี้มีความทุกข์ที่เห็นกันอยู่เสมอ
 สองสัปดาห์สัปดาห์หนึ่งก็ไปก็มีสายปฏิจสุมุขบาทเป็นสมุทัย ในอริยสัจสี่กล่าวว่า สมุทัยเป็นเหตุแห่งทุกข์
 เพราะเมื่อเทียบกับอริยสัจ ๔ แล้ว เรื่องปฏิจสุมุขบาทย่อมเป็นปัจจุบันธรรมแน่นอน (พุทธศาสนิกฯ
 ๒๕๑๓ ปี: ๑๑ - ๑๕)

พุทธศาสนิกฯ ได้อธิบายคำต่าง ๆ ในเรื่องปฏิจสุมุขบาทตามแนวพระพุทธานุชาตในพระคัมภีร์
 บาลีไว้ดังนี้

อวิชชาคือความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ในความดับแห่งทุกข์
 และความไม่รู้ในทางให้ถึงความดับทุกข์

สังขารคือสิ่งที่ปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางกาย วาจา และใจ แต่ในวิสุทธิมรรคกล่าวว่าสังขาร
 ๓ คือ ปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร และอเนญชยาสังขาร

วิญญาน คือ การรับรู้ ๖ ทาง คือ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า จฺณวิญญาน โสภ-
 วิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และมโนวิญญาน แต่ในวิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงปฏิสนธิวิญญานไว้ด้วย

นามรูป นามคือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ และมนสิการ ส่วนรูป ก็คือ มหาภูตรูป ๔ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ภาวะสวय ไม่สวย ภาวะชายหรือหญิง เป็นต้น สฬายตนะ คือ อายตนะ ๖ เครื่องรับรู้ ๖ อย่างได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ผัสสะคือ ผัสสะ (สัมผัส) ๖ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

เวทนา คือ ความรู้สึก ๖ อย่าง อันเกิดจากการสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ตัณหา คือ ความทะยานอยาก มีความทะยานอยากใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์

อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น มี ๔ อย่าง คือ กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) ทิฏฐูปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) สิลัพพูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลวัตรปฏิบัติ) และอัตตวาตูปาทาน (ความยึดมั่นในตัวตน)

ภพ คือ ความเป็น ความมี มี ๓ อย่าง คือ กามภพ รูปภพและอรุภพ

ชาติ คือ การเกิดขึ้นหรือการก้าวลง หรือการ เป็นพร้อมขึ้นมาในหมู่สัตว์นิกาย การปรากฏ แห่งขันธทั้งหลาย การก่ออายตนะเฉพาะ

ชรา มรณะ ชราคืออาการแห่งความเสื่อมของอินทรีย์และชราคือความตายเป็นการจุติและแตกทำลายแห่งขันธ หรือการขาดแห่งชีวิตินทรีย์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ ต : ๓๕ - ๓๗)

พุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างการเกิดทุกข์ตามสายปฏิจจสมุปบาทในปัจจุบันไว้หลายประการ อย่างเช่น หญิงสาวคนหนึ่งเห็นตุ๊กตาของตัวไปคงอยู่กับผู้หญิงอื่น ก็เกิดรอนอกใจเหมือนกับนรกเข้าไปอยู่สัก ๑๐ ขุม ภายในชั่วอึดใจเดียวจากที่เห็นภาพนั้น มันก็สร้างจุกษวิญญานขึ้นบาทันทีแล้วเปลี่ยนร่างกายและใจแล้วสร้างอายตนะทางตาให้พร้อมที่จะเป็นทุกข์ แล้วก็มีผัสสะ เวทนา มีความรู้สึกที่ไม่พอใจ (ทุกข์เวทนา) เวทนาทำให้เกิดตัณหาขึ้นแล้วมีอุปาทานยึดมั่นว่า รูป - ของ รูป ชาติจึงเกิดขึ้น เกิดเป็นชาติที่เป็นตัวกู เป็นทุกข์ ชาติที่เป็นของกูนั้นจะสูญเสียไป(ชรา มรณะ) จึงเป็นทุกข์ มีโสมนัสอุปายาส อย่างนี้ ปฏิจจสมุปบาทเต็มรูป เต็มสายทั้ง ๑๑ อาการก็เกิดขึ้นในใจของหญิงสาวผู้นั้น หากนำเรื่องนี้ไปนั่งคิด นอนคิดอีกก็เกิดปฏิจจสมุปบาทให้เป็นทุกข์อีกเรื่อยไป อย่างสลับซับซ้อน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ ต : ๒๐ - ๒๑)

จะเห็นว่าหลักปฏิจจสมุปบาทมีความสำคัญต่อชาติปัจจุบันมากที่สุดเพราะปีโอกาสทุกข์ได้ทุกวัน ปฏิจจสมุปบาทเป็นไฉ้ทั้งเหตุและผลของทุกข์ มีโอกาสเกิดได้ทุกวัน ถ้าเราพิจารณาในแง่ที่ว่า ปฏิจจสมุปบาทคืออริยสัจ ๔ ที่กล่าวถึงทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องข้ามภพข้ามชาติ ชาติปัจจุบันนี้แหละสำคัญที่สุด มิฉะนั้นการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายย่อมจะเกิดขึ้นในชาติปัจจุบันหันตาเห็นในสมัยพุทธกาลไม่ได้

แต่กล่าวข้างต้นแล้วว่า เรื่องของปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องกว้างและลึกซึ้งเหมือนการหยั่งมหาสมุทร แต่เราจะเลือกหยั่งตรงไหนดี เพื่อให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ได้ มิได้หมายความว่า ในอดีตและอนาคตจะไม่มีปฏิจจสมุปบาท ตรานโคที่ยังมีคน ปฏิจจสมุปบาทย่อมปรากฏให้เห็นเสมอไป เพราะเป็นเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งกันอยู่เรื่อย ถ้าพูดให้เห็นชัด ๆ ก็เรียกว่า "อิทัปปัจจยตา" เมื่อปีสิ่งนี้จึงเกิดมีสิ่งนี้ เมื่อไม่มีสิ่งนี้ สิ่งนี้ก็ไม่มี

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ว่า อิทัปปัจจยตาเป็นหัวใจอย่างหนึ่งของพุทธศาสนา ในบรรดาสิ่งลึกซึ้งเห็นยาก มี ๒ อย่างคือ อิทัปปัจจยตา ในปฏิจจสมุปบาทอย่างหนึ่งกับนิพพานอีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องนี้ไว้เอง เรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นฝ่ายเกิดทุกข์ และเรื่องนิพพานเป็นฝ่ายดับทุกข์ แต่ทั้ง ๒ เรื่องนี้เป็นเรื่องเดียวกัน (พุทธทาสภิกขุ ๒๔๑๕ ข : ๑๓ - ๑๔)

อริยสัจ ๔ คือ อิทัปปัจจยตา อีกชื่อหนึ่งเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสูตรหนึ่งในอังกุตรนิกายว่า พระองค์จะแสดงอริยสัจ ๔ ให้ฉิบหายแล้วพระองค์ก็แสดงปฏิจจสมุปบาท เรื่องความทุกข์ก็แสดงเหมือนทุกข์ในอริยสัจแก่ทุกข์ สมุทัย พระองค์แสดงเป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ เริ่มตั้งแต่ อวิชชา จนถึงทุกข์ ส่วนทุกข์นิโรธก็แสดงตั้งแต่การดับอวิชชา ดับสังขารเรื่อยไป จนถึงดับทุกข์ จะเห็นว่าอริยสัจ ๔ เต็มรูปก็ก่อ ปฏิจจสมุปบาททั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับหรือเรื่องอิทัปปัจจยตานั่นเอง... (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ข : ๑๖ - ๑๘)

พระศรีวิสุทธิโมลี กล่าวไว้ว่า หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ถูกตีความแปลความหมายและอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิตโดยการตีความพุทธนิพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น โลก สมุทัยแบบนี้ผู้แต่งทำให้เห็นว่าคำสอนในพุทธศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกับศาสนา และระบบปรัชญาอื่น ๆ ที่มีพระผู้สร้าง เป็นต้น ข้อนี้ย่อมขัดกับหลักอิทัปปัจจยตา หรือปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงตามกระบวนการแห่งเหตุผลเป็นกลาง ๆ

พุทธบาทิเล้านี้ล้วนแต่สอนว่าเราต้องพึ่งตัวเองเป็นสำคัญ ซึ่งเป็นกฎแห่งกรรม เราจึงจำเป็นต้องศึกษาเรื่องนี้ให้ถูกต้อง ปฏิบัติให้ตรง และเหมาะสมกับชั้น กรรมแบ่งออกเป็น ๒ ชั้น คือ กรรมในแง่ของศีลธรรม และกรรมในแง่ของพุทธศาสนาโดยตรง (แง่สังขาร) พวกเราพุทธบริษัทโดยทั่วไป เข้าใจเรื่องกรรมหรือสนธิเรื่องกรรมกันเพียงครึ่งเดียว คือ แง่ศีลธรรมที่ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วเพียงเท่านั้นเอง กรรมแบบนี้มีอยู่เกือบในทุกศาสนา และมีสอนอยู่ก่อนสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้ายอมรับหลักกรรมอันนี้ด้วยเท่านั้นเอง

"เราจึงต้องศึกษาเรื่องกรรมซึ่งสูงขึ้นมามากขึ้นหนึ่งในฐานะเป็นตัวแท้ของพุทธศาสนา คือ เรื่องกรรมในส่วนที่เป็นโลกุตตรธรรม ข้อนี้ได้แก่การศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้เราชนะกรรมให้ได้ ให้อ่านาจออยู่เหนือกรรม อย่าเห็นการที่จะรับผลของกรรม นี่แหละจึงเป็นเรื่องกรรมในขั้นที่เป็น พุทธศาสนาแท้" เราคงสงสัยว่าการอยู่เหนืออำนาจกรรมนั้นทำได้อย่างไร พุทธศาสนิกชนยืนยันว่า ทำได้ และเป็นไปได้ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๗ ก : ๒ - ๕) ก่อนที่เราจะศึกษาเรื่องกรรมทั้ง ๒ แง่ เราควรจะได้พิจารณาคำว่า "กรรม" เสียก่อน พระพุทธเจ้าตรัสว่า "เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ อทามิ - ภิกขุทั้งหลาย เรากล่าวว่เจตนาเป็นกักรรม" เมื่อเจตนาเป็นกักรรมก็แสดงว่า การเคลื่อนไหวที่เจตนา เช่น กิ่งไม้หักลงหรือคนเดินไป ใจจัดว่าเป็นกรรม แต่ก็มีผลกระทบกระดังเหมือนกัน เช่น การเดินอาจจะไปเหยียบมดตายก็ได้ แต่เราไม่มีเจตนาฆ่ามัน ดังนั้นคำว่า กรรมกับกิริยาย่อมเป็นการกระทำเหมือนกัน เช่น การเดินอาจจะไปเหยียบมดตายก็ได้ แต่เราไม่มีเจตนาฆ่ามัน ดังนั้นคำว่ากรรมกับกิริยาย่อมเป็นการกระทำเหมือนกัน แต่กิริยาไม่มีเจตนาช่วยอยู่ด้วย และคำว่ากรรม ย่อมมีเจตนาเป็นใหญ่ (คำอธิบายของพระพุทธเจ้าเรื่องกรรม)

การกระทำทั้งสองอย่างมีหลักเหมือนกัน คือ เมื่อมีกิริยาผลที่เกิดขึ้น เรียกว่า ปฏิกริยา ส่วนกรรมซึ่งประกอบด้วยเจตนาผลที่เกิดขึ้นเรียกว่า ผลกรรมหรือวิบาก (วิบากของกรรม) การกระทำของพระอรหันต์ทุกอย่างจัดว่าเป็นเพียงกิริยาและปฏิกริยา เพราะท่านไม่มีเจตนาที่จะประสงค์อะไรด้วย กิเลสตัณหา จึงไม่มีเจตนาแห่งการกระทำ

คำว่า เจตนาในที่นี้ หมายถึงความมุ่งมากปรารถนาตั้งใจที่จะทำ เจตนามีสาเหตุมาจากความอยากซึ่งเรียกว่า ตัณหา ถ้าอยากได้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในเรื่อง รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส

เรียกว่ากัมตัมหา ถ้าอยากเป็นอย่างนั้นอย่างนี้เรียกว่า ภวตัมหา และถ้าไม่อยากให้เป็นอย่างนี้ เรียกว่า วิภวตัมหา สำหรับตัมหาที่มีสาเหตุอีกสืบสาวลงไปจนถึงอวิชชาที่เคียว ดังนั้นการเกิด กรรมจึงเป็นไปในรูป กิเลส ตัณหา (เจตนา) กรรม วิบาก (ซึ่งเรียกว่า วิภวสงสาร) (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๙ ก : ๒ - ๕)

เรื่องกิเลส - กรรม - วิบาก ซึ่งเรียกว่า วิภวสงสารนั้นพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ง : ๑๑)

วิภวสงสารเกิดเมื่ออารมณ์มากระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย หรือ ทางใจ ทางใจทางหนึ่ง เมื่อใจอารมณ์เข้ามาทางตาแล้วเนลอสติก็ถึงมือวิชา ก็ปรุงไป ในลักษณะที่เป็นเวทนา ตัณหา อุปาทาน แล้วก็เป็นตัวกู ของกูขึ้นมาเด่นเร่า ๆ อยู่หนึ่งแหละคือ วิภวสงสาร มันจะมีอยู่หนึ่งจนกว่าเหตุการณ์จะผ่านไป มันก็สิ้นสลดลง จนกว่าเรื่องใหม่ จะเข้ามาอีก ... ถ้าไม่มีการปรุงแต่งอะไรในจิตใจก็ไม่เป็นวิภวสงสาร ถ้าจะกล่าวอีก อย่างหนึ่งก็กล่าวว่า ในขณะใดจิตมีการปรุงเป็น ปฏิจจสมุปบาทขึ้นมารอบหนึ่ง มันก็เป็น วิภวสงสารรอบหนึ่ง

จะเห็นว่าเรื่องกรรมก็เป็นเรื่องของวิภวสงสารและเรื่องปฏิจจสมุปบาทเหมือนกัน พุทธทาสภิกขุได้บรรยายเรื่องกรรมต่อไปนี้

ทางที่ละกระทำกรรม ทำได้ทั้งกาย วาจา และใจ การกระทำที่มีเจตนายึดกับให้แสดง ออกทางกาย เรียกว่ากายกรรม การกระทำที่มีเจตนาบังคับให้แสดงออกมาทางวาจาเรียกว่า วิจิกรรม และการกระทำทางใจนั้นยังเป็นที่ความรู้สึกในใจล้วน ๆ เรียกว่า มโนกรรม การกระทำ ทั้งสามทาง จัดเป็นกรรมเสมอกันหมด จะดีก็ได้ จะชั่วก็ได้ แต่ต้องมีใจเป็นประธานอยู่เสมอ เพราะเป็นที่ตั้งของเจตนา

การแบ่งประเภทของกรรม อาจแบ่งออกไปได้หลายแบบดังนี้

แบบที่ ๑ เอาเวลาเป็นเครื่องแบ่งกรรม มี ๔ ชนิด คือ กรรมที่ให้ผลทันตาเห็น หมายถึง กรรมที่รุนแรงมาก จะมีผลทันตาเห็นเรียกว่า ทิฏฐิบรรพเวณียกรรมอย่างหนึ่ง กรรมที่ให้ผลในการเกิด คราวหน้าเป็นกรรมที่ไม่รุนแรง จะให้ผลในอันตัมคัปป์ไม่ เรียกว่า อุปปัชชเวณียกรรม อย่างหนึ่ง กรรม

ที่จะให้ผลในการเกิด(ชาติ)คราวต่อ ๆ ไป เรียกว่า อปพร่า ปรเวทนิยกรรม อย่างหนึ่ง และกรรม
ที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่า หมดโอกาสที่จะให้ผล เรียกว่า อโหสิกรรม อีกอย่างหนึ่ง รวมเป็น
๔ ชนิด

แบบที่ ๒ เอาหน้าที่ของกรรมเป็นเครื่องแบ่ง มี ๔ ชนิด คือ ชนกกรรม หมายถึงกรรมที่ทำให้
ให้เกิดขึ้น อุปถัมภกรรม หมายถึงกรรมที่อุปถัมภ์ให้เป็นอย่างนั้นยิ่ง ๆ ขึ้น อุปปีฬกรรม หมายถึง
กรรมที่บ่มค้น หรือถักตรอนให้ย่อยลง เป็นการไม่อุปถัมภ์ และอุปสาครกรรม หมายถึงกรรมที่ตัดทอน
กรรมที่น้อยก่อนให้ขาดสิ้น รวมเป็น ๔ ชนิด

แบบที่ ๓ เอาหน้าที่แห่งการกระทำเป็นเครื่องกำหนด มี ๔ ชนิด เหมือนกันคือ กรรมหนัก
เช่น ประกอบ อมัตตริยกรรม ฆ่าบิดามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำให้สงฆ์ (คณะ) แยกแยก ปองร้าย
พระพุทธเจ้า เป็นต้น กรรมชนิดนี้เรียกว่า ภูฏกรรม ถ้าเป็นกรรมที่มีน้ำหนักรวดลงมาก ก็กรรมที่ทำ
มาก ๆ ช่อย ๆ จนเคยชินเรียกว่า พหุลกรรม ถ้าเป็นกรรมที่มีน้ำหนักรวดลงมาอีก คือ กรรมที่ทำ
เมื่อใกล้จะตายในขณะที่จะดับจิต เรียกว่า อสัณนกรรม กรรมชนิดนี้แม้มีกำลังน้อย แต่มันก็มีโอกาส
ให้ผลก่อนที่จะตายได้ และกรรมอีกชนิดหนึ่งเรียกว่า กัตตคาวาปนกรรม คือกรรมที่กลัวจะกระทำ
ด้วยความสะแะว้า ไม่ถือว่าเป็นโทษจากการกระทำนั้น ๆ โดยตรง เป็นโทษเบาที่สุด

กรรมจะแบ่งออกไปก็แบบที่ประเภทก็แล้วแต่ สำคัญอยู่ที่ว่า ขึ้นชื่อว่า กรรมแล้วย่อมให้ผล
และมันมีความซับซ้อนยุ่งเหยิง แต่ก็มีโอกาสตรองมันกันกันได้ เพราะฉะนั้น ถ้าทำกรรมดีให้มาก
ก็สามารถไถ่ถอนกรรมชั่วได้ กรรมชั่วจะกลายเป็นอโหสิกรรมไปในที่สุด

กรรมในแง่ศีลธรรมนี้ มีพุทธภาษิตว่า "กมฺมสฺส โภณํหิ - เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน;
กมฺมทายาโท - เราจะได้รับมรดกคือกรรม กมฺมโยนิ - เรามีกรรมเป็นเหตุให้เกิดมา; กมฺมพฺพชฺช
เรามีกรรมเป็นญาติเป็นพวกพ้องของเรา , กมฺมปฏิสราโณ - เรามีกรรมเป็นที่ต้านทานหรือเป็นที่พึ่ง
ยี่ กมฺมมํ ภริยสฺสามิ กลยาณํ วา ปาปํกจา - เราทำกรรมใดไว้ดีก็ตามชั่วก็ตาม, สสุส ทายาโท
ภริยสฺสามิ - เราจะเป็นผู้รับมรดก"

โดยทั่วไปกรรมในแง่ศีลธรรมแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ กรรมดีกับกรรมชั่ว แต่โดยแท้จริงแล้ว
ตัวกรรมเองโดยธรรมชาติมันไม่เข้าใครออกใคร ไม่อาจกล่าวว่ดีหรือชั่วได้ ที่ว่าดีหรือชั่วเพราะคน
ไปบัญญัติเข้า ก็บัญญัติสิ่งที่เราพอใจว่าเป็นกรรมดี ที่เราไม่พอใจเป็นกรรมชั่ว การบัญญัตินี้บัญญัติไป

ตามความต้องการของสังคมโลก เราบัญญัติกรรมชนิดที่ทุกคนปรารถนา คือไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนคนอื่น ไม่ทำให้ใครเดือดร้อนนั้นว่าเป็นกรรมงาม กรรมดี หรือกรรมขาว ส่วนการกระทำที่ทำให้คนเดือดร้อน ไม่มีใครปรารถนานั้นเรียกว่า กรรมชั่ว กรรมเลว หรือกรรมดำ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสุภาษิตเกี่ยวกับเรื่องกรรมไว้มาก ถ้าเจ้งถึงทากรรมเช่นไร ก็ได้ผลเช่นนั้น พระองค์ได้ตรัสอุปมาไว้ว่า "หว่านพืชลงไปในดิน เราจะได้เก็บเกี่ยวผลเช่นนั้น" อย่างเช่นเราหว่านเมล็ดข้าวลงไปเป็นพืช แล้วเราก็จะได้เก็บผลเป็นข้าวเปลือก เป็นต้น ถ้าเจ้งถึงการจำแนกสัตว์ว่า คีหรือเลว พระองค์ก็ตรัสว่า "กมัม สตุเต วิชชติ ยทฺธํ ทัณฺณปณฺธิตาย - กรรมก่อการกระทำเป็นเครื่องจำแนกสัตว์ให้คีหรือให้เลว " หรือ "จะเป็นคนชั่ว เพราะกำเนิดในตระกูลต่ำก็ไม่ใช่ จะเป็นคนดี เพราะกำเนิดในตระกูลสูงก็ไม่ใช่ โภยที่แท้นจะดีเพราะทำดี คนชั่วก็เพราะทำชั่ว" แม้แต่เรื่องอุกฤษยามตามโหราศาสตร์ พระพุทธองค์ก็ทรงถือว่ากรรมมีอำนาจเหนืออุกฤษยาม กรรมดีอุกฤษยามดี กรรมชั่วอุกฤษยามชั่ว ตัวประโยชน์นั้นเป็นอุกฤษยามที่ดีอยู่แล้ว .อะไรก็ ๆ ทั้งหมดนั้น คือการกระทำทางกาย วาจา ใจ ที่ดี (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๗ ก : ๑๕ - ๒๘)

แสดงให้เห็นว่าเรื่องกรรมมีอิทธิพลต่อมนุษย์มาก เรื่องทำดีได้ก็ทำชั่วได้ชั่วย่อมมีผลกระทบต่อกันเองและสังคมอย่างแน่นอน อาจมีกนหลงผิดกว่าปัจจุบันคนทำดีไม่ได้ก็คืนทำชั่วได้ก็มีถมไป จึงไม่สนใจที่จะทำความดี แต่แท้จริงแล้ว ความดีก็ยังคงเป็นความดีและได้รับผลตอบแทนที่ดีอยู่ เพราะความดีไม่ทำความเดือดร้อนให้ตนเองและผู้อื่น ส่วนความชั่วนั้นก็อาจทำให้เดือดร้อนทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น เรื่องของกรรมจึงต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม

มีกรรมอีกประเภทหนึ่งเรียกว่ากรรมเหนือกรรม หรือ กรรมในแง่โลกุตตระของพุทธศาสนา กรรมประเภทนี้เป็นกรรมที่ไม่ดำและไม่ว่าง การประพฤตินี้จะทำให้กรรมดำและขาวสิ้นสุดลง ความจริงกรรมดีมิได้ทำให้เราพ้นทุกข์ไปได้ ถ้าจะให้เราร้องไห้ทั้งวันเพื่อเสวยผลของกรรมชั่ว หรือให้เรายิ้มทั้งวันเพื่อรับผลของกรรมดี เราก็ย่อมทำไม่ได้ เรื่องของความทุกข์ความทุกข์แบบนี้เป็นความธรรมดาแก่กัน พระพุทธองค์จึงทรงตรัสถึงข้อปฏิบัติให้ละทิ้งความยินดีและยินร้าย วิถีปฏิบัติที่ไม่ทำให้เรายิ้มหรือร้องไห้ทั้งวันคือ มรรคมีองค์แปด เมื่อปฏิบัติได้แล้วจะเป็นอิสระไม่อยู่ใต้อำนาจของกรรมดีและกรรมชั่ว นี่คือการกรรมเหนือกรรมหรือกรรมในแง่โลกุตตระ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๗ ก :

พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า "ละเสียได้ทั้งบาปและบุญ...คือทั้งกรรมดีกรรมชั่ว จึงจะเป็นผู้หลุดรอกออกไปได้ ไม่ข้องเกี่ยวอยู่ในสิ่งใด เว้นไม่เกี่ยวข้องกับภพ ถ้าปรารถนาจะดับทุกข์โดยสิ้นเชิงต้องทำลายกรรมชั่วกรรมขาวให้หมดไป โดยตัดวงกลมแห่งกิเลส กรรม วิบากเสีย จึงจะไม่ต้องเวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสารต่อไปอีก

การตัดวงล้อแห่งกรรม ส่วนมากตัดที่กิเลส เมื่อตัดกิเลสได้ก็จะมีกรรม มีแต่การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ที่เป็นแต่เพียงกิริยา นี่คือกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว หรือกรรมเหนือกรรมเป็นที่สิ้นสุดแห่งวัฏสงสาร

พุทธศาสนิกชนรูป~~นี้~~ กรรมทั้ง ๓ แบบนี้ iva กรรมเก่าทำแล้วหล่น กรรมขาวทำแล้วลอย และกรรมเหนือกรรมทำแล้วหลุด (พุทธศาสนิกชน ๒๕๒๐ : ปกหน้า)

มีปัญหาคงเพียงกันอยู่บ้างในเรื่องของกรรม ซึ่งแล้วแต่ทฤษฎีของลัทธิในทางพุทธศาสนาที่ถือว่ากรรมเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาท พระศรีวิสุทธิโมลี กล่าวไว้ว่า เมื่อแยกกระบวนการปัจจุสมุปบาทออกเป็น ๓ วัฏระ คือ กิเลส กรรม และวิบาก ก็เป็นกระบวนการทำกรรมและการให้ผลกรรมทั้งหมด กรรมจึงเกิดด้วยเหตุปัจจัยเกิดด้วยการกระทำของตนเอง ผู้อื่นและสังคมไม่ขึ้นอยู่กับการเวลา หากยึดอยู่อย่างหนึ่งอย่างใด ย่อมเป็นมิจฉาทิฐิซึ่งมีอยู่ ๓ ลัทธิ คือ ปุพเพตตะเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะกรรมเก่า อิศระนิพพานเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะการบังเกิดของอำนาจเหนือธรรมชาติ และอาเหตุมัจจยวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอย ๆ ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย (สมาคมนักคิดศาสนาแห่งประเทศไทย ๒๕๖๔ : ๔๔ - ๔๕)

ดังนั้นเรื่องกรรมของพุทธศาสนาเป็นเรื่องของเหตุปัจจัยที่ชั่ว สุข ทุกข์ เกิดขึ้นด้วยกรรมตามเหตุปัจจัย เป็นกรรมภายใน และกรรมภายนอก คือ ผู้อื่นหรือสังคมแวดล้อมกรรมเป็นกฎธรรมชาติอันหนึ่ง แต่พึงพึงเล็งไปที่สาเหตุและขจัดสาเหตุอันนั้นเสียคือ "กิเลส" แล้วจึงจะพ้นกรรม เหลืออยู่แต่เพียงกิริยาปฏิบัติในธรรมชาติ

๑.๒ นิพพาน

เรื่องนิพพานเป็นธรรมสูงสุดของพุทธศาสนา พุทธศาสนามีจุดหมายที่จะให้มนุษย์ได้เข้าถึงนิพพาน สภาพของนิพพานเป็นอย่างไร ย่อมยากที่จะใช้ภาษามนุษย์บรรยายให้เห็นได้ นอกจากเข้าถึงได้โดยการปฏิบัติธรรม เปรียบเหมือนกับปลาที่อยู่ในน้ำไม่เคยเห็นบก ถึงเต่าจะมากกว่าบกเป็น อย่างนั้นอย่างนี้ สวงามอย่างไร ปลา ก็เข้าใจได้ยาก คนก็เหมือนกัน หากจมอยู่กับกิเลส ไม่สนใจเรื่องนิพพานก็เป็นนิพพานไม่ได้ นอกจากจะปฏิบัติธรรมจนอยู่เหนือกรรมกิเลส จึงจะถึงฝั่งโลกุตระได้ เห็นและเข้าถึงนิพพาน

ความหมายและลักษณะของนิพพานตามความเข้าใจของพุทธศาสนเป็นดังนี้

นิพพานมีความหมายเป็นความดับสนิทแห่งความร่าร้อน เมาจนความเสียบแทงยอกคำ และความผูกพันร้อยรัด อันมีอยู่ในจิตใจของมนุษย์ โดยตัดต้นเหตุแห่งความเป็นอย่างนั้นเสียได้สิ้นเชิง ความเป็นอย่างนี้มีอยู่อย่างเป็นอนันตกาล ก็คือมีอยู่ในที่ทุกแห่งและทุกเวลา พร้อมทั้งจะปรากฏแก่จิตซึ่งปราศจากกิเลสอยู่เสมอ เราจึงกล่าวว่า นิพพานมีสภาพเป็นนิรันดร์ มีอยู่ในที่ทุกแห่งทุกเวลาอย่างไม่ขาดระยะ โกลัศติกอยู่ด้วยตัวเรา ในวัฏสงสารนี้เอง หากแต่เข้าไม่ถึงหรือมองไม่เห็น เพราะจิตมีกิเลสซึ่งเป็นเปลือกหนึ่กหนึ่งห่อหุ้มอยู่ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๕ ก : ๑ - ๒)

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายต่อไปว่า นิพพานที่แปลว่า ดับเป็นสนิทของสิ่งที่ร่าร้อน ของร้อนคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และรูปรส กลิ่น เสียง สัมผัส ธรรมารมณ์ ซึ่งเป็นตัวชีวิต ร้อนเพราะไฟ รากะ ไทสะ โมหะ การดับเย็นของสิ่งเหล่านี้ คือ นิพพาน "การดับไฟรากะ ไทสะ โมหะ เป็นจุดหมายของชีวิต " (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๕ ก : ๓)

นิพพานที่แปลว่า ปราศจากการเสียบแทงยอกคำ คือ พ้นไปจากโลกหรือชีวิตเป็นของเสียบแทงยอกคำ เพราะโลกเราสาละวนอยู่กับการเสียบถูกรสแห่งความอยาก และความยึดถือ นานาประการ เข้าในตน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๕ ก : ๔)

นิพพานไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ มีอยู่ทั่วไปตลอด จิตเราพร้อมที่จะพบกับนิพพานเสมอ แต่มีสิ่งห่อหุ้มจิตเสีย ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นต้น ต้องลอกสิ่งเหล่านี้ออกด้วย การปฏิบัติธรรม นิพพานจึงสัมผัสกับจิตได้ (พุทธภิกขุ ๒๕๐๕ ก : ๑๖ - ๒๑)

"ตัวพระนิพพาน" คือสภาพหนึ่ง ซึ่งเป็นตัวธรรมชาติบริสุทธิ์ ความว่าง ความเบา ความสุขอันแท้จริง ความชุ่มชื้น เยือกเย็น ฯลฯ อย่างสุดยอด ... เป็นสภาพที่เป็นอยู่เช่นนั้นโดยตัวเองจนตลอดอนันตกาล กล่าวได้แต่เพียงว่า พระนิพพานคือ อมตกรรม ธรรมที่ไม่วาย"

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๕ ก : ๒๒ - ๒๓)

ดังนั้นในเรื่องความหมายของนิพพาน ย่อมมีการอธิบายไปต่าง ๆ กัน ข้อสำคัญคงอยู่ที่ว่า เราดับทุกข์ได้เท่าไร ใจพบกับความสงบเย็น เพราะกิเลสตัณหาดับไปแค่ไหน นั่นแหละคือนิพพาน หากบางทีความสงบเย็นอันนี้เผลอเกิดขึ้นกับจิต เพราะความประจวบเหมาะอย่างนี้เรียกว่า จิต ประภัสสร หรือ ตทังคนิพพาน เป็นนิพพานชั่วคราว ถ้าบังคับจิตหรือข่มเอาไว้ตามแบบเจริญสมาธิภาวนา ทำให้จิตสงบได้ ก็เรียกว่า วิกขัมภกนิพพาน และถ้าตัดกิเลสได้สิ้นเชิงคืออวิชชาได้หมดสิ้น หรือตัดอนุสัย สังโยชน์ได้ก็จะเป็นสมุจเฉตนิพพาน

อนุสัยหรือสังโยชน์ คือความเคยชินในทางกาม โภการ โลก หลง สงสัยต่างๆไม่ถึงนี้
สกกายทิฏฐิ คือความเคยชินในทิฏฐิถือตัวเห็นแก่ตัวเป็นตัวกูของกูหยาบ ๆ
วิจิกิจณา คือ ความเคยชินในการระแวงสงสัย ไม่ยอมรับว่าสิ่งนั้น ๆ ถูกต้องหรือไม่
สีลัพพตปรามาส คือความเคยชินในความมมง่าย เช่น มมง่ายในการปฏิบัติศีลวัตรและ
ไสยศาสตร์ เป็นต้น

กามราคะ คือ ความเคยชินในการที่จะเกิดความรู้สึกทางกาม

ภริยะ คือ ความเคยชินในการที่จะเกิดความรู้สึกทางโภการ

รูปราคะ คือ ความเคยชินในการหลงใหลในรูปธรรม

อรุปราคะ คือ ความเคยชินในการหลงใหลในอรุปรธรรม

มานะ คือ ความเคยชินในการถือตัวว่า ดีกว่าเขา เลวกว่าเขาหรือเสมอกับเขา

อุทธัจจะ คือ ความเคยชินในความหิว ความสนใจในสิ่งที่น่าสนใจ

อวิชชา คือ ความเคยชินที่จะโง่ หลง หรือเผลอสติ เมื่อตัดความเคยชิน หรือสังโยชน์

ทั้งหมดได้ ก็จะถึงนิพพานถาวร (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๗ : ๒๐ - ๒๓)

นอกจากนี้ท่านยังแบ่งนิพพานออกเป็นสองประเภทคือ คือ ทังคนิพพานวิกัมภณนิพพาน และสมุจเฉตนิพพาน กับยังได้แบ่งนิพพานออกเป็น สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพานและได้แสดงวินิจฉัยไว้ว่า-

สอุปาทิเสสนิพพาน แปลว่า นิพพานที่ยังมีเชื้อเหลือ ส่วนอนุปาทิเสสนิพพานก็แปลว่า นิพพานที่ไม่มีเชื้อเหลือ อย่างแรกพระอรรถกถาจารย์แปลว่า พระอรหันต์หมดกิเลสแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ อย่างหลังหมายถึงพระอรหันต์ที่สิ้นชีพแล้ว ถ้าแปลอย่างนี้ก็หมายความว่า เชื้อหรืออุปาทินได้แก่ร่างกาย และร่างกายล้วน ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับกิเลส หรือไม่ชกิเลส ถ้าถือตามนัยนี้ก็กล่าวได้ว่า สอุปาทิเสสนบุคคล หรือผู้มีเชื้อเหลือนั้น คือพระอรหันต์เป็น ๆ ส่วนอนุปาทิเสสนบุคคลนั้นคือพระอรหันต์ที่ตายแล้ว - - - - - สดูนาเวทนาอย่างยิ่ง

หลักที่เขาสอนกันอยู่ ชัดกับกับพระพุทธภาษิตในสิหนาดวรรค นว อ. (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง ๒๕๔๔ : ๓๕๓ เล่ม ๒๓) อย่างสิ้นเชิง เพราะในบาลีสอุปาทิเสสนสูตร นว.อ. นั้น คำว่า "เชื้อ" หรือ อุปาทิ หมายถึง "กิเลส" คำว่า สอุปาทิเสสนบุคคลหรือผู้มีเชื้อเหลือ นั้น หมายถึงคนที่ยังมีกิเลสเหลือ มิได้หมายถึงพระอรหันต์ที่หมดกิเลสแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ และคำว่า อนุปาทิเสสนบุคคลหรือผู้ไม่มีเชื้อเหลือ นั้น หมายถึงพระอรหันต์เป็น ๆ เท่านั้น

คำว่าเชื้อหรืออุปาทินี้ทั้งในพระบาลีและอรรถกถา ท่านหมายถึงสิ่งที่ เป็นเชื้อให้เกิดสิ่งอื่น เช่น เชื้อเพลิง ทำให้เกิดเพลิง เชื้อกิเลส ทำให้เกิดทุกข์ จึงมิได้หมายถึงสิ่งที่ เป็นผลหรือเป็นซาก สุกท้ายที่เหลือท่านมีหลักว่า เชื้อต้องหมกไปก่อน ผลหรือซากจะหมกไปทีหลังดังนั้นพระอรหันต์ ผู้หมดกิเลสแล้ว จะเรียกว่ายังมีเชื้อเหลืออะไม่ได้ คำว่า อุปาทิ หรือเชื้อจึงหมายถึงกิเลสโดยตรง

เมื่อคำว่าอุปาทิ หมายถึงกิเลส บุคคลผู้บรรลूसอุปาทิเสสนิพพานก็หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นต้น ๆ ที่ต่ำกว่าพระอรหันต์ คือพระโสดาบัน พระสกิทาคามีและพระอนาคามี ส่วนบุคคลผู้บรรลออนุปาทิเสสนิพพานก็หมายถึงพระอรหันต์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๘ ก : ๘๒ - ๘๔)

ฝ่ายที่ยังยืนยันแบบที่สอนกันอยู่ตามพระอรรถกถาจารย์กล่าวก็คือ ฝ่ายผู้นิยมภิกขธรรม และโจมตีพุทธทาสภิกขุว่า การอธิบายนิพพานง่าย ๆ ขึ้น ๆ อย่างพุทธทาสนั้นย่อมนำให้การตรัสรู้ของพระพุทธองค์นั้นไร้ความหมายอย่างสิ้นเชิง และอ้างคำตรัสของพระพุทธเจ้าว่า "สภาวะธรรมชาติทิพย์หนึ่ง ที่เข้าถึงได้มีอยู่โดยเฉพาะไม่เกี่ยวกับสังขตธรรมไม่มีความหมายและก้าวล่วงจากขั้น ๕ เสียได้

ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นธรรมที่ประเสริฐสุด ธรรมนั้นเรียกว่า "นิพพาน" (พระอนันต์ ชยানันโท ๒๕๒๒ : ๔๖)

ในพระอภิธรรมกล่าวไว้ว่า นิพพานนั้นโดยสภาวะมีอยู่อย่างเดียวโดยปริยาย มี ๒ คือ สอุปปีเสสนิพพาน กับ อรูปาทิเสสนิพพาน และโดยอาการมี ๓ คือ สุตยตานิพพานธาตุ อนิมิตตนิพพานธาตุและอัปปนิหิตนิพพานธาตุ

สำหรับนิพพานโดยปริยายก็อธิบายเหมือนพระอรรถกถาจารย์ดังกล่าวแล้ว ส่วนสัญญาธรรมิโกะ ก็หมายถึง สภาพนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย อนิมิตตนิพพานหมายถึงสภาพนั้นไม่มีนิมิตเครื่องหมายรูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะอย่างใดเลยและอัปปนิหิตนิพพาน หมายถึง สภาพนั้นไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลกะ และไม่มีคันหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น (กิตติวุฒโฒภิกขุ ๒๕๑๒ . ๔๔๒ - ๔๔๓)

ผู้คนคว้ามองเห็นว่า ถ้ายังจำแนกพระนิพพานออกไปมากก็ยิ่งผิดไปมากและยังมีความเห็นไม่ตรงกันมากขึ้น จึงควรมุ่งที่สภาวะพระนิพพานอันมีอย่างเดียวซึ่งอธิบายโดยให้ความหมายและลักษณะให้ใกล้เคียงกับภาวะที่เข้าถึงให้มากที่สุด ควรสรุปว่า นิพพานคือ สภาวะที่ว่าง สงบ แห่งจิต เพราะปราศจากกิเลส ตัณหา อุปาทานและความทุกข์ทั้งปวง

หมวดที่เป็นข้อธรรมโดยตรงในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนมีอีกมาก แต่เลือกมาเฉพาะหลักที่สำคัญ ๆ และเด่น ๆ หลักธรรมทุกเรื่องล้วนแล้วแต่มีความสัมพันธ์กันและเป็นไปเพื่อความดับทุกข์ทั้งสิ้น เรื่องสัญญาตาเป็นเรื่องของความว่างจากกิเลส ความว่างจากกิเลสย่อมเป็นอภิธรรมคือธรรมอันยิ่ง ธรรมอันยิ่งนั้นคือนิพพาน นิพพาน สัญญาตา มีความหมายตรงกับนิโรธ ในอริยสัจ ๔ ตรงกับกรรมเหนือกรรมในเรื่อง กรรมกับวิบากสงสาร และตรงกับความดับทุกข์ในปัจจุสมุปปาท สายดับ แม้พุทธศาสนิกชนจะนิยมพูดว่า ให้อภัยทุกข์ที่ตัวกู - ของกู หรือความไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวกู - ของกู ก็ล้วนมุ่งตรงไปที่ความดับทุกข์ เช่นกัน จึงเห็นได้ว่า ธรรมแท้นั้นมีหนึ่ง คือ ความดับทุกข์ หรือนิพพาน

๒. หมวดกรรมประยุกต์เพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล

การที่มีศาสนาขึ้นมาก็เพื่อประโยชน์แก่มนุษยชาติ แต่สังคมและโลก เพื่อให้ทุกคนนี้ได้รับการบรรเทาทุกข์ อยู่ด้วยความสงบสุข ไม่เบียดเบียนกัน ช่วยกันเสริมสร้างความเจริญให้แก่มนุษย์เอง การที่โลกจะดำรงอยู่หรือก้าวหน้าไปได้ก็ด้วยการ เริ่มปฏิบัติกรรมของปัจเจกบุคคลก่อน เมื่อคนเป็นจำนวนมากหรือทั้งหมดปฏิบัติกรรมแล้ว สังคมส่วนรวมก็ย่อมได้รับผลดีตอบแทนคือ สันติภาพ

การปฏิบัติกรรมของปัจเจกชนคือการนำหลักกรรมหรือข้อธรรมะโดยตรงมาปฏิบัติกันเอง ไม่ว่าจะเป็นโลกียกรรมหรือโลกุตระกรรมย่อมได้ทั้งสิ้น แต่ธรรมะสำหรับปัจเจกบุคคลสามารถปฏิบัติได้จนถึงโลกุตระธรรมสูงสุด ธรรมะสำหรับสังคมทั่วไปนั้นส่วนมากยึดโลกียกรรม เพราะเป็นการยากที่จะให้คนส่วนมากมาปฏิบัติโลกุตระกรรม ยากเหมือนกับ "ปลูกดอกบัวในทะเลทราย" แต่ถ้าทำได้แล้ว โลกนั้นก็จะเป็นโลกของพระศรีอาริย์

ธรรมะประยุกต์สำหรับประโยชน์แห่งปัจเจกบุคคลมุ่งที่การปฏิบัติกรรมเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะตน ซึ่งชลธีรา กลัคอยู่ เคยกล่าวไว้ว่า (ชลธีรา กลัคอยู่ ๒๕๑๔ : ๓ - ๔)

คำบรรยายของท่านพุทธทาส ส่วนหนึ่งเป็นไปเพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล ท่านมุ่งที่จะเน้นว่าทุกคนสามารถปฏิบัติกรรมได้จนบรรลุเป้าหมาย ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ จะเป็นปราชญ์หรือตาสีตาสา และท่านแสดงทัศนคติว่า การบรรลุธรรมนั้นอาจบรรลุได้โดยฉับพลันทันที และเห็นธรรมได้หลายครั้ง หลายข้อในวาระโอกาสต่าง ๆ กัน (คล้ายกับคติของนิกายเซ็น) ในหนังสือชื่อ เคล็ดลับสู่อิสระท่านกล่าวว่า "ปรมัตถของชาวไร่ชาวนา" เป็นสิ่งที่มิขั้นได้โดย มิอุบายเช่นไขอุบายที่เป็น "ปริศนา" ซึ่งอ้างว่าใช้กันมาแต่โบราณแล้ว มีทั้งแต่ระคัมภายไปจนถึงระคัมภายก ท่านพุทธทาสเองก็ได้พยายามคิดอุบายไว้ใช้ในสวนโมกข์ เช่น "ตายเสียก่อนตาย" ถ้าค่อย ๆ นึกไปเรื่อย ๆ ก็จะบรรลุอมรรณได้ หรือปริศนากรรมของโบราณก็มี เช่น "ความงามนั้นอยู่ที่ซากผี" ความคืออยู่ที่ละ พระนั้นอยู่ที่จริง นิพพานอยู่ที่ตายเสียก่อนตาย" นอกจากนี้ท่านยังได้เสนอปริศนาใหม่ ๆ ที่ประยุกต์ให้กับโลกวิทยาศาสตร์ด้วย เช่น "จุดเป็นสูงสุดนั้นมันอยู่ที่กลางเตาหลอม" เพราะตามหลักพุทธศาสนามีว่า "เป็นที่สูงนั้นก็มีความคืบของความร้อนที่สุด" และอาจอธิบายต่อไปได้ว่า

คือนิพพาน เพราะนิพพานคือความดับของความร้อนที่สุดในวัฏสงสาร เป็นต้น นอกจากจะใช้
ปริศนาธรรมที่อาจใช้อธิบายประเภทที่ ๒ คือ "มุตตรา" (หรือธรรมา) ซึ่งท่านอธิบายว่า คือ
คำที่ใช้ทวารบาลให้หาคนพูดที่เหมาะสมที่สุดที่ตรงกับอุปนิสัยใจคอของคนที่ลุกขึ้นมาใช้เป็นมัต
สำหรับทวารบาลให้แตกกระจัดกระจายไป เช่น "ไอ้บ้า ไอ้บ้า มาอีกแล้วโว้ย" "ออกไป
ออกไป" "ก็ไม่ได้เกิดมาเพื่อความทุกข์นี้โว้ย" อธิบายประเภทสุดท้ายที่ท่านเสนอ คือ "ให้ใช้
สติระลึกอยู่ในสิ่งที่ได้ผ่านมา" หมายความว่าทบทวนไตร่ตรองพิจารณาเรื่องราวต่าง ๆ ด้วย
ความรู้เท่าว่า "ไม่มีอะไรที่มันน่าเอา น่าเป็น" หมายความว่ามิได้ยึดมั่น ถือมั่น เพราะทุกสิ่ง
เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง ทั้งหมดที่ท่านสรุปว่าเป็น ปริศนาธรรมที่ไม่เกี่ยวกับ
ปริยัติ คือ เป็นสิ่งที่คนธรรมดาสามัญทุกคนสามารถปฏิบัติธรรมขั้นปริศนาคำนี้จนบรรลุได้ ไม่ต้อง
เรียนธรรมจนจบพระไตรปิฎกถึงแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ก็ย่อมบรรลุได้ และอาจบรรลุได้เร็ว
กว่าผู้เรียนมากมายแบบนั้น แต่ "เอาตัวไม่รอด" ด้วยซ้ำไป

จะเห็นว่า ชลชีรา กลักรู้ วิเคราะห์ธรรมประยุกต์เพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคลส่วนหนึ่ง
จากหนังสือ "เคล็ดสู่อิสระ" ซึ่งพุทธทาสภิกขุเสนอธรรมปฏิบัติเพื่อปัจเจกบุคคลไว้ ๓ วิธี คือ การใช้
ปริศนาธรรม มุตตรา และการมีสติ ความจริงธรรมประยุกต์ก็คือการปฏิบัติธรรมหรือการนำหลักธรรม
มาใช้ วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุส่วนใหญ่เป็นธรรมประยุกต์ เพื่อปัจเจกบุคคลปฏิบัติเพื่อประโยชน์
ตนและผู้อื่น ท่านพุทธทาสท่านกล่าวไว้ว่า การสอนธรรมะต้องใช้ธรรมะให้เหมาะกับบุคคล เหมาะแก่
กาละ เทศะ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำมาแล้ว (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

เพราะฉะนั้นหนังสือเล่มใดเหมาะกับใคร ใครชอบธรรมะข้อใดก็ย่อมเลือกปฏิบัติแล้วค่อยขยาย
ความรู้ออกไป แต่ที่สำคัญคือต้องเน้นการปฏิบัติอย่างมีสติขบคิด ปัญหาต่าง ๆ และมีสมาธิ พุทฺธง่าย ๆ ว่า
ธรรมประยุกต์เพื่อประโยชน์ของ ปัจเจกบุคคลคือธรรมปฏิบัติซึ่งเล็งไปที่ อริยมรรค ไม่ว่า จะอยู่ในรูปแบบ
ใดก็ตาม หรือจะเป็นการนำธรรมะข้อใดข้อหนึ่งไปใช้เพื่อประโยชน์ตนในทางที่ถูกต้องก็ย่อมได้ ดังจะ
ได้แยกกล่าวถึง ธรรมประยุกต์เพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล ต่อไป

๒.๑ ไตรสิกขา

การที่เราจะละกิเลสตัณหา อุปาทาน อันเป็นเหตุแห่งความทุกข์เสียได้ต้องอาศัยมรรค ๘ หรือ ไตรสิกขา ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติศัสตราเหตุแห่งทุกข์ได้ ความทุกข์ก็ย่อมดับ ไตรสิกขาเป็นอีกชื่อหนึ่งของมรรค ๘ มี ๓ อย่าง คือ ศีล สมาธิ ปัญญา พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ดังนี้ (พุทธทาสภิกขุ ๒๔๔๔ ก.: ๖๔ - ๖๕)

ข้อปฏิบัติ ๓ ชั้น ที่เรียกว่า ไตรสิกขาหรือสิกขา ๓ อย่างนั้นชั้นแรกที่สุดเรียกว่า ศีล หมายถึง การประพฤติดี ประพฤติถูกต้องตามหลักทั่ว ๆ ไป ที่มีหลักอยู่ว่า ไม่เป็นการทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน ไม่ทำให้ตนเดือดร้อน ในการที่เกี่ยวข้องกันอยู่ในสังคมมนุษย์ หรือ เกี่ยวข้องกันภายในครอบครัว หรือแม้แต่ที่สุดแต่ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งของเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ที่เป็นของจำเป็นแก่ชีวิต ซึ่งทั้งหมดนั้น เราจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง ในลักษณะที่จะไม่เกิดโทษ หรือเกิดอันตรายขึ้นจากสิ่งเหล่านี้ ข้อปฏิบัติเหล่านี้ ในชั้นนี้เรียกว่าศีล ถ้าเรียกเต็มทีก็เรียกว่า ศีลสิกขา แปลว่าสิ่งที่ควรศึกษา หรือควรอบรม ที่เป็นขั้นศีล แม้จะมีจำแนกไว้เป็นศีลห้า ศีลแปด ศีลสิบหรือศีล ๒๒๗ และอื่น ๆ อีกเป็นอันมากก็ตาม แต่รวมใจความแล้ว ก็อยู่ตรงที่เป็นการปฏิบัติเพื่อความปกติสงบ เรียบร้อย ปราศจากโทษอันตราย ๆ ที่เป็นไปทางกาย ทางวาจา ทั้งที่เกี่ยวกับสังคมหรือส่วนตัว หรือสิ่งของต่าง ๆ ที่จำเป็นแก่การเป็นอยู่ทั้งที่กล่าวมานี้ทั้งหมด รายละเอียดเรื่องศีลนั้น จะหาศึกษาได้จากคำพระ คำรา อันว่าด้วยเรื่องนั้นโดยเฉพาะเป็นราย ๆ ไป

สิกขาชั้นที่ ๒ ที่สูงขึ้นไปอีกเรียกว่าสมาธิ ข้อนี้ ได้แก่การที่ผู้ปฏิบัติสามารถบังคับจิตใจของตัวเองไว้ได้ในสภาพที่จะใช้ให้เป็นประโยชน์มากที่สุดตามที่ตนต้องการ ขอให้นักศึกษาทั้งหลาย ตั้งข้อสังเกตความหมายของคำว่า สมาธิ ไว้ให้ถูกต้อง โดยมากท่านทั้งหลายย่อมจะได้ยิน ได้ฟังมาแต่ก่อน ว่าสมาธินั้นคือความตั้งใจมั่นแน่วแน่ ถึงกับว่าผู้นั้นแน่วแน่เหมือนกับท่อนไม้ หรือคนตายไปเลย อย่างนั้นเสียโดยมาก หรือที่ถืกว่านั้นก็มักจะกล่าวกันแต่เพียงว่า เป็นจิตที่สงบ เป็นจิตที่บริสุทธิ์ แต่ลักษณะเพียง ๒ อย่างนั้น ยังไม่ให้ความหมายอันแท้จริงของสิ่งที่เราเรียกว่า สมาธิ โดยสมบูรณ์ เพราะยังมีอีกคำหนึ่ง...คำว่าสมาธิแปลว่าจิตตั้งมั่น ก็จริง แต่ต้องหมายถึงตั้งมั่นในลักษณะที่พร้อมที่จะปฏิบัติงาน ไม่ใช่ตั้งมั่นในลักษณะที่ไม่ปฏิบัติ

งานใดๆ คือ สงบนิ่งเย็นอยู่เฉย ๆ เพราะมีความเข้าใจในบางสิ่งบางอย่างในเรื่องนี้มาตั้งแต่แรก ๆ แล้วก็เลยยึดถือกันเสียอย่างนั้น

อีกประการหนึ่ง ที่ทำให้เกิดความสับสนกันขึ้น หรือพอใจในทางที่จะยึดถือความหมายเป็นความสงบเย็น...คือเมื่อจิตเป็นสมาธิสงบเย็น ไม่มีอะไรรบกวนแล้ว ในขณะนั้นย่อมรู้สึกเป็นความสุขอย่างยิ่ง ที่นี้คนก็เกิดชอบความสุข พอใจความสุขชนิดนั้นเลยรักการสมาธิในทางที่จะเป็นเช่นนั้น ไม่ได้พอใจสมาธิในลักษณะที่จะปรับปรุงจิตให้เหมาะสมที่จะทำการพิจารณาหรือค้นคว้าสืบไปเพราะเหตุนี้เอง นักสมาธิส่วนใหญ่จึงตกอยู่ภายใต้อำนาจของความสุขอันเกิดจากความสงบของจิต แล้วก็หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ไม่สามารถทำสมาธิของตนให้สูงขึ้น จนถึงกับเป็นพื้นฐานหรือ มาตรฐานของการเจริญปัญญา อันจะทำให้เข้าถึงพระนิพพานได้ มีหน้าซำยังจะพักอยู่ในลักษณะของความหลง คือหลงเอารสแห่งความสุขที่เกิดจากสมาธินั้นเป็นพระนิพพานไปเสียตั้งแต่ขั้นนี้ก็มี แล้วก็เลยติดตัวถอนตัวออกจากความพอใจ ไม่ได้ ทำให้เกิดความไม่ก้าวหน้าไปจนถึงปัญญานิคที่จะคัดค้านหาหรืออุปาทานได้ ฉะนั้นเราควรเข้าใจคำว่าสมาธิ กันให้ถูกต้อง สิ่งที่เราเรียกว่าสมาธินี้ ท่านเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "จิตตสิกขา" ...

ส่วนสิกขาขั้นที่ ๓ นั้น เรียกว่า ปัญญาสิกขา สิกขานี้หมายถึงการฝึกฝนอบรม ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอันถูกต้องและสมบูรณ์ถึงที่สุด ในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริง ความหมายเรื่องนี้สำคัญอยู่ตรงที่คำว่า "ตามความจริง" หรือตามที่พระบาลีว่า ยถาภูตัง แปลว่า ตามที่มันเป็นจริง คนเราตามปกติไม่สามารถรู้อะไร ๆ ให้ถูกต้องตามที่เป็นจริง คือมักถูกต้องแต่ตามที่เราเข้าใจเอาเอง หรือสมมุติกันโดยมาก มันจึงไม่ใช่ตามที่เป็นจริง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไม่สมบูรณ์ด้วยเหตุนี้ ทางพุทธศาสนา จึงมีระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่า ปัญญาสิกขา อีกส่วนหนึ่ง เป็นส่วนสุดท้าย สำหรับจะได้ฝึกฝนอบรมให้เกิดความเข้าใจและความเห็นแล้ว ในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริงโดยสมบูรณ์...คำว่า "ความเข้าใจ" กับคำว่า "ความเห็นแจ้ง" นั้นในทางธรรมแล้ว ไม่อาจจะเป็นอันเดียวกันได้ ความเข้าใจนั้นต้องอาศัยอยู่บนการคิดการคำนวณไปตามหลักของคณิตศาสตร์บ้าง ของตรรกศาสตร์บ้าง หรือตามวิธีของปรัชญา คือการอนุมานเอาตามเหตุผลต่าง ๆ บ้าง นี้เรียกว่าเป็น "ความเข้าใจ" ส่วน "ความเห็นแจ้ง" นั้นต้องเป็นสิ่งที่เราได้สัมผัสมาแล้ว ด้วยการผ่านสิ่งนั้น ๆ มาแล้วด้วยตนเอง หรือว่าด้วยการ

ข่มจิตใจให้เกี่ยวเนื่องอยู่กับสิ่งนั้น ด้วยการพิจารณา จนเกิดเป็นความรู้สึกในใจขึ้นมาจริง ๆ ในลักษณะที่จะเบื่อหน่ายหรือไม่หลงใหลในสิ่งนั้น ๆ ...คำว่าปัญญาลึกซึ้งตามหลักของพุทธศาสนาจริง ๆ นั้นจึงไม่ได้หมายถึงปัญญาที่เป็นไปตามอำนาจของเหตุผล ต้องเป็นการรู้แจ้งด้วยใจจริง ด้วยการผ่านสิ่งนั้น ๆ ไปแล้ว ... เราจึงเรียกว่าเป็นการเห็นแจ้งหรือเป็น "ปัญญา"

พุทธศาสนิกชนอธิบายถึงหลักของพุทธศาสนาว่า ใจความสำคัญอยู่ที่ว่าอะไร เป็นอะไรตามที่เป็นอย่างจริง แล้วอนกิเลสตัณหาออกเสียได้ เพราะการรู้นั้นทำให้เห็นว่าศีลสิกขาเป็นเพียงสิกขาเบื้องต้นที่จะทำให้ผู้นั้นในสังคมได้อย่างเป็นสุข ศีลปฏิบัติที่ดีที่สุดเรียกว่า "ศีลชนิดที่เป็นที่พอใจของพระอรหันต์" และนั่นเป็นหนทางเจริญสมาธิทางหนึ่งซึ่งเป็นที่พอใจของพระอรหันต์

ต่อจากสมาธิคือการสามารถควบคุมจิต ก็เป็นเรื่องของการคุมกาย วาจาให้ปกติ แต่สมาธิเป็นเรื่องของการควบคุมจิตมิให้เศร้าหมอง ไม่ฟุ้งซ่าน สามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนได้ ผู้มีกอบรมจิตใจได้ถึงที่สุดจะเป็นผู้มีชื่อว่าเป็นผู้ที่มี สมาธิจิต เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วก็ย่อมจะมองเห็นสิ่งทั้งหลายได้ตามที่เป็นจริง ตามปกติเมื่อคนเรายังมีปัญหาฝังใจอยู่ก็อยากจะสะสางปัญหาโดยหาคำตอบให้ได้ ซึ่งทั้งนี้ต้องอาศัยศีล สมาธิและปัญญา ถ้าผู้ใดเจริญสมาธิถึงขั้นที่เรียกว่า กัมมณีย์ พร้อมทั้งจะปฏิบัติงานทางจิตแล้ว ปัญหาต่าง ๆ ที่สะสมอยู่ใต้น้ำนั้นจะปรากฏคำตอบขึ้น การพิจารณาปัญหาคือกำลังของสมาธิ เรียกว่า ปัญญาลึกซึ้ง

ปัญหาสำคัญของผู้ปฏิบัติธรรมคือปัญหาที่ว่าความทุกข์คืออะไร อะไรคือเหตุแห่งทุกข์ ความไม่มีทุกข์คืออะไร วิธีดำเนินถึงความไม่มีทุกข์คืออะไร ความจริงควรจะรู้ว่าทุกข์มาจากอุปาทานซึ่งมาจากตัณหา ลักษณะของการรู้เหล่านี้รู้ได้โดยจิตที่เป็นสมาธิ

บางขณะจิตของเรามีลักษณะที่เรียกว่า ไม่สว่างที่ ซึ่งขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อม เราสามารถคิดสะสางปัญหาอะไรก็ได้ นั่นเป็นผลของความมีสมาธิ เมื่อกายใจโลดโผนไปรุ่งขึ้น สงบคือเป็นสมาธิ คำตอบของปัญหาย่อมเกิดขึ้นโดยง่าย

หลักของพุทธศาสนาแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสมาธิกับปัญญาไว้ว่า ต้องมีสมาธิจึงจะมีปัญญา และต้องมีปัญญาจึงจะมีสมาธิ เพราะการมีสมาธิเป็นเรื่องของปัญญาคือต้องมีความรู้ความเข้าใจในลักษณะอาการต่าง ๆ ของจิตว่าจะบังคับได้อย่างไร ในมรรค ๘ นั้นพระพุทธเจ้ายกเอาสัมมาทิฐิไว้เป็นองค์แรก สัมมาทิฐิหมายถึงปัญญาที่รู้ว่าอะไร เป็นอะไรตามที่เป็นอย่างจริง รู้ว่าอะไรก็ไม่ดี คนมีปัญญาจึงจะสามารถทำ

สมาธิได้ เมื่อมีสมาธิมากขึ้นปัญญาก็มากขึ้น ทั้งสมถะและปัญญาจึงต่างเป็นปัจจัยส่งเสริมซึ่งกันและกัน เรียกว่า อัญญปัญญาปัจจัย

ลักษณะของผู้มีปัญญาคือผู้มีความเห็นแจ้งไม่หลงรักและยึดมั่นในสิ่งใด ภายนอกจะเป็นอย่างไร ก็เป็นไปตามเหตุตามผล แต่ภายในจิตใจนั้นเป็นอิสระไม่เป็นทาสของสิ่งใด เรียกว่า วิมุตติ คือหลุดจากการเป็นทาสของสิ่งทั้งปวง ทั้งสิ่งที่รัก ที่เกลียดและสิ่งที่หลง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า "ปัญญาเปรียบสุชนิตี แปลว่า คนเราบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา"

เมื่อว่ากันโดยการปฏิบัติแล้ว พระพุทธศาสนามีการปฏิบัติ ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อตัดอุปาทาน ถ้าว่กันโดยหลักธรรมากกล่าวได้ว่า นี่คือการที่จะทำให้เรารู้ว่าอะไรเป็นอะไร (พุทธทาสภิกขุ ๒๔๔๕ ก : ๓๐ - ๔๒)

๒.๒ การปฏิบัติสมาธิวิปัสสนา

การปฏิบัติสมาธิวิปัสสนานั้นพุทธทาสภิกขุกล่าวว่ามี ๒ แบบ คือ สมาธิและวิปัสสนา ตามวิธีธรรมชาติ กับสมาธิและวิปัสสนาตามหลักวิชาในรูปเทคนิค

๒.๒.๑ สมาธิและวิปัสสนาตามวิธีธรรมชาติ

การปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนาแบบนี้ชาวพุทธโดยทั่วไปอาจจะไม่เคยได้ยิน หรือหากได้ยินก็ไม่ศรัทธา ความจริงผู้คนที่เห็นว่าเป็นไปได้ เพราะธรรมะมีอยู่แล้วในธรรมชาติหากเราอยู่ในภาวะแวดล้อมที่เหมาะสมก็ย่อมมีสมาธิวิปัสสนาและสัมพันธ์กับธรรมะในธรรมชาติได้

พุทธทาสภิกขุให้แนวในการทำให้รู้แจ้งตามวิธีธรรมชาติไว้ดังนี้

ปิติและปราโมช	ความอิ่มใจในธรรม
ปัสสัทธิ	ความระงับแห่งจิต
สมาธิ	จิตพร้อมที่จะพิจารณา
ยถาภูตญาณทัสสนะ	รู้ตามที่เป็นจริง
นิพพิทา	จิตหน่าย
วิรอาคะ	จิตคลายออก
วิมุตติ	จิตหลุด

วิสุทธิ	ความบริสุทธิ์
สันติ	ความสงบเย็น
นิพพาน	ความไม่มีทุกข์

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ปกใน)

สมาธิและวิปัสสนาตามวิธีธรรมชาตินั้น ท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้พอสรุปได้ว่า การที่จะมีสมาธิได้นั้นมิได้มีเฉพาะการทำตามแบบหรือตามเทคนิคต่าง ๆ โดยตรงเพียงทางเดียว สมาธิอาจจะมีได้โดยวิธีธรรมชาตินี้และมีผลอย่างเดียวกันคือ เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วนำไปใช้พิจารณาสิ่งใดก็เป็นไปโดยง่าย

สมาธิที่เกิดตามธรรมชาติมักจะพอเหมาะแก่กำลังของปัญญา ส่วนสมาธิที่เกิดจากการนำเพื่อบุคคลแบบเทคนิคโดยเฉพาะนั้นเป็นสมาธิที่ยากเกินไปและอาจทำให้หลงคิดได้ เพราะขณะทำสมาธิอาจจะมีความสุขอย่างหนึ่งเกิดขึ้นและจะคิดว่าเป็นมรรคผลนิพพานไปแล้ว สมาธิตามธรรมชาติจึงไม่ต่างจากสมาธิตามแบบเทคนิคมากนักหากรู้จักบังคับประคองทำให้เกิดขึ้นด้วยดี

มีการเล่าเรื่องการบรรลุมรรคผลตามวิธีธรรมชาตินี้ไว้ในพระไตรปิฎกเฉพาะที่เกิดเฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าไว้ว่า มีใช้การโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ พระยสะ หรือ ขณฺธิล ๑๐๐๐ รูป ให้บรรลุอรหัตต์ พระพุทธเจ้าใช้ อนุปฺพุทฺธิกา อนันตลักขณสูตร และอาหิตตปริยายสูตรเท่านั้น มิได้ทรงแนะนำให้ทำสมาธิตามแบบเทคนิค แต่เป็นสมาธิที่เห็นแจ้งตามวิธีธรรมชาตินี้

ในสมาธิตามวิธีธรรมชาตินี้ลำดับความรู้สึกละต่าง ๆ ภายในใจดังนี้

ลำดับแรกจะเกิดปราโมทย์และปีติ ซึ่งหมายถึงความชุ่มชื่นใจหรืออิ่มใจในทางธรรม เช่น ในคุณความดีที่เราทำมาเกี่ยวกับ ทาน ศีล หรือ สมาธิ ปราโมทย์และปีติอาจเกิดขึ้นได้เมื่อเราไม่นั่งเล่นในที่สกปรกในสิ่งแวดล้อมที่ดี

ลำดับที่ ๒ ปัสสัทธิ เป็นสิ่งที่เกิดต่อจากปีติปราโมทย์ ปัสสัทธิคือปลงว่า ระงับ ตามปกติจิตของคนเราจะเกิดความระงับไม่ได้เพราะคิดวุ่นวาย แต่ปีติปราโมทย์ในธรรมมีอำนาจทำให้เกิดปัสสัทธิได้

ลำดับที่ ๓ สมาธิ เมื่อจิตมีความระงับแล้วย่อมเกิดสมาธิ คือจิตอยู่ในภาวะ กัมมณียะ คือ เหมาะแก่การงานทางจิต สมาธิที่แท้จริงในการปฏิบัติธรรมเพื่อตัดกิเลส มีจิตสงบเหมาะสมที่จะรู้ เพราะผ่องใสที่สุด เยือกเย็นที่สุด สงบระงับที่สุด

ลำดับที่ ๔ ยถาภูตญาณทัสสนะ คือความรู้ความเห็นตามที่เป็นจริงต่อโลก (เบญจขันธ์) ทั้งหมด หรือตอบปัญหาต่าง ๆ ที่เราต้องการรู้ทำนองเดียวกับที่มีผู้รู้แจ้ง ณ ที่นั่ง พัง เนพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า

ลำดับที่ ๕ นิพพิทา "เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ" เห็นจริงว่าไม่มีอะไรที่"เขา" น่าเป็นอย่างนี้แล้ว ก็จะเกิดความเบื่อหน่ายตามมา นั่นคือเกิด นิพพิทา เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ เกิดขึ้นเห็นสิ่งทั้งปวงว่างเปล่าจากตัวตน เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วก็จะเกิดความเบื่อหน่ายขึ้น

ลำดับที่ ๖ วิภคะ เมื่อเกิดนิพพิทาแล้วก็จะเกิดวิภคะ ซึ่งแปลว่าความจางออกหรือคลายออก เกิดขึ้นตามมา ความยึดถือจะจางออกคลายออกจากโลกและจากสิ่งทั้งปวง ระยะนี้เป็นระยะสำคัญที่สุดของการหลุดพ้น

ลำดับที่ ๗ วิมุตติ เมื่อมีการคลายออกจางออกแล้วก็ย่อมถึงความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง นั่นคือเกิดวิมุตติขึ้นแล้ว

ลำดับที่ ๘ บริสุทธี หลังจากเกิดการหลุดพ้นแล้วก็จะหลุดจากความเป็นทาสของโลกถึงความวิสุทธีคือไม่เศร้าหมองเพราะเป็นทาสของโลก

ลำดับที่ ๙ สันติ เมื่อมีความบริสุทธีอย่างแท้จริงแล้ว ก็จะเกิดสันติคือความสงบอันแท้จริง เป็นความสงบเย็นจากความวุ่นวายจากการรบกวน หรือการต่อสู้กับกิเลสต่าง ๆ สรุปว่า สันติคือความสงบระงับดับเย็นของสิ่งทั้งปวง

ลำดับที่ ๑๐ นิพพาน ความหมายตามตัวว่าไม่มีเครื่องทิ่มแทง หรือไม่มีมีการไป คือดับสนิทไม่มีเหลือ รวมความแล้วก็หมายถึง ภาวะที่ปราศจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง

สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติเป็นวิธีที่ทำให้บุคคลบรรลุมรรคผลเฉพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้า เป็นวิธีที่เหมาะสมสำหรับบุคคลทุกระดับชั้น

๒.๒.๒ สมาธิและวิปัสสนา ตามหลักวิชาในรูปเทคนิค สมาธิและวิปัสสนาแบบนี้ มีลำดับขั้นดังนี้

๑. สีสวิสุทธี ความหมกจกแห่งสี
๒. จิตตวิสุทธี ความหมกจกแห่งจิต
๓. ฌานวิสุทธี ความหมกจกแห่งจิต

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมกจกแห่งความรู้เป็นเครื่องข้ามความสงสัย
๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมกจกแห่งความรู้เห็นว่าทางหรือมีไช้ทาง
๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมกจกแห่งความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติ
 - (๑) อุทฺธยพฺพยานุปัสสนาญาณ เห็นความเกิดและสลาย
 - (๒) ภังคานุปัสสนาญาณ เห็นความดับสลายในส่วนเดียว
 - (๓) กฺขณฺณุปัสสนาญาณ เห็นเต็มไปด้วยความน่ากลัว
 - (๔) อาทีนฺวานุปัสสนาญาณ เห็นเต็มไปด้วยโทษ
 - (๕) นิพพิทานุปัสสนาญาณ เห็นเต็มไปด้วยความน่าเบื่อหน่าย
 - (๖) มุจจิตุกัมมตาญาณ ญาณเป็นความใคร่ที่จะพ้นอย่างแรงกล้า
 - (๗) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณหาทางพ้น
 - (๘) สังขารุเบกขาญาณ ญาณเป็นเครื่องวางเฉย
 - (๙) สัจจานุโลมิกญาณ ญาณควรแก่การรู้หรือวิจัย

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมกจกแห่งญาณทัสสนะ ประกอบด้วย อริยมรรคและอริยผล

ส่วนสมาธิและวิปัสสนาแบบเทคนิคนั้น พุทธินาสกิกฐได้บรรยายไว้ว่า

ระเบียบวิธีปฏิบัติเพื่อทำให้เกิดญาณทัสสนะ นั้นพระอรธธจารย์เรียกว่า "วิปัสสนาธุระ" คู่กับ "คันถธุระ" ซึ่งเป็นเรื่องเรียนรู้เกี่ยวกับคัมภีร์โดยตรง ส่วนวิปัสสนาเป็นการเรียนภายใน อบรมจิตโดยตรงจนเห็นแจ้ง เกี่ยวกับเรื่องวิปัสสนาอาจมีความพันเผื่ออยู่บางอย่าง เช่น บางกรณีไปแยกการทำงานของจิตออกเป็น ๒ ประเภท เกิดขาคออกจากกัน ทำให้เกิดสมาธิเรียกว่า กัมมตภาวนาประเภทหนึ่ง และเพื่อให้เกกปัญญาที่เรียกว่าวิปัสสนาภาวนาอีกประเภทหนึ่ง ทำให้วิปัสสนาดคบเข้ามาเหลือแต่เพียงเรื่องของปัญญา แต่คถามจริงแล้ววิปัสสนาธุระนั้นกินความทั้ง กมตภาวนาและวิปัสสนาภาวนา คือมีทั้งสมาธิและปัญญา และยังรวมเอาเกิลเข้ามาเป็นฐานของสมาธิด้วย เปรียบเหมือนการคักต้นไม้(กิเลส) ต้องยืนอยู่บนพื้นดิน (ศีล) แล้วคัก (สมาธิ) โคยไ้ขวาน (ปัญญา) คักไม้ (กิเลส) จึงจะขาคได้

คากล่าวแบบนี้มีหลักฐาน เช่น ในบาลี มัชฌิมนิกาย มีการกล่าวถึงคามบวิสุทธิของการปฏิบัติเป็นชั้น ๆ จนครบ ๗ ชั้น คือเริ่มด้วยสีลวิสุทธิ แล้วก็จิตตวิสุทธิ ฃิณฺณวิสุทธิ กังขาจิตตวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นที่สุด

ที่กล่าวมาเป็นลำดับของสมาธิและวิปัสสนาตามหลักวิชามี คือ สมาธิ เป็นรากฐาน มีสิ่งทั้งปวง (ภพ ๓ ชั้น ๕) เป็นที่กำหนดสำหรับเจริญวิปัสสนา ลักษณะแห่งตัววิปัสสนา หรือความเห็นแจ้งนั้นคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อรู้แจ้งแล้วก็กำจัดกิเลสให้สูญสิ้นไปเป็นความสะอาด สว่าง สงบ นับว่าเป็นขั้นสูงสุดของการปฏิบัติธรรม (พุทธทาสภิกขุ ๒๔๔๔ ก. : ๑๓๗ - ๑๖๑)

๒.๓ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติ การปรากฏของสติ การใช้สติหรือวิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลถึงที่สุด ดังพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรที่ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายเพื่อข้ามพ้นความโศกและปริเทวะ เพื่อความอสังกแห่งทุกข์และโสมมัส เพื่อบรรลุลोकุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี่คือสติปัฏฐาน ๔" (พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับหลวง ๒๕๑๔)

พระศรีวิสุทธิโมลีกล่าวว่า การเจริญสติปัฏฐานนี้เป็นวิธีปฏิบัติที่นิยมกันมากและยกย่องกันสูง เพราะถือว่าพร้อมทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัวผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมณะจนได้มาก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุด หรืออาจสมาธิเพียงขั้นต้น ๆ เท่าที่จำเป็นมาประกอบการเจริญวิปัสสนาฝ่ายเดียวตามแนวสติปัฏฐานนี้ไปจนถึงที่สุดก็ได้ เรื่องสติปัฏฐานจะช่วยให้เกิดความเข้าใจวิปัสสนาดีขึ้น

สติปัฏฐานมีใจความสังเขปดังนี้

๑. กายานุปัสสนา ก็คือการพิจารณากาย การกำหนดลมหายใจเข้าออก การกำหนดคิริยาบถให้รู้จักในอาการยืน เดิน นั่ง นอน การสร้างสัมปชัญญะในการกระทำ เคลื่อนไหวทุกอย่าง ปฏิภาณมโนการแยกเป็นธาตุ ๔ และนวสัทธิกา - มองเห็นภพที่อยู่ภายในสภาพต่าง ๆ เป็นต้น

๒. เวทนานุปัสสนาคือ การพิจารณาเวทนา(ความรู้สึก) ให้แก่ความรู้สึกที่เป็นสุขเป็นทุกข์ เจ็บ ๆ หรือ สามีส นิมมิต ก็ให้รู้จักตามที่เป็นอยู่ขณะนั้น

๓. จิตตานุปัสสนา คือการพิจารณาจิต ว่าจิตของตนในขณะนั้นเป็นอย่างไร มีราคะ โสระ โมหะ ความฟุ้งซ่านเป็นสมาธิหรือหลุดพ้น หรือไม่อย่างไร ก็ให้รู้จักตามที่เป็นอยู่ (สมาคมสังฆมคัสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๔ : ๑๔๐ - ๑๔๒)

๔. ชัมมานุสยัสสนา คือการพิจารณาธรรม ไคแก่ นีวรณ ๕ อายตน์ โพธฌงค์ และอริยสัจ เป็นต้น รู้คว่ำสิ่งเหล่านี้คืออะไร เกิดขึ้นอย่างไร คับไปอย่างไร

พุทธทาสภิกขุได้แสดงความรู้สึกเกี่ยวกับสติปัฏฐานไว้ว่า

พระพุทธภิกษุที่เริ่มต้นแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร แสดงให้เห็นว่ามหาสติปัฏฐานสูตรประกอบด้วย คุณค่าวิเศษ ทุก ๆ คนควรได้ศึกษาเป็นมรรคที่ทรงประทานไว้ให้พุทธบริษัททั้งหลายพึงรับและได้ปฏิบัติตาม เพื่อรักษาไว้ให้บริสุทธิ์และยังมีประโยชน์แกโลกเป็นเวลานาน

แต่เราได้สนใจเกี่ยวกับธรรมเนียมปฏิบัติเรื่องนี้ตามพุทธประสงคหรือไม่ เพราะชาวโลกเรากำลัง สุขสบายเพลิดเพลินอยู่กับโลกียสุข ย่อมยากที่จะพึงเสียที่ใครมากล่าวว่าชีวิตนี้ทุกข์ทรมาน แต่เวลา หนึ่งเราต้องพบความจริงว่าชีวิตเป็นทุกข์ สิ่งทั้งหลายไม่ใช่ของตน และเมื่อนั้นแหละจะหาทางดับทุกข์ ซึ่งก็อาจจะหายไป จึงทำให้เห็นว่าผู้พยายามที่จะถอนตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์มีอยู่น้อย ด้วยเหตุนี้ คนเราจึงไม่ได้รับรสอันแท้จริงของธรรมะอันเป็นพุทธวจนะ

หากเรามีความเชื่อและกล้าหาญ ไม่หลงประมาทในโลกียสุขเกินไปทุกคนย่อมรอดพ้นจากความ ทุกข์ได้ ชีวิตของใครบ้างที่จะว่างจาก ความรัก โกรธ หลง กลัว วิตก และ เกิด แก่ เจ็บ ตาย สิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ทุกข์คือโลก โลกคือทุกข์"

หากเราเห็นความทุกข์ตามความเป็นจริงของโลก เราต้องปรับปรุงตัวให้เหมาะสมกับสภาพนั้น "สติปัฏฐาน" เป็นสิ่งที่ทำให้ใจสะอาด หมดจดจากความยึดมั่นในสิ่งทั้งปวง ทำให้ล่วงทุกข์ไปได้ เราควรหยุดคิดและละโลกียสุขซึ่งยึดติดแน่นเสียบ้างเพื่อเปิดธรรมะให้ก้าวเข้ามาสู่ใจเรา มีประโยชน์ สำหรับเราและช่วยดับทุกข์ให้แก่เรา เราจะก้าวขึ้นสู่สภาวะนั้น ๆ ได้ก็เพราะการปฏิบัติให้ตรง ตาม คำสอนของพระองค์ "ขอให้พวกเราจงเริ่มเอาใจใส่กับพุทธภิกษุ อันสอนให้ดับทุกข์ทางใจ คือ สติปัฏฐาน อันเป็นพระธรรมที่ทำให้ใครพิศุจน์ไคอยู่ทุกเมื่อ ตั้งสติใหม่หรือยิ่งกว่าเก่าตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป..."

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ : ๓๓ - ๓๕)

สติปัฏฐาน ๔ เป็นทางสายเอกที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ พุทธบริษัทจึงควรจะได้สนใจและเจริญ สติทุกเมื่อในกาย เวทนา จิต และธรรม เมื่อมีสติสมณธรรมมักอยู่บ่อย ๆ กับเราตลอดเวลา ย่อมไม่เปิด โอกาสให้กิเลส ตัณหา อุปาทาน และความทุกข์เกิดขึ้นได้ ซึ่งจะช่วยให้บรรลุจุดประสงค์ตามอริยมรรค ผู้ไม่มีสติคือผู้ประมาท ผู้ประมาทคือผู้ที่ตายแล้ว ผู้มีสติคือผู้ที่ยังไม่ตาย

๒.๔ หลักปฏิบัติธรรมแบบประยุกต์อื่น ๆ

การปฏิบัติย่อมสำคัญอยู่ที่การนำเอาหลักธรรม ปฏิบัติ เพื่อความดับทุกข์ บางทีอาจเป็นไปตามลำดับ ตามแบบสมาธิวิปัสสนาตามหลักวิชา ตามความเหมาะสมของบุคคลก็ย่อมมีได้

พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ในเรื่อง "ทางสายเดียวที่ทุกคนต้องเดิน" ว่า มี ๒ วิธี คือ วิธีเดินทางตามธรรมคา ได้แก่ มรรค ๘ ซึ่งมีข้อปฏิบัติตามลำดับสูงต่ำ คือ สมาธิ ปัญญา มีระเบียบปฏิบัติต้องใช้เวลานาน ผู้มีเวลาน้อยและฉลาดย่อมใช้วิธีเดินทางลัดได้

ทางลัดนั้นพระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้ เมื่อไม่ยึดอายตนะอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เมื่อเป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ ก็จะมีต้อง ขึ้นมาทันทีทันควันทั้ง ๘ อย่างเอง นี่จะเป็นหลักธรรมะพื้นฐานที่สำคัญที่สุด

อายตนะ หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ มีส่วนประกอบ ๕ อย่าง ตาก็มี ตา รูป วิญญาณ คือจิต ที่รู้เรื่องรูป อากาโรสัมผัสที่กระทบกันระหว่างวิญญาณกับตา และเวทนาคือความรู้สึกสุขหรือทุกข์เพราะการสัมผัสนั้น ในอายตนะ ๖ แต่ละอายตนะ ๕ ส่วน รวม ๓๐ ส่วนนี้ หากยึดส่วนใดส่วนหนึ่งหรือทั้งหมดเป็นตัวตนก็เป็นทุกข์ เป็นความผิด ไม่ใช่การเดินทาง แต่ถ้าไม่ยึดมัน เพราะรู้สึกเสมอว่ามันไม่ใช่ตัวตน อริยมรรค มีองค์แปดก็มีอยู่พร้อม นี่แหละเป็นการปฏิบัติธรรมทางลัด (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ : ๑ - ๓)

เมื่อเราไม่มีโอกาสปฏิบัติธรรมที่อื่นอันเหมาะสมได้ เราก็ปฏิบัติธรรมขณะทำงานได้ เราเอาธรรมะไปปฏิบัติได้ทุกแห่งเพราะเมื่อกิเลสอยู่ที่ไหนก็ต้องปฏิบัติธรรมะที่นั่น และขณะไหนเกิดกิเลสก็ต้องปฏิบัติธรรมที่นั่น การปฏิบัติธรรมขณะทำงานเราได้ประโยชน์สองอย่างคือ ละกิเลสได้และได้ผลงานที่เป็นประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๒๖ - ๒๗)

จะเห็นว่าถ้าเราปฏิบัติธรรมไปช่วยขณะทำงานต่าง ๆ ในหน้าที่จะทำให้เราได้ศึกษา ทดสอบกับกิเลสว่าเห็นแก่ตัวหรือไม่ ทำงานเพื่ออะไร เพื่อใคร จะไม่เกิดความเคียดแค้นหรือทุจริตในหน้าที่ การงาน ความจริงแล้วไม่มีใครที่ว่างงานโดยเฉียดขาด ทุกคนย่อมทำงานเราจึงต้องปฏิบัติธรรมได้ทุกกาละ เทศะเราจึงจะไม่เป็นทุกข์ แต่จะทำงานด้วยความสุขเหมือนกับวิธีของพุทธศาสนิกายเซ็น

หลักธรรมปฏิบัติแบบประยุกต์ในพุทธศาสนามีเป็นอันมาก ทุกเรื่องมุ่งที่การนำเอาธรรมะที่สำคัญมาใช้ดับทุกข์ทั้งสิ้น ทั้งเรื่อง ความไม่ยึดมั่นถือมั่น การดับตัวกูของกู สุนทรียา และไตรลักษณ์ เป็นต้น หลักปฏิบัติต่าง ๆ มักวนเวียนอยู่ในเรื่องของมรรค ๘ ทั้งสิ้น

๓. หมวดธรรมะประยุกต์เพื่อประโยชน์ของสังคม

ศาสนาหรือธรรมะนั้นประสงค์ที่จะ**ขจัดปัญหา**และบดุงสันติสุขในสังคมเป็นสำคัญ มนุษย์สามารถที่จะนำธรรมะมาใช้แก้ปัญหาได้แทบทุกด้าน เริ่มตั้งแต่การขจัดทุกข์ของปัจเจกบุคคล 'จนถึงสังคมหรือโลก โดยเฉพาะปัจจุบันมนุษย์ไม่ค่อยจะได้สนใจที่จะนำเอาหลักธรรมไปใช้แก้ปัญหาสังคม นักบวชไม่ค่อยทำหน้าที่สั่งสอนธรรมะให้ถูกต้องแต่ไปมุ่งพิธีรีตองนอกศาสนาเป็นส่วนใหญ่ พุทธศาสนิกได้ละเลยหน้าที่อันสำคัญของภิกษุ คือการสั่งสอนประชาชนให้ปฏิบัติหน้าที่กันให้ถูกต้อง จึงได้ประยุกต์ธรรมะมาเพื่อสั่งสอนสำหรับประโยชน์ของสังคม ท่านประพจน์ปฏิบัติตามคติของพระโพธิสัตว์อย่างมั่นคง และในที่สุดสังฆธรรมก็ยอมพิสูจน์ตัวท่านเองได้

ชลธีรา กลัวยูกกล่าวถึงธรรมประยุกต์เพื่อสังคมไว้ว่า (ชลธีรา กลัวยูก ๒๕๑๔ : ๔ - ๑๒)

ท่านพุทธทาสจัดว่าเป็นแบบฉบับของพระภิกษุผู้ไม่เคยละเลยปัญหาของสังคม ท่านสอนธรรมะแต่วาระ โดยพยายามกล่าวโยงถึงปัญหาสังคมด้วยอย่างใส่ใจ และตระหนักว่าเป็นหน้าที่ที่สำคัญในฐานะเป็นผู้เผยแผ่ศาสนา ท่านใส่ใจกับปัญหาของชาวนา กรรมกรมานานแล้ว... เฉพาะปัญหาเรื่องชาวนากรรมกรนี้ อาจกล่าวโดยสรุปว่า ท่านสอนให้เผยแผ่ธรรมะให้คนปฏิบัติธรรมโดยรับคว้น ไม่ใช่แก้ปัญหาเรื่องปากเรื่องท้อง มิฉะนั้นจะถลาลึกลงไปในวัฏฏนิมจึกมากเกินไป และจะเลยเถิดไกลออกไป คือวัฏฏนิมจึกหนักที่เป็นอันตรายต่อโลก ข้อธรรมะที่ท่านเสนอคือ "สันโทษ" ดังท่านกล่าวว่า ถ้าผู้ใดมีสันโทษนั้นจะมีความอ่อนน้อมใจเหมือนกับมีทรัพย์อย่างยิ่งอยู่ตลอดเวลา สันโทษจะเป็น "ทรัพย์ที่หล่อเลี้ยงคนจนอย่างยิ่ง" จะมีกำลังใจ หรือมีความสดชื่นรื่นเริงแจ่มใสในการทำหน้าที่ของตน"

หากพิจารณาจากคำสอนข้างต้นจะ เห็นได้ว่าท่านน่าจะจะมีทัศนคติต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์แต่ก็ดูเหมือน มีผู้พิจารณาเห็นว่าแนวคำสอนของท่านพุทธทาสไม่ขัดกับลัทธินี้ จึงได้นำคำแสดงแนวธรรมของท่านไปรวมพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ "หากคอมมิวนิสต์เข้ามาพุทธศาสนาก็ยังอยู่ได้" ท่านพุทธทาสได้แสดงแนวคิดที่แน่ชัดเกี่ยวกับศาสนาในบทความเรื่อง "คุณค่าของพุทธศาสนา"ว่า "กล่าวว่าศาสนานั้นคนทั่วไปมักเข้าใจว่าเป็นคำสั่งสอน แต่คำสั่งสอนนั้นหาใช่ตัวแท้ของศาสนาไม่ เพราะตัวแท้ของศาสนานั้นเป็นด้วยการปฏิบัติธรรม หรือด้วยการกระทำ เพื่อให้พ้นจากความทุกข์

หรือสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา... ก็เลสเป็นอันตรายหรือความทุกข์ยิ่งกว่าอันตรายภายนอก"

การปลุกเร้าระดมมวลชนให้สำนึกถึงสิทธิของตนและการถูกกดขี่ผู้รื้อคตามแนวสังคมนิยม จึงเป็นการปลุกกิเลสในทัศนของท่านพุทธทาสซึ่งเป็น "อันตรายอย่างยิ่ง" แต่ท่านก็มีไคมองข้าม ปัญหาเรื่องปากท้อง เพราะในบทความเดียวกันนี้ท่านได้แสดงทัศนคติที่แจ่มชัดว่า ควรจะมีการแก้ปัญหาทางอื่น ๆ อย่างดี นอกเหนือจากทางใจ ซึ่งเป็นการแก้ไขปัญหาของสังคม โดยตรง คือ ประเทศใดก็ตามถ้ายังมีคนอีกประเภทหนึ่งยังขาดแคลนอยู่ก็ย่อมหมายความว่า ยังไม่มีความสมบูรณ์ในสังคมนั้นแล้วก็ต้องเกิดความระส่ำระสาย ฉะนั้น ความเมตตาอารี สงเคราะห์กันและกันโดยเฉพาะอย่างยิ่ง บุคคลที่กำลังขาดแคลนหรือกำลังมีทุกข์เท่านั้น ที่จะช่วยให้ประเทศชาติเกิดความสงบสุขได้

ในแง่ของประโยชน์เพื่อสังคมโดยตรงนี้ ผลงานชิ้นล่าสุดของท่านแสดงให้เห็นทัศนคติที่แจ่มชัดยิ่งขึ้นอีก ท่านเห็นว่าสังคมไทยควรเป็นอย่างไร ควรแก้ไขปัญหายังไร กล่าวคือ ในหนังสือชื่อ "ธัมมิกสังคมนิยมแบบเผด็จการ" ซึ่งมีอีกชื่อหนึ่งว่า "สังคมนิยมตามหลักแห่ง ศาสนาทุกศาสนา" อันเป็นหนังสือที่เรียบเรียงขึ้นจากคำบรรยายของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้พิพากษา ฐานปี ๒๕๑๗ ว่าด้วยเรื่องที่ทางราชการกำหนดมาใช้ คือ เรื่อง "สังคมนิยม" นั้น ท่าน เห็นว่า แท้จริงสังคมนิยมคือ ศีลธรรมระบบหนึ่ง ซึ่งหมายถึง "การจรรยาบรรณที่ทำให้สังคม เป็นปกติหรือเป็นปกติสุข" ส่วนการเมืองนั้น "ถ้าถูกต้องแล้วก็เป็นระบบศีลธรรมโดยตรง" โดยเหตุที่ศาสนา "เป็นภาวะสูงสุดของศีลธรรม" ดังนั้นระบบการเมืองจึงเป็นศาสนาด้วย แต่การเมืองไม่ใช่ศาสนาที่สมบูรณ์ เพราะศาสนาที่แท้จริงต้องเล็งถึงเรื่องทางวิญญาณ หรือทางจิตใจด้วย เฉพาะพุทธศาสนานั้นท่านเห็นว่า "ในที่สุดถ้ามองกันให้ถี่แล้ว พุทธศาสน ก็ไม่เป็นวัตถุนิยมและก็ไม่เป็นมโนนิยม แต่เป็นความถูกต้องระหว่างสิ่งทั้งสองนั้น หรือกล่าว อีกอย่างหนึ่งก็ว่า เป็นทั้งสองอย่างตามหลักส่วนที่ควรจะเป็น"

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ในที่นี้ท่านรับรองคำว่า "สังคมนิยม" อย่างมีข้อแม้ว่า "สังคมนิยมที่ประกอบอยู่ด้วยธรรมเท่านั้นที่จะช่วยโลกได้ ถ้าเราจะเอาสังคมนิยมกันแล้ว ก็จะต้องใช้คำว่า ธัมมิกสังคมนิยม" และไม่เพียงแต่เท่านั้น คำว่า "เผด็จการ" ท่านก็นำมาอธิบายว่า "คำว่าเผด็จการนี้ ขอแยกออกเป็นสองความหมาย ถ้าเป็นหลักปฏิบัติ

หรือหลักปฏิบัติหรืออุดมคติในฐานะอุดมคติทางการเมืองนี้มันก็ใช้ไม่ได้ แต่ถ้าเป็นเพียงวิธีปฏิบัติ
งาน กำหนดงานเท่านั้นจะใช้ได้ คือ มันทำให้เร็วกว่า

สรุปได้ว่า ระบบสังคมไทยในทัศนะของท่าน ควรจะมีการปกครองแบบ "ฉัสมิกสังคมนิยม
แบบเผด็จการ" ทั้งนี้โดยยังคงมี "ราชา" เป็นประมุข

ดังกล่าวนมาเป็นการศึกษาวิเคราะห์หมวดกรรมประยุกต์เพื่อประโยชน์ของสังคมจากวรรณกรรม
ของพุทธทาสภิกขุ ของชลธีรา กลัคอยู่ จะเห็นว่าเน้นหนักไปทางประชาชนชั้นชาวนากับกรรมกรและ
การเมือง ถ้าหากไม่ทำความเข้าใจกันให้ถี่ อาจจะเข้าใจผิดได้ ความจริงพุทธทาสภิกขุมุ่งประยุกต์
ธรรมให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม โดยถือความถูกต้องตามหลักธรรมเป็นที่ตั้ง แม้อาศัยข้อลัทธิการเมือง
อะไร ๆ ก็แล้วแต่ แต่สาระนั้นเป็นการเสนอปัญหาและใช้หลักธรรมในพุทธศาสนามาแก้ไข สอดใส่
หลักธรรมในพุทธศาสนาเข้าไปทั้งสิ้น ท่านเองเกี่ยวกับที่พระพุทธเจ้าอธิบายคำว่าพรหมว่าหมายถึงพระ
อรหันต์ ซึ่งผิดจากพรหมในศาสนาพราหมณ์ เช่น ตอนที่ท่านเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นไทรแล้วมีพรหม
ผู้หนึ่งซึ่งชอบชมเชยผู้อื่นเสมอมาถามท่านว่ามีเหตุอะไรและธรรมอะไรที่ทำให้บุคคลเป็นพรหม ท่านตรัส
ว่า (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ : ๕๐ เล่ม ๑)

พรหมผู้ใดมีบาปกรรมอันลอยเสียแล้ว ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องให้ผู้อื่นว่า หี หี เป็น
คำหยาบ และไม่มีกิเลสอันข่มจิตให้คิดแน่นทุกวันนี้ มีคนสำรวจแล้ว ถึงที่สุด จบเวท
แล้ว มีพรหมจรรย์ได้อยู่เสร็จแล้ว ผู้นั้นไม่มีกิเลส เครื่องผูกพันในโลก แม้น้อยหนึ่ง ควร
กล่าวด้วยคำว่า คนเป็นพรหมโดยธรรม

พรหมณ์ของพระพุทธเจ้าคือพระอรหันต์ วิธีสอนของพระพุทธเจ้านั้นทรงใช้ธรรมะให้เหมาะสม
กับเหตุการณ์ กาละ เทศะ และบุคคล เป็นอย่างยิ่ง ถ้าเราศึกษาพุทธประวัติก็จะพบหลายตอน
ที่เกี่ยว ดังนั้นวิธีการสอนธรรมประยุกต์ของพุทธทาสจึงเป็นไปในทำนองเดียวกัน

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงธรรมประยุกต์เพื่อสังคมไว้หลายอย่างหลายประการ ทั้งในเรื่องที่
เกี่ยวกับการศึกษา การแพทย์ การอบรมเยาวชน ตลอดจนถึงความเข้าใจกันและกันระหว่างศาสน
กับสังคมโลก ธรรมประยุกต์เหล่านั้นล้วนแล้วแต่ใช้หลักธรรมจากพุทธศาสนาโดยตรงทั้งสิ้น ทั้งศีลธรรม
และสังฆธรรม

โดยทั่วไปแล้วธรรมะที่ใช้เพื่อประโยชน์ของสังคมนั้นเป็นธรรมในขั้นศีลธรรม ธรรมะชั้นสูงใช้กับสังคมได้มาก เพราะคนแตกต่างกันมาก จึงเหมาะสมสำหรับปัจเจกบุคคล ธรรมะชั้นสูงเป็นตัวของศาสนา พุทธทาสกล่าวถึงเรื่องศีลธรรมกับเขาว่า

ศีลธรรมหมายถึงระเบียบการปฏิบัติเพียงเท่าที่เราเรียกได้ว่าเป็นการทำให้เป็นคนดี เช่น มีศีล มีสัจจะ มีกตัญญู **กตเวทิตา** มีการปฏิบัติที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนหรือคนอื่น ตามหลักที่สังคมทั่วไปต้องการ แต่เมื่อปฏิบัติศีลธรรมดีแล้ว คนก็ยังไม่พ้นทุกข์ ไม่พ้นจากการเบียดเบียนของกิเลส ส่วนศาสนา ซึ่งหมายถึงระเบียบวิธีปฏิบัติในขั้นสูง โดยเฉพาะพุทธศาสนาย่อมมุ่งหมายที่จะกำจัดกิเลส คือ โสกะ โทสะ โมหะ ไร้สังขาร หรือดับความทุกข์ทั้งปวง ให้สูญสิ้นไป สิ่งที่เราเรียกว่าศาสนา จึงไปไกลไกลกว่าศีลธรรม (พุทธทาสภิกขุ ๒๔๔๔ ก : ๒)

อย่างไรก็ตามไม่ว่าจะเป็นธรรมะขั้นศีลธรรมหรือธรรมะชั้นสูง ย่อมมีประโยชน์ต่อสังคมทั้งสิ้น คือถ้าคนเข้าใจธรรมะชั้นสูงมากขึ้น ก็จะสามารถดับความทุกข์ของตนได้มากขึ้น สังคมก็จะดีขึ้น เพราะในปัจจุบันนี้ ศีลธรรมมีส่วนแก้ปัญหาสังคมได้น้อยลง พุทธทาสจึงได้ประยุกต์ธรรมะชั้นสูงมาใช้เพื่อประโยชน์ของสังคมให้มากยิ่งขึ้น ซึ่งจะวิเคราะห์เป็นลักษณะย่อย ๆ ดังนี้

๓.๑ หลักธรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการเมืองและการปกครอง

ธรรมะเป็นสิ่งที่อยู่ในโลกคู่กับโลกและชีวิต ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะธรรมะเป็นทั้งสภาวะธรรมทั้งปวงในธรรมชาติ และเป็นปฏิบัติธรรม(หน้าที่) ตลอดจนปฏิบัติเวชธรรม (ผลจากการปฏิบัติ) จึงไม่มีสิ่งใดที่ไม่เป็นธรรมะ พุทธทาสกล่าวว่า "การเมืองคือธรรมะ" และได้แยกความคิดทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับธรรมะไว้ดังนี้

การเมืองนั้นคือระบบของการจัดหรือการกระทำเพื่อให้คนจำนวนมากอยู่กันโดยปราศจากปัญหา โดยไม่ต้องใช้อำญา ที่ท่านให้ความหมายไว้ดังนั้นก็เพราะต้องการให้การเมืองเป็น **การเมืองโดยบริสุทธิ์** ไม่ต้องการให้มีอำญา ไม่ต้องใช้อาวุธ ไม่เบียดเบียนกัน หากผิดไปจากนี้ การเมืองเป็นการเมืองที่สกปรก (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ก : ๒)

ระบบการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นมาในโลกเพราะมีปัญหาเกิดขึ้น เมื่อก่อนอยู่ตามธรรมชาติ ปัญหาทางสังคมมีน้อย ปัญหาทางศีลธรรมไม่มี ต่อมามีคนคิดหาประโยชน์ส่วนตัว มีการลักขโมย ละเมิด

ส่วนระบบสังคมนิยมในพุทธศาสนานั้นพระพุทธเจ้าทรงมีหลักหรืออุดมคติเป็นสังคมนิยม วิธีปฏิบัติ
งานของพระองค์เป็นเผด็จการ ดังปรากฏให้เห็นชัดในวินัยสงฆ์ ถ้าภิกษุสงฆ์แสวงหามาเกินจำเป็น
เป็นอาบัติ (ความผิด) เช่น ภิกษุมีผ้าถุงห่มได้เพียง ๓ ผืน ถ้าได้ขาเกินต้องขอขมาให้ภิกษุสงฆ์ส่วนรวม
แล้วแสดงอาบัติ ข้าวปลาอาหารก็กินไม่ได้ ที่อยู่อาศัยสร้างได้เพียงขนาด ๙ + ๑๒ ฟุต การใช้ยา
รักษาโรคก็ใช้อย่างง่าย เช่น มูตร กิน ถ้าสมาย่อยไม่ให้นยาเข้าก็อาบัติ อย่างนี้เป็นต้น

จะเห็นว่าทุกอย่างมีเกินไม่ได้ จึงไม่มีการพุ่มเพื่อยในหมู่สงฆ์ ศุภสนาจึงไม่ทำให้สังคมขาด
แคลน ขาดสมดุข เพราะการกอบโกยก็กินเห็นแก่ตัวของตนบางพวกทำให้สังคมเดือดร้อน แต่สงฆ์
มีสิ่งเหล่านั้นไม่ได้ ถ้าพิจารณาถึงระบบพระราชาที่ทรงทศพิธราชธรรมก็นับว่าเป็นระบบที่มีหลักเกณฑ์แบบ
สังคมนิยมเผด็จการเหมือนในพุทธศาสนา เช่น พระเจ้าอโศกมหาราช ตามหลักฐานที่ปรากฏในศิลา
จารึกที่เสาคินจะพบว่าการปกครองของพระองค์ใช้ระบบสังคมนิยมที่นิยมขาด เพื่อสันติสุขของประชาชน
ไปได้มีร่องรอยของเผด็จการพระราชอยู่เลย ใครผิดว่าไปตามผิด ใครถูกว่าไปตามถูก เมื่อจะ
สวรรคตจึงมีราชสมบัติอยู่เพียง ผลมะขามป้อมครึ่งผลซึ่งทรงสั่งให้นำไปถวายพระแล้วก็สวรรคต
เพราะพระองค์ทรงเป็นพุทธบริษัทจึงมีอุดมคติสังคมนิยมแบบพุทธศาสนา

แม้ว่าสมัยก่อนจะปกครองโดยราชาแต่หากทรงทศพิธราชธรรมประชาชนย่อมประสบสุข และระบบ
สังคมนิยมที่บริสุทธิ์ก็จะเหมือนกับพ่อปกครองลูก แม้ประวัติศาสตร์ไทยก็ปรากฏอยู่ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง
ประเทศเล็ก ๆ ควรเป็นระบบประชาธิปไตยแบบธัมมิกสังคมนิยมและเผด็จการ เหมือนกับ "จุฬไฟบ้าน
ไวัรับไฟป่า" ไฟป่าก็คือสังคมนิยมบ้าเลือดและระบบนายทุนที่ชั่วกริบ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๔๔ -
๑๐๔)

จะเห็นได้ว่าแนวทัศนะทางการเมืองของท่านพุทธทาสนั้นพยายามชี้แนะให้นำธรรมะมาช่วย
ในการเมืองเพื่อสันติสุขของมวลชน เพราะไม่ว่าการปกครองระบอบใดหากไร้ธรรมะก็ย่อมจะทำให้
ประชาชนได้รับความเดือดร้อนโดยทั่วไป สมุญจึงควรรวบรวมอำนาจหรืออธิปไตยทั้งหลายไว้ในรูปของ
ธรรมาธิปไตย มิฉะนั้นแล้วการเมืองหรือทุกสิ่งทุกอย่างย่อมตกอยู่ในรูปของกิเลส กลายเป็นกิเลส
อธิปไตยซึ่งไม่ให้คุณแก่ใครเลย ท่านพุทธทาสกล่าวว่าให้ยึดหลักธรรมาธิปไตยไว้จนวินาทีสุดท้ายเพื่อ
สันติสุขแห่งประชาชน แม้จะเหลือแต่เราเพียงคนเดียวก็ต้องยอม

๓.๒ หลักธรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

ตามแผนการศึกษาของไทยมุ่งหมายให้เยาวชนมีพุทธศึกษา(ด้านความรู้) จริยศึกษา (ด้านศีลธรรม) พลศึกษา (สุขภาพอนามัย) และหัตถศึกษา(ศึกษาวิชาชีพ) แต่ในแง่ของการจัดการศึกษาและการเรียนการสอนนับว่ายังไม่บรรลุผล เพราะดูเหมือนเราจะเน้นพุทธศึกษามากกว่าด้านอื่น รองลงไปก็คือหัตถศึกษากับพลศึกษา ส่วนจริยศึกษานั้นยังไปเพียงพอ และไม่ได้มีการเรียนการสอนให้เกิดผลทั้งนี้เพราะมนุษย์เห็นห่างจากจริยธรรมและมองไม่เห็นความสำคัญของจริยธรรม เพราะอิทธิพลของวัตถุนิยมอาจเห็นมนุษย์และครอบงำไปทั่วทั้งโลก โลกจึงแค่ครอบงำวุ่นวายด้วยความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ เพราะมุ่งแต่จะแสวงหาวัตถุจนทำให้มนุษย์ต้องเบียดเบียนกันไม่มีที่สิ้นสุด

สังคมเคียดร้อนด้วยการเบียดเบียนกันก็เพราะความผิดพลาดในด้านการศึกษาด้านหนึ่งด้วย ในหลักสูตรนั้นกำหนดให้มีจริยศึกษาแต่ตัวจริยศึกษาจริง ๆ มิได้มีการเรียนการสอนกัน จะมีก็เพียงแต่การกล่าวอ้างถึง ไม่มีการเรียนการสอนอย่างจริงจังในทางปฏิบัติ ท่านพุทธทาสในฐานะของนักคิดและนักการศึกษาได้เสนอแนะความคิดเกี่ยวกับการศึกษาไว้หลายประการ

ในด้านจุดหมายของการศึกษา พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า "ตามความรู้ลึกตลอดเวลาหลายสิบปี อย่างน้อยก็ ๔๐ ปี ที่ได้สนใจศีลธรรม เรื่องการศึกษา รู้ลึกว่าผลอันแท้จริงของการศึกษาก็คือความมีศีลธรรมนั่นเอง ผลของการศึกษาที่เป็นอาชีพนั้นเรียกว่าเป็นส่วนเบื้องต้นและน้อยเกินไปในคุณค่าเวลานี้คนทั้งโลกเห็นว่าอาชีพเป็นรากฐานแห่งเศรษฐกิจ การอยู่รอดของคนเป็นสิ่งสำคัญจนพากันลืมคิดว่าถ้าปราศจากศีลธรรมสิ่งเหล่านั้นย่อมไม่มีความหมาย อาชีพหรือความเป็นอยู่ที่สลายเป็นผลมาจากอาชีพก็ไม่มีค่าความหมาย คนอาจจะคิดและมองเห็นแต่ไม่มีใครสนใจปฏิบัติ ไม่มีใครมุ่งที่ผลของการศึกษา ไม่มีใครเน้นความสมบูรณ์ของศีลธรรม (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ : ๑)

ในโรงเรียนทั่วไปจนถึงระดับมหาวิทยาลัย ไม่มีใครตั้งเป้าหมายว่าผลสูงสุดของการศึกษาคือศีลธรรม หลายสิบปีมาแล้วที่ท่านพุทธทาสเห็นว่า การศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยเน้นความเป็นสุภาพชนซึ่งหมายถึงบุรุษที่ดีไม่มีที่ติ ก็ทุกอย่าง อาชีพดี การศึกษาดี ความเป็นอยู่ดี และความประพฤติดีสังคมเป็นไปในทางที่ดีและสูงสุด เราจึงมองเห็นชัดว่า ความมุ่งหมายอย่างนี้มีความสำคัญที่สุด เพราะเมื่อมีความเป็นสุภาพบุรุษแล้ว ปัญหาจะหมดไปด้วยประการทั้งปวงทั้งปัญหาล้วนตัวและปัญหาลังคม

ปัจจุบันไม่มีใครพูดถึงคำว่าสุภาพบุรุษ ไขว่คว้าวิชาไหน แขนงไหน กลายเป็นเรื่องเทคนิคไปหมด แม้ในเรื่องของจิตใจก็มีผลเฉพาะวิชาและทั้งหมดนั้นทำไปเพื่อผลแห่งอาชีพ ไม่ได้เลยไปถึงศีลธรรม ไม่มีใครหยิบยกเอาศีลธรรมมาเป็นวิชาเรียน เพื่อศึกษาอย่างมีเทคนิคให้สมบูรณ์ คำว่าศีลธรรมจึงชักจะเลื่อนไปจนไม่มีใครรู้จัก ทั้งที่ศีลธรรมเป็นผลสุดท้ายของการศึกษา ซึ่งหมายถึงความเป็นสุภาพบุรุษที่มุ่งหวังกันนั่นเอง แต่ทุกวันนี้ปัญหายังก่อเกิดไม่สิ้นสุดก็เพราะเราไม่มองศีลธรรมไปมองแต่ผลประโยชน์ของวัตถุ ของอาชีพ และตกเป็นเหยื่อของการเมือง การแบ่งกันเอาแน่ไม่ได้ นอกจากแสวงหาผลประโยชน์แล้ว ยังไม่มีเรื่องศาสนา เรื่องศีลธรรม แบ่งกันเป็นพรรคเพื่อต่อสู้รักษาผลประโยชน์ เมื่อมีการประชุมนักการเมืองในประเทศหรือระหว่างประเทศ จะมองไม่เห็นความเป็นสุภาพบุรุษ จะเห็นแต่การเก็บเกี่ยวประโยชน์ ทุกฝ่ายต่างพูดเพื่อรักษาประโยชน์ของฝ่ายตนเป็นสำคัญ โลกจึงไม่สามารถแก้ปัญหาให้ลุล่วงได้ เพราะไม่มีสุภาพบุรุษของโลก มีแต่สุภาพบุรุษของประเทศแต่ละประเทศและของครอบครัวแต่ละครอบครัว

เมื่อเป็นดังนี้เราจะศึกษากันไปเพื่ออะไร เพื่อความโง่เขลา เพื่อความหลงใหลให้ยิ่งขึ้น เพื่อตักความเป็นมนุษย์หรือเพื่อไม่บั่นล้าภาพ ที่เป็นดังนี้เพราะการศึกษาค้นคว้าหรือฝึกหัดทางนั้นเอง ท่านพุทธทาสท่านเสนอแนวทางของการจัดการศึกษาไว้อย่างน่าสนใจ แต่ผู้จัดการศึกษายังไม่เปลี่ยนแนวทางทั้งนี้อาจเป็นเพราะเข้าใจไม่ถึงหรือมองไม่เห็นคุณค่าของนักการศึกษาไทยอย่างท่านพุทธทาสก็เป็นได้ ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า รอยโคนั้นมีมากที่สุดในมหาวิทยาลัย เพราะในมหาวิทยาลัยมีผู้เชี่ยวชาญเฉพาะวิชา นัยว่าเรียนอะไร เรียนจริง รู้จริงและก็ปากแข็งคอแข็งในการที่จะเถียงในเรื่องหลักวิชาที่ตนรู้มา อาตมาเคยไปร่วมสนทนากับอาจารย์ในมหาวิทยาลัยมาแล้วหลายครั้งจึงพบความจริงข้อนี้ รอยเท้าโคจึงมีมากแม้ในหมู่ภิกษุชั้นอาจารย์หรือศาสตราจารย์ โกรเชี่ยวชาญวิชาใดก็เหมา เอาว่าสิ่งทั้งหมดมีเพียงเท่านั้น นั่นคือรอยเท้าโกที่ถูกเขียนรู้จำ แล้วคิดว่าเป็นมหาสมุทรเลยพูดกันไม่รู้เรื่อง หมกมุ่นอยู่ที่จะสนทนาธรรมะในมหาวิทยาลัย เพราะรอยโคมากเกินไป แต่เกิด ๆ ขึ้น เกรียมขึ้นประณมยังไม่มียอยเท้าโก เพราะมีความรู้กว้าง ๆ ไม่แคบลงไป พุทธบริษัทอย่าทำตัวเป็นเขียดในรอยโคเป็นอันขาด (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ ง : คำนำ)

การศึกษาอันแท้จริงนั้นต้องเปิดใจให้กว้างไม่ว่าจะในเรื่องของความรู้ทั่วไปหรือเรื่องของธรรมชาติ
อย่าทำตนเป็นชาลันถ้อย มีนันทนปรีชาธรรมของพุทธศาสนากายเช่นเรื่องหนึ่งเล่าว่า

คราวหนึ่งศาสตราจารย์จากมหาวิทยาลัยผู้หนึ่งได้ไปสอบถามความรู้ในกายเช่นจากอาจารย์
เซ็น นันอิน (สมัยราชวงศ์เมจิ) อาจารย์นันอินได้เลี้ยงน้ำชาอาคันตุกะผู้นี้ โภชนน้ำชาจน
สิ้นแล้วยังรินต่อไปอีก ท่านศาสตราจารย์ของอุจุนทงไม่ได้จ้องรับว่า "รับแล้วครับ"
อาจารย์นันอินก็ตอบว่า "เช่นเดียวกันแหละ เหวออุพร ท่านเองก็เต็มไปด้วยหตุภูมิต่าง ๆ
อาตมาจะสอนเซ็นให้ท่านได้อย่างไร ถ้าท่านไม่ทำด้วยของท่านให้ว่างเปล่าเสียก่อน" (เสฐียรพงษ์
วรรณปก ๒๕๒๖ : ๑)

เรื่องนี้สอนให้รู้ว่าเราอย่าได้ยึดมั่นในทิวทัศน์ของตนจนไม่ยอมฟังผู้อื่น หากบุคคลชั้นอาจารย์^๓
ศาสตราจารย์หรือผู้บริหาร ไม่สนใจธรรมะแล้ว จะทำให้นักเรียนนักศึกษาสนใจได้อย่างไร เมื่อ
เป็นเช่นนี้แล้ว จริยศึกษาในโรงเรียนก็ต้องเป็นหับ ก็มีเหลือแต่เฉพาะ "การศึกษาที่ส่งเสริม
สันติภาพอย่างสัตถ์" หรือ "การศึกษานานาชาติไปสู่ความวินาศ" ซึ่งพุทธทาสกล่าวว่าไคย
เขาพูดกันว่าวัตถุประสงค์ของการศึกษาคือ การศึกษาเพื่อการอยู่รอด แต่มีความหมายไปในทางวัตถุ
ทั้งสิ้น ไม่ใช่เป็นเรื่องของจิตวิญญาณเลย ท่านจึงขอเปลี่ยนเสียว่า การศึกษานั้นเพื่อการประหาร
เสียซึ่งสันติภาพอย่างสัตถ์ แล้วมนุษย์จะอยู่รอดได้ เพราะไม่มีความเห็นแก่ตัว มีใจสูงด้วยธรรมะ
มนุษย์จะได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ ท่านเน้นจุดหมายของการศึกษาว่า "การศึกษาเพื่อมนุษย์จะมี
โอกาสได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ (กับทุกข์) โดยทำลายเสียซึ่งสันติภาพอย่างสัตถ์" มีใจเพียงเพื่อ
จะอยู่รอด แต่ต้องมุ่งทางจิตซึ่งส่งเสริมให้มนุษย์มีกิเลสเห็นแก่ตัว แย่งชิงต่อสู้กันจนมนุษย์ไม่รู้จักบุญคุณ
ครูบาอาจารย์ บิดามารดา รับเอาวัฒนธรรมผิดๆของต่างชาติมา เช่น ฮีปปี๋และวัตถุนิยม การศึกษา
แบบนี้เป็นการศึกษาที่ส่งเสริมสันติภาพอย่างสัตถ์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๙ ง : ๔ - ๒๒)

พุทธทาสกล่าวว่าการศึกษาดูวันนี้จักไม่สอดคล้องกับความต้องการของโลกหรือธรรมะ เพราะ
จัดการศึกษาอยู่ในสภาพที่เป็นทาสของวัตถุนิยมและให้เสรีภาพที่ไม่ถูกต้อง จะเห็นได้จากแผนการศึกษา
และการเรียนการสอน พุทธิศึกษา แปลว่า สติปัญญาสูงสุดนั้นเป็นทาสของวัตถุนิยมเพราะความจริงนั้น
ปัญญาต้องเป็นเจ้าเป็นนาย มีใจทาสแต่ปัจจุบันปัญญาตกเป็นทาสของความสุขทางเนื้อหนังคือวัตถุนิยม

จริยศึกษาเป็นเพียงบททองจำ บทอาขยานไม่ใช่จริยะ ซึ่งหมายถึงการประพฤติดีทั้งกาย วาจา ใจ และหาญไต่ยาในการเรียนการสอน ไม่มีกะแผนภาคปฏิบัติของจริยศึกษา จึงไม่มีประโยชน์อะไร พลศึกษาที่ดูสวยเด่นดีเพราะมีกีฬาหลายประเภท มีกีฬาระหว่างชาติ กีฬาระหว่างบุคคล แต่สนามกีฬา กลายเป็นที่ฝึกฝนความเห็นแก่ตัว ไม่มีน้ำใจนักกีฬา เกิดการโต้เถียงทะเลาะกันถึงขนาดยกพวกตีกันก็มี ส่วนหัตถศึกษานั้นมีความมุ่งหมายเล็ก ไม่ใช่เพียงจักสานเท่านั้นแต่ต้องการค้นคว้าถึงดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์มาถือไว้ในมือ เป็นเรื่องอวดกันเกี่ยวกับเรื่องอาชีวะ เรื่องปากเรื่องท้อง หรืออ่านาจวาสนา (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๗ ง : ๕๕ - ๕๘)

ท่านแสดงความคิดเห็นว่าจุดมุ่งหมายทั้งสี่ของการศึกษานี้ต้องทำกันอย่างจริงจัง เช่น พุทธศึกษานั้นต้อง เรียนเพื่อให้มีปัญญาจริง เรียนให้รู้ว่า คนเราเกิดมาทำไม สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์พึงจะทำได้คืออะไร จริยศึกษานั้นต้องเรียนรู้ถึงการปฏิบัติจริง ต้องประพฤติตนอย่างผู้มีจริยธรรม ต้องสำรวม ต้องมีศีล ไม่ลืม บิคมารคา คุรบาอาจารย์ เป็นคนอยู่ในระเบียบวินัย ประพฤติตนให้สะอาด บริสุทธิ์ ส่วนพลศึกษานั้น ต้องฝึกทำให้มีกำลังทางวิญญาณ ซึ่งประกอบด้วย ศรัทธา สติ ปัญญา วิริยะ และสมาธิ เพื่อ สุขภาพอนามัยที่สมบูรณ์ และหัตถศึกษานั้นต้องเรียนรู้เรื่องการใช้มือซึ่งเป็นวิชาชีพ ที่จะใช้เป็นเพียง อุปกรณ์ที่ทำให้ชีวิตอยู่รอดได้

ถ้าเป็นดังนี้ การศึกษาทั้งสี่ด้านก็จะมีธรรมชาติรวมอยู่ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นทางกาย ทางวัตถุ หรือทางวิญญาณ วิชาต่าง ๆ จะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ความรู้ฝ่ายจิตวิญญาณ กับวิชาการทาง เทคโนโลยี เมื่อรวมกันแล้วมนุษย์จะมีความรู้และชีวิตที่สมบูรณ์

ท่านพุทธทาสยังกล่าวต่อไปอีกว่า การศึกษาของชาวพุทธแท้จริงต้องเป็นการศึกษาที่สมบูรณ์แบบ ประกอบด้วย ผู้ให้ส่วนหนึ่ง สิ่งที่ได้รับส่วนหนึ่ง และผู้รับอีกส่วนหนึ่ง ทั้งสามส่วนนี้ต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างสมบูรณ์ การศึกษาจึงจะสมบูรณ์แบบ

ผู้ให้คือ ให้การศึกษา สิ่งที่ได้รับคือการศึกษา ผู้รับคือผู้รับการศึกษาไปปฏิบัติแล้วก็ให้ต่อไป ผู้ให้คนแรกคือพระพุทธเจ้า สิ่งที่ได้รับคือ พระธรรม ผู้รับคือพระสงฆ์ ปฏิบัติแล้วก็ให้ต่อมาจึงเป็น วงกลมไม่มีที่สิ้นสุด และเป็นวงกลมที่ครองโลกด้วย การศึกษาที่แท้จริงจะต้องเวียนวนอยู่ในลักษณะ ทั้งสามสิ่งนี้ จึงจะสมบูรณ์แบบ กล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าครูคือผู้สืบทอดของพระพุทธเจ้า สิ่งที่ได้รับคือ การศึกษา และผู้รับการศึกษาคือนักเรียน ผลที่ได้รับคือการศึกษาที่ทันสมัยซึ่งอาจเทียบได้กับพระรัตนตรัย

การศึกษาเพื่อเข้าถึงชีวิตนิรันดร์ตามนัยของพุทธศาสนิกชนซึ่งอนุวัตรตามความหมายของพุทธศาสนา นั่นคือ การศึกษาสิ่งที่จะนำไปสู่ความถูกต้อง เพื่อมนุษย์จะได้รู้ถึงสิ่งที่ดีที่สุดในทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการ หมายความว่าการศึกษาจะต้องเป็นไปอย่างถูกต้องตั้งแต่แรกเกิดจนกระทั่งตาย ตอนเป็นเด็ก บิดามารดา ครูต้องเอาใจใส่ในเยาวชน ไม่ใช่จะโยนความรับผิดชอบไปให้แก่โรงเรียนเพียงอย่างเดียว เมื่อจบจากโรงเรียนแล้วก็ยังจำเป็นต้องให้การศึกษายู่ออกไป การให้การศึกษาคือการให้ปัญญา ที่จะทำให้มนุษย์ปฏิบัติให้เข้าใจแจ่มแจ้งทั้งด้านเทคโนโลยีและจิตใจ การให้การศึกษาคือการให้ปัญญา ที่จะทำให้มนุษย์มีทางแก้ปัญหา ปฏิบัติตนให้หลุดพ้นจากทุกข์ และจะได้พบสิ่งที่ดีที่สุดคือธรรมะ วิชาที่ทุกคนควรศึกษาคือธรรมะ

๓.๓ หลักธรรมและแนวคิดเกี่ยวกับขรราวาสและทิศธรรม

มีผู้เข้าใจว่าขรราวาสนั้นไม่จำเป็นต้องสนใจเรื่องธรรมะในเรื่องเกี่ยวกับความคับทุกข์ในชั้นเหนือโลก ให้ชวนชวายเป็นเรื่องหามาหากิน และสุจริตไว้ก็เพียงพอแล้ว นั้นหมายถึงว่าขรราวาสจะสนใจก็เฉพาะเรื่องของการครองเรือน ท่านพุทธทาสเห็นว่าความเข้าใจอย่างนั้นเป็นความเข้าใจผิด จึงหาทางที่จะแก้ความเข้าใจอันนั้นให้ถ่องแท้ว่า แท้จริงธรรมะนั้นคือกุศลแก่ขรราวาส ธรรมะนั้นคือ โลกุตรธรรมอันเนื่องด้วยสุญญตา เพราะมีผู้ไปทูลถามพระพุทธเจ้าถึงที่กล่าวแล้วในสุญญตา

ปกติคนเราเมื่อมีการทำงานหนักก็ต้องการพักผ่อน โลภียธรรมเท่ากับการทำงานหนักและโลกุตรธรรมเท่ากับการพักผ่อน มนุษย์ต้องมีทั้งสองสิ่งจะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ เพราะหากไม่มีความสมดุลกันแล้วจะเกิดวิบัติในทางวิญญาณ คือมีความทุกข์ทรมาน เป็นโรคทางใจ แม้ร่างกายก็จะต้องเจ็บป่วย เช่น โรคประสาท วิกฤตจิต อัมพาต หรือตายทั้งเป็น ขรราวาสจึงจำเป็นต้องเข้าใจโลกุตรธรรม เพื่อความคับทุกข์ของชีวิต ชีวิตจึงต้องเกิดมาเพื่อรู้ธรรมะ เพื่อปฏิบัติธรรมะ และเพื่อจะได้รับผลของธรรม ธรรมะสำหรับขรราวาสนั้นแบ่งได้เป็น ๓ ชั้น ก่อ ชั้นต่ำ ชั้นกลาง และชั้นสูง

คำสั่งสอนเกี่ยวกับขรราวาสชั้นต่ำคือ เรื่องของสังกม เรื่องการทำมาหากิน ต้องประพฤติตนให้อยู่ในกฎธรรมวินัย คือ ให้ความพากเพียร แสวงหาทรัพย์ ให้มีความสามารถในการรักษาทรัพย์ ให้มีมิตรสหายดี และให้สามารถใช้จ่ายทรัพย์ให้ถูกต้อง พอเหมาะสมพอดี เป็นต้น

ขรราวาสธรรมที่พึงปฏิบัติคือสังกมประการหนึ่งคือ เรื่องทิศหก ซึ่งหมายถึงการทำหน้าที่ถูกต้องรอบคอบ มีหกทิศคือ ทิศเบื้องหน้า ไก่แก่บิดามารดา ทิศเบื้องหลัง คือ บุตรภรรยา ทิศเบื้องขวา

คือ ครูบาอาจารย์ ทิศเบื้องซ้ายคือ มงคลสหาย ทิศเบื้องบนคือ สมณะ หรือผู้มีธรรมและทิศเบื้องล่างคือ บ่าวไพร่ ข้าทาสบริวาร กรรมกร ทิศหกนี้เป็นบทเรียนสำคัญของฆราวาส หากทำผิดหน้าที่ในทิศหกแล้ว สิ่งอื่นก็จะล้มละลาย หากปฏิบัติทิศหกได้ถูกต้องพอเพียงแล้วก็เท่ากับรวบเอาธรรมะหมวดอื่นไว้ได้หมด เรื่องทิศหกเป็นเรื่องที่แก่ "ปัญหาสังคม" หรือถือเป็นหลักปฏิบัติคือสังคมสำหรับฆราวาสโดยเฉพาะ

ทิศหกตามความหมายของอุคมคติของพุทธทาสคือ

ทิศเบื้องหน้า คือ บิคามารคา บิคามารคาหมายถึงผู้ให้กำเนิดแก่บุตร ความหมายสูงขึ้นคือผู้รับผิชอบบุตร ต้องทำหน้าที่ให้ดีและเป็นอรหันต์ของลูก ถ้าถือตามอุคมคติของพุทธบริษัทแล้วพ่อแม่เป็นพระอรหันต์ประจำครอบครัวเพราะเป็นที่ให้แก่บุญแก่ลูก ลูกจะตัดดวงบุญจากพ่อแม่ด้วยการปรนนิบัติพ่อแม่ด้วยความกตัญญู

ทิศเบื้องหลังคือบุตรภรรยา ในแง่ชีววิทยา(วัตถุ) หมายถึงผลผลิตที่เกิดมาจากพ่อแม่ ในแง่ของวชิรธรรมของสังคมหมายถึงผู้ที่ทำความเสียใจให้พ่อแม่ด้วยการสืบทอดและยกยิคมารคาจากนรก ในแง่สูงสุดทางวิญญาณหมายถึงผู้ที่รับมรดกการ เดินทางไปนิพพานต่อ จากพ่อแม่

ภรรยาในแง่ชีววิทยาหมายถึงผู้ที่จะเป็นแม่ของบุตร เพราะมีสามี ในแง่สังคมหมายถึงแม่บ้านผู้ช่วยขจัดปัญหาทางความรู้สึกและอื่น ๆ เป็นคู่ทุกข์คู่ยาก คู่ทำมาหากิน ในแง่จิตวิญญาณหมายถึงผู้แบ่งเบาภาระหนักในการ เป็นคู่ในโลกลี้และเพื่อเป็นเพื่อนเดินทางไปในนิพพาน

ทิศเบื้องขวาคือ ครูบาอาจารย์ เป็นปูชนียบุคคลเป็นผู้นำทางวิญญาณเพื่อไปในนิพพานแม้ในระยะเริ่มต้น

ทิศเบื้องซ้าย คือ ญาติมิตร ผู้ที่เราต้องรับรู้ต้องสนใจอยู่เสมอ มีทั้งญาติทางสายโลหิตและญาติทางธรรม ความหมายสำคัญอยู่ที่การเกื้อกูลกัน ส่วนมิตรนั้นหมายถึงความรักความเมตตาคนรักกันเมตตากันก็เป็นมิตรกันทันที ญาติกับมิตรจึงมีลักษณะคล้ายกันอยู่ในทิศเดียวกัน ญาติมิตรในระดับสูงต้องเห็นเกียจข้างกันไปสู่นิพพาน

ทิศเบื้องบน คือสมณชีพราหมณ์ สมณะ หมายถึงบรรพชิตที่ไม่ครองเรือน ส่วนพราหมณ์เป็นบรรพชิตหรือกึ่งบรรพชิตที่ครองเรือน ความสุขทางวิญญาณของพราหมณ์คือการบูชาญาติ เพื่อตายแล้วจะไปได้เกิดในสวรรค์ แต่สมณะไม่บูชาญาติแบบพราหมณ์เขาบูชาญาติด้วยการเสียสละตัวกู ของกู

เพื่อไปนิพพาน เมื่อเป็นอย่างนี้สังกมจึงยกย่องสมณะพราหมณ์ไว้ในทิศเบื้องสูง เพื่อไว้ยกสถานะทาง วิชาญาณให้ถึงระดับสูงสุด เป็นผู้นำทางวิญญาน

ทิศเบื้องต่ำ คือบ่าวไพร่ ปัจจุบันไม่มีบ่าวไพร่แต่อาจจะหมายถึงคนที่ไม่ม้อ่านาจ ต้องตกเป็น เบี้ยล่างเสมอไป อาจเป็นบ่าวไพร่ทางการเงินหรือสक्तिบัญญัติก็ได้ บ่าวไพร่สมัยปัจจุบันอยู่ในรูปของ ลูกจ้าง กรรมกร ผู้ได้บังคับบัญชา ในทางสังคม หมายถึงมีบ่าวไพร่ไว้ใช้สอยหรือเป็นบริวารประจำ เกียรติเอาไว้เป็นเครื่องมือแสวงหาประโยชน์ : วิจารณ์ บ่อเกิดคำให้รับบุญ ก็เราต้องสงเคราะห์ คนยากจนจึงได้บุญ ถ้าคนขี้ขลาดเห็นแก่ตัวจะทำให้มีกิเลสติดตัวเรามากขึ้น การมีบ่าวไพร่จึงเป็น บทเรียนเพื่อบังคับกิเลสและสนับสนุนให้นายเป็นผู้มีบุญ

ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึงวิธีปฏิบัติต่อกับทิศทั้งหกอย่างละเอียด แต่จะขอกล่าวเพียงทิศเดียวคือทิศ ข้างหน้า มิใช่ว่าการปฏิบัติจะทำได้เพียงการยกมือไหว้เฉย ๆ บทความคำให้กำเบญจตร เพื่อเดินทาง ไปสู่นิพพาน เป็นพระพทรม เป็นอรหันต์ของบุตร ท่านเป็นผู้เลี้ยงดู ส่งเสริม ให้การศึกษา ให้ทรัพย์สิน สมบัติ จึงควรมอบกายถวายชีวิตให้แก่บิดามารดา เราต้องเสียสละให้บิดามารดา อย่าทำให้ท่าน เป็นทุกข์ การให้ทิศนี้ก็คือการปฏิบัติหน้าที่ของบุตรต่อบิดามารดาให้ถูกต้องนั่นเอง

หน้าที่ของบุตรที่ท่านพุทธทาสเขียนไว้ในนวโกวาทมี ๕ ประการคือ

๑. ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว ก็เลี้ยงท่านคอยทั้งกาย และใจ
๒. ช่วยทำกิจของท่าน ท่านประสงค์อะไรในทางดีก็ทำให้ท่าน
๓. ประพฤติตนเป็นคนที่ดีควรแก่การรับมรดก คือต้องประพฤติตนเป็นคนดี ไม่เอาทรัพย์สินของท่านไปใจเพื่ออบายมุข

๔. ดำรงวงศ์ตระกูลของท่าน ก่อประพฤติกิ อย่านำให้เสียชื่อวงศ์ตระกูล

๕. ทำบุญอุทิศให้ท่านเมื่อตายแล้ว หมายถึงทำบุญด้วยน้ำใจทั้งหมดเพื่อท่าน แม้ท่าน จะตายไปแล้ว ทำเหมือนกับว่าท่านยังอยู่ด้วยความกตัญญูและเป็นการ เคือนสติให้ประพฤติดังทางดี

การที่เราต้องปฏิบัติต่อท่านดังกล่าวเพราะท่านเป็นเจ้าหนี้รายใหญ่ เราต้องใช้หนี้อย่างหมดตัว จึงสมควรแล้วที่จะนำบิดามารดามาไหว้ทิศเบื้องหน้า แค้นทุกวันกลับเอาไปไว้ทิศเบื้องหลัง แล้วนำเอา ภรรยา มาไว้ทิศเบื้องหน้า นับว่าเป็นขบถร้ายกาจ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ ก ๑ : ๕๑๕ - ๕๒๓)

ธรวาสธรรมชั้นสูงขึ้นไปถึงชั้นกลางและชั้นสูงสุดได้แก่ธรรมที่เปี่ยมด้วยสุญญา พระพุทธเจ้า
ตรัสว่าเรื่องสุญญาเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ธรวาสตลอดกาล พวกธรวาสขอลดลงมา พระองค์ก็
ตรัสว่า ให้ปฏิบัติธรรม ๔ ข้อ คือ มีศรัทธามั่นคงในพระพุทธ มีศรัทธามั่นคงในพระธรรม มีศรัทธา
มั่นคงในพระสงฆ์ และมีศีลที่ศรัทธาที่พระอริยเจ้าพอใจ ธรรมะ ๔ ข้อนี้เรียกว่า "ปุณฺณากิธินะ" หรือ
"โสคาบคตียังกะ" ซึ่งเป็นองค์ปฏิบัติที่จะช่วยให้บรรลุโสดาบัน ธรรมะอันนี้จึงถือว่าเป็นชั้นกลาง ชั้น
สูงสุดคือเรื่อง "สุญญา" เท่านั้น

ธรวาสธรรมทุกระดับล้วนเป็นไปเพื่อให้พ้นทุกข์ทั้งสิ้นจนถึงที่สุด

๓.๔ หลักธรรมและแนวคิดเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ

เศรษฐกิจเป็นเรื่องสำคัญที่มนุษย์ต้องทำให้ถูกต้องตามขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการ เศรษฐกิจนับ
เป็นธรรม เพราะธรรมหมายถึงบรรพชาต ญาของธรรมชาต หน้าที่ตามธรรมชาตและผลที่ได้
จะได้รับจากการปฏิบัติหน้าที่ ปัญหาทางเศรษฐกิจมีอยู่ว่าเคื่บนี้มนุษย์มองเห็นว่าเศรษฐกิจมีความ
มุ่งหมายที่จะใช้เป็นอุปายสำหรับกรองจำผู้อื่นด้วยเจตนาจะเอาเปรียบ ตัวอย่างนี้ไม่ใช่ธรรม... เพราะ
ไม่มีความถูกต้อง เศรษฐกิจที่ถูกต้องทางธรรมย่อมเป็นหน้าที่ต้องทำเพื่อสันติสุข กล่าว เศรษฐกิจ
มีความหมายตรงกับคำว่า ธรรมในแง่ที่ทำให้เกิดประโยชน์คนและประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างถูกต้องตาม
ธรรมชาต ควรจำกัดความลงไปว่า เศรษฐกิจคือการกระทำของน้อยค่าให้มากค่า หรือทำสิ่งที่ไม่มีความค่าให้
มีค่า เมื่อเป็นดังนี้พระเจ้าก็ยกยอคนกเศรษฐกิจ เพราะพระเจ้าทรงสร้างทุกสิ่งจากความไม่มีอะไร
และพระเจ้าก็คือ กฎธรรมชาตินั่นเอง

ที่ว่าธรรมหรือพระเจ้าเป็นยกยอคนเศรษฐกิจก็เพราะทำของมีค่าน้อยให้มีค่า เช่น ทำให้
ร่างกายที่มีราคาน้อยให้มีค่ามากคือทำให้บรรลุมรรคผลนิพพาน ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้มีประโยชน์
หรือทำสิ่งที่เป็นโทษให้เป็นประโยชน์ การดำเนินเศรษฐกิจถูกต้องคือการประพฤติธรรม

เศรษฐกิจที่ปราศจากธรรมเป็นเครื่องทำลายโลกและสร้างวิฤตกาลอันยืดยาว ในที่สุดจะนำ
ไปสู่ความพินาศ เศรษฐกิจชนิดนี้ทำให้พ่อไปค้าขายวัตถุ และหมกค้ำของความไม่เป็นมนุษย์ในทางนามธรรม
เช่น ระบบเศรษฐกิจที่ทำให้มารดาต้องออกไปหารายได้เหมือนบิดา ทำให้เด็ก ๆ ไม่มีใครดูแล ขาด
การอบรมทำให้เด็กสูญเสียความเป็นมนุษย์ที่หายไป เพราะไม่มีใครกล่อมเกลาวินิจฉัยของเด็ก เป็นงาน

ได้ไม่คุ้มเสียหากของในแง่เศรษฐกิจที่เป็นนามธรรม

เศรษฐกิจของนายทุนนั้น แบ่งแยะได้ในทางวัตถุอย่างเฉียบ วัตถุทำให้เกิดความเห็นแก่ตัว ในที่สุดจะอยู่ร่วมกันไม่ได้ ระบบเศรษฐกิจที่เห็นแก่ตัวถือว่าการอบรมจิตใจให้สูงส่งอย่างมนุษย์นั้นเป็นการเสียเวลา เสียเศรษฐกิจทางวัตถุของเขา ทั้ง ๆ ที่หลักเศรษฐศาสตร์บอกให้พัฒนาคนก่อนแล้ว จึงพัฒนาสิ่งอื่น ๆ ภายหลังเขาจึงเป็นผู้นำทำลายความเป็นมนุษย์อันเป็นผู้มีค่าสูงสุดไว้หมดไปแล้วหันมายึดถือวัตถุซึ่งเป็นผลที่ได้จากระบบเศรษฐกิจอย่างนี้ เป็นระบบเศรษฐกิจแบบอวิชชา เพราะกฎเศรษฐกิจธรรมชาติจะไม่ยอมรับส่วนเกิน โดยธรรมชาติแล้วไม่อะไรที่จะให้อามาเกิน เพราะถ้าไม่มีใครเอาส่วนเกินต่างก็จะอยู่ด้วยกันได้ด้วยความสุข สัตว์ นุษย์ หรือแม้แต่ต้นไม้ก็จะกินอาหาร เท่าที่จำเป็น จึงจะอยู่ร่วมกันได้ เพราะถ้าแต่ละคนไม่เอาส่วนเกินก็จะไม่มีการเกิดกิเลส คนมีคณจน คนโง่ คนฉลาด ย่อมอยู่รวมกันได้เหมือนไผ่ที่ทั้งต้นไม้อเล็กและใหญ่ก็อยู่รวมป่ากันได้เพราะต่างไม่มีใครเอาส่วนเกินของอาหาร

หลักเศรษฐกิจของพระพุทธเจ้าตามที่พุทธทาสกล่าวไว้นั้นคือ อุโบสถศีลซึ่งบุคคลผู้ถืออุโบสถศีลแล้วจะไม่มีใครเอาส่วนเกิน ศีลข้อ ๓ กล่าวว่า "อพรหมจริยา เวรมณี" หมายความว่า กิจกรรมทางเพศไม่ต้องทำทุกวัน เว้นเสียให้มากก็ได้ ศีลข้อ ๖ ว่า ไม่กินอาหารส่วนเกินทั้งเวลาและปริมาณ ศีลข้อ ๗ ว่าอย่าบำรุงบำเรอร่างกายด้วยส่วนเกิน... ศีลข้อ ๘ ว่าอย่ามีเครื่องใช้สอยให้มันเกินให้มันแต่พอดี นี่คือหลักเศรษฐกิจในอุโบสถศีลที่จะช่วยให้บุคคลไม่ต้องเดือดร้อนด้วยเรื่องเศรษฐกิจ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๒ : ๔๖ - ๕๖)

ระบบเศรษฐกิจตามความคิดของพุทธทาสนั้นเป็นระบบเศรษฐกิจทางธรรมะประกอบด้วยธรรมไม่มีการกอบโกยด้วยการเห็นแก่ตัว มีหลักประเพณีตามอุโบสถศีลด้วย ถ้ามนุษย์ทำได้ก็จะผาสุกโดยทั่วกัน ไม่เบียดเบียนเอาเปรียบกันเหมือนระบบเศรษฐกิจระบบวัตถุนิยมดังปัจจุบัน

อี.เอฟ. ชูเมกเกอร์ กล่าวว่า บรรดาบรรพบุรุษที่มีธรรมข้อหนึ่ง คือ "สัมมาวาจา" จะแสดงว่าหลักเศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธต้องมีคุณค่าของศาสนากับหลักเศรษฐกิจไม่ขัดกัน แต่สอดคล้องกันเพราะคนมีศีลธรรมไม่เบียดเบียนกัน (ชูเมกเกอร์ ๒๕๑๗ : ๕) ข้อคิดนี้เป็นไปในทำนองเดียวกันกับทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุในเรื่องระบบเศรษฐกิจ

เพื่อหาบรรณอันลึกซึ้งให้ทราบจนเกิดความเห็นแจ้งอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีกำลังแรงถึงกับ สามารถเปลี่ยนจิตใจของผู้มองเห็นได้เป็นอย่างสูง บางทีก็ใช้เป็นบทสำหรับท่องจำไว้ติดปาก เพื่อเป็นเครื่องสะกิดใจตนได้ทันทีทั้งนี้ ในเมื่อใจของตนกำลังหันเหหรือมีคั่นวไปประการใดประการหนึ่ง และผู้ประพันธ์เองก็กล่าวว่า อาจใช้เพื่อความมุ่งหมายอันนี้ได้ดี โดยเฉพาะเรื่อง "เสียงจาก" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : คำนำ)

จะเห็นว่าแม้ผู้กล่าวว่า บทร้อยกรองของท่านจะหย่อนในเรื่องศิลปะการประพันธ์ ความเป็นความจริงแล้วไม่อาจจะวิพากษ์ลงไปได้อย่างเด็ดขาด ด้านเนื้อหา ถ้าเพ่งเล็งมรรมะและด้านการตีความแล้ว ก็ไม่อาจกล่าวได้ว่าหย่อน ส่วนศิลปะการประพันธ์ก็อาจเป็นลักษณะเฉพาะตนของพุทธทาสภิกขุได้ แต่ถ้าพิจารณาคามแบบแผนหรือศิลปะการประพันธ์ตามแบบแผนที่ยอมรับลากลไปบ้าง

งานร้อยกรองของท่านทั้งหมดเริ่มประพันธ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๔ จนถึงปัจจุบัน ส่วนงานโวหารจึงแตกต่างกันมาก ทั้งแสดงอารมณ์ที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด บางบทเป็นบันทึกเหตุการณ์และอารมณ์อันรุนแรงที่เกิดขึ้นกับท่าน บางบทเป็นเพียงการแปลหรือร้อยกรองขึ้น จึงมีลักษณะคล้ายกับว่าเป็นของคนละคน ยิ่งมาจัดลำดับใหม่ตามความต้องการในปัจจุบันก็ยิ่งเห็นความแตกต่างมากขึ้น ท่านจึงทำความเข้าใจไว้ เพราะแม้แต่ท่านเองก็รู้สึกประหลาดและขบขันไม่น้อย แต่ท่านก็หวังว่าผู้ศึกษาคงจะเกิดความคิดใหม่ ๆ และให้ความสุขใจบ้าง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : คำชี้แจง)

ท่านให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่องการเขียนบทร้อยกรองไว้ว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์)

มีเบ็คเต็ล นิกโคก็เขียน มันจำง่าย ท่องกันเล่น (ต้องตีความออกมาด้วยหรือแปลคำรับ) เขียนให้มีความชัดอยู่แล้วในนั้น เกือบจะไม่ต้อสงสัยอีกแล้ว (กระผมเห็นกลอนบางบทอธิบายไว้ เช่นว่า ทำงานทุกอย่างด้วยจิตว่าง) นั่นก็อธิบายบ้างให้พอได้แนว เพราะเราต้องการให้มันสั้นที่สุด ทำงานด้วยจิตว่าง ยกผลงานให้ความว่าง กินอาหารของความว่าง ตัวเราไม่มีตั้งแต่ที่แรก ก็อธิบายได้ (บทกลอนอื่น ๆ ก็อธิบายได้ใช่ไหมครับ" บทกลอนอื่น ๆ (หัวเราะ) บางบท... เป็นเลย มันชัดอยู่ในเนื้อความนั้นแล้ว

ท่านพุทธทาสเขียนกลอนตามที่คิดได้และรวมทั้งสิ่งอันกาลใจหน่วยงานที่ต้องทำด้วย เช่น กลอนประกอบภาพปริศนาธรรม ส่วนเนื้อเรื่องหรือสาระก็ย่อมเกี่ยวกับธรรมะเสมอไป ทั้งธรรมะเบื้องต้น

และธรรมะเบื้องต้น ชลธีรา กลัคอยู่ กล่าวว่า "เข้าใจว่าในระยะแรก ๆ แนวคิดในร้อยกรองของท่านเป็นเพียงข้อธรรมเบื้องต้นในพุทธศาสนา เช่น เน้นเรื่อง "อิตตาหิ อักโก นาโถ" ดังปรากฏในร้อยกรองสองบทต่อเนื่องกันคือ "การฟังผู้อื่น" และ "การฟังตนเอง" (ชลธีรา กลัคอยู่ ๒๕๑๔ : ๑๔)

อีกส่วนหนึ่งเป็นร้อยกรองที่แสดงธรรมะขั้นสูง (โลกุตระธรรม) เป็นไปเพื่อดับทุกข์ ทำใจให้สะอาด สว่าง สงบ บทกลอนเหล่านั้นแสดงให้เห็นเอกลักษณ์ของท่านโดยตรงและมีสองบทคือ ตัวกู กับตัวกู และตัวกู - ของกู สองบทนี้เป็นเรื่องการทำลาย "อิตตา" เพื่อก้าวไปสู่หัวใจของพุทธศาสนา คือ อนัตตา นับว่าท่านพยายามอธิบายเรื่องเข้าใจยากให้ง่ายได้สำเร็จ โดยใช้คำอธิบายที่ชาวบ้านฟังเข้าใจ

นอกจากนี้ก็มีร้อยกรองประเภทหนึ่งแต่งโดยใช้สัญลักษณ์ซึ่งน่าจะได้อิทธิพลจากภาพเขียนตามนิกายเขิน เป็นร้อยกรองที่เข้าใจยาก เพราะเสนอภาพและแนวคิดที่มีมิติ ไม่ได้เสนออย่างตันและแคบ หรือตรงไปตรงมาเช่นที่แล้ว ๆ มา (ชลธีรา กลัคอยู่ ๒๕๑๔ : ๑๖) เพราะฉะนั้นสรุปได้ว่า ชลธีรา กลัคอยู่ วิเคราะห์พระมหากษัตริย์ร้อยกรองของท่านพุทธทาสภิกขุได้ ๓ ประเภท คือ ประเภทที่เกี่ยวกับธรรมะเบื้องต้น ประเภทที่เกี่ยวกับธรรมะเบื้องต้น และประเภทที่เป็นสัญลักษณ์

ในส่วนตัวผู้ค้นคว้าจะวิเคราะห์ร้อยกรองของท่านตามประเภทของร้อยกรอง คือ กลอนโคลง กาพย์ และฉันท์ แล้วตีความตามแนวของปรัชญากังนี้

๔.๑ หมวดร้อยกรองประเภทคำกลอน

บทร้อยกรองที่ท่านเขียนนั้นท่านเขียนในนาม "สิริवास" หรือ พุทธทาส อินทปัญโญ ผลงานประเภทคำกลอนของท่านมีมากที่สุด และมีหลายแบบ ทั้งกลอนสุภาพ กลอนสรวาย และนิราศ เป็นต้น นอกจากนี้ที่รวมพิมพ์ไว้ในชุมนุมบทประพันธ์ของ "สิริवास" แล้ว ยังมีปรากฏแทรกในหนังสือเล่มอื่น ๆ ของท่านด้วย ทั้งกลอนสั้นและกลอนที่เป็นเรื่องยาว ๆ ก็มี ได้แก่ หัวข้อบทกลอนที่ชื่อว่า ชโร มา โว อุปจจาคา, ภัทเทหรัตติกาถว, ฝึ่สาาง ๆ , กลอนสรวายแสดงธรรม , ๒๔ ฉากของชีวิต, วัว..., พยศของคนตรง, โลกนี้คืออะไรแน่, คราวเมื่อธรรมทูตคามา, พระบาลีสั่งคาโลวาทสูตร, โลกซึ่งเลศกว่า, มาเถอะเพื่อน, พร่ำหาวิมุติ, เญญมาเถิก, มุขยบัญญัติ, นิราศลพบุรี, ชุมเห็ดท่า เวลาท่านมีหน้าที่เกี่ยวคอก, สมัยโน้น - เมื่อยังเที่ยวหาอิตตา, พระพุทธภานุติปกิณกะ, จงรู้จักตัวเอง

คติพจน์ - จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง, ยามไหนก็ได้, กิเลสขุย, เป็นมนุษย์หรือเป็นคน, รักสงบ,
บาปใหญ่ - บาปเล็ก, อะไรที่โหด, บุญเป็นอะไร, การพึ่งผู้อื่น, ตายก่อนตาย, นั่นกัน

ลักษณะกลอนของท่านมีส่วนบกพร่องบางประการในเรื่องแบบแผน การวางรูปแบบและ
ศิลปะการประพันธ์ เช่น

จงรู้จักตัวเอง

จงรู้จัก	ตัวเอง	คำนี้หมาย
ว่าคนพบ	แก้วไค้	ในตัวท่าน
หวนอกตัว	ทำไม	ให้ช่วยการ
คอกบัวบาน	อยู่ในเรา	อย่าเขลาไป
ในคอกบัว	มีมด	ที่เอากุศม์
เพื่อมนุษย์	ค้นหา	มาให้ไค้
การตรัสรู้	หรือรู้	สิ่งใด ๆ
ล้วนมาจาก	ความรู้	ตัวสัวเอง

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๔ : ปกหน้า)

ท่านเขียนกลอนนี้บรรยายภาพในโรงมหรสพทางวิทยุณณ ที่สวนโมกขพลาราม ภาพนี้ปรากฏ
ในเอกสารชุดมองคันในทุกล่ม พร้อมคำกลอน

ข้อบกพร่องที่เห็นชัด คือ สัมผัสนอกของบาทสุดท้ายกับที่ส้องคำสุดท้ายของวรรครองไม่ส้องสัมผัส
กับคำที่สามหรือ ห้าของวรรคส่ง "การตรัสรู้" หรือรู้ สิ่งใด ๆ ล้วนมาจาก ความรู้ ตัวสัวเอง
นอกจากนั้น คำว่า สิ่งใด ๆ ควรเปลี่ยนเป็น สิ่งใดใด เพราะบทร้อยกรองไม่นิยมใช้ไ้มยมาก

ส่วนการวางรูปแบบคำกลอนที่เว้นแต่ละวรรคแบ่งเป็นวรรคย่อย ๓ วรรคนั้น แม้ไม่ถูกแบบแผน
ที่ควรจะเป็น บรรทัดละ ๒ วรรค วรรคละ ๔ คำ แต่ไม่ถึงกับบกพร่องที่เดียวเพราะอาจผิดพลาด
จากการคัดลอกก็ได้ หรือบางทีการเน้นคำ เน้นความหมายก็สำคัญกว่ารูปแบบ เพราะไม่มีตำรา
ฉันทลักษณ์เล่มใดกำหนดการวางรูปแบบคำกลอนตายตัว นอกจากว่าเราเคยเห็น ๆ กันท่านดังนี้

จงรู้จักตัวเองคำนี้หมาย	ว่ากับพบแก้วไค้ในตัวท่าน
หวนอกตัวทำไมให้ช่วยการ	คอกบัวบานอยู่ในเราอย่าเขลาไป

๔.๑.๑ คำกลอนประเภทที่ให้คติธรรมสั้น ๆ

คำกลอนประเภทนี้ได้แก่หัวข้อที่ชื่อว่า ผี ๆ นาง ๆ , วัว..., พยศของคนตรง, โลกนี้คืออะไรแน่, เชิญมาเถิด จงรู้จักตัวเอง , เป็นอยู่ด้วยจิตว่า, ยามไหนก็ไ้ , กิเลสศุข, เป็นมนุษย์หรือเป็นคน , รักสงบ ฯลฯ

วัว...

เรื่องวัวนี้ สิริवासแต่งเมื่อ ๑๖ สิงหาคม ๒๔๘๘ วัวถือเป็นสัญลักษณ์แทนผู้มีมิจฉาจิต คือวันตามความคิดเห็นของตัว ถึงจะมีผู้ชักจูงอย่างไร ก็ไม่ยอมตามการสอนบุคคลที่มีความดีรอบนั้น สอนยากที่สุด ยากยิ่งกว่าสอนคนโง่ธรรมดา ๆ เสียอีก ดังตัวอย่าง

วัวเอ๋ย	วัวดี	มาเร็วซี	ไปเที่ยว	ที่ถิ่นโน้น
มันสูงสูด	เยือกเย็น	ไม่มีใจ	ไม่มีเสื่อ	ก็เหลือใจ
ไม่ต้องเกิด	แก่ตาย	รับประกัน	สุขยิ่ง	ไม่วังไขว่
มาเร็ว ๆ	เถิดเจ้า	คืออะไร	พอวัวดี	มาซีมา
ฉันเอ๋ย	ฉันไม่เข้าใจ	“...”	คืออะไร	ที่นิยว่า
ก็ฉันชอบ	หญ้าแห้ง	อยู่ที่นี้	ก็กว่า	เพื่อนข้าเออะ
มีดวงโค	นายโค	มีลูกหลาน	เล็กใหญ่	ท่านไปเถอะ
(นึก)ไอ้พ่อนาย	ผู้ใจดี	ขอที่เถอะ	พ่อนาย	อย่าย้ายเรา...

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ : ๕๕ - ๕๗)

วัยที่พยายามชวนให้วัวคือไปอยู่ในที่สบายอันไม่รู้เกิดตาย แต่วัวคือไม่เข้าใจไม่ยอมไป ไม่เห็นว่าจะมีอะไรดี สู้หญ้าแห้งกับนางโคไม่ได้ แม้ว่าวัวที่พยายามเท่าใดก็ไม่ฟัง วัวก็จึงต้องปล่อยให้ไปไปตามกรรม

ในบทกลอนที่ชื่อพยศของคนตรง ท่านพุทธทาส เขียนเมื่อ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๔ ต้องทำความเข้าใจกับคำว่าพยศซึ่งตามความหมายของพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ว่า " พยศ ก. ถือตัวโดยแสงอาการไม่ยอมทำตาม" พยศของคนตรงจึงหมายถึงการถือตัว การไม่ยอมรับ การมีทิฐิ การยึดมั่นถือมั่นของคนตรง ในกลอนบทนี้มีกล่าวถึงคำว่าฝ่ายซ้ายฝ่ายขวาซึ่งหมายถึงชั่วร้ายและฝ่ายดี

ทั้งฝ่ายบาปฝ่ายบุญต่างก็ยึดมั่นห่างจากนิพพานทั้งสิ้น ท่านพุทธทาสเขียนไว้ตอนหนึ่งว่า

เขาคิดชั่ว	เราคิดขวา	ถ้ามานึก	มันยังติด	เหลือลึก	กันทั้งคู่
แม้มันชั่ว	เลวกว่า	ไม่น่าดู	แต่คิดขวา	มันก็หู	อยู่เมื่อไร

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ ข ; ภาคผนวก)

บทกลอนเรื่องนี้ท่านแสดงคติให้เห็นความเป็นไปของโลกและเหนือโลก ธรรมกาโลกนั้นย่อมมีปัญหายุ่งยากไป และปัญหาเหล่านั้นก็ย่อมเป็นทุกข์ หมกปัญหาเมื่อใจย่อมอยู่เหนือโลก ปัญหาที่สำคัญคือความถือคติในพิธีของตน บางพวกถือคติในความคดโกง บางพวกถือคติในความซื่อตรง พวกที่คดโกงซัดกันยังไม่ร้ายเท่ากับพวกที่ทำเป็นตรงเพราะมีการยาแอบแฝง เหมือน "พยศของคนตรงขึ้นากลิ้ว" กลอนบทนี้อาจหมายถึงเรื่องบุญ บาป ก็ได้ บาปคือความชั่วคือ กด บุญหมายถึงดี คือ ตรง พันคดตรงก็คือพันบาป ในทัศนะของท่านพุทธทาสทั้งบุญทั้งบาปเป็นกรรมชั้นโลกียะ หรือชั้นจรรย์ธรรม ไม่ใช่ไม่ชั่วไปกว่ากัน คือ เลวพอๆกัน การอยากตรงเพราะทำดีเพื่อให้ใครๆเห็นว่าเป็นการคดคือ ยิ่งทำให้คดลึกหรือคดมากไปอีก (มันต้องเก็ก - ตายไม่รู้จบ) เป็นเรื่องน่าหัว เป็นเรื่องของเด็กกอมมือ เราเป็นผู้ใหญ่ มีสติปัญญาแล้วควรปล่อยวางให้หมดทั้งคดและตรง อย่ายึดมั่นใน "ตัวกู - ตัวกู" ก็จะบรรลุนิพพาน

เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง (คติพจน์)

จงทำงาน	ทุกชนิด	ด้วยจิตว่าง
ยกผลงาน	ให้ความว่าง	ทุกอย่างสิ้น
กินอาหาร	ความว่าง	อย่างพระกิน
ตายเสร็จสิ้น	แล้วในตัว	แต่ หัวที่
ท่านผู้ใดว่างได้	ถึงว่ามา	ไม่มีท่า ทุกข์ทน หม่นหมองศรี
"ศิลปะ" ในชีวิต ชนิดนี้		เป็นเคล็ดที่ ใครคิดได้ สบายเอย

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๒ ข . ปกหลัง)

เนื่องจากกลอนเรื่องนี้เป็นธรรมะชั้นสูง การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างนั้นทำได้ยากและเป็นเคล็ดที่คนทั่วไปคิดได้น้อย ท่านจึงได้อธิบายไว้ในโอกาสต่อมาว่าดังนี้

ทำงานด้วยจิตว่าง คือการทำงานด้วยความคิดที่เฉยฉานฉลาด แต่ปราศจากความรู้สึกรู้สึกหรือความสำคัญมั่นหมาย เป็น "ตัวกู" หรือ "เพื่อกู" ได้แก่การ "ทำงานเพื่องาน" ตามหลักจริยธรรมสากลนั่นเอง

ยกผลงานให้ความว่าง คือได้ผลงานมาเท่าไรและอย่างไร ก็ยกให้ "ภาระแห่งความว่างจากเจ้าของ" ไม่มีความหมายมั่นไว้ว่า "ของกู"

เนื่องจากทุกสิ่งเป็นสมบัติของธรรมชาติ กำลังเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยอยู่เนื่องนิจว่างจากตัวตน ทั้งผู้กินและสิ่งที่ถูกกิน ดังนั้นการกินเป็นสิ่งที่มิได้ โดยที่ไม่มีผู้กินอยู่ตามธรรมชาติแล้ว เมื่อยกผลงานให้ความว่าง อยู่ในตัวมันเอง โดยแน่นอน

จิตว่างจากความรู้สึกว่า "ตัวกู - ของกู" มาแล้วแต่หัวที่ ความตายจึงมีไม่ได้มาแล้ว แต่หัวที่จิตว่างจึงไม่มีวันรู้จักกับความตายเลย ไม่มี "ตัวกู" สำหรับจิตว่างจนตลอดเวลาที่ว่าง แล้วแต่ว่าจะเป็นความว่างชั่วคราวหรือว่างอย่างถาวร

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ จ . ปกหลัง)

กลอนเรื่องเป็นอยู่ด้วยจิตว่างหรือคติพจน์นี้ มีปรากฏอยู่ที่ปกหลังของหนังสือเอกสารชุดมอแกนใน ส่วนมากที่เกี่ยว การอธิบายความ พุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ชัดเจนแล้ว ผู้คนควาจึงไม่จำเป็นต้องอธิบาย

การฟังผู้อื่น

อันฟังท่าน ฟังได้ แ่ข้างสิ่ง
หรือฟังแรง คนไข้ จนควายวัว
ต้องทำคี่ จึงเกิดมี ที่ให้ฟัง
ทำคี่ไป ฟังคัว ของคัวไป
ฟังผู้อื่น ฟังได้ แ่ภายนอก
ต้องทำจริง เพียรจริง ทุกสิ่งตอน -
จะตกจน หรือว่า จะคนกรก
ตนไม่ยก ให้เขายก นั้นพกลม

เช่นฟังฟัง ผ่านเกล้า เจ้าอยู่หัว
ไซจะพัน ฟังคัว ไปเมื่อไร
ไม่มีคี่ นิดหนึ่ง ฟังเขาโดน
แล้วจะได้ ที่ฟัง ซึ่งถาวร
ท่านเพียงแต่ กล่าวบอก หรือพราสอน
นี้, จึงถอน ตัวได้ ไม่ตกจน
ตนต้องยก ตนเอง ให้เหมาะสม
จะตกหล่ม คายเปล่า ไม่เข้าการ

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ ข . ภาคผนวก)

กลอนเรื่องนี้คัดลอกมาจากนิราศพยุหรีของพุทธทาสภิกขุ ท่านได้บรรยายถึงการฟังตนเองกับฟังผู้อื่นไว้ เมื่อได้เดินทางไปถึง "นิคมสร้างตนเองที่พระพุทธบาท" เป็นบทกลอนที่แต่งไว้ในระยะแรกๆ

(๒๑ มิถุนายน ๒๔๘๔)

เนื้อความในมาทแรก ยังคงแสดงทัศนคติของท่านอย่างคงเส้นคงวา คือติดอยู่ในกรอบ ยอมรับสภาพการฟัง "ผู้อื่น" แต่ในมาทหลังเห็นว่าถ้า "ฟังตัว" แล้วก็จะได้สิ่งที่ถาวร

สองบทสุดท้ายเป็นการขมวดเรื่องตามแนวพุทธศาสนา แต่ก็มีแนวคิดซึ่งน่าจะเป็นของท่านเองแทรกเข้ามาตอนท้ายสุดคือ "ยกตนเอง" มิใช่ให้ผู้อื่นยก ซึ่งอาจเป็นการ "พกลม" วิธีใช้สำนวน "ยกตน" ให้มีความหมายตามแนวพุทธศาสนา นับว่าเป็นการแหวกกรอบค่านิยมเชื่อแบบไทยๆ อยู่ในที เพราะคำว่า "ยกตน" ในความหมายแบบไทยๆ มีแนวโน้มไปในทางลบ แต่ท่านพุทธทาสภิกขุกลับนำมาใช้ในทางบวกโดยตีความได้สอดคล้องกับแนวคิดทางพุทธศาสนาแทน ลักษณะที่ได้ตั้งข้อสังเกตมานี้ แสดงว่า แม้ท่านจะติดกรอบในบางเรื่อง แต่กรอบก็แหวกกรอบในบางเรื่อง ซึ่งจัดเป็นลักษณะประจำตัว ปรากฏภาพโดยส่วนรวมว่า ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้ที่มีทั้งความก้าวหน้าและความคิดล้าหลัง ลักษณะเช่นนี้ท่านจะปรากฏในงานทุกชิ้นของท่านอย่างคงเส้นคงวา (ชลธิรา กลัค้อย ๒๕๑๔ . ๑๒ - ๑๓)

การที่ชลธิรา กลัค้อย กล่าวว่า "การฟังผู้อื่น" เป็นการแสดงว่าพุทธทาสภิกขุติดกรอบและล้าหลัง ย่อมผิดข้อเท็จจริง เพราะการฟังผู้อื่นก็เป็นสิ่งจำเป็น ไม่มีใครที่ไม่ฟังผู้อื่น แต่ที่สำคัญเราก็ตองฟังตนเอง การฟังผู้อื่นเป็นเพียงสิ่งช่วยเรา และจุดมุ่งหมายของพุทธทาสภิกขุต้องการเน้นการฟังตัวเองเป็นสำคัญ เช่น เด็กต้องฟังแม่ แม่สอนข้าวให้ แต่จะสำเร็จประโยชน์ไม่ได้ ถ้าเด็กไม่ฟังตัวเอง โดยเคี้ยวกลืนลงไป

ชลธิรา กลัค้อยกล่าวว่า ขณะเดียวกัน ท่านแหวกกรอบออกมาได้ โดยแปลความหมายของคำว่า "ยกตน" ในแง่บวก นับว่าท่าน "ก้าวหน้า" รู้ลึกว่า นักวิจารณ์ผู้พิจารณาความก้าวหน้าหรือล้าหลังอย่างตื้นๆ ไม่ตรงกับข้อเท็จจริง เพราะการตีความหมายในพุทธศาสนา มีทั้งแง่บวกและลบ คำว่า "ยกตน" ในแง่บวกมิได้แสดงว่าก้าวหน้าแต่อย่างใด เพราะมีพุทธภาษิตในธรรมบทกล่าวไว้ว่า "หากเธอจงยินดีในความไม่ประมาท จงระมัดระวังจิตของตน จงยกตนออกจากหลุมภิลเลส เหมือนพระยาช้างศึกหลุม พยายามช่วยตัวเองฉะนั้น" (พระสุวิมลธรรมมาจารย์ ๒๕๑๓ . ๑๒๙ - ๑๓๐)

อีกประการหนึ่ง กลอนบทนี้ พุทธทาสภิกขุมิได้หมายถึงไปถึงถึงขั้น ๓ ขั้น ในสังคม การวิจารณ์

ในเวลานั้น เป็นการจากไปเกินกว่าเหตุ ตามความคิดของตนเอง ย่อมผิดจุดมุ่งหมายของพุทธศาสนิกชน

บุญเป็นอะไร

สิ่งนั้นๆ เป็นเหมือน ของเกวียนกลิ้ง	ที่เป็นมาป เก็บกวาด หิ้งไค่ถุน
ที่เป็นบุญ มีไว้ เพียงเจ็ดจุน	ไร้เป็นทุน สะควกคาย กล้ายรดเรือ
หรือบ่าวไพร่ มีไว้ใช้ ใช้ไว้แบก	กลัวตกแตก ไว้นั้น ประหวัดเหลือ
เรากินเกลือ ใจจะต้อง บูชาเกลือ	บุญเหมือนเรือ มีไว้ใช้ ไปนิพพาน
มิใช่เพื่อ ไว้ประดับ ให้สวยหรู	เที่ยวอวดรู้ แบกไป ทุกสถาน
หรือลอยลง ไปไปโลก โคมก้นคาร	ไม่อย่าข้าม ขึ้นนิพพาน เสียกายเรือฯ

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๘ .ภาคผนวก)

เกี่ยวกับกลอนเรื่องนี้ ชลธิรา กลัอยู่ กล่าวว่า ท่านสอนสิ่งที่สูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ก็ชี้มาให้ทำบุญเอาหน้า หากยังติดในเรื่องบุญก็ไม่ว่าจะไปถึงพระนิพพานได้ ร้อยกรองบทอ่านเข้าใจยาก แต่ก็จะทำความเข้าใจได้ถ้าอ่านอย่างพิถีพิถัน เพราะ คำสอนของท่านในบทนี้สะท้อนให้เห็นว่า ท่านเป็นพระที่มีความเคยชินกับระบบสังคมที่มีบ่าวไพร่ไว้ใช้สอย หรืออีกนัยหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ท่านถนัดที่จะสื่อสารถึงบุคคลในชนชั้นสูงหรือชนชั้นที่เหนือกว่า ได้เปรียบกว่าในสังคม (ชลธิรา กลัอยู่ ๒๕๑๘

๑๘)

ความจริงท่านคงมิได้มุ่งสังคมแบบใดๆ แก่ท่านก็เคยมีชีวิตในสังคมแบบเก่าๆมา การใช้คำภาษาก็คงอาศัยสิ่งแวดล้อม ท่านมุ่งกล่าวถึงบุญต่างหาก บุญนั้นเป็นสิ่งที่ทำด้วยความสะดวกแก่เรา เหมือนรถ เหมือนเรือ บ่าวไพร่หรือของกินของใช้ต่างๆ บุญเหมือนกับเรือที่เราใช้เล่นไปนิพพาน แต่บุญมิใช่สิ่งที่เราเอามาไว้ประดับให้สวยโก้เก๋ ต้องแบกต้องยึดถือด้วยอุปาทาน เมื่อถึงฝั่งนิพพาน แล้วเราก็ต้องละทิ้งบุญเสียเหมือนกับทิ้งเรือฉะนั้น จึงจะขึ้นฝั่งได้

กลอนเรื่องบุญเป็นอะไรนี้คัดตอนมาจากเรื่อง"คราวเมื่อธรรมทูตมา" ซึ่งจะกล่าวในคำกลอนประเภทเรื่องยาวต่อไป

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีคำกลอนสั้นๆ ที่ให้ความหมายชัดเจนลึกซึ้ง ไม่จำเป็นต้องอธิบายมาก เป็นต้นว่า

กิเลสคู่

คู่เสียที่ ที่แท้ แพ้กิเลส
ว่าเป็นทาส กิเลส อยู่ต่ำเย็น
กัณธรรมะ หาทองออก อุ่มกิเลส
ตำรานี้ ตำรานัน สรรพามา

นำสมเพช เตือนเท่าไรก็ไม่เห็น
จะอวดเป็น นักปราชญ์ไป ทำไมนา
นำสมเพช จริงๆ เทียววังหา
ได้เป็นข้า กิเลสไป สมใจเอย

(พุทธทาสภิกขุ ๒๔๑๑ . ปกหลัง)

รักสงบ

รักสงบ จงลืมนี่ "ตัวกู"
ปีศาจ ปัญญา และปรานี

และลืมนี่ "ตัวกู" อย่างเต็มที่
หน้าที่ใคร ทำให้ดี เท่านั้นเอย

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ ข . ภาคผนวก)

๔.๑.๒ กำกอลนประเภทเรื่องยาว

กำกอลนประเภทนี้ได้แก่ คอกสร้อยแสงธรรม ๒๔ ฉากของชีวิต คราวเมื่อธรรมทูตมา
มณเฑียรปัญหา นิราศลพบุรี และสมัยโน้น - เมื่อยังเที่ยวหาอัครา เป็นต้น

คอกสร้อยแสงธรรม ๒๔ ฉากของชีวิต

เรื่องนี้ "สิริวิเศษ" เขียนอุทิศแด่ "ผู้ครองธรรม" เมื่อ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๔๑ ใช้กลอน
ประเภทคอกสร้อย แต่ละบทบรรยายชีวิตแต่ละฉาก เริ่มตั้งแต่เกิดจนถึงนิพพาน

ผู้แต่งได้กล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า "คราวหนึ่งจากความมืด ตู้อาได้เห็นภาพ, จากความเงิบ
สงัด ตู้อาได้ยินเสียง ทั้งภาพและเสียงเหล่านั้น ตู้อาเชื่อว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านบ้าง
จึงเขียนส่งมาฝากหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ . ๑ - ๑๓)

สองฉากแรกเป็นเรื่องของความเกิดกับความเป็นเด็ก ก็นำตัวไปลงไม่ทราบแน่ชัดว่า เกิดมา
ทำไม ทั้งที่กล่าวอยากไขว่เหลือเกิน แต่จะตอบก็คงตอบไปตามธรรมดา เช่น เพื่อกิน เพื่อเล่น
เพื่อนอน เพื่อรับมรดกหรือเพียงให้เติบโตเฉยๆ แต่ผู้แต่งเสนอว่า เกิดมาเพื่อก่อบุญ และบุญอันสูงสุดที่
จะได้ไว้ก็อยู่ที่พระนิพพาน อันเป็นฉากสุดท้ายนั่นเอง พุทธทาสภิกขุได้พูดไว้ในเรื่อง "เกิดมาทำไม"
... คนเราเกิดมาเพื่อแจกพูนหนทางแห่งนิพพาน(ความกับทุกข์)นั่นเอง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ . ๑๔)
หรือ "เกิดมาเพื่อไถ่สิ่งที่ทุกข์ที่มนุษย์ควรจะได้" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ . ๒)

ต่อมาเมื่อชีวิตเข้าสู่วัยเด็ก ใจยังเล็ก คือยังบริสุทธิ์อยู่มาก ไม่มักใหญ่โตสูงกว่าความทะเยอ
ทะยานอยากต่างๆ ยังมีสันโดษ ถือได้เท่าไรก็ยินดีเท่านั้น เพียงใดก็ยินดีพอใจแล้ว ไม่ทุกข์ร้อน
เหมือนผู้ใหญ่ ดังนั้นผู้ใหญ่ก็ควรทำให้เหมือนเด็กเสียบ้าง เพื่อจะได้ลดความเร้าร้อนลง

ฉากต่อไปก็ความเกียติ ความหนุ่มสาว ความสาว ผู้แต่งกล่าวว่า การเติบโตขึ้นเติบโต
ง่ายกว่าเติบโตใจ ถ้ามีแต่เติบโตกายอยู่ ก็ควรจะไถ่ขาย เพราะใจมันชั่ว ที่นี้เมื่อหนุ่มขึ้นมา ย่อมมีใจเร้า
ร้อน มักลวงละเมิดศีลธรรม ก่อกรรมชั่ว ถ้าหนุ่มแบบนี้ก็ไม่มีอะไรดีเลย ถ้าใจเย็นซึ่ง เสียใจนั้นแหละคือ
ส่วนความสาวก็เหมือนไฟเซนกัน เผาแต่แต่งตัวเพื่อให้งาม แต่ถึงจะงามรูป งามทรัพย์ งามความรู้ ก็
ยังสูงามธรรมจรรยาไม่ได้ ถ้ามีแต่แต่งภายนอกอยู่ ก็คงหยุดได้เมื่อแก่เฒ่า

ฉากชีวิตเปลี่ยนแปลงมาเรื่อย เมื่อเป็นหนุ่มเป็นสาวแล้ว ก็มีความกระตือรือร้นไปในเรื่องโลก ได้
แก่เรื่องรักใคร่ ผู้แต่งบอกว่า ทำไมไม่กระตือรือร้นกันบ้าง ฉากต่อมาความชวนชวายเป็นการแสวงหา
ไม่หยุดหย่อนจนกระทั่งตาย ก็ไม่พบอะไร ถ้าหากชวนชวายเป็นศีลธรรม ก็คงพบความจริง คนเรามี
ความทะเยอทะยานอยากประจำสันดาน ไม่ต้องสอนก็ยอมเป็นเอง เมื่อยังมีความทะเยอทะยาน (กิเลส ตัณหา)
อยู่ คนย่อมตาย เกิด เรื่อยไป ส่วนการกิน คนเราก็กินเป็นเทาสของลิ้น พยายามค้นหากินแปลกๆ
คนทั่วไปยอมอยู่เพื่อกินกันทั้งสิ้น ยกเว้นพระอรหันต์

เนื่องจากฉากชีวิตมีมาก จะขอยกตัวอย่างต่อไปเพียงบางฉากเท่านั้น ดังนี้

ความเอ๋ย ความสุข
"แก่ก็สุข นันก็สุข ทุกเวลา
ถ้าเราเผา ตัวตัณหา ก็ว่า "สุข"
เขวว่า "สุข สุขนั้น" อย่าเห่อไป

ความเอ๋ย ความทุกข์โศก
ยังหลงมัว "ตัวตน" อยู่กลใด
ทุกสิ่งสรรพ เกิดดับ อยู่ตามธรรม
ต้องพลอยเข็ญ พลอยชุก ทุกหว่าเอง

ใครๆทุก คนชอบเจ้า เผาวิ้งหา
แต่คุณา ตาแห่ง ยังแคลงใจ
ถ้ามันเผา เราก็ "สุข" หรือเกรียมไหม้
มันสุขเย็น หรือสุขไหม้ ให้แน่เอิน
ของบิอยู่ ภูโลก อย่าสงสัย
เป็นต้องได้ โศกแน่ แม้แต่ลอง
ใจเจ้ากรรม เขารับเอา เป็นเจ้าของ
แล้วแก่ของ ของ "คน" เป็น เช่นไรเอ๋ย

สิ่งที่มนุษย์ปรารถนาจะได้กันนั้นก็ความสุข แต่ยิ่งแสวงหาเท่าไรก็ไม่พบ พบแต่ของปลอม
ก็สุขไหม้ เรากำลังแสวงหาสิ่งที่ไม่มี มันจึงพบแต่ของปลอม เพราะตัวเราเองก็ปลอมเหมือนกัน

(อนัตตา) จึงอยากจะถามว่า ท่านเคยพบความสุขที่แท้จริงบ้างแล้วหรือยัง ถ้าท่านตั้งอยู่ในความ
 ยุติธรรม ท่านก็ตอบว่า ยังไม่เคยพบ ชีวิตมันยอมเป็นไปเช่นนั้นแหละ ส่วนสิ่งที่มนุษย์ไม่ปรารถนา
 ก็คือความทุกข์ ที่ทุกข์ก็เพราะไปยึดมัน เอาสิ่งที่มีใช้ตัวตนมาเป็นตน เพราะสรรพสิ่งมันเป็นอย่างนั้นๆ
 แม้ความเจ็บไข้หรือความตายก็เป็นธรรมดาของโลก สังขารธรรมยอมเปลี่ยนแปลงไป เมื่อเห็นสภาพ
 ความจริงอย่างนี้แล้วก็ไม่ต้องหลงอยู่ในกรงแห่งทุกข์ ความจริงเราทงกิดมันเอง มีไขมันมาติดเรา
 ถ้าเห็นว่าทุกข์นั้นมันติดอยู่กับเรา มาติดเรา ก็เหมือนเราเห็นแสงสว่างบามังจูกตา เพราะเห็นมืด
 เห็นไม่แจ่มแจ้ง หรือหนอนที่กินพริก ไม่เคยเผ็ดร้อนเลย กลับเห็นว่าเย็น นี่แหละคือความหลงใน
 รสเย็นของโลก

การที่จะพ้นไปจากความหลงใหล ก็คือความตรัสรู้ รู้ความจริงว่า การเวียนว่ายตายเกิด
 เป็นทุกข์ อวิชชาคือเหตุเป็นเหตุแห่งทุกข์ ถ้าขาดอวิชชาได้ ก็ยอมถึงนิพพาน วิธีที่จะมาตัดหา
 ก็คือมรรคแปด เมื่อตรัสรู้อย่างนี้แล้ว ก็ยอมถึงความหลุดพ้น ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง สรรพสิ่งที่
 เราเอามาผูกมัดไว้กับตัว กอดรัดไว้ด้วยใจ เราสลัดทิ้งแล้วจึงดูถึงพระนิพพาน

กอกสร้อยแสงธรรมทั้ง ๒๔ ฉากของชีวิต เป็นปรัชญาชีวิตที่ควรยึดถือเป็นแนวทางชีวิต
 เกิดมาทำไม เกิดมาแล้วควรจะจมอยู่ในห่วงแห่งความทุกข์ยากของโลก หรือว่าควรเป็นอิสระจากโลก
 นี่แหละชีวิตเรามี ๒๔ ฉาก แต่ใครทำให้พบฉากชีวิตองใดก็นับว่าเป็นยอมคนมนุษย์

คราวเมื่อธรรมทูตมา

กลอนเรื่องนี้สี่ริยพาสเขียนในรูปนิทานก่อกอลอน มีเนื้อหาขบขันและเสียดสีสังคมบ้าง เช่น เริ่ม
 ต้นกล่กล่าววว่า

ตั้งเก่าแก่ มาแต่ โบราณกาล
 ในบัดนี้ มีคน เกลือคนกลั่นแกล้ง
 ทุกๆคน มิได้มี "ชีวิต" กัน

หมู่บ้าน หนึ่งหนอ ชกกล่าวชวน
 มีสลดรา ล้อมรอบ เป็นขอบกัน
 เดินไขว่ขวัก ไปมา แต้น่าขัน
 น้าอึกจรรย สดสับ เชิญไต่รถรอง

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ ก . ๖๓ - ๗๑)

บาทสุดท้ายของกลอนสะกิดใจให้นึกมากทีเดียว ผู้คนในหมู่บ้านเมืองนี้ไม่มี "ชีวิต"
 ก็หมายความว่า ตายอยู่ ตายอยู่ในความหลงมกมาย หรือสิ่งที่เขาเรียกว่าเจริญ ก็ตามใจ เพราะ

ผู้แต่งบรรยายต่อไปว่า

สิ่งที่มี มากมาย ในบ้านนี้
ทั้งโรงสวก โบสถ์สุเทรา ล้วนเป่าร้อง
พุทธรูป เทวรูป และอื่นๆ
รวมเรียกว่า รูปพระ ปฏิมา

ก็เจดีย์ วัควา อารามผอง
กันรวมกอง สวดมนต์ ทองมนตรา
กุฎาขคิน สร้างสรรค์ กันนักหนา
ซื้อขายเป็น สินค้า ก็ทั่วไป

รูปพระปฏิมาต่างๆนี้ คนเขาสร้างขึ้นมากตามความฝัน ให้นำบทอันที่คนสร้างพระเจ้าขึ้นมาได้ หรือสร้างรูปต่างๆขึ้นแทนพระศาสดา และขายกันเกลื่อนไป ในบ้านนี้มีนักบวชมากมาย เป็นนายหน้าคิด คอระหว่างฟ้ากับดิน หรือโลกนี้กับโลกอันลี้ลับ คิดต่อคนตายให้เกิดในโลก เป็นผู้ประสาธุสุข ทรัพย์ และเกียรติให้แก่ประชาชน นักบวชเหล่านั้นล้วนอิงในยศสอนให้ประชาชนทำดีๆ ทำพิธีทุกวัน

"ให้หายก ทายิกา สละทรัพย์
ธรรมบัญญัติ จริยา นานานั้น

แล้วท่านรับ นึกมา ก็น่าขัน
บัญญัติกัน เพื่อใช้ กับฝ่ายเกี่ยว"

ในบ้านเมืองนี้มีนักพูดปรมาตฤเ่งกล้า แทะฟุ้งชานใจตระหนี่ ไม่ยอมรับฟังใคร แล้วกระทบ กระแทกแตกคั้น คัวยหึงผยอว่าเชี่ยวชาญธรรม ข้ออัศจรรย์อีกอย่างหนึ่ง ในบ้านนี้ คือ บทพระธรรม คัมภีร์ ปะปนกันยุ่ง ท่านว่าควรจะทำไฟเผาเสียจึงจะเข้าที่ เพราะไม่มีประโยชน์ต่อประชาชน

"กรรมฐาน ภาวนา ตามตลาด
ผู้ให้ทาน ชักสน กว่าคนที่ -

ดูเกลื่อนกลาด ในป่าดิบ กลับเงิบฉี่
มาขอทาน สิ่งนี้ ช่างแปลกเกิน"

สภาพผู้คนในบ้านเมืองนี้มีแปลกๆ เช่นคนที่ร่างกายแข็งแรง กายาว่าสำน กลับเกิบชวนเข ส่วนคนผอมเหลืองกลับเป่าร้องปราก กูองอาจเฟลิกเฟลินดี คนต่ำเตี้ยเป็นผู้คนสูง ผู้ชายเป็นกวางยให้ ผู้หญิง คนแข็งแรงต้องพึ่งคนอ่อนแอและยิ่งกว่านั้น

คนเปลือยกาย ผายผัน เป็นหมู่ๆ
คนงู้นผ้า ชุกซ่อน นอนเงียบครัน

ตามหนทาง จักผู้ คูเหิมเหิม
อยู่ในห้อง ทั่ววัน ไม่ออกมา

นอกจากนี้ทุกคนโกรธกัน แต่บั้นหน้าไว้เหมือนกับว่ารัก ต่างคนต่างมีใจริษยา ตัวโกรธตัวมัน ใครมียาวสาวได้สาวเอา นี่คือนักศีลธรรม (จริยธรรม) ของบ้าน (เมือง)นี้ "ถ้าใครดีกว่าฉัน ต้องบั่นรอน" หลักนี้มันคงมากจนลือกระฉอน

มาวันหนึ่งเป็นฤกษ์ดี มีพระธรรมทูตมาที่บ้านนี้ คนก็มาประชุมกันมากมายที่วงเวียนหน้าแยกอันกว้างใหญ่ พระธรรมทูตกล่าวว่า แรกก่อนมาบ้านเมืองเคยสงบสุข แต่เรามีคนมาไป เพราะอะไร? หมุนคนก็ค้านขึ้นว่า "ท่านหลับตาพูดหรือ จิงว่าเราหม่นหมอง ก็เห็นหมู่บ้านเราสุขสงบดี ดีกว่าทุกยุคที่ผ่านมา สิวีไลซ์ไปมาก ทำไมท่านจึงถากถางเช่นนั้น" พระธรรมทูตจึงเทศนาว่า

ธรรมทูต จิงภิปราย ขยายเค้า	ว่า"เออเจ้า มิได้แล มาแต่หลัง
มีชีวิต สั้นๆ มันมีคั้ง	กึ่งถูกขัง ไว้ในกรง จิงหลงไป
คือชีวิต ซากิเดียว จะเหลียวเห็น	เหตุการณ์เป็น ต้นปลาย ได้เอน
อายุบ้าน มากมาย ไม่มีใคร	จะรู้ได้ ว่าจะนาน ก็บ้านนี้
ในบางยุค งามงด กุสโกโส	ทั้งกายใจ เยือกเย็น เป็นสุขี
นับได้ว่า มีชีวิต ชนิดนี้	ต่างกันที่ เกิดมาทุกข์ ไม่สุขเลย

พระธรรมทูตก็เทศน์ต่อไปว่า การเกิดมาเปล่าๆ ไม่ได้รับสันติธรรมนั้น เหมือนกับไร้ชีวิตแท้ สิวีไลซ์ มิได้หมายความว่ามีความสุข นอกเสียจากช่วยกันรักษาหลักแห่งใจไว้ ในเมื่อแล้วเป็นดี ก็เป็นแล้ว ก็เหมือนกับว่าหลงอยู่ในความมืด

เมื่อพระธรรมทูตเทศน์จบลง พวกชาวบ้านก็ร้องค้านกันเสียงแข็ง มีพวกหนึ่งแย้งแถมคำว่า พระธรรมทูตพูดไม่เป็นเรื่อง เป็นคนมาเหย้าพวกเขา เป็นผีร้าย เป็นมาร ปีศาจ มาลวงล่อให้หันไกลจากคลองธรรมในบ้านเขา ทั้งติเตียน บุญ สวรรค์ วัฑฒารามและพระเจ้า เลยพระธรรมทูตถูกขับไล่ "ไปเสียเถิด ขึ้นอยู่ จะต้องตาย ให้อับอาย จงไปในทันที"

พระธรรมทูตเลยต้องหนี แม้มีคนเข้าใจบ้างสักสี่ห้าคน ก็ช่วยอะไรไม่ได้ ต้องปล่อยไปตามกรรม

ในตอนท้ายผู้แต่งได้เฉลยว่า บ้านนี้อยู่ที่ไหน ? บ้านนี้ก็คือ "โลก" นี้เอง และชาวบ้านก็คือ "คน" ผู้แต่งฝากความคิดไว้ว่า ระหว่างคำพูดของพระธรรมทูตกับชาวบ้าน ใครผิดใครถูกกันแน่ ผู้คนคว้ามคิดว่ บทกลอนเรื่องนี้คงเกิดขึ้นจากความขัดแย้งระหว่างท่าสอนของพุทธศาสนิกชนกับความเชื่อถือของพุทธบริษัทที่มีอยู่ก่อน เพราะท่านถูกคำกล่าวหา คัดค้านอยู่บ่อยๆ จากฝ่ายที่เห็นว่าท่านทำให้ขัดผลประโยชน์ของเขา แต่ท่านก็ได้โต้ตอบด้วยความรู้

คำเทศนาของพระธรรมทูต ก็เป็นธรรมะจากพุทธศาสนิกชน เมื่อพิจารณาแล้วก็ไม่ผิดหลัก

ธรรมอะไรในพุทธศาสนา ที่เกิดการขัดแย้งกัน เพราะผู้ปฏิบัติ ศีลภาวนาปฏิบัติไปตามจะแจ้ง จนจะแนว
วนอาจจะหลงทาง เมื่อพระธรรมทุกคำกล่าวถึงจิตที่แท้คือจิตที่ไม่ตาย (ด้วยกิเลสดับแล้ว) หลัก
กาลามสูตร เรื่องบุญ บาป ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่น เหล่านี้ ชาวบ้านไม่เคยได้ยิน ได้ฟัง ได้พบ ได้
เห็น ก็ยอมถนัดจำแนกไป

กลอนเรื่องนี้ถือว่าเป็นเรื่องสมมุติที่ให้กำลังใจได้แก่น โดยเฉพาะกลอนตั้งแต่ "สิ่งให้ฯ
เป็นเหมือน ของเกวียนกลาด... ไม่อยากข้าม ขึ้นนิพพาน เสียกายเรือ" ได้ถูกแยกออกไปพิมพ์
ในหนังสือของพุทธศาสนิกกรู้อีกหลายเล่ม ให้ชื่อว่า "บุญเป็นอะไร"

นิราศลพบุรี

กลอนนิราศเรื่อง สิริวิลาส เขียนจบเมื่อ ๒๑ มิถุนายน ๒๔๔๔ เป็นการเขียนบันทึกการ
เที่ยวลพบุรีด้วยรถยนต์ ๑ วัน นิราศเรื่องนี้แบ่งเป็นตอนต่างๆ เนื้อนิราศ และตอนจบนิราศเรื่องนี้
เน้นว่ามีความยาวมากที่เกี่ยวข้อง ผู้แต่งสมมุติตนว่าเป็นสุนทรภู่

เนื้อหาในนิราศเป็นการบรรยายการเดินทาง ไปถึงที่ใดก็พรรณนาถึงสิ่งนั้น สอดใส่ความคิด
อารมณ์ เปรียบเทียบความรู้และธรรมะลงไป ทำนองเกี่ยวกับนิราศอื่นๆ แต่แฝงอยู่คือ ไม่มีการ
คร่ำครวญถึงความรักในสตรีเพศเลย เพราะท่านเป็นสมณะ

เริ่มแรกของนิราศเป็นคำนำว่า

จะไปไหน ไปได้ ค่ายลูกปั้น
ส่วนผู้อื่น อย่างไร ยังไม่รู้
ยาวพลัดฤดู เรียกนิราศ อนาคต

นิราศเรา ไร้รัก ไม่พักฝัน
วันหนึ่งคืน เหมือนกัน ไม่ผันแปร
ที่มีอยู่ เกียงข้าง ไม่ว่างเห
ส่วนหัวเรา เพียงแต่ นิราศวัด

ฯลฯ

สมมติว่า สุนทรภู่ กรูกลอนแปด
เดินทางไป ลพบุรี มีเรื่องสำคัญ

ต้องตากแดด กร่ำน้ำ แหบอาสัญ
เพราะลมเรา - คมนั้น ก็เคารพเกิน

ฯลฯ

ถ้าสุนทรภู่เดินทางสมัยนั้นก็คงใช้เวลาช้านาน จึงต้องรื้อรำลึกมาจนบัดนี้ เกี่ยวสาวไปตาม
เรื่อง แก้วแดงเดินทางเพียงไม่กี่วัน ผิดยุคสมัยกับ แก้วห่านก็คู่สวามีเขียน เริ่มเช่นนิราศ ว่าดังนี้

สันดานจิต ชอบเวียน เปลี่ยนเสมอ
จะเปลี่ยนรส เปลี่ยนที่ เปลี่ยนสิ่งอื่น
รสของความเปลี่ยนแปลง แฉงเจืออยู่
เป็นรสแห่ง อนิจจัง ช่างลบลม
ธรรมดา ถ้าไม่มี ความเปลี่ยนแปลง
จะเป็นคน ทนอยู่ ในโลกนี้
คับจากโลก เพราะโลก มันน่าชัง
เพราะโลกมี อนิจจัง บังเอาไว้
อันชีวิตนี้หรือ คือความไหล
ตามความลง ของอารมณ์ บ่มตัวเอง
อันพวกหลอก ก็อวด อร่อยนัก
ความหลอกใหม่ มาเป็นเหยื่อ ของวิญญาณ

มันเฝ้าเพื่อหาใหม่ ไม่กระสัน
แว่กล่อมมัน เปลี่ยนเวลา เปลี่ยนอารมณ์
จึงไถ่กู้ เป็นรส ที่เหมาะสม
ไม่รู้ถึง จึงจน ว่าเลิศดี
มาชังแฉง คนจะเปื้อน จนเหลือที่
หนักแหม้ แทะอยากให้ คับไป
แต่ใครบ้าง รู้สึก เช่นนี้ได้
คนเราใช้ อนิจจัง ชังตัวเอง
ของกายใจ ในเกลียวที่เหมาะสม
ให้สูกเปล่ง อยู่ควยหลอก ตลอดจน
ที่คอยชัก ทุใจ ให้ไผ่หา
เรื่อยไปก็ว่า จะคับแค้น เป็นเจ้าไป

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก. ๑๐๖ - ๑๐๗)

จากวังสิตรถไถ่แล่นมาตามถนนที่ผ่านทุ่งนาอันเขียวชอุ่ม ท่านก็พิจารณาเห็นว่า ชาวอัน
เขียวสดนี้ ก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปเหมือนชีวิตมนุษย์ ดังท่านเปรียบเทียบไว้ว่า

แล้วมันเวียน เปลี่ยนไป คล้ายเกิดตาย
อันพวกเรา เหล่านี้ ในภพมา
ไม่นานนัก จักเป็น เช่นต้นข้าว
ในวันนี้ เราสนุก สนานปาน -
ครั้นเวลา คราหัน มาบรรจบ
เฝ้ารักษา "เคื่อนสิบสอง" มัวปองเพียร

ของพวกเรา หญิงชาย ทุกภาษา
เหมือนต้นข้าว คราวครา วสันต์กาล
เวียนถึงคราว เคื่อนห้า แด่สังขาร
ว่าเราทาน อยู่เหนือ ความว้ายเวียน
เราก็อม "เคื่อนห้า" ช่างพาเหียร
จมนเปลี่ยนล้มหลัง ดังต้องการ

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก. ๑๐๘)

การเดินทางครั้งนี้ พุทธทาสภิกขุและคณะ ได้แวะมีสักการะถวาย พระพระบุรีทวย
ชูแด่งไถ่กล่าวถึงการบูชา ๒ คือ อามิสบูชา กับ ปฏิบัติบูชา ว่าดังนี้
บูชายิ่ง ตรงที่เรา เอาอย่างพระ
รบทนะ กิเลสमार ตามท่านสอน

จะเหนื่อยยาก เท่าไร ไม่อาทร
 จักได้ว่า พยายาม เค้นตามคลอง
 การสละ อย่างนี้ มีค่ายง
 เราจึงกล้า กล่าว่าอ้าง
 ในสันดาน กว้างขวาง ค้ำชูรูปเทียน
 บูชาด้วย กายใจ ไฉนลกว่า
 และยังมี พุทธวจน ตรีสยัมมัน

เฝ้าบันรอน ไฟกิเลส ให้ขาดลง
 ไฉนถูกต้อง ตามพุทธ - ธ ประสงค์
 ยิ่งกว่าของ บูชา ๕๐๐ เกวียน
 เป็นกุศล นานสนิท สติเสถียร
 ซึ่งจะเปลี่ยน แปลงใจ เหมือนไฟนั้น
 การบูชา ด้วยของ รับรองนั้น
 เป็นสำคัญ ในคัมภีร์ ที่บูชา

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก . ๑๑๓ - ๑๑๔)

ที่สระบุรี ผู้แต่งได้ชมแม่น้ำป่าสัก อันเป็นสายชีวิตของชาวไทย ท่านก็ได้เปรียบเทียบกับสายชีวิตแห่งธรรม คือมรรคแปด ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงไปนิพพาน เหมือนแม่น้ำทุกสายที่เอียงไปสู่อ่าวไทย อีกอย่างหนึ่งต้นน้ำนั้นกั้นการลำบาก เหมือนตอนแรกๆของการประพฤติกิเลสตามมรรคแปด เมื่อประพฤติกิเลสได้แล้ว ก็สะดวกสบายเหมือนแม่น้ำใหญ่ไหลทะลุเลย ซึ่งสะดวกแก่การสัญจร

เรื่องอวิมรรคกับสายน้ำในบทกลอนนี้ คงจะให้ความหมายชัดเจนพอสมควร พุทธทาสภิกขุได้ค้นทางต่อไปจนถึงพระพุทธบาท ตอนหนึ่งได้ขึ้นไปบนยอดเขา ท่านก็นึกว่าเหมือนได้ฝึกปัญญา มองดูมนุษย์ สัตว์ ข้างล่าง อันหลงไหลอยู่ในโลกีย์ กิเลส ตัณหา เหมือนกับเวียนว้ายอยู่ในวัฏสงสาร ท่านบรรยายไว้ว่า

โอเพื่อนสัตว์ สสารพัด นานาเหล่า
 จะเกิดใหม่ เรื่อยไป ไม่ยอมฟัง
 ถึงมีภก ก็กลาย กับไรภก
 หวังของจริง วิ่งไปเด่น เป็นละคร
 แก่ละคร โรงนี้ คุยากเหลือ
 แล้วมองดู ข้างล่าง อย่างปรีชา
 อยู่ในน้ำ คือกาม ตามคนหวัง
 จะให้ไค้ เชื้ออมมา ค้นหาฟุ้ง
 ที่บางตัว หัวหมก ต้องพาฟุ้ง
 กว้างอุทลลน เหลนเหลว ที่เขลาครัน

ต้องเกิดซ้ำ เจ็บตาย ไม่วายหวัง
 จนกระทั่ง กลายเป็นปลา ในสาคร
 จึงต้องตกน้ำไป ไม่หลุดถอน
 อยู่หยิ่งเหียง ว้าวอน วนไปมา
 จะรู้ได้ ต่อเมื่อ ขึ้นยอดเขา
 จึงเห็นปลา คือมนุษย์ กำเนิดบุญ
 ไม่คิดหน้า คิดหลัง เป้าแก่ง
 รุระมุง คดกัน ทั้งคืนวัน
 ต้องชักจูง กันไป ขวนให้ชัน
 จะพากัน วอควาย ให้กลุ่มใจ

ดูเป็นพวง พวงเข้า ยาวเป็นหาง
 ปลามัน ที่หลึก เข้าป่าไพร
 กินตัวเดียว นอนตัวเดียว เทียวสันโศษ
 มานะกล้า ใช้เวลา ให้หมดเปลือง
 ใครจะขึ้น จากน้ำ ไปตามบก
 เป็นสัตว์บก แห่งสนิท ผิดพงศ์พันธุ์
 โดยมีคอง รคน้ำ หรืออยู่น้ำ
 ก็คู่ได้ เร็วไว ไม่ต้องเกรง

ดูแตกต่าง ปลาโตน เป็นไหนๆ
 เนื่องจากให้ นึกเบื่อ กับเหยื่อเมือง
 ตามเขาโขก ก็มี ห่มสีเหลือง
 ไปในเรื่อง ตอนตัว ไม่มัวมัน
 มีให้ตก น้ำใหม่ ให้ได้ฟัน
 ประสบสันต์ แสนจะเย็น และเป็นเอง
 ก็เย็นจำ เรื่อยไป ตัวไหนเก่ง
 ความทุกข์ร้อน อลเวง จะปืทา

(พุทธศาสนิกกุ ๒๕๑๕ ก . ๑๒๕ - ๑๓๐)

การที่พุทธศาสนิกและคณะได้เที่ยวชมสวนสัตว์ เมืองลพบุรี เมื่อได้เห็นสัตว์ใดก็บรรยาย
 และเปรียบเทียบกับหลักธรรมเสมอไปตอนหนึ่งท่านได้ชมเสือ และได้ถ่ายรูปกับเสือ ท่านจึงได้
 ความคิดว่า พระภิกษุเหมือนกับเสืออันมีกาย หากเสือหลงเหยื่อก็จะคือกรงเหมือนกับพระภิกษุหลงในอาภิส
 อาภิสณั้น พุทธศาสนิกเปรียบเทียบไว้ว่า

พระภิกษุอันมีลายนี้ท่านเปรียบไว้คล้ายกับในวิสุทธิมรรค ตอนอนุสสติกรรมฐานนี้เทศว่า
 ภิกษุเปรียบเหมือนเสือเหลืองใหญ่ อาศัยอยู่ในป่า ย่อมจับเนื้อกระบือ หมู ฉนโค ภิกษุผู้หมั่นประ
 กอบกรรมฐานในป่า ย่อมถือเอาโสคาปัตติมรรค สกทามิมรรค อเนกคามิมรรค อรหัตตมรรค และ
 อริยผล ความล้ากับ ซึ่งเป็นผลสูงสุดนั้นนั้น (พระพุทธโฆษาจารย์ ๒๔๘๔ . ๑๔ - ๑๕ เล่ม ๓)

ภิกษุเรา เมอาภิส เข้าวันโค
 หมกลายพระ จะเห็น กิ่งเขนเรือ
 เสือหมกลาย เพราะเหลือ ถึงเสือพระ
 เพราะ "เหยื่อ" อีก นั้นเอง เป็นไรไป

จะติด "กรง เหล็กใหญ่" คล้ายกับเสือ
 ทำลายลงยามเมื่อ ยังกางใบ
 จะเลิกละ หมคอาญ ไขสิ่งไหน
 ถนอมอาญ หลีกเหยื่อ เถอะเสือเรา

ฯลฯ

อันบุตรพระ ทดาคค นั้นคือเสือ

ชุมจับเหยื่อ คือมรรคผล อย่างขันแข็ง

อยู่ในป่า คือภาวนา ทั้งท่านแจ้ง
มีกายา เวทนา และจิตตา
หรรษาให้เสีย ชุ่มหมอบ ลอบขยำ
เสียตัวโค เหยละ สติปฏิฐาน
เสียเป็นแมว แล้วข้าว ก็เล่าเสีย
เสียรูปไหน ถ้าไม่ สรรวมแล้ว
ถ้าเสีย สรรวมก็ มีของกวน

แยกแขนง เรียบกลติ ปฏิฐานธรรม
ทั้งขึ้นมา ๔ นี้ เป็นที่สำ-
เอาตัวเนื้อ(มรรคผล นิพพาน)มากำ ไขไว้ในมือ
ก็กลายเป็น แมวบ้าน มิเห็นหรือ
ต้องสิ้นชื่อ เสียเสีย เพราะเหยี่ยวยวน
เป็นไม้อ้วนแล้ว เข้าแก้ว ให้เขาสรวล
ก็ไม่ป่วน มันแล้ว ย่อมแล้วกรง

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก. ๑๕๒ - ๑๕๓)

อีกตอนหนึ่งพุทธทาสภิกขุได้และอุสมเสร็จซึ่งเป็นสัตว์ประหลาด มันผสมกันได้อย่างสมบูรณ์
ในตัวของมันเอง ท่านได้เปรียบสมเสร็จกับพุทธศาสนาว่า ลามารณมองดูคติโลก (สิทธิ) ใน
พุทธศาสนาได้หลายแง่ ดังเช่น

จะว่าเป็น ศัสติสมุ หรือนาซีสมุ
หรือจะว่า บูธิโค ซาโมโร
เป็นปานชือสมุ กิดมา ก็น่าอยู่
จะว่าเป็น ชือสมุ ก็ถูกก็
ว่าจะเป็น เอชือสมุ ก็คิดเห็น
จะว่าเป็น ควลลิสุม ก็ไม่มัว
เป็นโมนิสมุ ก็ได้ ถือฝ่ายเดียว
หรือเกณฑ์เป็น ไนชิลลิสุม ก็ถูกก็
จะว่าเป็น สปริจวลลิสุม ก็ถูกแท้
จะว่าแม่ต- ชีเรียลลิสุม ก็ถูกครัน
ฉะนั้นสาธ- นาเรา เข้าได้จบ
เว้นแต่เขา แก่งมา อย่างกาลิ

เพราะเหตุคิด ถือชาติ ก็พอไข
เพราะสอนให้ แก่นกล้า หากมี
เพราะบางหมู่ มี "ประ ถมจิต" ที่
มีวิธี นบไหว ให้ช่วยตัว
ไม่ให้ไหวเช่น พระเป็นเจ้า กลับเข้าหัว
ถือคิชั่ว เป็นอยู่ ของหมู่
ไม่ยอมเทียว ถือของคู่ ไปคู่สี่
เพราะไม่ชี้ "ตัว"อะไร ที่ไหนกัน
เพราะมุ่งแต่ ทางจิต ไม่มีกดัน
สอนสวรรค์ สอนให้รวย จ้ายโลภภัย
ไม่เกยกระทบ กับใคร ในโลกนี้
ซึ่งอามี ไก่บ้าง ในบางตอน

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก. ๑๕๔ - ๑๕๕)

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงคติโลก หรือลัทธิต่าง ๆ เหล่านี้ไว้อย่างชัดเจนว่ามีในพุทธศาสนา
เหมือนกัน แต่เราถือสายกลาง คติต่าง ๆ มีค่าอธิบายไว้ดังนี้

ฟาสซิสซึม หรือ นาซีซึม (Fasism or Nazism) ในที่นี้หมายถึง (ชาตินิยม) ที่รุนแรงทั่วไป เป็นลัทธิที่ถือชาติหรือหลงชาติตัวเอง ในวงการพุทธศาสนา มีบัญญัติไม่ให้ก่อกวนใคร ให้ กิเลสกับบรรพชิตศาสนาอื่น และห้ามดูหมิ่นศาสนาอื่น แสวงบุญในศาสนาอื่น ถ้านักบวชศาสนาอื่น มาบวชต้องถูกวัดนำใจเสียก่อนเสียก่อน

บูชิโด หรือ ซามูไร (Bushido or Samurai) เป็นลักษณะนักรบของญี่ปุ่น หมายถึงลัทธิที่นิยมความแค้นกล้าหาญที่ไม่คำนึงถึงชีวิต ยึดมั่นอยู่ในแนวปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น พุทธศาสนานิกายซุยานะ (เซ็น) ในญี่ปุ่น

ปานธีอัสซึม (Pantheism) คือลัทธิที่ถือว่าสิ่งต่างๆในโลกทั้งหมดออกมาจากสิ่งเดียวกัน และเป็นอันเดียวกันกับสิ่งนั้นที่เป็นแกนเกิดของตน เช่นถือว่า พระเป็นเจ้ากับโลกของพระองค์ หรือ วัตถุประสงค์กับปรมาตมาเป็นอันเดียวกัน ในพุทธศาสนาบางพวกถือว่า มี "พระอมิต" หรือ จิตเดิม อันเป็นที่เกิดของสังขารธรรมและอสังขารธรรมทั้งหลาย ตัวเดิมกับตัวที่แยกมานั้นเป็นอันเดียวกัน

ธีอัสซึม (Theism) คือ ลัทธิที่ถือสิ่งหรือผู้ที่มีอำนาจปกคลุมครอง ต้องให้วอนให้ช่วยคน ชาวพุทธบางพวกถือพระพุทธเจ้าเหมือนพระเป็นเจ้า คือกราบไหว้ขออำนาจปกคลุมครองและยังถือเทพอื่นๆด้วย

เอเธอัสซึม (Atheism) คือลัทธิที่ไม่เชื่อว่าพระเป็นเจ้า ซึ่งเป็นเมคคินเกิดจากกึ่งเดิมของพระพุทธศาสนา

ดวลลิสซึม, ดวลนิยม (Dualism) คือลัทธิที่ถือว่าทุกสิ่งมีคู่หรือเป็นของคู่ เช่น มีร้อน มีเย็น มีสุขมีทุกข์ มีดีมีชั่ว ไม่มีอะไรที่ไม่มีคู่

โมนิซึม, เอกนิยม (Monism) คือลัทธิที่ถือว่าไม่มีคู่ มีแต่ของเดียว เช่น พูดว่า ทั้งหมดมีแต่ทุกข์ แล้วทุกข์น้อยลงๆจนทุกข์เป็นศูนย์ ไม่มีสุขนอก ที่พูดคือ ชั่ว สุขทุกข์นั้น เป็นสมมุติขึ้นต้น

ไนฮิลลิสซึม (Nihilism) คือลัทธิที่ปฏิเสธว่าไม่มีอะไรเลยทั้งหมด ไม่มีตัวเราตัวเขา ที่เป็นเหตุทำบาปทำบุญ นามทั้งหลายเป็นเพียงบัญญัติ ไม่มีตัวจริง

สปิริตวลลิสซึม (Spiritualism) คือลัทธิที่เห็นค่านิจหรือวิญญาณ เป็นของใหญ่ของสำคัญกว่าค่านกายหรือวัตถุ กิเลสใจและแสงสุขแสงทุกข์ใจ ถือหลักว่า "กายอยู่ในใจ"

แมตทีเรียลลิสซึม (Materialism) คือลัทธิที่เห็นค่านรูปหรือวัตถุเป็นส่วนสำคัญกว่า

ด้านจิตวิญญาณ เช่น พวกที่ถือว่า ถ้ากายสุข ใจก็สุขเอง แสงสว่างตกู่มาก ถือหลักว่า "ใจอยู่ในกาย" (พุทธสาสิกขุ ๒๕๐๕ ก . ๑๕๔ - ๑๕๕)

จะเห็นว่าในพุทธศาสนามีคติโลกหรือทิฐิอยู่ถึง ๑๒ เหล่านี้ปะปนอยู่ แต่ปะปนผสมอยู่ในภาวะที่พอดีที่เรียกว่าเป็นสายกลาง พุทธศาสนามีหลักกรรมหรือปรัชญาที่นับว่าสมบูรณ์ ถ้าหากว่าปฏิบัติให้เข้าถึงได้จริง แล้วจะได้ไม่เป็นศัตรูกับคติใด ส่วนคนอื่น ๆ ก็มีทั้งส่วนดีและส่วนไม่ดี คึงบ้างหย่อนบ้าง มันเป็นเรื่องธรรมชาติของทิฐิมนุษย์ คติหรือทิฐิเหล่านี้มีมาแล้วในสมัยพุทธกาล ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๑๒ ทิฐิหรือลัทธิ ดังสมักร บุรวาส กล่าวไว้

ลัทธิ ๑๒ ก็ลัทธิต่างๆของพราหมณ์ในอินเดีย ซึ่งกรอเข้ามาเอาที่กระต่างๆทางปรัชญาไว้เกือบทั้งหมด ความคิดทางปรัชญาของยุโรป ไม่พ้นลัทธิ ๑๒ ไปได้ และก็ปรากฏว่า ชาวยุโรปและอเมริกา ได้ความคิดทางปรัชญาไปจากอินเดียโดยตรงบ้าง ได้ไปจากพวกกรีกและโรมัน ซึ่งก็ได้ความคิดไปจากอินเดียบ้าง (สมักร บุรวาส ๒๕๐๒ . ๖๒ - ๖๓)

ดังนั้นคติ ทิฐิหรือลัทธิต่างๆที่พุทธศาสนากล่าวถึงเหล่านั้น เกยมีอยู่ในรูปลัทธิต่างๆของอินเดียมาแล้วในสมัยพุทธกาล

ในนิราศทพบุรีมีพุทธปรัชญาอื่นๆซึ่งแฝงอยู่ในบทกลอนอันคมคายที่น่าคิดอีกมาก แต่ขอยกมาให้เห็นเท่าที่กล่าวมาแล้ว

๔.๑.๓ คำกลอนประเภทแปลและแปลง คำกลอนประเภทนี้อยู่มากเหมือนกัน ส่วนมากมักแปลมาจากภาษาบาลีหรือภาษาอังกฤษ บางทีก็เลียนมา บางทีก็แปลตรงๆเป็นกลอนเปล่า

คำกลอนประเภทที่แปลและแปลงมาจากภาษาบาลี เช่น กลอนในหัวข้อที่ชื่อว่าภักทเทรตต์ พระบาลีสังคายนาว่าทสุตร และพระพุทธภาษิตปิณฑะ เป็นต้น ลักษณะการแต่ง จะยกเอาภาษาบาลีมานำแปลวรรคต่อวรรค ดังตัวอย่าง

ภักทเทรตต์

"เราซึ่ง แม้มีชีวิตเพียงวันเดียว ก็นำสรรเสริญ"

อติคำ นานูวากเมย

สิ่งล่วงแล้ว แล้วไป อย่าไผ่หา

นปฏิกขเซ อนาคต

ที่ไม่มา ก็อย่าพึง ละทิ้งหวัง

ยทติคำ ปหีนนุถ

อันยาวนาน ผ่านพ้น ไม่นานวัง

นปฏิกขจ อนาคต

วันข้างหน้า หรือก็ยังไม่มาเลย

ปรจุปนุนญ โย ธมฺม
 กตฺถ กตฺถ อปฺสฺสตี
 อสุหิรฺ.อสงฺกนฺปี
 ตํ วิชฺชา อญฺญุหฺเม
 อชฺเชว กิจฺจมาตฺตุนํ
 โก ชญฺญา มรณํ สุเว
 น หิ โน สงฺครนฺเทน
 มหาเสแนม มรฺจนา
 เอวํ วิหารมาตฺตํ
 อโหฺรตฺตมตฺตุนํ
 ตํ เว ภฺพเทภฺรตฺตติ
 สนฺโต อาจิขฺเต มฺนิ

ผู้ใดเห็น เห็นชัด ปัจจุบัน
 เรื่องนั้นนั้น แจ่มกระจ่าง อย่างเบิกเผย
 ไม่แงงนอน คลอนกลิ้ง ดังเช่นเคย
 รู้แล้วเลย ยิ่งเฝ้า ให้ก้าวไป
 วันนี้เอง เร่งกระทำ ซึ่งหน้าที่
 อันวันตาย แม้พรุ่งนี้ ใครรู้ได้
 เพราะไม่อาจ ปอกปัก หรือมัดไว้
 ทอความตาย และมหา เสนามัน
 ผู้มีเพียร เวียนเป็น อยู่เช่นนั้น
 ทั้งทิศา ราตรี แข็งขยัน
 นั้นแหละผู้ "ภักฺเต - ภักฺต" อัน
 สัตตบุรุษ ผู้รู้, ท่าน กล่าวกันเคย

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก . ๘๖)

จากกลอนเรื่องนี้ จะเห็นว่า "เขาผู้ซึ่ง แม้มีชีวิตเพียงวันเดียว ก็นำสรรเสริญ" นั้น
 ก็คนที่ทำปัจจุบันนี้ให้ดี ทำหน้าที่แต่ละวันให้ดี และทำความรู้ให้กระจ่าง เป็นผู้ไม่ประมาทอนาคต
 เพราะไม่แน่ว่าเรื่องนี้มีชีวิตอยู่หรือไม่ และไม่กังวลในอภิศที่ผ่านมาแล้ว บุกกลเช่นนี้แหละเรียกว่า
 " ภักฺเตภักฺต"

บทกลอนเรื่องอื่นๆนั้น เช่น พระบาลีสถาโรวาสสูตร ก็ดำเนินการแปลแบบเดียวกัน
 เนื้อหาสาระก็คือเกี่ยวกับเรื่องทิทก ที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนสิ่งกาลมาณนั้นเอง จะไม่ยกมา
 กล่าว

ส่วนคำกลอนที่แปลและแปลงมาจากคำประพันธ์ภาษาอังกฤษก็มีเรื่อง ขโณ มา โวอุปรจุคา
 (Dhamma - Bold Upasaka) โลกซึ่งเลิกลกว่า (The Better Land) มาเถาะเพื่อน
 (The Come) และพรำหาวิมุตติ เป็นต้น ลักษณะการแปล แปล ประโยคต่อประโยค หรือ
 บทตอบบท ส่วนการอธิบายความหมายหรือตีความ พุทธทาสภิกขุ ก็คงใช้พุทธปรัชญาเป็นหลัก ถึง
 ตัวอย่าง

มาเถอะเพื่อน

(จาก the WCOME" by Miss A.C. Albers)

Come, friend, sit in my boat and sail with me.
The dawn is fresh, the hours are on the wing,
We'll sail the clouds and sailing on, will sing
A ringing anthem of Eternity.

มาเร็ว เกลอ แล่นเรือ ไปด้วยข้า
อรุณใหม่ นาฬิกา อ้าปีกหนี
เราจะขึ้น ก่อนเมฆพลอย อยเมฆี
สดุดี "อนันตชีพ" เสง, รีบไป

You dare not come for fear that you may lose.
Come fleeting hour that holds on earth-born chance?
Your feet are bound by chain of circumstance?
Shake off that chain, by fearless, free and choose.

อย่ากลัว มา, เพราะกลัว ตัวจะพลาก
"ชั่วโมงซึ่ง หมายมาด" หรือสหาย
หรือชาติใด ตรวนชีพ บิบัติกาย
จงหักหาย และกล้าแก้ว แล้วเฝ้าฟรี

Break every obstacles that progress bars,
Harken the carol of the mind that blows,
The fervent secret of the moanlit rose,
And hear the lily whisper to the stars.

จงฟาคพัน อุปสรรค ซึ่งมักขวาง
จงฟังเสียงลมกราง เป็นเพลงซี้
ทั้งกุหลาบ แสงจันทร์จับ ความลับมี
และฟังคอก พลับพลึงที่ กระซิบดาว

There is a song that rings through million years,
 Those million years that center in a night.
 It sends its notes unto the sunlit height
 Its echoes vibrating throughout the spheres.

มีเพลงนั้น - เลงนาน ล้านปีแล้ว
 ล้านปีที่ มีศูนย์กลาง คั่นหนึ่ง, เอา
 รัศมีแสง โดด สูง, แสง แลลวิบวาว
 ส่งเสียงเร้า กระเช้าทั่ว ทั้งจักรวาล

Know your own self; shake off life 's sullen shroud.
 You hold within yourself your Universe:
 Then freely with the morning star converse
 And steer your boat unto you gold - edged cloud.

รู้ตัวไว้ สลัดสาย ระยางชี
 ก็พามี โลกของท่าน ในตัวท่าน
 จึ่งคุยกับ "ดาวรุ่งฤกษ์" อย่างเบิกบาน
 ถือท้ายเรือ หมายสถาน เผลอหลับทอง

Control the senses, for, alas they spin
 Webs of illusion. Seek the Great Release.
 The path that leads unto the endless peace
 Is yours alone, it lies within, within.

ขมิ้นตรีภี เพราะ, โอ้ มันชักโยเป็น -
 ภาพลวงเงา จุงเฝ้า วนุ่ตักอง
 ทางไปสู่อัน คานคิรศ ไม่พบคณของ
 ก็เป็นรอง ท่านเท่านั้น มันอยู่ใน - (อยู่ในเอย)
 พุทธศาสนิก

พุทธศาสนิกชนได้อธิบายกลอนเรื่องนี้ไว้ตามทัศนะของท่าน ความแนวพุทธศาสนาว่า กลอนบทนี้ได้อธิบายเนื้อหาความขึ้นที่เราเรียกกันว่าปรมัตถ์โดยบังเอิญซึ่งไม่นับ น้ำคิด น้ำฝัน น้ำสังเวชและน้ำขมศิลปะของยูริสเฟ่น ถ้าวิธของไทยช่วยกันทำบทธรรมอันลึกซึ้งให้แปรรูปมาอยู่ในบทกลอนหลายๆ แล้ว จักเป็นความรุ่งเรืองทางศาสนาส่วนหนึ่ง และเป็นการประสานอักษรศาสตร์กับศาสนาให้เข้ากัน ซึ่งจะทำให้เกิดผลดีกว่าที่จะแยกกัน และรู้ชำนายกแก้วชาของถนน

พุทธศาสนิกชนได้อธิบายกลอนเรื่องนี้ว่า (พุทธศาสนิกชน ๒๔๑๔ ก . ๓ - ๑๖)

ฉะบ. เราเขยชวนเพื่อนให้มาลงเรือ เพื่อเล่นออกไปหาที่อันไม่ต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารสาคร รุ่งอรุณแล้ว เวลาว่างไปประจุกตึกปลวกบิน จมเราไล่คาบใบพัด สำหรับผู้ที่ถืออยู่ฝั่งโลกะยะยุค เร. เรารู้สึกเช่นนี้ เราจะปล่อยให้เสียเวลาไม่ได้ เราจะต้องชักชวนเพื่อนอันเลือนลอยไปโดยเร็ว ถืออุปมาที่แท้ มีสัมมาทิฐิเป็นผู้นำ นัสมมาสมาธิเป็นกำลังพัด เราจะขี่เรือเมฆไป และร้องเพลงสุด ๆ "อนันตริฟ" ไปด้วย จนกว่าจะถึงที่นั่น เพราะอนันตริฟ คือภาวะแห่งความหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องร้อยรัด เข้าถึงชีวิตที่ไม่แปรผัน อนันตริฟก็คือ อมตมหานิพพานนั่นเอง

(กลอนบทที่ ๒) แต่เพื่อนของเราไม่กล่าวมาลงเรือ เพราะกลัวจะเร่จากจากชั่วโง่งงสำคัญซึ่งมากหมายไว้ทางนี้ ซึ่งเป็นขั้นที่หวังในความสุขความสำเร็จ เมื่อชั่วโง่งงนั้นมาถึง หรือซาของเพื่อนคงจะเกิดทวน คืออารมณ์และการงานอันไม่มั่นคง ตรวนที่พินิจนั้นถูกบีบไปจากกายไว้กระนั้นหรือ จงถอยออกเสีย ชักมันออกเสีย (ละความยึดมั่น แล้วให้มีความกล้าหาญที่จะแสวงหาความเป็นอิสระ)

(กลอนบทที่ ๓) เมื่อเรานั่งสงบอยู่ท่ามกลางธรรมชาติอันสงัด ย่อมเห็นภาพแห่งความไม่มั่นคงของสิ่งที่ปรากฏจากจิตใจ ย่อมเห็นความงามบริสุทธิ์ของธรรมชาติและย่อมเกิดความรับรู้ คติ ความสลดสังเวชได้เสมอ นั่นคือเสียงลมกรางกระซิบ ให้เห็นความแปรปรวน ความหม่นหมองและความไร้ตัวตน ที่ส่งอยู่ในสิ่งทั่วไป แก่สหายเว่ย "เกรื่องรับ" ของท่านไม่มีกรือไม้ค้ำ ก็ย่อมไม่ได้ยินเสียงกระซิบนั้นเลย บัฏฐาจักขุของท่านไม่เป็นผู้ให้ท่านม้างหรือ? ท่านจงฟังเสียงเพลงแห่งลมนั้น จงฟังรหัสลับอันเปล่งกว้างใจของดอกกุหลาบที่งามเด่นด้วยแสงจันทร์จับ หรือจงฟังเสียงดอกพลับพลึงที่กระซิบกับดวงดาว มันก็กระซิบกันว่าอย่างไร มันเยาะเย้ยว่ามนุษย์

กลัวต่อการที่จะหลุดพ้นไปจากความทุกข์ทรมาน กลัวต่อการไม่ได้เกิดแล้วเกิดอีก เพราะโลกนี้มีสิ่ง
 หวานใจ ถ้าไม่มีสิ่งนี้มนุษย์ก็กลัว รู้สึกลัวร้ายและแห้งแล้ง คอกกุหลาบส่งสารพวกมนุษย์ให้สอ
 เกิน เพราะไม่สกลิสมรสุทธีสมกับที่มีสีขาว ฉันรู้จักสมุทัย (สาเหตุ) แห่งความยาวของฉันด้วย
 แต่มนุษย์นั้นเขาไม่สนใจในเรื่องนี้ เขาเกิดมาเป็นกลางๆ จะขาวหรือดำก็ได้ แต่ฉันจากฉันเห็น
 มีแต่นกดำ (ชั่ว) หรือขาว (ดี) บริสุทธีแต่นอกเป็นส่วนมาก ฟังเด็กสหาย เสียงกระซิบของคอก
 กุหลาบกับคอกพลับพลึงนั้น มีประโยชน์อย่างสูงจริงๆ

(กลอนบทที่ ๔) เสียงกระซิบหรือเสียงเพลงอันนั้น บรรเลงกันมานานแล้วนับเป็นล้านปี
 แต่พวกเราหูหนวกกันเสียหมด จึงไม่ได้ยิน ชรรษาคินันแหละเป็นผู้บรรเลง บรรเลงเรื่องความ
 จริงอันประเสริฐ (อริยสัจ ๔) พระพุทธเจ้าท่านรู้ไม่หนวก จึงได้ยินและสอนให้สาวกฟัง ใน
 เวลายาวนานล้านปีนั้นจะมีศูนย์กลางอยู่ที่คันทันหนึ่งสำหรับแต่ละคนเพื่อจะยินเพลงนั้น คันทันเป็นศูนย์กลาง
 ระหว่างความมืดมอดและทรมาน กับความสว่างและกานติ

อะไรจะดีไปกว่านี้ โน้ตเพลงนั้นบรรยายลักษณะทุกประการ มันส่งเสียงเค้นให้แสงแดดจับ
 อยู่แวว ทอตาของทุกคน เสียงเพลงนั้นก้องกังวาลไปทั่วจักรวาล แต่ท่านไม่ได้ยิน คือพระธรรม
 นั้นมีอยู่ในทุกสถานทุกกาล แม้ในที่แสงอาทิตย์ส่องไม่ถึง เช่นในใจของท่าน แต่ท่านไม่ฟัง ไม่เห็น
 ไม่รับรู้ เพลงนั้นก็คือพระธรรมนั่นเอง

(กลอนบทที่ ๕) สหายเอ๋ย ท่านจงรู้จักตัวเองเถิด ท่านจงสลัดสายระยางคือความยุ่งยากใน
 พันธะทั้งปวงเสีย จงแก้มันออกทั้งสายตั้งและสายหย่อน เพราะมันมัดหัวใจของท่านทั้งนั้น ไม่ว่า
 จะเป็นสายระยางแห่งความรัก โกรธเกลียดกลัว หลงใหล อาลัย อารมณ์ ก็ตาม จงสลัดมัน
 เสีย แล้วท่านจะเป็นอิสระ เป็นโลกของท่านเอง เป็นตัวของตัวท่านเอง แต่ท่านจะสลัดได้ก็ต้อง
 มีความรู้อันประเสริฐ เห็นแจ้งโลก เมื่อท่านมีโลกของท่านเอง ท่านก็เป็นอิสระ จะสนทนากับ
 การรุ่งโรจน์อย่างเบิกบานในเรื่องแสงสว่างแห่งชีวิต เพราะการรุ่งโรจน์คือการแห่งความสว่าง เมื่อ
 ท่านได้สนทนากับการรุ่งแล้ว ท่านย่อมถือท้ายอัศตภาพนาฬิกาท่านไปถึงที่ที่ท่านปรารถนาได้ ที่นั่น
 ก็คือเมฆชลีบทอง อันเป็นที่ตั้งของนครแล้วแห่งมหาอมตนิพพาน เมื่อท่านมีอภิสัจจกัมมรรคเป็นนาวา
 แล้ว ย่อมมุ่งตรงไปนครแก้วนั้นแน่นอน

(กลอนบทที่ ๖) จงชำระอินทรีย์และสหาย จงชนะมาร มารคืออินทรีย์ อินทรีย์คือความรู้สึกที่เกิดสลับต่อมาจากการสัมผัสทางหู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ จงบังคับให้มันอยู่นิ่งเมื่อว่ามันชอบชักใยแห่งความหลอกลวงอยู่เสมอ มันจะหลอกให้เราหลงวนเวียน ทำให้เราต้องหลงรัก โกรธ เกลียด อยู่เสมอ จงแสวงหาความหลุดพ้นอันยิ่งใหญ่เกิดสหาย ไม่มีอะไรดีกว่านี้อีกแล้ว เราเกิดมาทำไม เราเกิดมาเพื่อทนทุกข์ทรมานกระนั้นหรือ เพื่อยึดถือสิ่งทั้งปวงจนเป็นทาสของมันหรือ เราควรถึงจิตเราให้หลุดพ้นออกมาเป็นอิสระ เพราะอวิชชาทำให้เราตกเป็นทาสมันโดยไม่รู้สึกตัว ความหลุดพ้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องแสวงหา

ทางที่จะนำเราไปสู่สถานเตือนใจที่มีที่สิ้นสุดนั้น ใครเดิน ใครก็ได้ เพราะทางนั้นอยู่ในใจของท่านแล้ว ถือสัมมาทิฐิ ความเห็นอย่างแจ่มแจ้ง การก้าวเดินแห่งใจ ก็เป็นของท่านแต่ผู้เดียว ท่านต้องช่วยตัวเอง เดินของตนเอง การรู้ การหลุดพ้นการเสวยสุข ย่อมเป็นของตนเอง จะพึ่งคนอื่นไม่ได้ "ความบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตัว เพราะฉะนั้นวิธีที่จะทำความบริสุทธิ์ให้แก่ตัว ก็ต้องเป็นของเฉพาะตัวด้วย ใครอื่นจะช่วยทำให้บริสุทธิ์หาได้ไม่" ท่านเดิน ท่านถึงถึง ใครเดิน ใครก็ถึง

ทางนั้นมันทอดยาวอยู่ในตัวของท่าน ที่กาย วาจาและใจ ที่การกระทำทางกาย วาจา และใจของท่าน คติ, ความรู้ที่จะทำให้ท่านเดิน ก็หาได้จากภายในตัวของท่านเท่านั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า "ความทุกข์ เหตุของความทุกข์ ความพ้นทุกข์ และทางให้ถึงความพ้นทุกข์นั้น ตถาคคัมภีรุตติไว้พร้อมบริบูรณ์ ในกายที่ยาววาหนึ่งนี้ อันมีพร้อมทั้งจิตและสัญญา" ของใครก็ของคนนั้น เพราะมันเป็นปัจเจกัตถ์และของใคร ใครก็รู้ เพราะมันเป็นสันตนิฏฐิโก นี่แหละสหายเอ๋ย มันอยู่ภายในโดยแท้ ชั่วโม่งที่ประเสริฐที่สุดมันมีอยู่ ณ กาลเมื่อท่านไปถึงที่นั่นแล้วต่างหาก ท่านจะมัวหวังที่นี้อยู่ทำไม ? (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก . ๘ . ๑๖)

ดังกล่าวนี้อแล้ว เป็นคำอธิบายบทประพันธ์เรื่อง "มาเถละเพื่อน" โดยพุทธทาสภิกขุเอง ท่านได้ใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาอธิบาย มาตีความ ส่วนบุคคลอื่นๆ อ่านแล้วจะรู้สึกอย่างไร นั้นก็แล้วแต่ความเข้าใจ ตามความรู้อันเป็นพื้นฐานของเขาเอง ผู้คนคว่ำใจไม่จำเป็นต้องอธิบายอะไรอีก

๔.๒ หมวดร้อยกรองประเภทโคลง

พุทธศาสนิกชนมีความสามารถในการแต่งโคลงได้พอตัว เรื่องที่แต่งเป็นโคลงมีอยู่หลายเรื่องเหมือนกัน มีทั้งเรื่องสั้นๆและยาวๆ ได้แก่เรื่อง หัวใจพุทธศาสนา เสี่ยงจากป่าช้า โลกนิติภาษิต ความนึกชั่วชนะ ทุกจอมปลวก เนื้อหน้าบึง และ คณาธรรมบทคำโคลง โคลงเหล่านี้บางเรื่องได้เอานำมาจากพระไตรปิฎก ดังตัวอย่าง

หัวใจพุทธศาสนา

การแต่งเรื่องนี้ สิริวิลาส ได้ยกเอาพุทธภาษิตมา แล้วแปลเป็นภาษาไทย แปลเป็นภาษาอังกฤษ แล้วจึงแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพ ดังนี้

นวลบาปอย่าก่อรูปแท้	นึกก็ตาม
เสริมสำกุศลงาม	จงพร้อม
จิตตนฝึกทุกยาม	ให้นอง
พุทธศาสนซึ่งสั่งขอม	เยี่ยงนี้ทุกพระองค์

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ ก . ๑๓๙)

หัวใจพระพุทธศาสนาคือ ไม่ทำบาปทุกอย่าง ทำกุศลให้ถึงพร้อม และทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว ๓ อย่างนี้เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

เสี่ยงจากป่าช้า

โคลงเรื่องนี้ สิริวิลาส แต่งด้วยโคลงคันทวิริมาลี ลักษณะพิเศษของโคลงคันทวิริมาลีก็คือ คำสุดท้ายของบทแรก (ซึ่งมีสองคำ) ส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๕ ของบาท ๒ ในบทต่อไป ส่วนลักษณะอื่นๆ เหมือนกับโคลงคันทรรมาทวิไป แนวการแต่งและบรรยายกลายกับบทดอกสร้อยรำพึงในป่าช้าของพระยาอุปกิตศิลปสาร นึกกันเถ่า แบ่งเป็นเรื่องน่า ตัวเรื่อง ซึ่งบรรจุหลักธรรมไว้อย่างหลาย และสุดท้ายเป็นบทปิดเรื่อง สดุดีขึ้นขึ้นมา คล้ายกับว่าเรื่องที่นำมาทั้งหมดเป็นความฝัน

โคลงเรื่องนี้ สิริวิลาส แต่งเมื่อ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐ ได้ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนานานาชาติ สิริวิลาสได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า อาจใช้เพื่อมุ่งหมายจกจำหลักธรรมได้ง่าย ใช้สำหรับเผยแพร่สมาธิให้เห็นแจ้งอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเครื่องสะกิดใจเมื่อกำลังหันเหหรือมีคณันท์ โดย

เฉพาะเรื่อง "เสียงจากป่าช้า" ตอนที่แปดหัวข่อธรรม (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ ก . คำนำ)

โคลงเรื่องนี้เริ่มด้วยเรื่องที่พรรณนาถึงยามสายถึงจันทร์ถึงมีคำ เหล่าภิกษุสงฆ์ก็มา
ทำความเพียรอยู่ในป่า ผู้แต่งก็มาด้วยแต่กลับไป แล้วได้ยินเสียงธรรมต่างๆ เรื่องนี้กล่าว
ไว้ดังนี้

สายัณห์ เย็นฆ่าไก่	ลับแสง
กัสส(ชานา)จงโค่น	สู่เหย้า
แสงสุริย์ ระเรื่อแดง	กาชทุง
นกหก โผนกเข้า	เขตรัง
บักคิล ความคำเข้า	งำคาม
มีคมาก จันทรก็ย้ง	อยู่เรือน
สัตว์คำ กล่าวลาตาม	แดชอบ
ข้าน้อย นิ่งสยบเหลน	ป่าสูง

ฉลา

โคลงบรรยายต่อไปว่า ป่านคือป่าช้า ภิกษุต่างมานั่งวิปัสสนากัน แต่ผู้แต่งยังเป็น
เด็ก แม้พยายามฝึกทำ ก็เคลิ้มหลับไปได้ และได้ยินเสียงป่ากระซิบคล้ายความฝัน ผู้แต่งได้ยิน
เสียงดังนี้ (แบบวิปัสสนา)

บึงชา ลาโลกแล้ว	ลงหลุม
กินสุกิน น้ำก็	สู่หน้า
สักคียศ หมคแรงคุณ	แมยศ ศักดิ์เอง
เหอ เเฮอ รักยศกำ	กว่าธรรม
ฟูมฟาย มลายชีฟแล้ว	จบกัน
ตายถูกเผา เป็นจำ	อยู่เหย้า
ลาภทรัพย์ นับแคว้น	เป็นอื่น
เหอ เเฮอ รักทรัพย์ก้าว	กว่าธรรม

ทราทร จู๋เจิมแล้ว	จุกาย
พองอึก น้ำนองหน้า	เน่ากุดัง
อยู่ไหนร กูโถมฉาย	โยมิกก
เหอ เฮอ หลงรูปคั่ง	เกียกกรรม

โคลงสามบทที่กล่าวมา เสียงเตือนของป้าว่า ในที่สุดคนเราก็ตองตาย แม้ลากยศทรัพย์สมบัติ คนรัก ก็ต้องจากสูญหายไป แล้วตัวเองก็เน่าเหม็น พอจะจบแต่ละบท มีเสียงหัวเราะเยาะว่า เหอ เฮอ เจ้าที่รักยศ รักทรัพย์ รักรูป ยิ่งกว่ากรรม

ในบทต่อไป ป้าก็กระซิบและหัวเราะเยาะในเรื่องความประมาทของคนที่หลงอยู่ในอบายมุข เช่น คืมเหล้า เล่นการพนัน ดูการละเล่น ฯลฯ แล้วสอนว่าให้สนใจในกรรม จะเป็นสุขทั้งโลกนี้โลกหน้า ให้ละความอยาก (ตัณหา) อุปาทาน ในอารมณ์ ความคิด รูปธรรม กามสมบัติ อวิชชา มิจฉาทิฎฐิและกามคุณ คือรูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส โดยพึงยกแก้วคือพระรัตนตรัย ดังโคลงกล่าวไว้ดังนี้

กรรม ธรรม ธรรมเท่านั้น	ที่สมาน
โลกนี้ โลกหน้าเย็น	ยิ่งน้ำ
ใครคบ เสพธรรมทาน	คู่ชีพ
คนสุข เมียลูกช้ำ	สุขตาม
ความอยาก เป็นเหตุให้	เกิดความ ทุกข์ขอ
ไม่อยาก ทุกข์ก็ปลง	ปลื้มแล้ว
ความอยาก นั้นมีสาม	ประเภท
อยากได้ อยากเป็นแน่	อยากสูญ
อุปาทาน เป็นเรื่องให้	หลงอยาก
คือยึด ที่มั่นพูน	พอกวัน
ทุกสิ่ง ใช้ตน, กราก	เข้ายึด
เกิดชอบ เกิดชังขึ้น	กรวดทราย

กายเนา ไพล่ยักให้	เป็นตน ชื่นมา
หลงรัก ยิ่งชู้ชาย	รักชู้
รูปเสียง เสาะเปรอปรน	กายเนา
เบาหนัก ก็เข้าสู	เพื่อน
อารมณ์, ความคิดทั้ง	ดวงใจ ที่คิด
มิใช่ คำนวณ อัน	ยักไค
เป็นเพียง สิ่งเป็นไป	ตามเหตุ ที่มี
เขาก็ หลงยักไว้	ว่าตน

ฯลฯ

อวิชา เป็นเปลือกหุ้ม	ที่ปลาค
"ของเที่ยง" มีผิดกัน	ผิดแท้
"ของลวง" กลับขยายคาบ	กินหมด
โอ้โลก ยิ่งเพี้ยนแปร	สุขโฉน
นิจนา ทัศนนั้น	บอเล็ก
ตกคำ ตกเข้าไป	ไปรู้
ยิ่งตก ยิ่งไม่นึก	ว่าตก
ตกบอ ทัศนนี้	ตก, เพลิน
กามคุณ คือห่วงน้ำ	ปลา, มนุษย์
เวียนว่าย โลหะอกเอ็น	อินชู้
ต่างตัว ต่างคำพูด	โวยวาย
เรื่องตก บอเคยรู้ ว่ามี	

ฯลฯ

เข่นนี้ แล้วจักให้	เย็นเยื่อไฉนตา
ทุกข์หนัก เผลอลาน	ยากแล้ว
โลกเฮย โลกถูกเปลือก	หนาห่อ
โยมิ ฟุ้งยอกแก้ว	สักคัมภีร์

ในที่สุกัญแด่กัสะกัณขึ้น แล้วคิดทบทวน แล้วเขียนเป็นโคลงเล่าไว้ให้ฟัง โดยส่งมาลงหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" (พุทธสาสิกขุ ๒๕๐๕ ก . ๑๓๔ - ๑๔๓) หัวข้อธรรมต่างๆ ไม่จำเป็นต้องอธิบายในที่นี้ เพราะได้กล่าวไว้ในเรื่องหัวข้อธรรมะโดยตรง หรือในธรรมประยุกต์เพื่อมีใจแจ่มชัดและเพื่อสังกมพอสมควร

๔.๓ หมวดร้อยกรองประเภทกาพย์

บทร้อยกรองประเภทกาพย์ของสิริवास มีไม่มากนัก เท่าที่มี ได้แก่เรื่องธรรมทานของเรา ฉันทำงานมากเหลือทน ธรรมและอธรรม บทอธิบายของพุทธบริษัท เป็นต้น กาพย์ที่ฉันแต่งมีกาพย์ฉมัง ๑๖ และกาพย์ยานี ๑๑ กาพย์ที่สิริवासแต่งโดยตรง ก็เรื่อง ธรรมทานของเรา ฉันทำงานมากเหลือทน ส่วนธรรมและอธรรม คัดตอนมาจากพระราชนิพนธ์เรื่อง ธรรมาธรรมะสงครามของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นกาพย์ฉมังตลอดเรื่อง คัดเอามาเฉพาะที่เป็นหัวข้อธรรม ส่วนอื่นๆบรรยายด้วยร้อยแก้ว เพื่อให้เป็นเรื่องติดต่อกัน และเรื่องบทอธิบายของพุทธบริษัท สิริवास ได้แปลและประพันธ์เป็นกาพย์ยานี ๑๑ จากภาษาบาลี (บทกรวดน้ำแผ่เมตตา) ดังตัวอย่าง

ธรรมทานของพวกเรา

กาพย์เรื่องนี้ สิริवास ได้แต่งด้วยกาพย์ฉมัง ๑๖ เมื่อ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๐๕ เป็นการให้ความหมายและความคิดในเรื่องธรรมทาน ดังนี้

ธรรมทาน ไซ้การอวดดี ที่ไม่ค่อยมี ชื่นอวด ก็หมก อดเอง

ธรรมทาน การกล่าว ตามเพลง

ธรรมทาน คือ การ จูงนำ

"ธรรมทาน"พวกเรา เอาๆ -

ธรรมทาน ของเรา เหล่าไทย

ธรรมทาน ลำทาน ทั้งมอง

ธรรมทาน เขาวาง กว้างกว่า

ธรรมทาน ในมัสก รสดี

ไซ้พูดโง่เงา ที่แท้ก็การทวนธรรม

ในพุทธศาสน์ล้ำ - หรับเรา เหล่าพุทธมามกา

ระสอนศาสนา เป็นทาน อันเอก อวยไป

ยังไม่ทันสมัย แท้จัก นะทาน วานตรอง

เพื่อเอ๋ยกรรมอง ญ่บ่น เลาฟรัง ดังกา

ทันสมัยกว่า ทั้งแปล ทั้งแต่ง ทั้งกวี

ก็เพราะพิสูจน์ชั้ ถูกหลัก สมเกณฑ์ เคนจริง

ธรรมทาน ควรได้ ศาสตรสมัย ใหม่เป็นการใช้ เป็นกระสาย เป็นสื่อ มีอรอง
 ธรรมทาน จึงคม สมปอง สมจิตนิกรมอง ผู้ศึกษา แขน ปัจจุบัน

๗๓

บทอธิบายของพุทธบริษัท

ภาพเรื่องนี้แต่งขึ้นเพื่อเปรียบเทียบกับศาสนาอื่นๆ ว่าเรามีบทอธิบายเหมือนกัน
 สิริวิลาสได้นำบาลีที่เกี่ยวกับอุทิสบุญกุศลและแผ่เมตตาแก่สัตว์ทั้งปวง มาแปลเป็นภาษาไทยว่า
 วรรคต่อวรรค บทต่อบท เนื้อเรื่องแบ่งออกเป็น ๒ บท บทแรกเป็นการอุทิสบุญกุศลให้แก่
 มีคุณ เช่น ปิณามารกา ครูบาอาจารย์ บทที่ ๒ อุทิสบุญกุศลให้แก่สัตว์ทั้งปวง บทที่ ๓
 ขยายความจากบทที่ ๒ และบทที่ ๔ ค่ายบุญที่ทำและการอุทิส ขอให้เราคัดค้นหาอุปาทาน จน
 ถึงนิพพาน ดังตัวอย่างบทที่ ๔

อิมีนา บุญบุญเมม

อิมีนา อุทิสเนน จ

ชินฺปาหิ สุตเถ เจว

กัณฺฐูปาทานเจทนํ

เย สนฺตานเณ ทิเณ ธมฺมา

ยาว นิพฺพานโต มํ

นสฺสบุญ สุขพฺพา เยว

ยชฺช ชวาโต ภเว กเว

อุชฺชจฺจุตํ สติ ปญฺญา

สฺสฺสเลโข วิริยมฺหิ นา

มารา ลกฺขณิ โนโกสํ

เกตุญฺจ วิริเยสุ เม

พุทฺธาทีปวโร นาโถ

ธมฺโม นาโถ วรฺรุตฺโต

นาโถ ปุรุเญกพุทฺโธ จ

สงฺโฆ นาโถอุทโร มํ

ค่ายบุญนี้ ที่เราทำ

และอุทิส ให้ปวงสัตว์

เราพลันได้ ซึ่งการตัด

ซากคัมภีร อุปาทาน

สิ่งชั่ว ในดวงใจ

กว่าเราจะ ถึงนิพพาน

มลายสิ้น จากสันดาน

ทุกภาพ ที่เราเกิด

มีจิตตรง แลสติ ทั้งปัญญาอันประเสริฐ

พร้อมทั้ง ความเพียรเลิศ เป็นเครื่องชุกชีเลสหาย

โอกาส อย่าพึงมี แก่พญามารที่มุ่งหมาย

เพื่อจะประทุษร้าย ทำลายล้างความเพียรรวม

พระพุทธคุณ บารมี

พระธรรมที่ พึงอุคม

พระปัจเจก พุทธสม-

ทบพระสงฆ์ ที่พึงมของ

เตโชตมมานุภาเวน

ด้วยอา นุภาพนั้น

มาโรกาสุ ลภนตุ มา

ขอหม่อมฯ อย่าไ้ของ

หสฺสบุญฺญานุภาเวน

เดชบุญทั้งสิบป่อง

มาโรกาสุ นตุ มา

อย่าเบิกโอ กาสแก่หม่อมฯ (เพ็ญ)

(พุทธศาสนิกศุ ๒๕๐๕ ก . ๒๕๐ - ๒๕๑)

ภาพเรื่องนี้มีบางคำ บางความที่ต้องทำความเข้าใจ คือการว่าบุญกุศล แล้วอุทิศ
บุญกุศลเนื่องแต่ให้เกสรทั้งปวงนั้น เป็นความรักความเมตตา เชื้อเพื่อต่อกัน เพื่อโลกได้เป็น
สุข บุญคือความดี กุศลคือความดีหรือปัญญาที่ได้จากการฟังธรรม ปฏิบัติธรรม เมื่อพร้อมด้วย
บุญกุศลแล้วยอมตัดขาดจากค้ำหาอุปาทานได้ถึงพระนิพพานคือดับทุกข์ได้ แต่การทำความเพียร
เพื่อกุศลเสถียรหาอุปาทาน มักมีมารคือสิ่งทำลายความเพียรในทางกิจของสัตว์ ขออย่าให้มี
มาร และขอเอาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง รวมทั้งพระปัจเจกพุทธ ผู้ตรัสรู้แล้ว
ด้วยตนเองแต่ไม่สอนสัตว์ ด้วยอา นุภาพนี้และด้วยเดชแห่งบุญทั้งสิบ คือ ทาน ศีล ภาวนา การ
ก่อกมต การช่วยเหลือผู้อื่น การให้ส่วนบุญ การรับอนุโมทนาส่วนบุญที่เขาให้ การฟังธรรม
การบอกรวมแก่ผู้อื่น และการทำความดีเห็นอันถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) ขออย่าได้เบิกโอกาสนี้แก่
เพื่อเราจะได้เข้าถึงพระนิพพาน

๔.๔ หมวดร้อยกรองประเภทฉันท์

พุทธศาสนิกศุยังได้แสดงความเป็นปราชญ์ในร้อยกรองประเภทฉันท์ด้วย แต่ก็มีไม่
มากนัก เรื่องประเภทนี้ได้แก่ พระพุทธสฤติ หรือ พระพุทธองค์ ผู้หลุดพ้น และพุทธนิคม
ประณิธาน เป็นต้น

เรื่องพระพุทธสฤตินั้น สิริวิยาส ได้ประพันธ์เป็นสัทพุทฺธวีกกัศสณฺท์ ๑๕ ตามแนวเรื่อง

" จึงคล้ายกับแบบการ
แปลจากบทประพันธ์ภาษาอังกฤษ ดังเช่น

เครื่องหมาย องค์ชินพุทธ พิสุทธิ อริยญาณ คือ คอกประทุมมลายี พิลล

ท่านผู้ คุ้มครองเรา และเหล่านิกรชน ผู้มีพระเนตรกล ประทุม

ผู้ของ ชนมมาร ประทาน ธรรมคุณ ญาณป แนนุญญ บรวง

ยามค้นหา อมตะธรรม ระกำ กมลปวง ปิณชิพระจากราง พระพัน

The Symbol is the Lotus pure
 Our Master thou the Lotus - Eyed
 Our Leader, Gaudian and our Guide !
 In search of Truths thou didst endure

ฯลฯ

ทุกทาน ต้องชนะการ ทะยาน กมลหยาบ	ถอยดักขจักบาป ประดิษ
จึงเขา จักประลุทาง กระจาง บุรพณ	คัจฉังพระองค์ได้ เสด็จ
"ตัวตน" ทัพฐิ วิกล เกาะคนและเคหะเท็จ	ต้องดักและปักเข็ช เสมอ
โดยดัก ต้นกระบิไฟ ณะไพร สอดท นื้อ	คืออินทรีย์เหอ ณะโลก

ฯลฯ

(พุทธศาสนิกจุ ๒๕๐๕ ก . ๒๔๕ - ๒๔๗)

พระพุทธองค์นั้นเป็นบุคคลที่พึงสกุติที่สุด เพราะพระองค์เป็นผู้วิกรมวิสุทธิเบิกบาน
 ประดุจดอกบัว ทรงสู่สละความสุขในราชสมบัติพร้อมทั้งพระวรราชาและพระโอรส เพื่อ
 แสวงหาสัจธรรมด้วยความยากลำบากอยู่ในป่าดง ในที่สุดพระองค์ก็บรรลุอมตธรรม ทรงนำ
 มาสั่งสอนเหล่าสัตว์ทั้งปวงเพื่อดับทุกข์ร้อน

ส่วนฉันท์เรื่องพุทธนิคมประดิษฐาน สิริวิลาส ประพันธ์ด้วยมาถวณฉันท์ ๔ เมื่อ ๕
 สิงหาคม ๒๔๘๐ เพื่อใช้อบรมสั่งสอนนักเรียนโรงเรียนพุทธนิคมให้เป็นเด็กดี ปักให้เป็น
 พุทธศาสนิกชนที่ดี รู้จักเคารพบูชาพระรัตนตรัย บิดามารดา ครูอาจารย์ รัชชาติ ศาสน์ กษัตริย์
 และให้นักเรียนได้รู้ธรรมเพื่อสันติสุข นักเรียนในฉันท์เรื่องนี้เพื่อสวดอยู่เสมอ ดังเช่น

ปวงคณะเรา เหล่าบุรุษน มุณณะชน ขวายและกระทำ
 บุญนิธสร้าง ทางพุทธกรรม บาปมิทำ บมเหตุภัย

The Symbol is the Lotus pure
 Our Master thou the Lotus - Eyed
 Our Leader, Guardian and our Guide !
 In search of Truths thou didst endure

ฯลฯ

ทุกท่าน ต้องชนะการ ทะยาน กมลหยาบ ทอຍັດขจັกบาป ประลัย
 จึงเขา จักประสูตทาง กระจำง บารพณัย ดุจคั่งพระองค์ได้ เสรี
 "ตัวคน" หนีวิ วิกล เกาะคนและเคเหเท็จ ต้องคักและปักเข็ด เสมอ
 โดยคัก คั่นกระวีไฟ ณะไพร สดท เนอ คืออินทรีย์เหอ ณะโลก

And all must conquer craving who
 Like thee will find the Ancient Way,
 The ego maya-self must slay
 And the forest-fires of senses cut thro'

ฯลฯ

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๐๕ ก. ๒๔๕ - ๒๔๗)

พระพุทธองค์นั้นเป็นบุคคลที่หิวงสุคิที่สุค เพราะพระองค์เป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์เบิกบาน
 ประดุจดอกบัว ทรงสู่สละความสุขในราชสมบัติพร้อมทั้งพระวรชายาและพระโอสร เพื่อ
 แสวงหา สัจธรรมด้วยควมยากลำบากอยู่ในป่าดง ในที่สุดพระองค์ก็บรรลุบทธรรณ ทรงนำ
 มาสั่งสอนเหล่าสัตว์ทั้งปวงเพื่อกับทุกชีวิต

ส่วนฉันทเรื่องพุทธนิคมประณิธาน สิริวิยาส ประพันธกัวยมาณวณฉันท ๔ เมื่อ ๕
 สิงหาคม ๒๔๔๐ เพื่อให้ขอบรมสั่งสอนนักเรียนโรงเรียนพุทธนิคมให้เป็นเด็กดี ฝึกให้เป็น
 พุทธศาสนิกชนที่ดี รู้จักเคารพบูชาพระรัตนตรัย บิคารมารคา กรูอาจารย์ รักษาติ ศาสน์ ษัตริย์
 และให้นักเรียนได้รู้ธรรมเพื่อสันติสุข นักเรียนใช้ฉันทเรื่องนี้เพื่อสวคอยู่เสมอ ดังเช่น

ปวงคณะเรา เหล่ายุวชน มุ่งมะชวน ขวายและกระทำ

บุญนิธิสร้าง ทำงตุรกรรม บาปมิตทำ บัมเหตุภัย

"พุทธนิคม" สมพจนาม เหตุก็เพราะความ แน่วแน่มั่นใน
 คุณสมบัติ (พระ) รัตนตรัย เพื่ออดิสัย สู่ชะตากรรม
 มุ่งมั่นฝึกศึกษากิจ เพื่อจะสถิตย์ วิทฺยฐาน
 โมฆณะแล้ว แล้วจะสมาน ธรรมะประสาน แก่ชีพเรา
 สร้างพลญาณ ฐานอุปสรรค เพื่อจะประจักษ์ เกียรติคุณเพราะ
 พริ้งทระระฤต พุนพลเอา เยี่ยงคณะเขา ผู้สุขคานต์

ดา

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ ก . ๒๔๔ - ๒๔๕)

ที่กล่าวมาทั้งหมดในหมวดธรรมที่อยู่ในรูปของมหรสพกรอง จะเห็นว่า ประเภทกลอน
 นั้นมีมากที่สุด ที่รองลงมาก็คือโคลง กาพย์และฉันท์ ส่วนร่ายและลิลิตนั้น ไม่ปรากฏว่า พุทธศาสน
 ิกชน ได้ประพันธ์ไว้เลย อันนี้ก็ขึ้นอยู่กับความนิยมของบุคคล และความสะดวกของการแต่งกวี

การที่บรรพบุรุษจะลงมือประพันธ์งานประพันธ์นั้น นับว่ามีประโยชน์ต่อคนทั่วไป ใน
 การที่จะชักจูงคนให้เข้าสู่ธรรมได้ เพราะอาศัยความงามความไพเราะของศิลปะ อันเป็นที่ถูก
 ใจของผู้ชื่นชมในรูป รส กลิ่นเสียง สัมผัสโดยทั่วไป เหมือนกับเป็นเหยื่อล่อให้มาทำบุญ แต่
 ส่วนมากสนใจบุญ มักไปติดอยู่ที่เหยื่อ กังนั้นการศึกษาศิลปะประพันธ์มหรสพธรรมะนั้น เราจะ
 เลือกเอาสิ่งใดก็ควรพิจารณาเลือกเฟ้นเอาตามประสงค์

พุทธศาสนิกชนเป็นผู้สืบศาสนาที่ควรแก่การชมเชยยกย่องเป็นอย่างยิ่ง ในแง่ที่ใฝ่พยายาม
 หาหนทางเผยแผ่ธรรมะให้สู่ประชาชนโดยไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย และคงจะไม่เป็นการกล่าว
 เกินความจริงเกินไปนักว่ มหรสพกรองของท่านพุทธศาสนิกชนนั้นเป็นอาวุธหรือเป็นเครื่องมือที่
 คี้อย่างหนึ่งซึ่งช่วยให้การเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธเจ้าสำเร็จประสงค์ ไปมิไกรเลยที่ไม่รู้จัก
 ส่วนโมกขพลาราม หากว่าผู้ใดเกิดอยู่ในดินแดนไทย มหรสพกรองของท่านแม้จะไม่ไพเราะ
 เยี่ยงกวีที่มีชื่อเสียง แต่ก็มิได้ด้อยกว่าบทกวีของผู้ใดเลย โดยเฉพาะการนำธรรมะมาแปล
 เป็นภาษามหรรณคาก็นับว่ายากอยู่แล้ว ยิ่งเมื่อต้องนำมหรสพกรองด้วยภาษาศิลป์ก็ยิ่งยากเป็นหลายเท่า
 แต่ท่านก็สามารถทำได้อย่างดียิ่ง บทกวีของท่านให้ทั้งอารมณ์และความคิด จึงนับว่าเป็นบทกวี
 เพื่อประชาชนผู้สนใจธรรมะอย่างแท้จริง

๓. วิเคราะห์พุทธปรัชญาฝ่ายมหายาน (นิกายเซ็น)

งานของพุทธทาสภิกขุเท่าที่ปรากฏสู่สายตาของนักอ่านทั่วไปนั้น นอกจากจะกล่าวถึงปรัชญาฝ่ายเถรวาทแล้วยังมีกล่าวถึงพุทธปรัชญาฝ่ายมหายานอีกด้วย โดยเฉพาะในเรื่องของนิกายเซ็น คำสอนของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนี้เกิดขึ้นภายหลัง เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งทางปัญญา เรื่องนิกายเซ็นนี้มีพระสูตรเป็นหลักฐานอยู่ในประเทศจีน บางแห่งกล่าวว่าคำสอนของเซ็นเป็นคำสอนนอกพระคัมภีร์

พระมหาศีลสเปเจอร์ได้รับยกย่องว่าเป็นพระสังฆปริณายกองค์ที่ ๑ ของนิกายเซ็น สืบต่อมาถึงพระอานนท์เถระเรื่อย ๆ จนถึงพระอารยะโพธิธรรมมหาเถระเป็นองค์ที่ ๒๔ แต่ละองค์ได้รับธรรมะของพระพุทธเจ้าถ่ายทอดด้วยจิตถึงจิต พร้อมด้วย บาตร จีวร สังฆาฏิ สืบต่อกันมา โดยเฉพาะพระอารยะโพธิธรรมมหาเถระได้ลงเรือจากอินเดียมาถึงกวางตุ้งสมัยพระเจ้าเหลียงมู่ ซึ่งก่อนที่ท่านได้ถ่ายทอดธรรมให้แก่ฮุ่ยค้อ ฮุ่ยค้อมอบธรรมให้แก่เจิ้งชั้น ๆ มอบธรรมให้แก่เต้าสั้งเป็นองค์ที่ ๔ นิกายเซ็นแบ่งออกเป็น ๒ สำนัก คือ สำนักของคณาจารย์ฮงยิม เรียกว่า สำนักอั้งบ้วย ซึ่งถือกันว่าเป็นสำนักที่สืบเนื่องมาโดยตรง และสำนักของอาจารย์ฮวยยัง เรียกว่าสำนักงู้เท้าซึ่งเป็นเพียงสำนักแฝงเท่านั้น จากนั้นมาเมื่ออาจารย์ฮงยิมนิพพานแล้ว นิกายเซ็นเกิดแตกเป็น ๒ สำนักอีก สำนักแรกเป็นสำนักสืบเนื่องจากอาจารย์ฮงยิมโดยตรง ผู้สืบทอดคือ ฮุยเล้ง (เว่ยหล่าง) สำนักนี้อยู่ทางตอนใต้ของจีนเป็นผู้เผยแพร่วรรณกรรมแพร่หลายในภาคใต้ของจีน อีกสำนักหนึ่งคือสำนักของสิ่งชั่ว(จินเซา) ศิษย์สำนักเดียวกันกับเว่ยหล่าง มูลเหตุที่ทำให้เกิดการแตกแยกนิกายเซ็นเป็น ๒ สำนัก เพราะมีการเขียนโคลงแข่งกันชิงตำแหน่งสังฆปริณายกองค์ที่ ๖ ซึ่งกณาจารย์ฮงยิมประกาศว่าใคร เป็นผู้ชนะจะมอบตำแหน่งให้ ท่านสิ่งซึ่งส่งโคลงเข้าแข่งขันด้วย ข้อความในโคลงมีดังนี้

ซินผู้ผู้ที่ชั่ว	กายนี้อุปมาเหมือนต้นโพธิ์
ซินผู้เม่งเกียไท้	ใจนี้อุปมาเหมือนกระเจกเงา
ซีซึ่งอุกซิก	จงหมั่นซักหมั่นซักเสมอ
ไมไซเยี้ยตันอาย	อย่าให้ฝุ่นละอองจับคลุมไ้

ส่วนข้อความในโคลงของท่านฮุยเล้งผู้ไม่รู้หนังสือนั้น เขียนขึ้นหลังจากที่ได้ฟังโคลงของสิ่งชั่วแล้ววานคนอื่นให้เขียนตามคำบอก ปรากฏข้อความดังนี้

พุทฺธปุ้งสูยชีว	คันโพธิ์นี้เคิมมิใช่เป็นคันโพธิ์
เม่งเกียเอี้ยสูยไท	กระจกเงาเคิมก็มิใช่กระจกเงา
ปั้งไล่ม่อเจ็กม้วย	แต่เคิมไม่มีอะไรสักอย่าง
ฮ่อซุ่เยี้ยงคั้งอาย	แล้วจะถูกฝุ่นละอองวัับคลุมที่ตรงไหน

ปรากฏว่าความในโคลงของท่านอู๋เล้งหลักแหลมกมคายลึกซึ้งกว่า จึงได้รับมอบตำแหน่งผู้ชำระ และ บาคกร จีวร สังฆาฏิ . อพยพ หนีลงทางใต้เพราะทัศนคติของทั้งสองต่างกัน วิธีปฏิบัติจึงพลอยต่างกันไปด้วย สำนักนี้มีวิธีปฏิบัติโดยลำคัม ส่วนสำนักใต้ปฏิบัติอย่างฉับพลันเรียกว่า "น้ำตุงบักเจี่ยม" แปลว่าใต้เร็วเหนือลำคัม ต่อมานิกายเขินยังได้แตกย่อยอีกหลายคณะ และนิกายนี้ได้รับการเผยแพร่ออกนอกประเทศจีนไปสู่ประเทศเกาหลี ประเทศญี่ปุ่นอีกต่อหนึ่ง โดยเฉพาะญี่ปุ่นนั้นรับนิกายเขินจากจีนไปสองสาขาคือ รินชวย (เขินฝ่ายใต้) และโซโต (เขินฝ่ายเหนือ) โกเก็น นำนิกายโซโตเข้าสู่ญี่ปุ่นเมื่อศตวรรษที่ ๑๓ โอชายนำนิกายเขินรินชวยเข้าสู่ญี่ปุ่นปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ รินชวยแยกตัวเองออกเป็น ๑๔ สาขา กว่ยการส่งเสริมการศึกษาและปฏิบัติพุทธศาสนาอย่างจริงจังของชาวญี่ปุ่น ได้ทำให้นิกายเขินเผยแพร่ไปในต่างประเทศอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะรินชวย นิกายเขินแบบฉับพลันจากฝ่ายใต้ของจีน นิกายเขินทั้งของจีนและญี่ปุ่นมีตำราเขียนไว้มากและได้รับการแปลเป็นภาษาต่างประเทศมากมาย นิกายเขินจึงแพร่หลายไปสู่ประเทศทางตะวันตกด้วยและเลยไปถึงอเมริกาในเวลาต่อมา

คุณลักษณะแห่งนิกายเขิน

ทางที่จะศึกษาพระพุทธศาสนานั้นมีสองทาง คือ ทางตรงโดยการศึกษา คีล สมาธิ ปัญญา พิละชั้น ๆ ต้องใช้เวลาและจะถึงนิพพานในที่สุด และอีกทางหนึ่งเป็นทางลัด ก๊อเอาพุทธภาวะขึ้นมาพูด ผู้ศึกษาไม่ต้องว่าเรียนจากตำราอะไรมากมาย ไม่ต้องอาศัยพระใครปฎัก เพียงแต่มีอาจารย์เขินเข้าไปสอนให้เข้าถึงจิตใจ คือ นิกายเขินเน้นธรรมะพิเศษ เรียกว่าธรรมะนอกกับกั๊ว จากจิตหนึ่งถ้ายทอดไปยังจิตหนึ่ง ถ้าศึกษาไม่เกี่ยวกับจิตนิกายนี้ก็จะกลายเป็นวิชาทางโลก ไข่มุขประโยชน์ในทางที่จะหลุดพ้น นิกายเขินจึงเอาทางจิตขึ้นมาสอนก่อน (คัมม่อเซียง ๕๕๓ : ๓ - ๔)

คำสอนของนิกายเซ็นเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้มีความจริงเป็นสัจจะอยู่อย่างเดียวกันคือจิตหนึ่ง หรือจิตวิมุติ พลังอันแท้จริงของจักรวาลคือจิตหนึ่งหรือจิตวิมุตินั่นเอง จักรวาลก็เกิดจากจิตหนึ่ง และ จิตหนึ่งคือชาครุที่แท้ของจักรวาลและชาครุนี้มีอยู่ในตัวของสิ่งทั้งหลายในจักรวาลทั้งสิ้น ซึ่งเป็นเครื่องชี้ว่าชีวิตทั้งหลายในจักรวาลนั้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บรรดาพระเซ็นที่เฝ้าตามรอยพระพุทธบาทของ พระโพธิธรรม ปริมาจารย์แห่งเซ็นไม่นิยมการศึกษาพุทธศาสนาแบบวิชาการที่อิงอยู่กับภวศีกษาค้นคว้า ข้อความในพระสูตร ถือว่าการเข้าถึงตัวประสบการณ์แห่งการตรัสรู้คือชีวิตและวิญญาณของพุทธศาสนา พระเซ็นเหล่านี้ใช้คุณลักษณะและอุดมคติของเซ็น ๔ ประการ เป็นการถ่ายทอดนอกคัมภีร์ ไม่ยึดติดอยู่กับตัวอักษร จีตรงเข้าสู่จิต และเข้าถึงพุทธภาวะโดยการมองดูธรรมชาติแห่งตน (เซนโค ชิบายามะ ๒๕๒๒ : ๔๔ - ๕๐)

ด้วยเหตุนี้นิกายเซ็นจึงถูกขนานนามว่า "ลัทธิพุทธศาสนานอกพระไตรปิฎก" เป็นพุทธศาสนา ที่มีวิวัฒนาการใหม่ โดยปกติจะจัดอยู่ในฝ่ายมหายาน แต่พวกเซ็นจัดตัวเองไว้นอกมหายาน เพราะ สอนไม่เหมือนมหายานต่าง ๆ แม้พุทธทาสภิกขุเองก็เคยกล่าวว่า เป็นนิกายที่เกิดขึ้นมาเพื่อปฏิวัติมหายาน

อย่างไรก็ตามนิกายเซ็นก็มีกำเนิดมาพร้อมๆ กับนิกายอื่น ๆ โดยเฉพาะมหายาน จึงมีประวัติ และคัมภีร์ประกอบเป็นหลักเป็นอนุบายวิธีสอนสัตว์ที่มีอินทรีย์สูงต่ำต่างกัน นักปราชญ์ทางพุทธศาสนาจึงจัดไว้เป็นฝ่ายมหายาน คัมภีร์ที่เป็นหลักได้แก่ ลังการตารสูตร (เลงแคเก็ง) วัชรปรัชญาปารมิตาสูต (กิมกังปัวเยียกปอล้อมิกเก็ง) ติมลกีรติเมเทศสูตร (มูมม่อเคียกซอฮ่วยเก็ง) มหาไพบลุยสมันตโพธิสูตร (ไต้ฮวงก้วงอิกักเก็ง) สุรางคมสมาธิสูตร (ชีวเล่งเจี่ยมชาม่วยเก็ง) และสูตรของเว่ยหล่าง (ลกโจ้ว ไต้ฮ้อฮวาม้อตังเก็ง) เป็นต้น (เสถียร โพธิ์นันทะ ๒๔๔๔ - ๑๔๕)

หลักธรรมของนิกายเซ็น (เสถียร โพธิ์นันทะ ๒๔๔๔ : ๑๔๕ - ๑๔๘)

นิกายนี้ถือว่าสัจจะภาวะนั้นย่อมอยู่เหนือการผูกการคิด เราจะค้นสัจจะธรรมในหนังสือพระไตรปิฎกไม่พบ นอกจากจะต้องหันมาบำเพ็ญจิตใจของตนเอง เพราะความจริงจะหาได้จากในตัวเรา จะไปค้นภายนอกไม่ได้ นิกายนี้จึงว่า ปุณณิปุณียี แปลว่า ไม่ต้องอาศัยตัวหนังสือเป็นรากฐาน ดึกจั้งซิม แปลว่า แต่ซี้ตรงไปยังใจของคน นิกายนี้มีปรัชญาว่า สรรพสิ่งในโลกนี้มีจิตเป็นมูลการณะ สิ่งทั้งหลายเป็นปรากฏการณ์ของอมตะภาวะเท่านั้น อมตะภาวะย่อมมีอยู่ทั่วไปในชีวิตทั้งหลาย และแผ่

คลุมไปทุกหนทุกแห่งไม่มีขีดจำกัด สรรพสิ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเรียกว่าชีวิตเป็นหนึ่ง มีมูลภาวะอันเดียวกัน อมตภาวะนี้คือจิตของเรานั้นเอง แต่เป็นแก่นแท้จริงของจิต จิตนั้นไม่มีเกิดไม่มีดับ สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่เป็นมายา หาใช่ภาวะจิตที่แท้จริงไม่

นิกายเซ็นถือว่าพระพุทธรูปของลัทธิสรวาสตักเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะจิตธาตุอันนี้นับตั้งแต่กาลเบื้องต้นไม่ปรากฏการเกิดการดับ ไม่เป็นสีเขียว ไม่เป็นสีเหลือง ไม่มีรูป ไม่มีลักษณะ ไม่อยู่ในวงว่ามีหรือไม่มี ไม่เป็นของใหม่หรือของเก่า อยู่พ้นการประมาณการทุกอย่าง พันธเรื่องรอยของความเป็นดู คือสภาพเกี่ยวนี้ถ้ามีอารมณ์หวั่นไหวขึ้นก็ต้องพลากไป จิตนี้เหมือนอากาศไม่มีขอบเขต จิตดวงนี้คือพุทธะ

สรวาสตักยังมีวิชาหลงเหลืออยู่ บิดถือเอาสัจ เกิดขึ้นซึ่งเป็นเพียงอาการมายาอันเกิดจากการขรุขระทางตา หูจมูก ลิ้น กาย มาเป็นตัวตน เห็นเป็นจริงเป็นจังไป จึงเกิดกิเลส ตัองหม่นเวียนตายเกิดไม่รู้จบ เมื่อใดที่มีบุญารู้งแจ้งว่าตนมิได้เกิดไ้ดับก็จะเป็นทางหลุดรอด นิกายเซ็นถือว่า ตนที่เกิดขึ้นนั้นเป็นตนในชั้น ๕ ตนที่ไม่เกิดดับเป็นผู้รู้ชั้น ๖ วางชั้น ๗ ถือว่าปฏิบัติเป็นอุปสรรคแก่การบรรลุโพธิ์ ผู้เรียนใดยังยึดติดอยู่แม้จะยึดในพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ ก็ยังไม่อาจเข้าถึงโพธิ์ได้

มรรควิธีแห่งเซ็น (ซาเซ็น - การปฏิบัติสมาธิภาวนา)

เซ็น เป็นภาษาญี่ปุ่น ตรงกับภาษาบาลีว่า ฉาน ภาษาสันสกฤตว่า ชุยาน ภาษาจีน ว่า ชาน หรือ เซียง เซ็นมิได้เป็นเพียงชื่อของนิกายพุทธศาสนาเท่านั้นหากหมายตัวชีวิตและวิถีการปฏิบัติที่เปลี่ยนชีวิตที่เป็นทุกข์ให้กลายเป็นชีวิตที่เป็นสุข การปฏิบัติตนเพื่อกำจัดวิชชานั้นนิกายเซ็นถือว่าต้องใช้ซาเซ็น ซึ่งจีนเรียกว่า ชับเซียง คือทำฉานให้เกิด เซ็นกล่าวว่า ปฏิญญากับฉานจะแยกจากกันไม่ได้ ฉานที่ไร้ปัญญาไม่ใช่โลกุตระ นิกายเซ็นเทียบได้กับวิปัสสนากัมมัฏฐานซึ่งต้องประกอบด้วยปัญญาและฉานควบคู่กันไป

สิ่งที่จะช่วยให้เกิดปัญญาที่ทำให้ซาเซ็นเรียกว่าโกอานหรือซังกงอั่ว ซึ่งเท่ากับปริศนาธรรม การเริ่มปฏิบัติซาเซ็นจะเริ่มด้วยการขบคิดปริศนาธรรม คิกไปปฏิบัติไป เช่น ว่า สุนัขมีพุทธภาวะหรือไม่? หน้าตากิ่งเค็มของเจ้าก่อนพ่อแม่ให้กำเนิดคืออย่างไร ? สิ่งทั้งปวงรวมเป็นหนึ่งแล้วหนึ่งจะรวมที่ใด? เป็นต้น การขบคิดถือเป็นก้าวแรกแห่งปัญญาที่จะทำให้พ้นจากวัฏฏสงสาร

ส. โสกาตา กล่าวว่า การทำชาเข็นครั้งแรกความนึกชั่วร้ายบางประการอาจเกิดขึ้นได้ เป็น การรบกวนความสงบ และต่อมาจะง่วงจำเป็นต้องปลุกตัวเองให้ตื่นจากความชั่วร้ายเหล่านั้นด้วยการ เขียน ค่ายเข็นคือโกอาน ก่อให้เกิดความงอนแก่ผู้ฝึกเข็นเสมอ เมื่อใดที่คำตอบที่เกิดขึ้นมากี่จะเป็นความแจ่มแจ้ง ซึ่งจะทำให้ปัญญาสามารถตรัสรู้สลับไป ส. โสกาตายืนยันว่าไม่มีสิ่งใดในโลกแม้ที่รกแสบไม่ใบหญ้าก็ใช่ เป็นโกอานได้ทั้งสิ้น (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๘ . : ๕๒ - ๕๓)

การรู้แจ้งปริศนาธรรมนั้นเข็นจะเข้าสู่พุทธภาวะด้วยตนเองตามวิธีธรรมชาติที่เป็นเอกลักษณ์ ของตน แต่ปัจจุบันในชีวิตที่สับสนยุ่งเหยิงอาจารย์เข็นได้รวบรวมวิธีปฏิบัติและบอกอุปายที่เหมาะสมไว้ ให้เป็นแบบแผนเป็นกิจจะลักษณะ ผู้มาฝึกต้องพิจารณาด้วยหลัก ๓ ประการ คือ

๑. จะต้องมีการทรมานและตั้งใจมั่นคงในอันที่จะรับการฝึกฝน
๒. จะต้องมิเสียดำรงอันแน่นแฟ้นที่จะยอมทนต่อวินัยอันเกรงครึก
๓. จะต้องมึมหาปริศนา - ความสงสัยทางวิญญาณซึ่งจะก่อให้เกิดปัญญาซึ่งเป็นเครื่องนำไปสู่สัจจะ

ภายใต้ภาวะเงื่อนไขทางจิตใจนี้ พระจะทำการฝึกฝนทั้งชาเข็น (การนั่งสมาธิแบบเข็น) และ ชันเข็น (การสนทนาธรรมระหว่างศิษย์กับอาจารย์ตัวต่อตัว) การฝึกของเข็นสาขารินชายปกติทุกวัน ทั้งเช้าและเย็นจะฝึก ๑ - ๒ ชั่วโมง แล้วก็ทำงานประจำวัน การฝึกพิเศษจะมีเกือบละครั้ง แต่ละครั้ง ใจเวลา ๑ สัปดาห์ การฝึกพิเศษเรียกว่า เสลดชิน การฝึกเสลดชินนี้จะปฏิบัติสมาธิติดต่อกันตลอดสัปดาห์ โดยไม่นอนเลย (เซนโค ธิบายามะ ๒๕๒๒ : ๗๖ - ๘๐)

จะเห็นว่าวิธีการฝึกของนิกายเข็นมีทั้งการฝึกสมาธิ และฝึกวิปัสสนาเหมือนกันวิธีปฏิบัติของฝ่าย เถรวาท แต่เรียกต่างกัน คือ สมาธิและวิปัสสนา เรียกว่า ชาเข็น ส่วนของการวิปัสสนาโดย เฉพาะ นิกายเข็นใช้ "โกอาน" หรือปริศนาธรรมมาขบคิดให้เกิดปัญญา แล้วจึงรู้แจ้งจิตเดิมแท้ ของตน ซึ่งฝ่ายเถรวาท เรียกว่า นิพพาน นั่นแหละคือ จุดมุ่งหมายสูงสุดของเข็น

วิเคราะห์พุทธปรัชญานิกายเซ็นในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชน

นิกายเซ็นที่พุทธศาสนิกชนนำมาเผยแพร่ในส่วนมากนำมาจากสูตรของเว่ยหล่าง และคำสอนของฮวงโปซึ่งแปลมาจากภาษาอังกฤษ และมีเรื่องพุทธศาสนาต่างนิกาย ปรัชนาธรรม การถ่ายทอดธรรมด้วยภาพ จากจิตสู่จิต ซึ่งเป็นการให้มโนะและสรุปเป็นคำกลอนให้แก่ภาพปรัชนาธรรมของเซ็น

คำสอนที่ได้รับนับถือในนิกายเซ็นจะนำมาใช้ปฏิบัติมากที่สุด ซึ่งขณะนี้ก็ได้แก่คำสอนของสังฆปริณายกองค์ที่หกแห่งนิกายนี้ เรียกว่า "สูตรของเว่ยหล่าง" (Sutra of Wei lang) ภาษาไทยเรียกว่า ธรรมรัตนมณฑลสูตรของพระสังฆปริณายกองค์ที่หก ในฉบับภาษาอังกฤษเรียกว่า "สูตรอันประกาศนามมหาบัลลังก์แห่งธรรมของพระสังฆปริณายกองค์ที่หก"

ท่านพุทธทาสแปลสูตรนี้ออกเป็นภาษาไทยจากฉบับภาษาอังกฤษของนายว่อง มุล่า นักศึกษาเชียงใหม่ แปลเสร็จเมื่อ ปี ๒๔๔๐ ท่านพุทธทาสศึกษาและเข้าใจพุทธศาสนานิกายเซ็นเป็นอย่างดี และสามารถนำมาประยุกต์กับคำสอนของท่านได้เป็นอย่างดี พุทธปรัชญาของนิกายเซ็นที่ท่านพุทธทาสแปลมานั้นวิเคราะห์ได้ท่านเองเกี่ยวข้องกับพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท เป็นลัทธิ คือ

๑. หมวดที่เป็นข้อธรรมะโดยตรง

ด้วยเหตุที่พุทธศาสนานิกายเซ็นมิได้มุ่งสอนตามคัมภีร์ แต่สอนตามเหตุการณ์ โดยใช้คำพูดแบบที่นักคิดที่เรียกว่า โกอานและมุ่งชี้ไปที่จิตเดิมแล้ว การกล่าวถึงข้อธรรมะโดยตรงจึงมีน้อย และมักจะกล่าวข้อธรรมะเป็นเชิงประยุกต์ ได้แก่ ปรัชญาปารมิตะสูตร หรือ ญาณทัตถิยสูตร เป็นต้น หัวข้อธรรมที่สำคัญที่ปรากฏคือเรื่อง จิตเดิม ซึ่งหมายถึงสภาวะธรรมชาติบริสุทธิ์แท้จริงอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจจะเรียกชื่อได้หลายอย่าง ท่านฮวงโป เรียกว่า จิต หรือจิตหนึ่ง ท่านเว่ยหล่างเรียกว่า จิตเดิมแท้ พุทธทาสเรียกว่า จิตว่าง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีคำที่มีความหมายชี้ตรงไปยังสภาวะอันนี้อีกหลายคำ เช่น พุทธะ ธรรมะ นิพพาน สุนฺดรีตา ความว่าง ธรรมหนึ่ง ชาติหนึ่ง พุทธะหนึ่ง นิโรธ จิตประภัสสร และจิตบริสุทธิ์ เป็นต้น

จิตเดิมแท้หรือสุนฺดรีตาเป็นหลักธรรมสำคัญของพุทธศาสนานิกายเซ็นที่สืบต่อกันมา ท่านเว่ยหล่างกล่าวถึงเรื่องจิตเดิมหรือสุนฺดรีตาไว้ว่า

เห็นตัวจิตเดิมแท้โดยไม่แยกจากกัน

ด้วยเหตุนี้สัตว์ทั้งหลายย่อมมีโอกาสบรรลุความเป็นพุทธะเสมอกัน เพราะจิตเดิมแท้ของเราเป็นของบริสุทธิ์โดยเด็ดขาด ถ้าเรารู้ใจตัวเองและรู้แจ้งชัดว่าตัวธรรมชาติของเราก็คืออะไร เราก็สามารถบรรลุพุทธภาวะได้

พุทธทาสได้รับอิทธิพลจากนิกายเซ็นหลายประการ เช่น ในหลักธรรมเรื่องสุญญตา หรือจิตเดิมแท้ ถือว่าจิตเป็นใหญ่ พุทธทาสก็สอนเรื่องช่องความว่าง จิตว่างไว้มากซึ่งได้กล่าวถึงในเรื่องของสุญญตาฝ่ายเถรวาทไปแล้ว

วรรณกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากนิกายเซ็นโดยเฉพาะมีหลายเรื่อง เช่น จิตว่าง จิตประภัสสร จิตเดิมแท้ จิตว่างเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร ในวิสุทธิสงสารมณีพพาน และปริศนาธรรมต่าง ๆ เช่น จุดที่เย็นที่สุดคือจุดอยู่กลางเตาหลอม หรือ จงดำดิ่งให้เหมือนลื่นหูกที่อยู่ในปากงู

เรื่องของจิตว่างและสุญญตานี้กล่าวมามากแล้ว จึงควรพิจารณาวรรณกรรมเรื่องจิตประภัสสร จิตเดิมแท้ จิตว่างเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร และในวิสุทธิสงสารมณีพพาน สักเล็กน้อย

พุทธทาสกล่าวว่าจิตประภัสสรในบาลีกล่าวไว้ว่า "ปภสฺส มิตฺ ภิกฺขเว จตุตฺถ อากฺขนฺตฺตนิ อูปปเลเสหิ อูปกิลิขฺมฺ" - ถูกอนภิกขุทั้งหลายจิตนี้เป็นประภัสสร แต่ว่าจิตนี้เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เป็นอาคันตุกะจะเข้ามา" คำว่า ประภัสสรก็หมายความว่าจิตมีแสงหรือเรืองแสงอยู่ในตัวเองโดยรอบ มันจึงไม่สกปรกมีกมลเศร้าหมอง แต่มันจะเศร้าหมองเป็นคราว ๆ เมื่อมีอุปกิเลสเข้ามา เหมือนเพชรที่จมโคลน จิตจะเศร้าหมองเพราะกิเลส โภคะ โภคะ หลง แต่ปกติแล้วจิตนั้นเป็นประภัสสร การจะทำให้จิตประภัสสรถาวรนั้นต้องปฏิบัติตามมรรค ๘ หรือเป็นอยู่โดยชอบ(พุทธทาสภิกขุ ๒๑๔ ฏ : ๓ - ๖)

เรื่อง วิสุทธิสงสารมณีพพาน พุทธทาสกล่าวว่า โลกก็ดี เหตุให้เกิดโลกก็ดี ความคับสยแห่งโลกก็ดี ทางให้ถึงความคับสยแห่งโลกก็ดี ฉลาดคบปัญญารู้ไว้ในกายที่ยาวประมาณวาหนึ่ง อันมีพร้อมทั้งสัญญาและใจ นั่นคืออริยสัจสี่ ซึ่งมีอยู่ในคน คนเราย่อมมีทั้งทุกข์และความดับทุกข์คือนิพพาน ดังนั้นทั้งสังสารวัฏและนิพพานก็มีอยู่แล้วในคนเป็น ๆ ในที่เดียวกัน เมื่อสังสารวัฏดับ นิพพานก็ปรากฏจึงกล่าวว่าในสังสารวัฏมีนิพพาน เพราะสังสารวัฏเป็นเรื่องของ กิเลส กรรม และวาทะ

๒. หมวดกรรมประดุจคัมภีร์ของปัจเจกบุคคล

หลักธรรมในนิกายเซ็นที่มุ่งประโยชน์ของปัจเจกบุคคลที่มุ่งให้มนุษย์เข้าใจในธรรมชาติแห่งจิตเดิมแท้ของตนเพื่อกลับกลาย กลับทุกข์โดยสิ้นเชิง ท่านฮวงโปกล่าวไว้ว่า

จิตหนึ่งนี้เท่านั้นเป็นพุทธะ ไม่มีความแตกต่างระหว่างพุทธะกับสัตว์โลกทั้งหลาย แต่เพราะสัตว์โลกทั้งหลายยึดมั่นในรูปธรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นเหตุให้แสวงหา พุทธภาวะจากภายนอก จึงทำให้พลาดจากพุทธภาวะ การทำเช่นนั้นเท่ากับไปใช้พุทธะส่องหาพุทธะ หรือใช้จิตจับฉวยจิต (พุทธะมีอยู่แล้วในจิต) เขาจะไม่พบพุทธะ แม้จะแสวงหาอยู่สักกี่ปีหนึ่ง ถ้าเพียงแต่เขาจะหยุดความกึกปึงแต่งตามหลักปฏิวาสุมุขปาถ และหยุดความกระวนกระวายเพราะการแสวงหาเสียเท่านั้น พุทธะก็จะปรากฏเพราะว่าจิตนี้คือพุทธะ และพุทธะคือสิ่งทั้งปวงนั่นเอง

หลักปฏิบัติสำคัญที่ท่านฮวงโปกล่าวถึงก็คือ การปล่อยปละปล่อยความคิดปรุงแต่ง โดยให้รู้เท่าทันตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ส่วนท่านเว่ยหล่างกล่าวถึงวิธีปฏิบัติธรรมที่ละเอียดกว่า กล่าวถึงทั้งวิธีปฏิบัติแบบซันพลันและวิธีปฏิบัติแบบเชื่องช้า และทราบว่าสมณะจะหาปฏิบัติการทางจิตได้ก็ได้อีก แต่ที่ท่านเว่ยหล่างให้ไว้เป็นแนวทางในการปฏิบัติมีว่า

เราจะต้องค้างแสงสว่างแห่งปรัชาไว้เบื้องนา

มิจนางูขี้อย่อมทำให้เราติดจมอยู่ในห่วงกล

ส่วนสรีระที่ขี้อย่อมเปลื้อง เราออกจากกองกิเลส

แต่เมื่อใดเราอยู่ในฐานะที่เหนือไปกว่าทิวทัศน์ทั้งสองอย่างนี้

เมื่อนั้นเราย่อมบรรลุธรรมโดยเด็ดขาด (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๑ ฐ : ๔๙)

ท่านเว่ยหล่างกล่าวว่าสมาธิและปรัชาเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติแห่งนิกายเซ็น เพราะสมาธิเป็นตัวจริงของปรัชาและตัวปรัชาเป็นเพียงอาการไหวตัวของสมาธิ ในขณะที่เราได้ปรัชา ก็มีสมาธิพร้อมอยู่ หรือเมื่อมีสมาธิเมื่อนั้นก็มีปรัชา เปรียบเหมือนตะเกียงกับแสงสว่าง เพราะทั้งสองอย่างนี้ คือปัญญากับสมาธิเป็นสิ่งที่เกี่ยวพัน

สมาธิและปัญญาเป็นแบบหนึ่งของนิกายเซ็นซึ่งเน้นหนักในทางปัญญา ส่วนการเจริญกัมมัฏฐานภาวนา(ชฺยานะ) นั้นมิได้กำหนดลงไปให้จิตหรือความบริสุทธิ์เพราะว่าจิตเป็นของมีกามมาก่อนแล้ว เมื่อเรามองเห็นชัดว่ามันเป็นเพียงตัวมายาตัวหนึ่ง ก็ไม่มีความจำเป็นที่จะไปกำหนดอยู่ที่จิตหรือความบริสุทธิ์

การกำหนดที่ความบริสุทธิ์ไม่ควรรู้ เพราะตัวธรรมชาติแท้ของเราบริสุทธิ์แท้จริงอยู่แล้ว เมื่อขับไล่อกุศลจิตออกไปก็เหลือแต่ความบริสุทธิ์ เราขึ้นกำหนดความบริสุทธิ์ก็มีแต่จะสร้างอวิชชาขึ้นมาใหม่ คืออวิชชาแห่งความบริสุทธิ์ จิตเดิมแท้ของเราจะถูกทำให้เศร้าหมองไป การนั่งเพื่อการทำกัมมัฏฐาน ในนิกายนี้หมายถึงการได้รับอิสรภาพอันเบิกบาน และมีจิตสงบในทุกกรณี

เรื่องชุก्यानและสมาธิซึ่งหมายถึงการหลุดพ้นจากอารมณ์ภายนอกคือรูปและสัมผัส กับการรักษาคานติภายใน ถ้าเราพัวพันอยู่กับอารมณ์ภายนอกจิตภายในก็จะปั่นป่วน เมื่อเราหลุดพ้นจากการพัวพันกับอารมณ์ภายนอก จิตก็จะตั้งอยู่ในสภาวะ จิตเดิมแท้ของเราก็จะเป็นของบริสุทธิ์อย่างแท้จริง ฌานและสมาธิแห่งเช่นนี้เพียบพร้อมด้วย สมาธิและปัญญา ซึ่งเป็นวิถีทางปฏิบัติเพื่อบรรลุขั้นอันเป็นต้นตอของสิ่งทั้งปวง

วิธีการปฏิบัติธรรมของนิกายเซ็นเป็นวิธีการแบบฉับพลันเป็นส่วนใหญ่ มีแบบเชื่องช้าอยู่บ้างสำหรับผู้ที่ไม่ถนัดน้อย พุทธศาสนอนิวัชปฏิบัติธรรมแบบฉับพลันไว้ด้วย โดยให้ชื่อว่า วิถีปฏิบัติธรรมทางลัดความจริงแล้วไม่ว่าพุทธศาสนาฝ่ายใดก็ย่อมมีวิธีปฏิบัติธรรมทั้งสองวิธีควบคู่กันอยู่เสมอ

๓. หมวดกรรมประยุक्तเพื่อประโยชน์ของสังคม

นิกายเซ็นซึ่งเป็นฝ่ายมหายานนี้จะมีน้ำหนักไปมากในเรื่องการสอนเกี่ยวกับปัญญาเพื่อความพ้นทุกข์ เมื่อคนส่วนใหญ่ทุกข์กับกิเลสได้มาก ก็ย่อมจะเป็นประโยชน์ต่อสังคมเป็นอันมาก เพราะสังคมจะสงบไม่มีการเบียดเบียนกัน หลักธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของนิกายเซ็นที่มีประโยชน์ต่อสังคมเป็นอันมากอย่างหนึ่งคือ หลักธรรมของพระโพธิสัตว์ ทุกนิกายฝ่ายมหายานมุ่งหมายที่โพธิสัตว์ภูมิซึ่งเป็นเหตุให้บังเกิดพุทธภูมิ มนุษย์จะบรรลุพุทธภูมิได้ต้องผ่านการบำเพ็ญจริยธรรมแห่งพระโพธิสัตว์มาก่อน

หลักของพระโพธิสัตว์นั้นถือว่าต้องโปรดสรรพสัตว์ให้หลุดพ้นจากทุกข์เสียก่อนเราก่อยหลุดพ้นภายหลัง ซึ่งหลักอันนี้อาจสรุปคร่าวๆได้ในหลักอริยสัจสี่ได้ อริยสัจซึ่งเป็นมูลของอนุศาสน์ของพุทธศาสนาฝ่ายมหัณณิกาย ซึ่งถือว่าทุกข์ต้องกำหนดรู้ สมุทัยต้องละ นิโรธต้องทำให้แจ้ง และมรรคต้องเจริญ ทั้งฝ่ายโพธิสัตว์ยานและฝ่ายพุทธศาสนาต่างก็มีคำอธิบายเพิ่มเติมแบบเกี่ยวกัน

โพธิสัตว์จริยา คือข้อที่พระโพธิสัตว์ท่องจำเพื่อบำเพ็ญนั้นคือมีบารมี ๖ อัมปนิญา ๔ และมหาปณิธาน ๔ คือ ทาน ศีล วิริยะ ขันติ สมาธิ และปัญญา ซึ่งตามทัศนะของพระโพธิสัตว์มีความหมายดังนี้

ศีลกับทาน มีเพื่อกำจัดโลภะในตัวและสอนให้สัตว์ทั้งหลายกำจัดโลภะด้วย ศีลเป็นสิ่งห้าม
 ทำความชั่ว พระโพธิสัตว์ต้องเป็นผู้นำเป็นเยี่ยงอย่างแห่งทานบารมี แบ่งเป็น วัตถุทาน อกุศลทาน
 และนิมมทาน ศีลบารมีนั้นโพธิสัตว์ต้องมี ๕๔ ข้อ แบ่งเป็นครุศีลและลหุศีล มีศีลว่าสำคัญข้อหนึ่งคือ
 เมตตา เมื่อพระโพธิสัตว์พบคนหรือสัตว์ต้องแผ่เมตตาให้สัตว์นั้นถึงซึ่งความสุขและบรรลุนุครสัมมาสัมโพธิญาณ
 วิชฌบารมีกับขันติบารมี โขยเฉพาะขันติบารมีที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญเพราะมักจะต้องเผชิญกับ
 อุปสรรคทั้งภายในและภายนอก คือ ภูมอากาศ โรคภัยและกิเลส เป็นต้น หากหากวาระกับขันติก็ไม่
 อาจเข้าสู่ธรรมเบื้องสูงได้

สมาธิบารมีกับปัญญาบารมี เป็นบารมีเพื่อระงับความหวั่นไหวของจิตต่อโลกธรรม นิระนั้นแล้ว
 โลกธรรมจะชักชวนให้แปรผันได้ ปัญญาบารมีคือการสร้างความเห็นที่ถูกต้อง เห็นบารมีที่สำคัญที่สุด
 เพราะความตรัสรู้ออกพ้นจากทุกข์ทั้งปวงต้องอาศัยความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อบำเพ็ญบารมีครบ ๖ แล้ว
 ก็จะบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ

นอกจากบารมี ๖ แล้ว พระโพธิสัตว์ยังต้องมีอุปปัฏฐากาวนา คือ เมตตา กรุณา มุทิตา
 และอุเบกขา พระโพธิสัตว์ต้องไม่หวังความดีและหวังผลตอบแทน คำว่าโพธิสัตว์เป็นชื่อแทนคุณธรรม
 หรือคุณสมบัติที่ดีที่มีอยู่ในใจมนุษย์และด้วยคุณธรรมเหล่านี้จะก่อให้เกิดเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยเหลือ
 สรรพสัตว์ . สาขานี้ถือว่าการปฏิบัติธรรมต้องประกอบด้วยปัญญาและกรุณาคู่กัน พระโพธิสัตว์ผู้ปรารถนา
 พุทธภูมิต้องกล้าหาญ ไม่ระย่อต่อทุกข์ในวัฏสงสารและต้องทนทุกข์แทนสัตว์อื่นไว้

ท่านเว่ยหล่างชี้ลงไปว่าสัตว์หมายถึงกิเลส ความชั่วร้าย เมาร ชานตานในจิตใจ การ
 ปลดเปลื้องสัตว์เหล่านี้ต้องใช้หลักธรรมของพระโพธิสัตว์หรือการรู้แจ้งในเหตุภาวะซึ่งจะทำให้มนุษย์
 พ้นทุกข์ได้ทั้งส่วนคนและสัตว์

ส่วนพุทธศาสนิกชนเองก็เน้นถึงหลักธรรมตนเองเกี่ยวกับนั้นเหมือนกัน เพราะการช่วยเหลือ
 ผู้อื่น การไม่เห็นแก่ตัวยอมทำให้โลกมีความสุข ท่านกล่าวถึงอุกมกคิของพระโพธิสัตว์ไว้ในหนังสือ
 "การรับใช้ผู้อื่นทำให้โลกสันติ" ว่าพระโพธิสัตว์คือสัตว์ผู้ใฝ่สัจนิยมหาหน้าที่การงานเพื่อตนและผู้อื่น

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ก็อธิบายคำว่า "โพธิสัตว์" ไว้ว่า ถ้าเขียนแบบสันสกฤตควรเป็น
 "โพธิสัตว์" และเขียนแบบบาลีว่า "โพธิสัตว์" ไทยคงจะรับเอาแบบสันสกฤตมาแต่ดั้ง ดิ ออกเสียงว่า
 หนึ่งจึงทำให้การแปลความหมายเลอะเลือนไป ส่วนมากมักเข้าใจว่า "สัตว์" หมายถึงสิ่งมีชีวิตเท่านั้น

และ "โพธิ์" ก็แปลว่าความตรัสรู้ แต่คำว่า "สัตถ" ในภาษาสันสกฤต อาจแปลว่า สาระ เนื้อหา หรือคุณลักษณะ ดังนั้นบางท่านจึงแปลว่า "โพธิ์สัตถ" ว่าผู้มีโพธิ์ (ปัญญาบารุหิ) เป็นสาระ" หรือ "ผู้ที่จะได้บรรลุสมาธิโพธิญาณ" ส่วน "สัตถ" ในภาษามาลายาลัมหมายถึง "สัตถ" ในสันสกฤตซึ่งแปลว่า ความภักดี ความผูกพัน ดังนั้น "โพธิ์-สัตถ" จึงหมายถึงผู้ที่มีความยึดมั่นและผูกพันใน "โพธิ์" นั่นเอง ที่เกิดปัญหาเรื่องนี้ขึ้นก็เพราะคำว่า "สัตถ" ในภาษามาลายาลัมอาจหมายถึงคำว่า "สัตถ, สัตถ, สัปถ หรือ ศัปถ ในภาษาสันสกฤต คำใดคำหนึ่งก็ได้

เพื่ออธิบายเรื่องนี้เราจึงควรยึดรูปศัพท์ตามแบบบาลี "โพธิ์สัตถ" สมัยพุทธกาลจึงจะดีที่สุด คำว่า "สัตถ" อาจารย์กาฬลธิบายว่ามีไค้หมายถึงสิ่งมีชีวิตหรือมนุษย์ธรรมดาเท่านั้น แต่ใช้ในความหมายคล้ายกับคำว่า "สัตถวัน" ในจัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ซึ่งหมายถึง "ผู้ทรงพลัง ผู้นำ นักรบ" "สัตถ" ใน "โพธิ์สัตถ" จึงหมายถึง "ผู้นำ หรือผู้มีใจเด็ดเดี่ยว กล้าหาญเพียงนักรบ" ทั้งนี้หมายถึงแสดงถึงความหมายแห่งชีวิตและการต่อสู้ คำว่า "โพธิ์สัตถ" ย่อมแปลว่า ผู้มีใจยึดมั่นในสมาธิโพธิญาณอย่างเกิดเดิยว" (นิครนุมาลย์ กบิลสิงห์ ๒๕๑๘ : ๑๑๕ - ๑๑๖)

จากคำอธิบายนี้จะไค้ความหมายของพระโพธิ์สัตถเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งก็ว่าพระโพธิ์สัตถย่อมเป็นผู้ทรงพลังและเป็นผู้นำที่มีใจเด็ดเดี่ยวกล้าหาญ เพราะฉะนั้นจากความหมายของคำว่า "โพธิ์สัตถ" ดังกล่าว พอจะประมวลลักษณะของพระโพธิ์สัตถไค้ว่าต้องเป็นผู้มีธรรมและเป็นผู้พยายามเพื่อให้ไค้ปัญญา เป็นผู้สนองพุทธโองการ เป็นผู้มีศีลของพระโพธิ์สัตถไค้คือการช่วยเหลือผู้อื่น เป็นผู้มีความภักดีในโพธิ์ เป็นผู้มีความสามารถในการนำและช่วยเหลือสัตถอื่นอย่างกล้าหาญ

เรื่องของพระโพธิ์สัตถนั้นเป็นเรื่องที่เป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่ทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่เน้นที่ผู้อื่นเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพื่อให้คนละความเห็นแก่ตัวแล้วหันไปช่วยเหลือสังคมไค้เกิดสันติสุขผู้ที่ช่วยเหลือโลกและสังคมไค้ต้องบำเพ็ญตนเป็นโพธิ์สัตถเสียก่อน เพราะถ้ายังเห็นแก่ตัวอยู่เช่นเดิมก็ช่วยเหลือผู้อื่นไค้ได้ตามทัศนะของนิกายเซ็น กล่าวว่ "วตของพระโพธิ์สัตถนั้นเหมือนกับความว่าง เพราะท่านไค้เพิกถอนสิ่งต่าง ๆ ออกเสีย และไม่ปรารถนาแม้แต่จะสร้างสมบุญกุศล (พุทธศาสนาภิขุ ๒๕๑๖ ก : ๓๔) หมายความว่า พระโพธิ์สัตถไค้ผู้ที่รู้แจ้งแล้วมีปัญญาเข้าถึงวัดเดิมแท้หมดความเห็นแก่ตัว แล้วจึงช่วยเหลือผู้อื่นให้รู้แจ้งไค้วย นี่ค้่ออกมกตอันสูงสุคของโพธิ์สัตถ

กลอนบทนี้หมายถึงว่าการไปสู่นิพพานนั้นง่าย เหมือนกับฝันให้มันเป็นเงา พุคง่ายแต่ทำยาก อริอุเหมือนกิเลสตัณหา กระจกเงาเหมือนนิพพาน คนละอย่างกัน การฝันอริอุเป็นกระจกเงาก็หมายความว่ามันเป็นอย่างเดียวกันได้ แต่ทำยาก หรือไม่เคยมีใครทำได้ ทำนองเกี่ยวกับการพยายาม ชูคเกลากิเลสเป็นเรื่องยาก มีทางเดียวคือต้องทำให้มีสติปัญญาแจ่มในเรื่องอริอุและกระจกเงาอยู่ตลอดเวลาแล้วละความขี้เกียจมันถึงมันเสีย นั่นแหละจะเป็นอริอุอย่างยิ่ง

ศิษย์วอนถาม อาจารย์ รุณรัตน์ใจ	"ทำอย่างไร ไปนิพพาน อาจารย์ข้า
อ้อมมันง่าย นี่กระไร บอกให้หนา	คือคำว่า ฝันอริอุเป็น กระจกเงา
"อาจารย์ครับ เขาคงว่า เราบ้าไหม	แม้ฝันไป ฝันไป ก็ตายเปล่า"
"นั่นแหละเน้อ มันสอนให้ แล้วไม่เบา	ว่าให้เรา หุคหยา หุคบ้าไป
ไม่มีใคร ฝันอริอุ เป็นกระจก	ไม่คงยก มากล่าว เข้าใจไหม
นิพพานนั้น ถึงได้ เพราะไม่ไป	หมกตนไขว่ ว้างเห็น เป็นนิพพาน
ถ้าฝันอริอุ ก็ฝันให้ ไม่มีเหลือ	ไม่มีเชื้อเวรเอนไป ในสงสาร
ฝันความวุ่น เป็นความว่าง อย่างเปรียบปาน	ฝันอริอุ ค้าน ให้เป็นเงา เราบ้าเอง"

ชลธิรา กลัคออยู่ชมเชยกลอนบทนี้ว่า รูปแบบการเสนอเรื่องเป็นนิทานที่ได้อรรถิพลมาจากเห็นแท้จริงเป็นวิธีที่พุทธเจ้าใช้มาแต่โบราณ ยังไม่ล้าสมัย เพราะปัจจุบันก็ยังรับรู้สีกว่าอ่านสนุกเพลิกเพลี ประกอบกับท่านพุทธทาสใช้ถ้อยคำง่าย ๆ อีกทั้งเป็นบทสนทนาด้วย ร้อยกรองบทนี้จึงมีคุณค่าทั้งในคำานเนื้อหา ศิลปะการประพันธ์ และรูปแบบการเสนอเรื่องที่น่ายกย่องเป็นอย่างยิ่ง (ชลธิรา กลัคออยู่ ๒๕๑๘ : ๑๘)

บทร้อยกรองที่เป็นปริศนาธรรมบทหนึ่งของท่านพุทธทาสเกี่ยวกับนิกายเซ็น มีเนื้อหาน่าขบคิด เช่น ในเรื่อง "อะไรที่ไท"

อันความงามมีอยู่ตามหมู่ซากผี
 อันความก่อกำเนิดที่สละยั้ง
 ความเป็นพระอยู่ที่เพียรบวชเรียนจริง
 นิพพานส่งอยู่ที่ตายก่อนตายเอย

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ ก. ปกใน)

กลอนบทนี้แสดงให้เห็นทัศนะของพุทธศาสนิกชนที่มองโลกอีกด้านหนึ่ง ก้อมองในแง่ธรรมะที่อยู่เหนือโลก พิจารณาความผูกพันของโลก โดยกล่าวว่า ความงามอยู่ที่ซากผี ซึ่งหมายถึงความไม่จริง ยั่งยืนแห่งสรรพสิ่งในโลก การแสวงหาไม่ยั่งยืน ไม่สิ้นสุดทำให้ใจเรวร้อนทุกข์ด้วยปรารถนาในความงาม หาเท่าไรก็ไม่พบ จะไปพบเมื่อตายแล้ว สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงไม่มีคัมภีร์ถือนันจติก็หลุกพัน พบกับความงามบริสุทธิ์คือ นิพพาน

ความคืออยู่ที่การเสียสละ ไม่เบียดเบียนกัน เป็นพระต้องบวชเรียนจริงไปใจสักแต่ว่าบวช คือละกามละภิเลสตัณหา ศึกษปฏิบัติ ธรรมเพื่อดับทุกข์ที่แท้จริง นิพพานเป็นสิ่งที่ตายเสียก่อนตายหมายความว่า ศึกษาปฏิบัติธรรมจนภิเลสตัณหา อุปาทาน ความยึดมั่นในตัวกูของกู หายไป จนถึงนิพพานไค้ก่อนที่ชีวิตจะสิ้นไป

พุทธปรัชญาผ่านมหายานโดยเฉพาะนิกายเซ็นมีปรากฏในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนเป็นอันมาก ชี้ให้เห็นว่าคำสอนของพุทธศาสนิกชนได้รับอิทธิพลจากนิกายเซ็นอยู่มากทีเดียว และแท้ที่จริงคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีหลักธรรมคล้ายคลึงกันแม้จะอยู่ต่างนิกายก็ตาม คำสอนส่วนใหญ่จะมุ่งให้ยึดเอาธรรมะเป็นหลัก และธรรมะนั้นเพื่อประโยชน์ในการดับทุกข์เป็นสำคัญ พุทธศาสนาที่แท้จริงจึงไม่มีการแบ่งแยกนิกาย

วิเคราะห์ปรัชญาศาสนาคริสต์ในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชน

นอกจากปรัชญาทางพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกชนนำมาถ่ายทอดในรูปของวรรณกรรมแบบต่าง ๆ ปรากฏว่า ในวรรณกรรมของท่านั้นยังมีปรัชญาของศาสนาอื่น ๆ ที่สำคัญแทรกอยู่อีกเป็นอันมาก โดยเฉพาะปรัชญาของศาสนาคริสต์ มีลักษณะซึ่งจะวิเคราะห์ได้แตกต่างจากการวิเคราะห์พุทธปรัชญา ส่วนใหญ่พุทธศาสนิกชนจะกล่าวถึงปัญหาหรือการอธิบายส่วนที่เป็นประวัติตามคัมภีร์ไบเบิล ปัญหาเกี่ยวกับพระเจ้า หลักธรรมที่สำคัญและการอธิบายคำหรือข้อความ สัญลักษณ์ในคัมภีร์ไบเบิล บางประการ ดังนั้นผู้คนที่แท้จริงจะศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาศาสนาคริสต์เพียงบางหัวข้อ คือ ปัญหาในส่วนที่เป็นประวัติตามคัมภีร์ไบเบิล ปัญหาเกี่ยวกับพระเจ้า ปัญหาเกี่ยวกับหลักธรรม และการอธิบายคำ ข้อความและสัญลักษณ์ ตลอดจนปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ไบเบิล เป็นลำดับ

๑. ปัญหาในส่วนที่เป็นประวัติตามคัมภีร์ไบเบิล

ผู้อ่านคัมภีร์ไบเบิลในส่วนประวัติส่วนมากไม่เข้าใจข้อความและเนื้อเรื่อง แต่เชื่อถือไปตามศรัทธา เพราะคนส่วนมากรู้จักแต่ภาษาคน (มุกดาชิษฐาน) ไม่รู้จักภาษาธรรม (ธรรมาชิษฐาน) ซึ่งท่านพุทธทาสกล่าวว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๑๑ - ๑๒)

ศาสนาทุก ๆ ศาสนาซึ่งมีคำสอนมีพระกับภิกษุของตน ย่อมมีภาษาอยู่ ๒ ประเภท คือ ภาษาคนและภาษาธรรม ... พุทธบริษัทเคยชินมากที่สุดกับการแบ่งภาษาเป็น ๒ ภาษา คือ ภาษาคนกับภาษาธรรม , สำหรับทางฝ่ายคริสต์เด่นชัด ข้าพเจ้าไม่ค่อยจะทราบและทราบน้อยที่สุดว่ามีการแบ่งภาษาเป็น ๒ ประเภท ๒ ชนิด อย่างนี้หรือไม่

การทำความเข้าใจในศาสนาคริสต์อาจพูดได้ว่า ท่านพุทธทาสเพียงคนเดียวคนเดียวหนึ่งในฐานะชาวพุทธที่มองดูศาสนาคริสต์ จะถือว่าการศึกษาพระคัมภีร์เป็นสิ่งถูกต้องและศึกษาได้หรือไม่ ทั้งนี้ ศาสนิกชนคงจะมีวินิจฉัยไปตามภูมิหลังของตน

ปัญหาเกี่ยวกับศาสนาคริสต์ตามคัมภีร์ไบเบิลในส่วนที่เกี่ยวกับประวัติมีดังนี้

๑.๑ พระเจ้าสร้างโลกและมนุษย์

ตามคัมภีร์เยเนซิสกล่าวว่า เกมพระเจ้าสร้างฟ้าและคนไว้แล้ว คนนั้นว่างเปล่า มีความมืด อยู่เหนือน้ำและพระวิญญาณของพระเจ้าปกคลุมอยู่เหนือน้ำนั้น ต่อมาพระองค์ทรงสร้างสิ่งต่าง ๆ อยู่ ๗ วัน (๑ วันเท่ากับ ๑,๐๐๐ ปี) วันที่ ๑ พระองค์ทรงสร้างแสงแยกเป็นวันและคืน วันที่ ๒ ทรงสร้างพื้นอากาศ แยกจากพื้นน้ำ สร้างเวลาเช้าและเย็น วันที่ ๓ ทรงสร้างแผ่นดินและทะเล พร้อมให้ไม้ต้นหญ้า พืช ผัก ต้นไม้ในแผ่นดิน วันที่ ๔ สร้างดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์และดวงดาวต่าง ๆ ในท้องฟ้า แบ่งแสงสว่างออกจากความมืด วันที่ ๕ ทรงสร้างฝูงสัตว์ในน้ำ ให้มีนกในอากาศ วันที่ ๖ ทรงสร้างฝูงสัตว์ขึ้นบนแผ่นดิน แล้วสร้างมนุษย์ขึ้นตามแบบฉายาของพระองค์ พร้อมอาหารแก่สัตว์และมนุษย์ในวันที่ ๗ งานของพระองค์สำเร็จ จึงทรงพักผ่อนทุกประการ วันที่ ๗ จึงตั้งไว้เป็นวันบริสุทธิ์ (พระคริสตธรรมคัมภีร์ ๑๙๓๖ : ๑ - ๒)

เรื่องพระเจ้าสร้างโลกมนุษย์นี้ตามที่ท่านพุทธทาสได้แปลมาให้ความว่าพระเจ้าสร้างโลกมาแล้วประมาณ ๑๐,๐๐๐ ปี ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าทึ่งและสมัยนี้ไม่ยอมรับเพราะทางวิทยาศาสตร์กล่าวว่าโลกถูกสร้างมาเป็นเวลานับล้านปีแล้ว และสัตว์ก็มีมาแล้วนับล้านนับแสนปี อย่างน้อยมนุษย์ก็ต้องมีในโลกมาแล้วสองแสนปี พระเจ้าจะมาสร้างโลกเพียง ๑๐,๐๐๐ ปีไม่ได้ แต่ก็อาจเป็นไปได้เพราะพระเจ้าสร้างมนุษย์ในทางวิญญาณ หมายความว่ามนุษย์มีความเป็นมนุษย์ในทางวิญญาณเมื่อประมาณ ๑๐,๐๐๐ ปีมานี้ หมายความว่าสร้างโลกทางวิญญาณที่อาศัยกินผลไม้นั้นเข้าไปเป็นต้นไม้แห่งความรู้ กวาคือความชั่ว เมื่อกินแล้วอาศัยกับอัสฟัลท์ก็ชั่ว รู้จักพระเจ้า รู้จักซาตาน รู้อะไรเป็นอะไร นั่นคือความหมายในการสร้างโลกของพระเจ้า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๔๗ - ๔๘)

ผู้คนความเห็นด้วยกับความคิดเรื่องพระเจ้าสร้างโลกทางวิญญาณ เพราะอารยธรรมของมนุษย์ในระยะเวลา ๑๐,๐๐๐ ปี นั้นควรรับฟังได้ เพราะเมื่อโลกเกิดขึ้นตามหลักฐานทางวิทยาศาสตร์นั้นมนุษย์ยังไม่อาจอาศัยอยู่ได้เพราะความร้อนของโลกยังระอุอยู่เป็นเวลานาน เมื่อโลกเย็นลงได้ ระเบิดพอกที่มนุษย์จะอยู่ได้จึงเกิดมีสรรพสิ่งที่มีชีวิตอุบัติในโลกและสืบชีวิตต่อกันมาก คัมภีร์โบราณเป็นหลักฐานทางอารยธรรม คำว่าวิทยาศาสตร์เป็นหลักฐานทางฟิสิกส์

พุทธทาสกล่าวว่าที่คนไม่เชื่อว่าพระเจ้าสร้างมนุษย์มากที่สุดก็เพราะพระเจ้าสร้างอาดัมจากดินสร้างอีวาจากโครงกระดูกของอาดัม ที่ไม่เชื่อเพราะเขาไม่เข้าใจภาษาธรรม ความจริงแล้วสิ่งที่พระเจ้าสร้างเช่นนั้นเพื่อจะยืนยันว่ามนุษย์เหมือนกันไม่ได้ ระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายว่าชายสร้างมาจากดินเพราะดินคือความแน่นหนา เข้มแข็ง ส่วนหญิงสร้างจากโครงกระดูกหรือสมบัติ ของผู้ชาย ในคอนท้ายเยเนซิสเรียกผู้ชายว่าบุตรของพระเจ้า เรียกผู้หญิงว่าบุตรแห่งผู้ชาย แสดงว่าผู้หญิงไม่เหมือนผู้ชาย จึงกล่าวว่าชายสร้างจากดิน หญิงสร้างจากโครงกระดูกของผู้ชาย พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสว่าผู้หญิงเป็นสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้ เป็นมหาจักรพรรดิไม่ได้ ผู้หญิงไม่นั่งในสภาไม่ได้ (หมายความว่าผู้หญิงจะไม่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งบิโรหิตหรือเสนายักษ์) ไม่ไปสู่แคว้นคัมโพชะ (ไม่สามารถเดินทางไปไกล ๆ ไปได้เหมือนชาย) เพราะผู้หญิงมีความอ่อนแอ อ่อนไหวมากเกินไป ผู้หญิงจึงต้องทำหน้าที่ต่างจากผู้ชาย นั่นคือความหมายทางธรรมะ

ถ้าเราอ่านพระคัมภีร์โดยไม่พิจารณาให้ลึกซึ้ง อาจจะเห็นว่าการสร้างโลก สร้างมนุษย์ของพระเจ้านั้นเป็นเรื่องเหลวไหล แต่ความจริงมิได้เหลวไหล สิ่งที่ทำให้คนเข้าใจต่างกันไปก็คือภาษาที่มนุษย์ใช้กับสัตว์จะความรู้ ต่างยุคต่างสมัยกัน การที่พระเจ้าสร้างอาดัมจากดินก็ไม่ผิด เพียงแต่ไม่แยกแยะลงไปให้ละเอียดว่า อาตุที่อยู่กับดินมีอะไรบ้าง ที่ธาตุดินนั้นหรือโลกธาตุก็ย่อมประกอบไปด้วยธาตุ น้ำลมไฟ ค่าย ชีวิตทั้งหลายย่อมประกอบขึ้นจากธาตุทั้งกล่าว เรียกรวมๆว่า ดิน เพราะดินมีลักษณะเด่นที่ทำให้มันเป็นรูปร่างอยู่ได้ ส่วนผู้หญิงเกิดจากผู้ชายก็เพราะผู้ชายเป็นเพศเด่น ชื่อสายตระกูล ทั้งหลายก็สืบสายจากผู้ชาย ดังคำพังเพยว่า "ชายข้าวเปลือก หญิงข้าวสารโบราณว่า" ข้าวเปลือกเพาะปลูกให้งอกได้ทุกหนทุกแห่ง ในเมื่อคินคิ แต่ข้าวสารยอมปลูกไม่ได้ ดังนั้นผู้หญิงก็ต้องพึ่งผู้ชาย เพราะอ่อนแอกว่า ในอินเคียโบราณจึงถือว่าผู้หญิงเป็นศฤงคาร (ทรัพย์สินสมบัติ) ของผู้ชาย

เกี่ยวกับเรื่องพระเจ้าสร้างโลกพันเอก อิงเกอร์ โซล ได้แสดงการคัดค้านว่าเขาเชื่อว่าโลกต้องมาจากดวงอาทิตย์ บรรดาควงดาวทั้งปวงก็ออกมาจากดวงอาทิตย์เป็นปฐม เพราะฉะนั้นผู้เขียนคัมภีร์ไบเบิลจึงเหลว และการสร้างโลกในวันที่ ๒ พระเจ้าได้ตรัสให้มีพื้นอากาศท่ามกลางน้ำทั้งหลาย ให้เป็นที่แยกน้ำออกจากน้ำ และพระเจ้าได้ทรงสร้างพื้นอากาศ ได้แยกน้ำที่อยู่ใต้ฟ้ามันเป็นพื้นแข็งเป็นที่อยู่ของพระยะโฮวาหรือ จิงดูตรีแยกน้ำ และกล่าวว่าน้ำฝนนั้นเนื่องมาจากที่พระเจ้าแยกเอาไวนสวรรค์ในครั้งสร้างโลก ผู้แต่งคัมภีร์หาทราบไม่ว่า พระอาทิตย์ดูดเอาไอน้ำขึ้นไป ยังไม่รู้ว่าฝนมาจากโลกเราเอง ฟ้าใช้เป็นน้ำที่พระเจ้าแยกไว้เมื่อครั้งกระโน้นไม่ ทุกวันนี้เรารู้ว่าบนอากาศไม่มีพื้นอะไร และน้ำไม่ได้แยกออกสองภาคดังที่เราเข้าใจกัน (โซล ๒๕๑๐ : ๓๓)

จากคำกล่าวของโซลด้วยเหตุด้วยผลทางวิทยาศาสตร์ย่อมทำให้ความเป็นจริงในพระคัมภีร์อ่อนลงไป เพราะหลักทฤษฎีความรู้ต่างยุคกัน วิทยาศาสตร์โบราณเจริญไม่เท่าเทียมปัจจุบัน ความเข้าใจในคัมภีร์จึงแตกต่างกัน แล้วแต่ความรู้ความเห็นของมนุษย์ หากใครจะรู้ความสามารถและความเห็นตามแบบโลก ๆ ซึ่งพุทธทาสภิกขุเรียกว่า ภาษาคนนั้นก็เห็นไปอย่างหนึ่ง ส่วนพุทธทาสภิกขุใช้ธรรมหรือภาษาธรรมมาพิจารณาก็เห็นไปอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอย่างไรก็ตามย่อมได้ประโยชน์และมีเหตุผลที่น่ารับฟังอย่างยิ่ง

๑.๒ ต้นไม้ที่รู้จักความดีความชั่วกับต้นไม้แห่งชีวิต

ในพระคัมภีร์ เยเนซิส กล่าวไว้ว่า (พระคริสตธรรมคัมภีร์ ๑๔๗๖ : ๓)

พระยะโฮวาเจ้าทรงสร้างสวนแห่งหนึ่งไว้ในคำบลเอเดน ทางทิศตะวันออก และให้มนุษย์ที่พระองค์ได้ทรงสร้างไว้นั้นอยู่ therein แล้วพระยะโฮวาเจ้าได้ทรงบันดาลให้ต้นไม้ทุกอย่างทั้งาม นานูและที่เป็นอาหารรับประทานก็ ออกขึ้นจากดิน มีต้นไม้ที่ให้ชีวิตเจริญต้นหนึ่งในท่ามกลางสวนนั้น กับต้นไม้ที่รู้จักความดีความชั่วต้นหนึ่งด้วย

เมื่อพระเจ้าทรงสร้างต้นไม้ทั้งสองแล้วก็ทรงห้ามอาดัมกับอีวา กินผลไม้ของต้นไม้ที่รู้จักความดีความชั่ว ถ้ากินแล้วจะตาย (เยเนซิส ๒ : ๑๗) แต่ทั้งสองเป็นสัตว์ที่ฉลาดกว่าสัตว์อื่นได้ชักจูงให้อีวา กินผลไม้ นั้น ญบอว่า " เจ้าจะไม่ตายจริงคอก เพราะพระเจ้าทราบอยู่ว่าเจ้ากินผลไม้ นั้นเข้าไปวันใด คาของเจ้า จะสว่างขึ้นในวันนั้น แล้วเจ้ากินผลไม้ นั้นเข้าไปเจ้าจะเป็นเหมือนพระเจ้า จะรู้จักความดีความชั่ว (เยเนซิส ๓ : ๔ - ๕) อีวาและอาดัมจึงได้กินผลไม้ นั้น ได้รู้จักความดีความชั่วและความอาย พระเจ้าจึงสาปให้อาดัมกับอีวาได้รู้จักความดีความชั่ว ทุกข์ทรมานและตาย แล้วไล่ออกจากสวนเอเดน เพราะเกรงว่าเขาจะหยิบผลไม้ ที่ให้ชีวิตเจริญกินเข้าไปทำให้อายุยืนเป็นนิรันดร์ (พระอภิธรรมคัมภีร์ ๑๔๗๖ : ๔ - ๕)

หลังจากนั้นอีวา กับอาดัมก็ตายไปจากความบริสุทธิ์ และแสวงหาความบริสุทธิ์ด้วยตนเอง หาความพ้นทุกข์ เพราะพระเจ้าทรงขับไล่จากสวนเอเดนอันมีต้นไม้แห่งชีวิตเสียแล้ว

พุทธศาสนิกชนให้ความเห็นว่าการที่พระเจ้าห้ามอาดัมไม่ให้กินผลไม้ นั้น ถ้ากินแล้วจะตาย แต่อาดัมมิได้ตาย ความหมายของพระเจ้าหมายถึงว่าอาดัมตายในภาษาธรรม คือตายจากความบริสุทธิ์ เกิดความทุกข์ขึ้นมาทันที เพราะมีความรู้ว่าใคร เป็นหญิงใคร เป็นชาย คือหรือชั่ว บุญหรือบาป รู้ว่านั่นคือสุขหรือทุกข์ เขาจะต้องนุ่งผ้า ต้องทำหน้าที่สามีภรรยา ต้องระมัดระวังเรื่องความดีความชั่ว... ถูกหลอกลวงของอาดัมต้องตายตลอดมา ไม่มีใครมีชีวิตนิรันดร์ จนกว่าจะเป็นขึ้นมามีการไถ่ของพระเยซูคริสต์ด้วยการกินต้นไม้แห่งชีวิต เพราะเมื่อเราปฏิบัติตามคำสอนของพระเยซูคริสต์แล้ว เราจะไม่ตาย ชีวิตจะเป็นนิรันดร์

พุทธทสอธิบายเรื่องความดีความชั่ว บุญ บาปในแง่พุทธศาสนาว่า สิ่งที่เราเรียกว่าบุญคือความผูกพันชนิดหนึ่งซึ่งผูกพันสัตว์ให้อยู่กับความทุกข์คล้ายเหมือนกัน บางคนต้องฆ่าตัวตายก็เพราะบุญหรือความดีของเขา เพราะยึดมั่นในความดีของเขา เขาไม่ไถ่ตัวชั่ว เขายึดมั่นในความดี หลงใหลในความดี มีปัญหาแต่เรื่องความดี ข้อนี้ตรงกับข้อของคันไถที่รู้จักความดีความชั่วที่อาศัยกินผลไม้เข้าไปซึ่งเป็นความทุกข์ ถ้าความดีนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้พ้นทุกข์อาศัยก็จะต้องไม่มีบาปกับกิเลส เพราะกินผลไม้เข้าไป ความดีหรือบุญอย่างนี้ต้องปฏิบัติจนกระทั่งอยู่เหนือความดีความชั่ว จึงจะเรียกว่าความดีสูงสุด ถ้าจิตอวิชชาให้หมดไปไม่ต้องการอะไรมามันหมายความว่าพ้นตนหรือของตน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๑๓๑ - ๑๓๒)

การอธิบายความหมายในแง่ภาษาธรรมเท่านั้นที่มีประโยชน์แท้จริง หากพูดตามภาษาคนก็อาจคิดว่าเหลวไหล ไม่มีประโยชน์ จะเผาแต่คัมภีร์ท่าเดียว คัมภีร์เบเนดิสเขียนไว้อย่างฉลาดเฉลียวเป็นภาษาธรรม คนที่ไม่เข้าใจจะมองเห็นแค่เป็นเพียงนิทาน นิยายอ่านสนุก ๆ น่าสงสาร แต่หากคนเข้าใจก็จะได้ประโยชน์มหาศาลกับคำสอนในคัมภีร์ดังกล่าว

๒. ปัญหาเกี่ยวกับพระเจ้า

เรื่องพระเจ้ามีปัญหามากในแง่ที่ถกเถียงกันว่าพระเจ้านั้นมีจริงหรือไม่ พวกที่เห็นว่าพระเจ้าไม่มีคือพวกที่ไม่ได้เข้าถึงประสบการณ์ไม่ได้เห็นพระเจ้าในรูปของมนุษย์ตามแบบบุคคลาธิษฐาน ส่วนพวกที่เห็นว่าพระเจ้านั้นมีจริงคือพวกที่มีศรัทธามั่นในคำสอนของพระเยซู คริสต์ เชื่อว่าพระเจ้านั้นมีรูปร่างอย่างมนุษย์ สถิตอยู่ในสรวงสวรรค์ เคยปรากฏพระวรกายให้บรรดาสาวกเห็นพวกหนึ่ง กับอีกพวกหนึ่งเห็นว่าพระเจ้านั้นมีจริงแต่ไม่มีรูปร่าง พระเจ้าเป็นแค่เพียงนามธรรมอย่างหนึ่งแบบธรรมาธิษฐาน แต่เขาสมมุติให้พระเจ้านั้นมีรูปร่างอย่างมนุษย์ เป็นบุคคลาธิษฐานเพื่อให้เข้าใจง่าย

เมื่อจะพูดถึงพระเจ้านั้นก็ต้องลืมความเป็นคริสเตียนหรือความเป็นพุทธบริษัทเสียก่อน เพราะพระเจ้าแท้นั้นนั้น ไม่เป็นทั้งพุทธ คริสเตียนหรือแม้แต่มุสลิม เพราะพระเจ้าเป็นของทุกชีวิต ผู้ที่เข้าถึงธรรมะจะมีความรู้สึกเหมือนกันว่าพระเจ้านั้นคืออะไร ไม่ว่าพุทธ คริสต์ อิสลาม จะพูดว่าข้างในเหมือนกัน ถ้ารู้ธรรมะไปจนถึงขั้นสูงสุดก็จะรู้สึก จำไม่มีสิ่งใดเรียกว่าศาสนาเลย จึงไม่มีอะไรที่ต้องขัดกัน ฉะนั้นจึงพูดได้ว่า ไม่มีศาสนาเลยนั่นแหละจึงกล่าวว่า เป็นภาษาธรรมะขั้นสูงสุด

ปัญหาของพระเจ้าเป็นปัญหาของคนหลายประเภทคือ

๒.๑ พระเจ้าในฐานะเป็นสิ่งที่มียู่หรือไม่มียู่

ท่านพุทธทาสกล่าวว่าพระเจ้าแท้จริงนั้นเป็นพระเจ้าอย่างนามธรรม เป็นอย่างธรรมาธิฐาน ไม่ใช่มีพระเจ้าอย่างคนที่มีรูปร่างความรู้สึกนึกคิดอย่างคน เรื่องธรรมาธิฐานนั้นเป็นเรื่องเข้าใจยาก จึงจำเป็นต้องพูดด้วยบุคคลาธิฐานเพื่อสมมุติอุปมาอย่างบุคคล แต่คนไม่เข้าใจจึงไปยึดถือคำพูดแบบคนมากเกินไป จึงเกิดความเชื่อแน่นแฟ้นไปอีกทางหนึ่งและกลายเป็นข้อขัดแย้งกับพวกที่มองอย่างธรรมาธิฐาน หากกล่าวโดยธรรมาธิฐานแล้วพระเจ้าก็มีอยู่จริงอย่างที่เราเรียกว่าพระธรรมมีอยู่จริง ในฐานะที่ทำหน้าที่ทุกอย่างเหมือนพระเจ้าในศาสนาที่เขาถือพระเจ้ามียู่จริง และได้ทำอะไรต่าง ๆ จริง พระเจ้าไม่มีรูปร่างเพราะเป็นนามธรรม

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับพระเจ้าในเรื่อง"ตอบบาทหลวง" ว่า "ใจความแห่งคำว่าพระเจ้า...หมายถึงผู้หรือสิ่งหรือสภาพที่เป็นผู้ก่อให้เกิดสิ่งทั้งหลายขึ้น และควบคุมสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นไว้ภายใต้กฎหรืออำนาจของพระองค์นั่นเอง" อวิชาหรือสภาพแห่งความไม่รู้เพราะปราศจากความรู้โดยประการทั้งปวง ได้สร้างสิ่งทั้งปวงขึ้นและทุกสิ่งนี้มีสิ่งอื่นก่อขึ้น สร้างขึ้นนั้น ๆ ย่อมมีกฎความจริงประจำอยู่ในตัวมันเองอย่างเด็ดขาดว่า ถ้ามันเคลื่อนไหว ปฏิกริยาจักต้องเกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ ...พวกแสดงอาการฝ่ายชั่วฝ่ายหนึ่ง และฝ่ายตรงข้ามอีกฝ่ายหนึ่ง กฎแห่งความจริงที่มีอยู่ในสิ่งที่มีสิ่งอื่นก่อสร้างขึ้นเรียกว่า กรรม หรือ กฎแห่งกรรม ซึ่งควบคุมสิ่งทั้งปวง อวิชาเป็นผู้สร้าง กรรมเป็นผู้ควบคุม การมีผู้สร้างคืออวิชาทำให้มนุษย์เป็นทุกข์ อุคมคัตของพุทธศาสนาจึงแสวงหาวิชามาฆ่าอวิชา

พระเจ้าในฐานะผู้สร้างผู้ควบคุม...คืออวิชาและกรรมตามหลักปัจจุสมุปาทนั้นเอง จึงทำให้เกิดมีสังขารธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่ก่อรูปและส่งหะยดยกันขึ้นมาเป็นธรรมชาติฝ่ายที่มีปรากฏการณ์ ทุกสิ่งย่อมวนเวียนไปตามอำนาจแห่งอนิจจัง อวิชาที่พระเจ้าสร้างขึ้นมาจึงไม่อาจ หลีกพ้นจากกฎแห่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้

ผู้ที่ไม่เชื่อว่าพระเจ้ามียู่ก็มีอยู่เป็นอันมาก เช่น นายพันเอก อิงเกอร์ โซล ชาวอเมริกัน เพราะถือหลักเหตุผล หลักฐาน ความยุติธรรม ความเมตตา อิสรภาพ และการเล่าเรียนเป็นศาสนา (หลักเหล่านี้แหละคือพระเจ้า - ผู้ค้นคว้า) (โซล ๒๕๑๐ : กำน่า - จ)

ส่วนผู้ที่เชื่อว่าพระเจ้ามีอยู่จริงก็มี และมักจะเป็นนักบวชหรือผู้ที่มิศรัทธาต่อพระเจ้า เช่น นักบุญ อะไวนัส ได้เสนอข้อพิสูจน์ว่าพเจ้ามีจริง ๕ ประการคือ

๑. โลกนี้มีบางสิ่งที่เคลื่อนไหว เป็นการเปลี่ยนแปลงจากสภาพสู่ภาวะที่เป็นจริง ผู้ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวคือพระเจ้า

๒. ธรรมชาติของสาเหตุประสิทธิภาพในโลกแห่งสรรพสิ่งที่สัมผัสได้เน้นไปตามสาเหตุประสิทธิภาพต่าง ๆ ไม่มีสิ่งใดที่เป็นประสิทธิภาพในตัวเอง สาเหตุประสิทธิภาพเป็นเรื่องสืบเนื่องกับปฐมเหตุ เป็นปัจจัยให้เกิด มีขยุมเหตุ และมีขยุมเหตุเป็นเหตุให้เกิดปรมัตถ์เหตุ การดึงสาเหตุออกไปเท่ากับดึงเอาผลลัพท์ไปด้วย ดังนั้นจึงต้องยอมรับว่ามีปฐม สาเหตุประสิทธิภาพ ซึ่งทุกคนให้ชื่อว่าพระเจ้า

๓. สรรพสิ่งทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลง และในที่สุดก็เน้นไปไค้ที่พวกมันจะเป็นและไม่เป็น แต่เน้นไปไค้ที่พวกมันจะคงอยู่ตลอดไป เพราะสิ่งที่สามารถจะไม่เน้นอยู่ ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างสามารถที่จะไม่เน้นอยู่ ก็หมายความว่าขณะหนึ่งไม่มีอะไรดำรงอยู่เฉยถ้าเป็นจริงตามนี้ ตอนนั้นก็ไม่มีอะไรดำรงอยู่ ทุกสิ่งอาจจะเน้นไปไค้และต้องมียางสิ่งดำรงมาก่อนแล้ว ซึ่งก็หมายถึงพระเจ้า

๔. สรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายมีความมากน้อยในเรื่องความดี ความจริงและความสูงส่ง สิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในแง่ความจริงก็คือสิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในแง่สติ บางสิ่งที่ทำให้เกิดสติคือพระเจ้า

๕. สิ่งต่าง ๆ ที่ขาดความรู้ เช่น ร่างกายตามธรรมชาติต้องมีการกระทำเพื่อจุดมุ่งหมายแทบทุกครั้งเป็นลักษณะเดียวกันเพื่อให้เกิดผลดีที่สุด สิ่งเหล่านี้จะสำเร็จไค้อย่างมีจุดมุ่งหมาย มีแบบแผน แต่สิ่งใดที่ขาดความรู้ไม่อาจจะเคลื่อนที่ไปสู่จุดมุ่งหมายได้ นอกจากจะถูกชักจูงจากสติบางอย่างที่ฉลาดมีความรู้ เราเรียกสตินี้ว่าพระเจ้า (เจลิเมเกียร์ติ ฌีนวนล ๒๕๒๑ : ๖๖ - ๖๘)

จากข้อถกเถียงต่าง ๆ เกี่ยวกับพระเจ้า ฝ่ายที่เชื่อว่าพระเจ้ามีจริงก็เพราะเชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายในโลกเน้นไปตามความควบคุมบังคับของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง สิ่งนั้นคือพระเจ้า และพระเจ้าที่แท้จริงคือ "ธรรมะสูงสุด"

๒.๒ พระเจ้าในฐานะที่เป็นพระบิดา พระบุตรและพระวิญญาณ(ตรีมูรติ หรือตรีเอกานุภาพ

พระเจ้าของศาสนาคริสต์สรุปเป็นตรีมูรติหรือองค์สามของพระเจ้า คือ พระบิดา พระจิต

และพระบุตร He Son คือพระบิดา God Father คือวิญญาณสูงสุดหรือ

พระจิต และ God The Son คือพระเยซู คริสต์ พระบิดาคือตัวธรรมชาติ ไม่มีรูปร่างหรือ
 ไม่มีใครบอกได้ว่าอยู่ที่ไหน เพราะอยู่ไปในที่ทุกหนทุกแห่ง The Holy Ghost แปลว่า ผี
 ในที่นี้แปลว่าวิญญาณ หมายถึงความรู้อย่างแท้จริง ซึ่งหมายถึงพระธรรมในแง่ที่จะมาปรากฏแก่มนุษย์ โดย
 คำของพระบุตรคือพระเยซู พระเยซูเป็นสื่อที่ทำให้ตัวพระเจ้านั้นถึงกันได้กับมนุษย์ โดยเอาพระจิต
 (พระธรรม) ของพระเจ้ามายื่นให้แก่มนุษย์

ตรีมูรติเหมือนกับพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์โดยความหมาย คือพระธรรมเป็นพระเจ้า
 พระพุทธรูปเจ้าและพระสงฆ์เป็นผู้ทำให้พระธรรมเข้าถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เพราะพระธรรมเป็นใหญ่
 กว่าพระพุทธรูปเจ้า พระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายเคารพพระธรรม ในศาสนาอื่น ๆ ที่มีตรีมูรติก็เป็นไปใน
 ท่วงนองเดียวกัน (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ : ๘๓ - ๘๕)

เรื่องตรีมูรตินี้พอจะแยกกล่าวได้ ดังนี้

๒.๒.๑ พระเจ้าในฐานะที่เป็นพระบิดา (พระยะโฮวา)

พระเป็นเจ้าจะเป็นอย่างไรไม่ได้เพราะพระเป็นเจ้าอยู่เหนือการรู้จักของมนุษย์ อยู่เหนือ
 การเข้าใจของมนุษย์แต่มนุษย์ก็เข้าใจว่าตัวรู้จักพระเจ้า คือรู้จักว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ บางทีก็โกรธ
 บางทีก็รัก บางทีก็ชอบใจ บางทีก็ลงโทษพระเจ้า เหล่านี้เป็นการพูดแบบสมมุติสัจจะจึงต้องแปลเป็น
 ภาษาธรรม พูดง่าย ๆ ว่าพระเป็นเจ้าเป็นอะไรไม่ได้ทั้งสิ้น พระเจ้าอันแท้จริงของทุกศาสนาจะเป็น
 องค์เดียวกันหมด พุทธศาสนิกชนแยกพระเจ้าออกเป็น ๒ แบบ คือ พระเจ้าในความรู้สึกสามัญสำนึกของคน
 กับพระเจ้าตามหลักเกณฑ์ทางศาสนา ท่านอธิบายไว้ว่า

พระเจ้าในความรู้สึกสามัญสำนึกของคน คือสิ่งที่คนศรัทธายกย่อง คือสิ่งที่ช่วยให้เราหาย
 หวาคกลัว เป็นที่พึ่งของคน พระเจ้าในความรู้สึกสามัญสำนึกจึงเกิดขึ้นมาเองในจิตใจ มีแปลก ๆ
 แตกต่างกันไป บางพวกก็ถือสิ่งที่ตนรักมากกว่าหันหน้าไปหาพระพุทธรูปเจ้าแล้วก็เรียกว่าพระเจ้า
 เช่น พระเจ้าเงินตรา นับถือคนที่ตนรักเป็นพ่อขุนหัว แม่ขุนหัว และมีพระเจ้าอีกประเภทหนึ่งถูกบัญญัติ
 ขึ้นจากเกณฑ์ทางศาสนา เช่น พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า ถ้าถือด้วยความซื่อสัตย์หรือศรัทธาใน
 ฐานะเป็นพระเจ้าของพุทธบริษัททั้งมหาย ถ้าเรามอบกายถวายชีวิตจิตใจแก่พระรัตนตรัยเพื่อความ
 พ้นทุกข์ก็ไม่ม่งมายแต่ก็ยังนับว่าเรามีพระเจ้าที่มีอยู่จริง พระเจ้าอีกอย่างหนึ่งคือพระเจ้าที่อาศัยหลัก
 ปรัชญาหรือหลักพระธรรมทางศาสนามีหลักแน่นอน เช่นหลักปัจจัยและเหตุผลในการสร้างโลก เรียกว่าพระเจ้า

พุทธทาสภิกขุสรุปว่าพระเจ้าในฐานะที่เป็นพระบิดาของศาสนาคริสต์คือพระเจ้าในฐานะที่พูดไม่ได้ว่าเป็นอะไร

๒.๒.๒ พระเจ้าในฐานะที่เป็นพระบุตร (God The Son - พระเยซูคริสต์)

พระเจ้าในฐานะพระบุตรถ้าหมายถึงพระเยซูก็แปลว่าพูดภาษามนุษย์ ถ้าพูดภาษาธรรมก็จะต้องถือว่าพระบิดาแบ่งภาคออกมาส่วนหนึ่ง ช่วยทำอะไรตามที่ภรรยาหนึ่งเสร็จแล้วก็กลับไป อย่างนี้เป็นภาษาธรรมที่เราเรียกว่าพระเยซูคริสต์ว่าพระเจ้าในฐานะที่เป็นพระบุตร เพราะถือว่าท่านถอยออกมาจากพระเจ้าส่วนใหญ่และถือว่าพระเยซูเป็นบุตรของพระเจ้าซึ่งไม่เป็นของแปลกเหมือนที่เราเห็นว่าพระสัทธรรมจุติมาจากเทวโลกในรูปของช้าง มาวนเวียนเข้าไปในพระภคตย์ของพระมารดา เราจึงควรจะพูดว่าพระเยซูคริสต์เหมือนกับพระพุทธรูปเจ้าอย่างไร คำสอนของศฤงคารทั้งสองนี้เหมือนกันอย่างไร เรื่องที่เป็นปัญหาคือว่าเมื่อพระสัทธรรมจุติถอยออกมาแล้วพูดและเห็นได้แล้วประกาศว่าเราเป็นผู้สูงสุด เราเป็นผู้ชนะหมดแล้ว ส่วนพระเยซูก็ประกาศว่า เราชนะแล้วและได้รับมอบทุกสิ่งจากพระบิดา ทั้งสวรรค์และมนุษย์ ก็หมายความว่าชนะแล้วในภาษามนุษย์ ถ้าภาษาธรรมก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง (ชนะหมายถึงถึงชนะกิเลส - ผู้คนกว่า)

พระเยซูคริสต์มักจะสอนด้วยภาษาธรรมอยู่เสมอว่า "ไม่เอาที่ทะเลจะได้ ถ้าไปเอาเข้าจะไม่ได้ คนที่ไม่มีทรัพย์สมบัตินั้นแหละคือคนที่ทรัพย์สมบัติ" คำพูดเหล่านี้มีความหมายเป็นภาษาธรรมทั้งสิ้น เพราะความไม่ยึดมั่นถือมั่นจะไม่ทำให้เกิดทุกข์ เหมือนที่พระพุทธรูปเจ้ากล่าวให้ฟังปิตามารดาเสียจึงจะรอก ฟังดู बातใจ แก่แท้ที่จริงท่านต้องการให้สาววิเศษซึ่งเป็นพ่อ และผัวกันหาซึ่งเป็นแม่เสีย อย่าไปกตัญญูต่อสิ่งเหล่านี้จึงจะรอกได้

๒.๒.๓ พระเจ้าในฐานะที่เป็นพระจิตหรือพระวิญญาณ (THE Holy Ghost)

ในฐานะพระจิตหรือพระวิญญาณมีปรากฏในคัมภีร์ไบเบิล ซึ่งพุทธทาสกล่าวว่าพระจิตหรือพระวิญญาณนั้นมาจากคำว่าพระวาตะ เพราะพระวาตะเป็นพระเจ้าเป็นแสงสว่างของมนุษย์ มีใช้ในความหมายว่าจิตมนุษย์หรือผี แต่แท้จริงพระวาตะคือแสงสว่าง จึงควรแปลพระวาตะว่าพระธรรมไม่ใช่พระคำ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๕๔ - ๕๕)

ถ้าหากว่า พระวาที่ว่า เมื่อเริ่มนั้นพระวาที่มือน้อยแล้วก็ลองถามดูว่าเมื่อยังไม่มีคน พระวาที่นั้นจะเป็นของใคร คำพูดของใคร ชาวคริสต์เห็นเขาไม่เข้าใจไม่สนใจ เพราะฉะนั้นพระวาที่นั้นแหละคือ พระธรรม พระธรรมนั้นคือกฎธรรมชาติ ธรรมชาติเป็นผู้พูด คำพูดของธรรมชาตินั้นคือกฎธรรมชาติ พระวาที่คือปกติของธรรมชาติ ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่มีว่า "ธมโม หเว ปาตุร โหสิ ปุพเพ" ธมโม เท่ากับพระธรรม, หเว เท่ากับ เว้ย ,ปาตุร โหสิ -ปรากฏอยู่แล้ว ปุพเพ -ในกาลก่อน คือ ก่อนสิ่งใดทั้งหมดธรรมะปรากฏอยู่แล้วไว้ (พุทธศาสนิก ๒๕๑๕ ฉ : ๔๘ -๕๐)

พุทธศาสนิกขออธิบายถึงความหมายที่หมายถึงแสงสว่างต่อไปว่า (พุทธศาสนิก ๒๕๑๕ ฉ : ๕๐ - ๕๑)

... The Word นั้นคือ The light คือแสงสว่าง The light นั้นแหละคือ God เพราะฉะนั้น Word (พระคำ) The light (แสงสว่าง) The God (พระเจ้า) สามอย่างนี้เป็นของสิ่งเดียวกัน light ในที่นี้หมายถึงวิวัฒนาการ กฎแห่งวิวัฒนาการ เช่นเดียวกับแสงอาทิตย์นี้ก็เป็นแสงสว่างที่ทำให้วัตถุธรรม วัตถุธาตุมีวิวัฒนาการ เพราะฉะนั้น นั้นหมายถึง อานาจที่ทำให้เกิดวิวัฒนาการ ข้อนี้รู้ได้จากกัมภีร์เก่าของคริสต์เขียน บรรทัดแรกหน้าแรกของไบเบิล (เยเนซิส บทที่ ๑ หน้า ๑ ที่ว่า พระเจ้าสร้าง The light ขึ้นก่อนสิ่งทั้งปวง วันที่หนึ่งสร้าง The light แสงสว่างก่อน ต่อวันที่สี่จึงสร้างดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวทั้งหลาย...มันขึ้นอยู่กับ The light ทั้งหมด

เรื่องการสร้างแสงสว่างก่อนดวงอาทิตย์ ถ้าไม่เข้าใจภาษาธรรมดั่งกล่าวย่อมาว่าเป็นเรื่องเหลวไหล เฉพาะแสงสว่างก็หมายถึงกฎธรรมชาติคือ พระธรรม มีมานานก่อนมนุษย์ แล้วยังบันดาลให้เกิดวิวัฒนาการอะไรต่าง ๆ ขึ้นมากมาย เลยเรียกสิ่งมหัศจรรย์นี้ว่า พระเจ้า ใครเล่าจะสร้างสิ่งมหัศจรรย์ได้เท่าพระเจ้า (ธรรมะ, ธรรมชาติ)

เกี่ยวกับเรื่องศรัทธาหรือตรีเอกานุภาพของศาสนาคริสต์ อิงเกอร์ โชล กล่าวว่า ไม่มีหลักฐานอะไรที่อ้างว่าพระเยซูเป็นบุตรพระเจ้า แต่กล่าวว่า ทุกสวรค์มาเข้าฝันบอกกับโยเซฟ แต่โยเซฟไม่ได้เขียนเรื่องนี้ไว้ แม้พระเจ้าอ้างว่าเป็นพระบิดาพระเยซูก็ไม่ได้เขียนอะไรไว้...พระเจ้าและพระเยซูก็คือองค์เดียวกันนั่นเอง (โชล ๒๕๑๐ : ๑๑๓ - ๑๑๕)

๓. ปัญหาเกี่ยวกับหลักธรรม

ปัญหาเรื่องหลักธรรมไม่มีมากนักเพราะเป็นเรื่องการสั่งสอนโดยตรง แต่ก็มีด้วยคำสำนวนที่ต้องทำความเข้าใจอยู่มาก เพราะพระเยซูมักใช้คำพูดลึกซึ้ง เป็นสำนวนโวหารแบบอุปมาอุปไมยและสาธก ลักษณะเด่นของศาสนาคริสต์คือ เป็นศาสนาแห่งความรักที่ยิ่งใหญ่ พระเจ้ารักโลก รักมนุษย์ ดังนั้นมนุษย์จึงต้องรักพระเจ้า รักโลก และรักเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน (พระเยซูทรงเห็นว่าคนเราเกิดมาในกองทุกข์ ทำอย่างไรจึงจะพ้นทุกข์ พระองค์ตรัสว่า ทุกข์เกิดจากบาป เพราะมนุษย์ทำผิดแนวทางของพระเจ้า ดังนั้นหลักธรรมที่สำคัญที่จะทำให้พ้นทุกข์ของพระเยซูคือ "รักพระเจ้าสิ้นสุดจิตใจ และรักเพื่อนมนุษย์เหมือนรักตนเอง" (กิริติ บุญเจือ ๒๕๑๒ : ๔๐)

หลักธรรมของคริสตศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมของพุทธศาสนาพุทธมิกังนี้

๓.๑ อนัตตา, สุนฺญตา ในคัมภีร์ไบเบิล (การทลายความเห็นแก่ตัว)

การที่มนุษย์เบียดเบียนกันเพราะความเห็นแก่ตัว ความเห็นแก่ตัวนั้นเกิดขึ้นในจิตเป็นอัตตนิยา เป็นตัวตน ยึดมั่นว่าสิ่งใดเป็นของตน ในศาสนาคริสต์มีเจตนารมณ์อย่างหนึ่งที่จะทำลายความเห็นแก่ตน ซึ่งเป็นกิเลส ซึ่งในศาสนาคริสต์เรียกว่า ซาตาน การที่มีความรู้สึกเป็นตัวตนอันเป็นพื้นฐานธรรมคา มาจากอหังการ มมังการ แต่ถาเกิดเป็นความเห็นแก่ตัวก็จะรุนแรงและเป็นอันตราย เมื่อตากระทบรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่นเหล่านี้ ความคิดเห็นแก่ตัวก็จะเกิดโดยง่าย มันก็จะเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นทันที เพราะฉะนั้นหลักธรรมในศาสนาจึงมุ่งทำลายความเห็นแก่ตัวคือ อหังการ มมังการ

คริสตศาสนาสอนเรื่องการทลายความเห็นแก่ตัวไว้ แต่ชาวคริสต์ไม่ค่อยเข้าใจและไม่สนใจ เพราะการสอนสอนเป็นมุลาธิษฐาน เราต้องเชื่อพระเจ้าและมอบทุกอย่างให้พระเจ้าจึงไม่เห็นแก่ตัว ให้ถือว่ามืออะไรมอบให้พระเจ้าหมด ตัวก็เลยไม่มีอะไร ซึ่งพุทธทาสกล่าวน่าที่นั่นแหละคือว่างจากตัวกู ของกู ตามภาษาธรรมก็อาจจะกล่าวได้ว่าอย่าถือเอากรรมสิทธิ์ในสิ่งใด ๆ เพราะการถือกรรมสิทธิ์นั้นทำให้เกิดทุกข์

ความไม่เห็นแก่ตนคือ ไม่เอากิเลสเป็นตน เอาธรรมะเป็นตน เอาพระเจ้าเป็นตน นี่คือหัวใจของทุกศาสนา

๓.๒ ความรัก (เมตตา กรุณา)

หลักธรรมที่สำคัญที่สุดของศาสนาถือเรื่องความรักในเพื่อนมนุษย์ ที่เราพบว่าทุกคนว่า เพื่อนเกิด แก่ เจ็บตายด้วยกัน จึงเป็นสุขเป็นสุขเล็ก อย่าได้มีความทุกข์เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย พุท้ง่าย ๆ ก็คือให้มีเมตตากัน พุทธศาสนิกชนประสงค์จะให้ทุกคนปฏิบัติต่อกันด้วยเมตตา ท่านกล่าวไว้ว่า (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ : ๗๕)

ในศาสนาคริสต์นิกาย ลูเธอรัน ส่วนคัมภีร์ใหม่ ที่พระเยซูสอนว่าถ้าเขาตอบแก้แค้นแล้วให้เขาตอบแก้แค้นด้วย คือไม่โกรธ เมื่อเขาขโมยเสื้อผ้าไปแล้ว เอาผ้าห่มตามไปให้เขาด้วย 'คือไม่จับตัวขึ้นศาล กลับเอาผ้าห่มตามไปให้ด้วย หรือถ้าคัมภีร์คานานาคาซึ่งอยู่โรงศาล หรือตำรวจจับผู้ขโมยเสื้อผ้าของเราไป เรารีบเอาผ้าห่มตามไปให้ด้วย นอกว่าเราไม่ต้องการที่จะเอาเสื้อผ้าคืน หรือจะไม่เอาเขาใส่ตะราง นี่คือความหมายของเมตตา อย่าถือเอาตามตัวหนังสือเลย ถือเอาใจความก็คือว่า เมตตาถึงที่สุดไม่โกรธ

พุทธศาสนิกชนกล่าวเปรียบเทียบกับพุทธศาสนา นาสี กกฎมสูตรในมัชฌิมนิกาย มีใจความนำหนักเทียบเท่ากับคำตรัสของพระเยซูซึ่งกล่าวได้ สูตรนั้นชื่อว่า กกฎมสูตร คือสูตรที่มีเนื้อเป็นอุปมา พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ถ้าโจรจับเธอไปแล้วมัด แล้วก็เอาเสื้อผ้ามาเสื้อผ้าเธอ พอพันเสื้อผ้ามากผิวหนัง มีความเจ็บปวดเกิดขึ้น ถ้าเธอมีจิตประทุษร้ายในใจนั้น เธอไม่ใส่ใจคนของฉนั้น ที่โจรเสื้อผ้าต่อไป ผิวหนังขาด แล้วก็กล้ำเนื้อขาด นั่นก็เจ็บกว่าเก่า ถ้าเธอมีใจประทุษร้ายต่อโจรนั้น คือมีจิตผูกพยาบาทไปในทางขุ่นเคืองต่อโจรนั้น ก็เรียกว่าเธอไม่ใส่ใจคนของฉนั้น ถ้าโจรเสื้อผ้าต่อไปอีกจนถึงกระดูก ความเจ็บปวดทวีขึ้นอีกมาก เธอมีจิตประทุษร้ายขุ่นเคืองต่อโจร เธอไม่ใส่ใจคนของฉนั้น ถ้าโจรเสื้อผ้าไปจนถึงเยื่อในกระดูก ก็เหมือนกันอีก ถ้ามีจิตใจขุ่นเคืองเกิดขึ้น เธอไม่ใส่ใจคนของฉนั้น

ความไม่โกรธ ความไม่โกรธ ความมีเมตตา กรุณา ขนาดนี้จึงจะเท่ากันกับที่พระเยซูสอน คือถ้าเขาตอบแก้แค้นแล้วให้เขาตอบแก้แค้นด้วย ก็จะมีใจโกรธไม่ได้ แม้ในหมู่บุคคลที่เขากำลังทำอันตรายเรา(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ : ๗๕)

หลักธรรมข้อนี้ พระเยซูคริสต์เองได้มีบันทึกให้เห็นเป็นตัวอย่างอันยิ่งใหญ่แล้ว ด้วยการยอมสละแม้ชีวิตของพระองค์เอง เพื่อความรักมนุษย์ ได้บาปให้แก่มนุษย์ แม้เขาจะทำกับพระองค์อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ไม่มีโกรธ ให้อภัย ด้วยความรักอันยิ่งยวด และด้วยเมตตา

๓.๓ การไถ่บาปและผลสุดท้ายที่เราจะได้รับ

การไถ่บาปเป็นเรื่องของความช่วยเหลือที่มีต่อมนุษย์ให้รอดพ้นจากความทุกข์ยาก หรือสภาพที่เลวให้ดีขึ้น ให้บรรลุนผลสุดท้ายคือพ้นทุกข์ ประสมกับสันติสุข หรือทางศาสนาคริสต์เรียกว่า "เข้าถึงชีวิตนิรันดร์" เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญมากในศาสนาคริสต์ พระเยซูจึงได้พระนามอีกอย่างหนึ่งว่า "พระมหาไถ่"

๓.๓.๑ การไถ่บาป

พุทธศาสนิกชนได้อธิบายการไถ่บาปว่า การไถ่ถ้าเราพิจารณาตามวิธีการของพุทธบริษัท ก็จะมี ๒ ชั้น คือการไถ่ของผู้อื่น และการไถ่ของตนเอง พระพุทธเจ้าทรงสละทศความยากลำบากทุกอย่างแม้ชีวิต (อัตตา) เพื่อจะให้มีการตรัสรู้ คือให้รู้วิธีที่จะดับทุกข์หรือทำลายมาร ก็เสสเสียได้ พระองค์ต้องแสวงหาความตรัสรู้อยู่นาน จนกระทั่งตรัสรู้ แล้วก็ต้องเสสสละ ผาอันตรายในการสั่งสอน บางครั้งถูกคำ ถูกคัดค้าน เหมือนกับที่พระเยซูคริสต์ตรัสว่า "เรามาไม่ใช่เอาสันติสุขมาให้ แต่เอาความมาให้" ซึ่งหมายความว่า จะทำให้เกิดความวุ่นวายขึ้นในครอบครัว เพราะผู้ที่เข้าใจในธรรมของพระองค์ต้องเกินไปอีกทางหนึ่งซึ่งผิดไปจากผู้ที่ไม่เข้าใจ เช่น ลูกอยากจะทำอะไรไปปฏิบัติธรรมหรือบวช ถ้าพ่อแม่ไม่ยอมก็เกิดปัญหา

การไถ่บาปชั้นที่สองคือการที่ตนเองจะต้องไถ่ตนเอง หมายความว่าเมื่อได้รับคำชี้แจง แนะนำจากพระศาสดาอย่างไรแล้วก็ต้องเอาพระธรรมนั้นมาทำการต่อสู้กับมา ซาตาน หรือกิเลสที่มีอยู่ในตนนี้เรียกว่า จะต้องออกถัน ออกทน จะต้องต่อสู้ และเสสสละ นี่เป็นการไถ่ตัวเอง มีพุทธภาษิตอยู่ว่า การเดินทางเป็นสิ่งที่ท่านต้องเดินเอง ตกาคตเป็นแต่ผู้ชี้ทาง หรือพระเยซูคริสต์ตรัสว่า "เราเป็นหนทาง" เหล่านี้เป็นภาษาธรรม ผู้ที่เชื่อพระเยซูก็ต้องทำเหมือนอย่างที่เราองค์ทำ จึงเรียกว่าการเดินทางหรือไถ่ตัวเอง การไถ่บาปของมนุษย์เริ่มต้นที่พระเจ้าเป็นผู้นำทาง และจบลงที่การไถ่ของตนเอง ระบอบปฏิบัติแบบนี้เป็นเนื้อแท้ของทุกศาสนาที่จะทำให้นักหมกมุ่น

๓.๓.๒ ผลสุดท้ายที่เราจะได้รับ

ผลที่เราจะได้รับจากการไถ่บาปของตนเองและผู้อื่นหมายความว่าเราจะได้รับผลเพราะการปฏิบัติตามคำสอนของศาสนาแล้ว ผลที่จะได้คือความรอดพ้นจากความทุกข์ร้อนต่าง ๆ นั้น คือสันติภาพ

พุทธศาสนิกชนกล่าวถึงเรื่องผลสุดท้ายที่เราจะได้รับไว้ว่า

ผลสุดท้ายที่มนุษย์จะพึงได้รับจากการปฏิบัติทางศาสนาของตน ๆ นั้นโดยเนื้อแท้แล้วจะผูกได้เป็นคำสั้น ๆ คำเดียวว่า "ความรอด" ความรอดคือรอดจากสิ่งที่เราต้องการไม่ให้นำมาครอบงำ เราเอาตัวรอดตามลำพังไม่ได้ เราก็พึ่งพระศาสนาโดยการปฏิบัติตามพระศาสนาและผลที่เกิดขึ้นเป็นความรอดในพระพุทธศาสนาเรียกว่า "วิมุตติ" คำนี้ตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า Release คือรอดออกไปได้ หลุดรอดออกไปได้ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นความหมายเกี่ยวกับคำว่า Salvation คือ ความที่รอดออกมาได้"

พุทธศาสนิกชนกล่าวว่า ความรอดที่แท้จริงต้องรอดไปจากโลกียะ คือเป็นโลกุตระหรือโลกของพระเจ้า

๓.๔ อบายหรืออนรก (Revelation)

การกล่าวถึงอบายหรืออนรกของศาสนาคริสต์ พุทธศาสนิกชนได้อธิบายในเชิงเปรียบเทียบกับอบายในพุทธศาสนาว่า (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๑ ก : ๑๑๕)

ขอให้นึกถึงคำว่าอบายและคำว่าอบายมุข คำว่าอบายแปลว่า ไม่มีความสบาย อบายมุขแปลว่าปากทางที่จะเข้าไปสู่อบาย อบายนั้นแจกไว้ ๔ อย่าง คือ นรก เภตรัจฉาน เปรต อสุรกาย เราไปคิดกันเสียว่าล้วนแต่ไปถึง หลังจากตายแล้วเสียหมด จะหายไปลงนรกหมดไหม ต้องถูกต้มถูกเคี้ยว...หรือไปเกิดเป็นเปรตท้องโตเท่าภูเขา ปากเท่ารูเข็ม... ก็คือเมื่อตายเข้าโลงแล้วเท่านั้น พระพุทธเจ้าท่านไม่ได้ทรงมุ่งหมายอย่างนี้ เพราะคำสอนอย่างนี้มีอยู่แล้วก่อนพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าท่านตรัสเรื่องอบายมุขว่าเป็นปากทางแห่งอบาย

๓.๕ หลักแห่งกรรม

ในศาสนาคริสต์ก็มีหลักแห่งกรรมหรือลัทธิกรรมเหมือนกันดังพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ที่ว่าลัทธิกรรมก็มีเหมือนกันนั้น พระยีสัสไครสต์ก็ตรัสว่า "จงทำต้นไม้ให้ดี แล้วต้นไม้ก็จะดีเอง จงทำต้นไม้ให้ชั่วแล้วต้นไม้ก็จะชั่วเอง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๓๗ - ๓๘) อันนี้เหมือนกับหลักของพุทธศาสนาในเรื่องกรรม

๓.๖ หลักปัจจัยตั้ง (รู้เนพาตะณ)

หลักในพุทธศาสนาเรื่องปัจจัยตั้ง เวทิตัพโพ วิญญูหิติ ที่พุทธบริษัททสวกันอยู่ทุกวัน มิได้มีแต่ในพุทธศาสนา พระเยซูคริสต์กล่าวว่า "ลำธารทั้งหลายแห่งแม่น้ำชีวิต จะไหลออกมาจากตัวเขา ผู้เชื่อเรา" ลำธารแม่น้ำแห่งชีวิตที่ไหลมาจากตัวเขาผู้ปฏิบัติตามคือผู้ปฏิบัติตามแล้วจะเกิดอมตธรรม อมตธรรม ที่ไหลออกมาจากตัวเขา เขาริมเอง รู้รสเอง เหมือนกับกินอาหารเองก็รู้รสเองผู้ใดจะรู้รสแทนมิได้ นี่คือนิยามที่เป็นปัจจัยตั้ง เวทิตัพโพ วิญญูหิตา นี้เป็นคุณธรรมในบทสวด สวางกูชาโต พระพุทธเจ้าตรัสว่า โลกก็เกิดเหตุทำให้เกิดโลกก็เกิด (อริยสัจ) ๔ อย่างนี้มีอยู่ในกายมนุษย์ที่มีชีวิตเป็นๆ ที่ยาวประมาณ ๑ วา นี้ ในนั้นเองมีโลกทั้งหมด มีเหตุให้เกิดโลกทั้งหมด มีความคับสนิแห่งโลก มีทางปฏิบัติเพื่อให้ถึงความคับสนิแห่งโลก นี่คือนิยามที่เป็นปัจจัยตั้งในพุทธศาสนา ถ้าศึกษาก็จะเข้าใจได้ หากเรานึกถึงคำว่าชีวิตนิรันดร์ก็ดี หักคำว่าเกิดใหม่ที่กล่าวไว้ในโยฮันก็ดี การเข้าสู่ชีวิตที่ดีมันเป็นเรื่องปัจจัยตั้งทั้งนั้น คนอื่นไม่อาจจะรู้ของใครได้ ฉะนั้นหลักปัจจัยตั้งจึงมีอยู่ในคำสอนของพระเยซูคริสต์(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๔๒ - ๔๓)

๓.๗ มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง)

สิ่งที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนาที่เราเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา แปลว่าทางสายกลางไม่หย่อนไม่ตึง และถือเป็นหัวใจของพุทธศาสนา พระเยซูก็ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ในมัทธิวว่า "แอกลองของเรา คล่องแคล่วของบรรพบุรุษเราก็เบา หมายความว่า ท่านมิได้ใช้ให้ไปทนทรมานบำเพ็ญตะเหมือนพวกฮัศตกลิลมณานโยค ที่แก้การปฏิบัติตามคำสอนของพระยีสัสไครสต์จะควาสบายในลักษณะที่เป็นสายกลางเหมือนมัชฌิมาปฏิปทาในพุทธศาสนาเหมือนกัน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๔๑ - ๔๒)

๓.๘ ชีวิตนิรันดร

พระเยซูคริสต์ต้องการให้สาวกเข้าใจชีวิตนิรันดร พระพุทธเจ้าก็เช่นเดียวกัน จะต่างกันตรงไหน หรือจะว่าชีวิตนิรันดรนี้ต่างกัน? ซึ่งเป็นเรื่องเป็นไปไม่ได้ เพราะว่าถ้าเป็นชีวิตนิรันดรแท้จะต้องเหมือนกัน ความไม่มีตัวตน ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นและถือชีวิตนิรันดร แต่พุทธศาสนาไม่เรียก ' ' เช่น เรียกว่าเป็นชีวิต เป็นวิญญาณที่อยู่นิรันดร แต่ถึงกระนั้นก็ต้องแปลเป็นภาษาธรรมดา เพราะว่าชีวิตธรรมดาเป็นนิรันดรไปได้ แต่มีชีวิตที่เป็นนิรันดรคือความที่ไม่มีตัวตน ไม่มีสิ่งที่เกิดจะตาย ทุกศาสนาจึงมีชีวิตนิรันดรอย่างเดียวกัน

พุทธศาสนิกชนกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า สิ่งยอดสุดของประเสริฐสุดที่จะได้แปลว่า คือเรียกว่านิพพานหรือเรียกว่าอะไรก็ตามนี้ พระเยซูเรียกว่าชีวิต คือถือว่าที่กำลังเป็นอยู่นี้คือความตาย ทุกคนกำลังตาย เพราะไม่ถึงพระเจ้า ไม่ถึงสิ่งสูงสุด ถ้าทำตามคำสั่งสอนของพระเยซูและจะเกิดใหม่ทันที ถ้าเกิดแล้วต้องเกิดเป็นชีวิตนิรันดร เป็นชีวิตที่แท้ ไม่รู้จักตายอีกต่อไป เช่นเดียวกับที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เกี่ยวนี้ไม่รู้ก็เหมือนกับตายอยู่ คือมีความทุกข์อยู่ เราต้องทำให้รู้เหมือนกับการตรัสรู้ ลมหายใจมาในโลกใหม่ เกิดใหม่ แล้วจะไม่มีทุกข์อีกต่อไป

๔. การอธิบายคำข้อความ สัญลักษณ์และปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ไบเบิล

ในคัมภีร์ไบเบิลมีข้อความ สัญลักษณ์ และปาฏิหาริย์ที่น่าสนใจหลายประการ ซึ่งพุทธศาสนิกชนได้อธิบายไว้ว่า

๔.๑ ชีวิต

พระเยซูคริสต์ตรัสว่าถ้าประสงค์จะเข้าไปในชีวิตให้ปฏิบัติตามพระบัญญัติ และ ทรง... ประทานชีวิตของพระองค์เพื่อไถ่อาณานิคมไว้

พุทธศาสนิกชนอธิบายว่า การที่พระเยซูให้คำว่าชีวิตเหมือนกันในประโยคแรก จะเข้าใจชีวิตให้ปฏิบัติตามคำสั่งของพระองค์ คำว่า "ชีวิต" เป็นภาษาธรรมดา แต่ประโยคที่ว่ายอมเสียสละชีวิตของพระองค์เพื่อไถ่อาณานิคมไว้ คำว่าชีวิตนี้เป็นภาษาทึบ เพราะพระเยซูเสียชีวิตในทางร่างกายเพื่อไถ่อาณานิคมไว้ ชีวิตในทางภาษาธรรมคือชีวิตนิรันดร ถ้าอยากถึงชีวิตก็ต้องปฏิบัติตามพระราชนิพนธ์

๔.๒ คาบกับสันติสุข

พระเยซูตรัสว่า "เราไม่ไ้มาเพื่อเอาสันติสุขมาให้ แต่เอาความมาให้ พุทธศาสนิกชนบอกว่า ถ้าทุกคนช่วยรักษาสันติสุข คาบคือสิ่งที่จะมาชดเชยบาปของทุกคนเหมือนกับมีคนมาชดเชยบาปให้สะอาด หรือพระองค์ไม่ยอมให้มีการจะล้มล้างอย่างไม่เป็นธรรม แต่จะเอาความเจ็บช้ำมาไว้ เหมือนที่พระเยซูเจ้าตรัสว่าถ้าใครไม่ทำอย่างที่เราสอน พระองค์ก็จะฆ่าเขาเสีย เพราะว่านั่นแปลว่าปล่อยไป ไม่ยุ่งเกี่ยวอีกต่อไป

๔.๓ ไม้กางเขน

ไม้กางเขนเหมือนกับตัว T หาก พยายามว่าข้าพเจ้าไม่มีก๊อทำลาย ความกิริยบยอกเสียว่า ดิน หรือของดินเสีย นั่นแหละคือความหมายที่พระเยซูคริสต์สละตัวเพื่อทำการไถ่บาปให้มนุษย์ ท่านยอมสละสิ่งที่เรียกว่า T นั้นออกไปกลายเป็นรูปร่างของกางเขนซึ่งนำอิสรภาพยิ่งกว่าวงล้อธรรมจักรเสียอีก ที่เป็นลูกจิ้งจอก ๆ ไปนั้นยังไม่รู้ว่าจะไร แต่สัญลักษณ์ของกางเขนนี้หมายถึง ข้าพเจ้า และก๊อเสียให้ขาด ไม่มีข้าพเจ้าก็ไม่มีความยากเย็นถ่มถ่ม หรืออุปาทานว่าตัวฉันของฉัน คือความหมกมิดเลศสมกับเป็นพระศาสนาท่านจึงทำการไถ่บาปได้ เพราะท่านยอมสละตัว "ฉัน", นี้เรียกว่าหัวใจของศาสนาคริสต์ ก๊อสัญลักษณ์ของกางเขน และไม่มีอะไรก็ก๊อว่านี้ ลักกฏนี้ ประเสริฐกว่านี้แล้วก็เหมือนกับพุทธศาสนาที่ว่า ทำลายอวิชชาอุปาทาน คือความกิริยว่าตัวกู - ของกู ว่าตัวฉัน ของฉันเสีย

๔.๔ ความเชื่อ

ความเชื่อทางศาสนาหมายถึงกำลังจิตที่รุนแรง ศาสนาคริสต์ก็คงจะหมายความว่าอย่างนั้น พระเยซูเจ้าทมิเบใครว่า "เชื่อไม่พอ จึงไม่จมน้ำ" นี้เรียกว่าสมาธิไม่พอจึงเกินบนผิวน้ำไม่ได้ คอว่า เชื่อ กับคำว่า มีกำลังจิตแรง เป็นสิ่งเดียวกัน แปลว่าสิ่งที่เราต้องการด้วยกันกำลังใจที่ประกอบด้วยสมาธินี้ถึงกับเคลื่อนภูเขาได้ พระเยซูตรัสว่าถ้าเชื่อพอแล้วก็จะเคลื่อนภูเขาได้เหมือนชาวพุทธว่าถ้ามีความเชื่อ มีสมาธิพอก็จะเคลื่อนภูเขาได้เคลื่อนได้ และไม่มีภูเขาไถ่ไปก๊อว่ากิเลสคือ โภคะ หรืออวิชชา หรือก๊อว่าก๊อว่าตัวกูที่เป็นอุปสรรคอย่างย่งนี้เรียกว่า กุหา

๔.๕ ถามเรา มา (การบวช)

พระเยซูคริสต์ตรัสว่า "ถามเรา มาเป็นชีวิตนิรันดร์" เพราะว่าเราไม่สามารถที่จะตามใจตัวเองในเรื่องการมรดก และบรรณาการที่พยานก็จะเอาด้วย อย่างนี้ทำไม่ได้ "จงถามเรา มา" หมายความว่าความหลุดออกมาจากโลกจากการมรดก มาเป็นชีวิตที่ในพระคัมภีร์เรียกว่าเนกขัมมะแล้วก็จะเข้าถึงพระองค์ พระเจ้า หรือส่งสูงส่งที่ประสงค์นั้นได้เข้า ถ้าการมรดกก็จะเอาบรรณาการพยานก็จะเอาอย่างนี้ทำไม่ได้ พระเยซูตรัสว่า "จงอุทิศตัวเพิ่มยังง่ายกว่าอุทิศที่หลงใหลในเงินทองมาหาพระเจ้า" พระพุทธเจ้าก็ทรงยอมรับในข้อนี้ว่าเป็นว่าคนหนึ่งจะรับใช้นายสองคนไม่ได้ เพราะฉะนั้น เนกขัมมะหรือเนกขัมมามีก็มีในศาสนาคริสต์เดิมที่เหมือนกันกับที่มีในพุทธศาสนา คือต้องให้หัวใจละทิ้งโลกียะการมรดกหรือการมรดกเหมือนกัน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก : ๔๐ - ๔๑)

อีกตอนหนึ่งพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า การบวชนั้นให้เป็นพระนั้นก็เหมือนกันแต่อย่างประหลาดตรงที่ใช้คำว่า "มา" เท่านั้นเอง พระพุทธเจ้าทรงบวชชนิกที่เรียกว่า เอนิกชูปสัมปทานั้น ท่านตรัสว่า "มา มาประพาศิพรหมจรรย์" เท่านั้นเอง คนนั้นก็บวชเป็นบรรพชิตในพุทธศาสนา เหมือนกับพระเยซูคริสต์กับเปโตรว่า "มา - มาไปกับเรา" เท่านั้นก็เสร็จเรื่องการบวช

๔.๖ ปาฏิหาริย์ของพระเยซูคริสต์

เรื่องปาฏิหาริย์ที่เกี่ยวกับพระเยซูคริสต์และพุทธเจ้านั้นมีคล้ายคลึงกันราวกับเลียนแบบ เช่น ในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามีคำกล่าวว่าขณะตรัสรู้เกิดแผ่นดินไหว คนตาบอดก็มองเห็นได้ คนหูหนวกก็ได้ยิน คนใบ้ก็พูดได้ คนเป็นง่อยก็ลุกขึ้นเดินได้ ลูกแกะเล่นหัวกับสิงโตได้ ลูกเนื้อกวางเล่นหัวกับเสือได้ เหล่านี้เป็นภาษาคนที่ต้องแปลเป็นภาษาธรรมทั้งสิ้น

คนตาบอดมองเห็นได้ หมายความว่า "ก่อนมีความไม่รู้ มีความโง่ มีความชั่วเป็นเหมือนกับตาบอด การตรัสรู้ของพระศาสดาองค์ไหนก็ตามทำให้คนลืมนึกเห็นได้ พระเยซูคริสต์ก็ทำให้คนลืมนึกเห็นได้ว่า ชีวิตนิรันดร์เป็นอย่างไรหรือสิ่งที่เรียกว่าแผ่นดินสวรรค์นั้นอยู่ที่ไหน อย่างนี้เป็นต้น หากถือปาฏิหาริย์ตามตัวหนังสือตรง ๆ ก็เป็นเรื่องน่าขัน คนมักเข้าใจว่าปาฏิหาริย์ของพระเยซูคือการคืนพระชนม์ชีพหลังจากสิ้นพระชนม์ไปแล้ว ๓ วัน ๓ คืน มิได้เข้าใจว่าการที่พระองค์ทำให้มนุษย์ผู้ใด 'เขาลืมตาเห็นแผ่นดินพระเจ้าและเข้าถึงพระเจ้าที่ชีวิตนิรันดร์' คือปาฏิหาริย์ของพระเยซู

เกี่ยวกับการอธิบายคำ ข้อความ สัญลักษณ์และปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ไบเบิลของพุทธทาสภิกขุ ยังมีอยู่อีกเป็นอันมาก แต่ผู้ค้นคว้ามิได้ประสงค์จะกล่าวหรือศึกษาเรื่องนี้เป็นสำคัญ จึงขอยกมาเป็นแต่เพียงตัวอย่างพอสังเขป

ปรัชญาศาสนาอื่น ๆ

ปรัชญาศาสนาอื่น ๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุนี้มีไม่มากนัก นอกจากปรัชญาในศาสนาคริสต์แล้วก็มีปรัชญาศาสนาพราหมณ์และศาสนาเชนอยู่บ้าง

ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่นับถือเทพเจ้าต่าง ๆ จัดว่าเป็นพหุเทวนิยม ก็คือมีเทพเจ้าหลายองค์ เป็นศาสนาเก่าแก่ที่รวมความเชื่อดั้งเดิมของมนุษย์ไว้มากที่สุด เช่นลัทธินับถือแผ่นดิน ภูเขา ต้นไม้ สัตว์ แม่น้ำ ไฟ พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว ลมฟ้า ภูตผีปีศาจ บรรพบุรุษ วิญญาณและเทพเจ้าต่าง ๆ เป็นต้น ศาสนาพราหมณ์ได้พัฒนามาจากความเชื่อในเรื่องเทพเจ้าของชาวอารยันโดยเฉพาะอารยันที่อพยพเข้าสู่ชมพูทวีป

ในสมัยไตรเพท พวกอารยันได้ตั้งมั่นในแถบลุ่มแม่น้ำคงคา มีความเชื่อในเรื่องเทพเจ้า ๓ ประเภท คือ ประเภทที่สถิตอยู่ในสวรรค์ เช่น บรูณะ ธุวยะ วิษุ เป็นต้น ประเภทที่ ๒ เทพที่สถิตในท้องฟ้า เช่น วาตะ อินทระ และมารุต เป็นต้น ประเภทที่ ๓ เทพที่สถิตอยู่บนพื้นแผ่นดิน เช่น อัคนี โสมะ และ ยม เป็นต้น

ในสมัยนั้นชาวอารยันได้รวบรวมเทพเจ้าต่าง ๆ ขึ้นเป็นคัมภีร์เรียกว่า คัมภีร์ไตรเพท ซึ่งถือว่าศักดิ์สิทธิ์ยิ่งนัก ไตรเพทประกอบด้วยฤคเวท ยજุรเวท และสามเวท ต่อมาเมื่ออารยชนเพิ่มขึ้นอีก คัมภีร์เหล่านั้นบรรจุก้าวล่วงอันวนของเทพเจ้า มนต์ที่ใช้สวดในพิธีบวงสรวง และพิธีบูชาญิต่าง ๆ ซึ่งถือกันว่าเป็นกิจสำคัญของศาสนา (พรพรมณฺณี ๒๕๐๕ : ๒๓๒ - ๒๓๕)

สมัยต่อมา ศาสนาพราหมณ์ได้เกิดลัทธิที่ต้งนับถือแตกออกเป็นนิกายต่าง ๆ มากมาย ตั้งแต่ลัทธิที่มีปรมัตถธรรมอันลึกซึ้งจนถึงลัทธิพิธีลามกอนาจารก็มี แต่ก็มีลัทธิพราหมณ์เป็นแก่นคำประกัน ต่อมาได้พัฒนาเป็นลัทธิฮินดู ลัทธิหรือนิกายที่สำคัญ ๆ ของศาสนาพราหมณ์ได้แก่ ลัทธิอารยัน ลัทธิพราหมณ์ ลัทธิเวียนว่าย ลัทธิอาคัมมัน ลัทธิฮินดู ลัทธิขยาน ลัทธิไวเศมิก ลัทธิศรีภุมติ เป็นต้น

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงพวกที่นับถือเทพเจ้าในอินเดีย สมัยอุปนิษัตซึ่งตรงกับสมัยพุทธกาลว่า ไม่มีการไหว้รูป - เคารพชื่อเทพเจ้าต่าง ๆ เช่น พระอินทร์ พระพรหม ถูกอธิบายใหม่หมด

ไม่เป็นบุคคล แต่เป็นธรรมชาติต่าง ๆ กันไป เช่น พรหมเป็นชื่อของธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สร้างโลก
ก็จะเป็นชื่อของพระนิพพาน เป็นต้น พระเจ้าทั้งสามคือ พระวิษณุ, พระพรหม พระศิวะ จึงเป็น
ผู้สร้าง ผู้ควบคุม แล้วก็ทำลาย ถ้ามองในภาษาธรรม ผู้สร้างหมายถึงอวิชชา ผู้ควบคุมหมายถึง
กฎแห่งกรรม และผู้ทำให้สิ้นสุดคือ วิชา ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนั้นผู้นี้แหละเจ้าที่เป็นตัวตน
จึงตายกลายเป็นธรรมชาติไปหมด แต่ยังใช้ชื่อเดิม

ด้วยเหตุนี้จึงได้เกิดลัทธิเวทาคะขึ้น เวทาคะแปลว่ายอกสุกของพระเวท เทพเจ้ากลายเป็น
เป็นธรรมชาติอยู่ในรูปของปรมาตมัน (พรหม) เขาถือว่าตัวอาตมันที่หลุดจากตัวใหญ่คือ ปรมาตมัน แล้ว
อาตมันน้อย ๆ คือคนเรานี้ถูกหุ้มห่อด้วยโลกียธรรม ด้วยกิเลสตัณหาท่องเที่ยวไปในวัฏสงสาร จนกว่า
จะฉุดลาภ วัฏสงสารนี้จะหลุดพ้นจากโลก จากโลกียธรรม แล้วกลับไปหาปรมาตมันคนละครั้ง ๆ นี่คื
ลัทธิเวทาคะของพราหมณ์หรือฮินดู (พุทธศาสนิกชน ๒๕๐๘ : ๒๒๕ - ๒๒๖)

ส่วนศาสนาเซน (โซนะ, ชิน) ก่อรูปมาจากลัทธิเวทาคะ ความจริงลัทธิเซนเป็นลัทธิที่เก่า
กว่าพุทธศาสนามาก กล่าวกันว่ามีศาสดา ๒๓ องค์ พวกเซนได้กำหนดให้จักรวาลทั้งหมดอยู่ในประเภท
จีวะหรือชีวะ คือสิ่งที่รู้สึกได้กับรู้สึกไม่ได้ หรือจิตกับสิ่งที่ไม่ใช่จิต ความคิดเรื่องชีวะตรงกับความคิด
เรื่องอาตมันหรือปุรุษของลัทธิอื่น ๆ ส่วนอชีวะแบ่งออกเป็น กาละ อากาศ ษัณณะ และอหรรณะ
แต่ก่อนภาคที่เล็กที่สุดของธาตุต่าง ๆ ถือว่ามีชีวะทั้งนั้น (หิรัยณะ ๒๕๒๐ : ๑๐๑ - ๑๐๕)

พุทธศาสนิกชนได้กล่าวถึง อาตมันในศาสนาเซนว่า อาตมันในศาสนาเซนเรียกว่า ไกววัลย์
เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงตลอดอนันตกาล อนันตเขต จึงเรียกว่า ไกววัลย์ ทุกชีวิตจะต้องไป
รวมกันที่นั่น ศาสนาเซนจึงเป็นศาสนาที่มีตัวตน เลยพุทธศาสนาสูญเสียจากอินเดีย เพราะชาวบ้านชอบ
มีตัวตนมากกว่าไม่มีตัวตน

แต่เรื่องศีลธรรมของศาสนาเซนก็เหมือน ๆ กับศาสนาพุทธแต่รุนแรงกว่า เช่น เรื่อง
ไม่ฆ่าสัตว์ ก็รวมถึงการไม่ทำลายใบไม้ด้วย และมีความเคร่งครัดในเรื่องความไม่ยึดมั่นจนถึงกับ
ไม่บ่ม้า ทรมานสมบัติก็มีเพียงไม้เสื่ออน ๆ ไม้คอกเบา ๆ เวลานั้น เพราะเกรงว่าจะนั่งทับสัตว์
ตาย การฉันอาหารของพระก็ใช้มือรับแล้วฉันในมือเลยที่เดียว เวลามวยาวก็ใช้วิธีถอนออก เหล่านี้
เป็นต้น ศาสนานี้จึงจิตใจประชาชนไม่เคยสูญเสียไปจากอินเดียเลย

พระพุทธเจ้าก็เคยเข้าไปศึกษาในลัทธินี้เมื่อออกบวรพาใหม่ ๆ แต่ไม่ทรงพอพระทัยในเรื่อง ไกวัลย์หรืออาตมัน จึงออกมาแสวงหาสัจธรรมด้วยพระองค์เอง จนพบเรื่องอนัตตา และทรงบัญญัติ มัชฌิมาปฏิปทา คือไม่เคร่งเกินไปและไม่หย่อนเกินไป สองศาสนานี้จึงเป็นคู่แข่งกันเรื่อยมา

ทั้งศาสนาพราหมณ์และศาสนาเชน มีธรรมสูงสุดอยู่ที่ประมาณกันถึงว่ามีตัวคนที่ถาวร ส่วน พุทธศาสนาไม่ถือว่ามีความถาวรปฏิบัติอยู่ในทางสายกลาง ไม่ตกอยู่ในสัสตหิสิ คือ เห็นว่ามีหรือเที่ยง และอุทเนทหิสิ คือไม่มี หรือขาดสูญ

เรื่องปรัชญาศาสนาคริสต์ และศาสนาอื่น ๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชน จะเห็นว่าส่วนใหญ่พุทธศาสนิกชนพยายามที่จะทำความเข้าใจและตีความตามหลักธรรมในศาสนาคริสต์ เพื่อให้ชาวตะวันตกหันมาสนใจศาสนา เข้าใจในศาสนาของตน มีเข้าใจระหว่างศาสนาและเลิกหลงใหลในวัตถุนิยมอันเป็นปณิธานอันสำคัญของพุทธศาสนิกชน ส่วนศาสนาอื่น ๆ ท่านก็กล่าวบ้างเพื่อให้บรรลุ ปณิธานที่ตั้งไว้ หากปณิธานของท่านสำเร็จได้จริงจะทำให้โลกนี้มีสันติภาพอย่างแน่นอน

จากปรัชญาศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนดังกล่าวมาสรุปได้ว่า พุทธปรัชญา ทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน ปรัชญาศาสนาคริสต์และศาสนาอื่น ๆ ล้วนมุ่งสู่จุดหมายสูงสุดเหมือนกัน คือ ความไม่เห็นแก่ตัว อาจจะเพื่อธรรมะ หรือเพื่อพระเจ้าก็ได้ ทั้งนี้เพื่อสันติภาพหรือความสงบ สุขทั้งของปัจเจกบุคคลและสังคมและโลก

วิเคราะห์การตีความและการใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธทาสภิกขุ

ชาวพุทธส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธโดยอาศัยศรัทธาเป็นพื้นฐาน และส่วนมากมักจะมีศรัทธาต่อพระพุทธรูปมากกว่าพระธรรมคุณ ต่างมุ่งหมายที่จะพึ่งพิงพุทธานุภาพให้ช่วยคลบคายและคุ้มครองตามจุดประสงค์ของตนมากกว่าจะมุ่งมั่นปฏิบัติธรรม ก่อ จักรเจตจำนงวิสุทธิ ดังที่สุชีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์กล่าวว่า (สุชีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ๒๕๑๘ : ๑ - ๒)

ชาวพุทธมีศรัทธาต่อรูปธรรม หรือบุคลาธิษฐานอันเป็นกระพี้มากกว่าที่จะศรัทธาต่อสังขารธรรมอันวิเศษ ซึ่งเป็นแก่นแท้ของพุทธศาสนา มรดกแห่งความเชื่อและความศรัทธาดังกล่าวนี้นี้คือสิ่งซึ่งพุทธศาสนิกชนได้รับช่วงสืบทอดกันมาจนพุทธศาสนาเกิดมีลักษณะใหม่ เป็นต้นว่า ผู้ใดถือคัมภีร์อยู่ในมือ ผู้นั้นได้สัมผัสพระธรรม ผู้ใดอ่านท่องพระบาลีได้ผู้นั้นเป็นผู้รู้ธรรม เอกลักษณะของพุทธศาสนากลายเป็นจากมโนธรรมมาเป็นวัตถุธรรม พุทธศาสนาอันเป็นดวงประทีปส่องแห่งปัญญาอันรุ่งโรจน์ค่อย ๆ รับหรือล่องอยู่ในรูปของ "ประเพณี" และ "ตำนาน" จุดเริ่มต้นของความเป็นชาวพุทธกำลังจะเริ่มจากจุด "ความเชื่อที่ขาดแสงสว่าง" และจุดมุ่งหมายปลายทางก็คงอยู่แค่ "สวรรค์" และถ้าแสงสว่างจรมีคองจริง ๆ สวรรค์กับนรกก็คงจะแยกกันไม่ออก

คำกล่าวนี้น่าสอดคล้องกับความเป็นจริงที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ชาวพุทธส่วนใหญ่ถูกวัตถุนิยมและคหามเชื่อแบบอื่น ๆ มาครอบงำปิดบังพุทธศาสนาที่แท้ไว้ มักหลงผิดในปาฏิหาริย์ เครื่องรางของขลัง เชื่อและปฏิบัติตามประเพณีสืบทอดกันมา นิยมในพิธีกรรม ไม่สนใจพระธรรมคำสั่งสอนอันแท้จริงและไม่ยอมรับฟังคำสอนที่ถูกต้อง ทั้งเวลาสวดก็เฝ้าภาวนาล้วน กนฟังไม่เข้าใจ ชาวพุทธจึงติดอยู่ที่เปลือกกระพี้อันเป็นบุคลาธิษฐาน ไม่อาจที่จะเจาะให้เข้าถึงธรรมะได้ เพราะไม่ค่อยจะได้รับคำสั่งสอนแบบตีความในแง่ธรรมมาธิษฐาน ที่เห็นเด่นชัดอยู่ก็มีแต่พุทธทาสภิกขุรูปเดียวเท่านั้นที่เป็นผู้ริเริ่มเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธองค์ด้วยภาษาธรรมคำในแง่ของธรรมมาธิษฐาน

การตีความคือการถอดความหมายและถอดรู้ที่มาจากพระคัมภีร์หรือจากวรรณกรรมที่ผู้เขียน
สื่อสารให้ผู้อ่าน โดยทั่วไปถอดความหมายหรืออธิบายไม่ได้ ๖ แห่ง คือในแง่ของบุคลาธิษฐานกับ
ธรรมาธิษฐาน ในหนังสือสัมมปกาสินี นาม ปุณณิกิตตามคคณฺฐกถา กล่าวไว้ว่า แท้จริงธรรมเทศนา
ของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าโดยธรรมและบุคลมี ๔ อย่าง คือ (พระราชนวณฺเฑ แปล)

๑. ธรรมาธิษฐานธรรมเทศนา คือ การแสดงธรรมโดยมีธรรมเป็นที่ตั้ง
๒. ธรรมธิษฐานบุคลเทศนา คือ การแสดงบุคลโดยมีธรรมเป็นที่ตั้ง
๓. บุคลาธิษฐานบุคลเทศนา คือ การแสดงบุคลโดยมีบุคลเป็นที่ตั้ง
๔. บุคลาธิษฐานธรรมเทศนา คือ การแสดงธรรมโดยมีบุคลเป็นที่ตั้ง

สำหรับธรรมาธิษฐานธรรมเทศนาตามปริยายธิษฐานบุคลเทศนา จัดเป็นธรรมาธิษฐาน
ที่จะแสดงธรรมโดยตรงก็ให้หรือแสดงโดยยกบุคลขึ้นกล่าวก็ได้ แต่มุ่งถึงธรรม ส่วนบุคลาธิษฐาน
บุคลเทศนากับบุคลาธิษฐานธรรมเทศนา จัดเป็นบุคลาธิษฐานถือเอาบุคลเป็นที่ตั้ง จะแสดงมุ่ง
ไปที่บุคลโดยตรง หรือมุ่งไปที่ธรรมก็ได้ (สหมมปกาสินี นาม ปุณณิกิตตามคคณฺฐกถา ๒๔๒ : ๑๗)

การตีความนั้น ผู้อ่านมีสิทธิจะตีความไปได้หลายทาง และการตีความนั้นมักเป็นอัตวิสัย
ดังนั้นการตีความของพุทธศาสนิกชนจึงเป็นอัตวิสัยของผู้อ่านอย่างมากที่เกี่ยวข้อง แต่ที่มุ่งตีความจากบุคลาธิษฐาน
เป็นธรรมาธิษฐาน โดยถือเอาหลักธรรมในพุทธศาสนาเป็นที่ตั้ง ท่านมักเรียกภาษาในแง่บุคลาธิษฐาน
ว่า ภาษาคน และภาษาในแง่ธรรมาธิษฐานว่า ภาษาธรรม

พุทธศาสนิกชนอธิบายคำว่าภาษาคนภาษาธรรมไว้ว่า ภาษาคนหมายถึง ภาษาของคนธรรมดา
ที่ไม่รู้จักธรรมะ หรือไม่รู้จักหัวใจพระศาสนาโดยแท้จริงไว้คู่กัน เป็นภาษารองมุกของชาวบ้าน
เป็นภาษาโลก ถือเอาเกณฑ์ทางของวัตถุ ตามความรู้สึกของคนธรรมดาจะอาศัยวัตถุเป็นพื้นฐาน
ไปก็อาศัยธรรมะเป็นพื้นฐาน วงจรแต่เรื่องวัตถุ เรื่องโลก เป็นภาษาทางโลก ภาษาคนแสดงได้
เฉพาะความจริงในขั้นที่สมมุติ ซึ่งเรียกว่า สมมุติสัจจะ

ส่วนภาษาธรรมคือภาษาที่ทักเข้าถึงพระธรรมแล้วใจผูกพัน หรือภาษาที่ผู้รู้ทำสมาธิอย่าง
ถูกต้องหรือสมบูรณ์แล้วผูกพัน เป็นภาษาที่แสดงความจริงแท้ ชั้นปรมัตถสัจ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๑ ก :

ภาษาธรรมเป็นไปในทางนามธรรมที่ไม่เห็นแก่ตัว ไม่เนื่องด้วยวัตถุ ต้องมีปัญญาเห็นคุณค่าเหล่านั้น แล้วจึงจะพูดเป็นและให้ความหมายเห็น เป็นภาษานามธรรมเหนือไปจากวัตถุ เรียกว่าเป็นภาษา (Mathphysics ซึ่งตรงข้ามและอยู่เหนือภาษา Physics เป็นวิธีพูดแบบ Meta physical way of Speaking (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ .๒)

พุทธทาสภิกขุได้สรุปภาษาคน ภาษาธรรมไว้ว่า (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ ฐ.๔)

พวกพุทธบริษัทคุ้นเคยกับคำว่าบุคคลาธิษฐาน ชัมมาธิษฐานทั้ง ๒ คำอยู่แล้ว บุคคลาธิษฐาน หมายความว่า การพูดนั้นระบุหรือมุ่งไปยังบุคคลหรือวัตถุที่เป็นตัวเรื่อง ส่วนธรรมาธิษฐานนั้นเป็นการพูดไปยังคุณสมบัติหรือสภาวะ ของเรื่องซึ่งไม่เข้าวัตถุ ไม่ใช่บุคคล บุคคลาธิษฐานนั้นคือภาษาคน ชัมมาธิษฐานนั้นคือภาษาธรรม

เพราะฉะนั้นการเข้าใจภาษาทั้งสองแง่ดังกล่าวมาย่อมมีประโยชน์ยิ่ง การที่คนไม่เข้าใจธรรมะก็คงเป็นเพราะเหตุผลดังกล่าว การตีความภาษาคน ภาษาธรรมของพุทธทาสภิกขุจึงทำให้คนเข้าใจพุทธศาสนาได้ดียิ่งขึ้น

ผู้ค้นคว้าเห็นว่า พุทธทาสภิกขุเล็งถึงพื้นฐานความเข้าใจธรรมของคนมากกว่า คนโดยทั่วไป ย่อมใช้ภาษาคนและเข้าใจเรื่องโลกตระ แต่บัดนี้ที่ผู้รู้ธรรมย่อมใช้ภาษาธรรม และเข้าใจทั้งเรื่องโลกและเรื่องธรรม มีใจว่าพุทธทาสภิกขุมิได้เข้าใจข้อความ การตีความนอกจากจะตีความจากถ้อยคำภาษาแล้ว ยังตีความจากทุกสิ่งในธรรมชาติทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เพื่อความมุ่งหมายแง่ใดแง่หนึ่ง หรือตามความเข้าใจของแต่ละคน เช่น เรื่องของสัญญาลักขณ์ ปาฏิหาริย์ นิทานสมมุติ ศิลปะ และวัตรธรรมชาติต่าง ๆ เหล่านี้ ล้วนแต่ต้องตีความแปลความหรืออธิบายความทั้งสิ้น

เรื่องของสัญญาลักขณ์เป็นเรื่องกว้าง สิ่งใดที่ต้องตีความเราจะเรียกว่าเป็นสัญญาลักขณ์ก็ได้ ดังแดนซิมอร์ (Danziger) ได้กล่าวไว้ว่า "สัญญาลักขณ์อาจจะหมายถึงสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่เสนอความหมายได้มากกว่าตัวของมันเอง ในความหมายอันนี้วรรณกรรมทั้งปวงจึงเป็นสัญญาลักขณ์ และคำทุก ๆ คำ ก็เป็นสัญญาลักขณ์เช่นเดียวกัน (Danziger . ๑๙๖๑ : ๒๘)

ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ กล่าวว่า ชาวตะวันตกมักจะใช้สัญญาลักขณ์มาชี้แทนนามธรรม หรือแทนรูปธรรมที่มีความใหญ่ ความกว้าง และมีผลกระทบต่อกันจำนวนมาก การประพันธ์มักใช้สัญญาลักขณ์ การอุปมา ก็เป็นสัญญาลักขณ์อย่างหนึ่ง (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๑๓ : ๑๐๕ - ๑๐๘)

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ กล่าวถึงการอ่านวรรณกรรมว่า ผู้อ่านต้องเข้าใจสัญลักษณ์ที่กวีใช้ เช่น สัญลักษณ์ในเทพปกรณัม 'Myth') ต่าง ๆ ปกรณัมเหล่านี้ เป็นสัญลักษณ์เกือบทั้งสิ้น เทพทั้งหลายในปกรณัมเดิมเขาสมมุติให้แทนธรรมชาติต่าง ๆ จนมากจนล้นซอสมุมนี้ จึงเห็นว่าเทพปกรณัมเป็นเรื่องเหลวไหล (วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ๒๕๐๔ : ๕๔)

ลัทธิ ปานุทีย กล่าวว่า "วรรณคดีศาสนาใช้สัญลักษณ์ในรูปแบบของโวหารภาพพจน์แบบบุคลาธิษฐาน และโวหารเกินจริง(อหิพจน์) วรรณคดีศาสนาใช้รูปแบบนทานเปรียบเทียบซึ่งมีสัญลักษณ์ปรากฏมากมาย เช่น นันโทปนันทสุกรกาหลง บทาเวศสันดรชาดก เป็นต้น นิทานเปรียบเทียบนั้นมักใช้สัญลักษณ์ ตัวละครที่กำหนดขึ้นในลักษณะของบุคลาธิษฐาน เช่น กิเลส ตัณหา กำหนดให้เป็นพญาวาร ธรรมะกำหนดเป็นธรรมเทวบุตร และธรรมกำหนดเป็นธรรมเทวบุตร เป็นต้น (ลัทธิ ปานุทีย ๒๕๒๐ : ๒๑๒ - ๒๑๗)

จากคำกล่าวเหล่านี้ จะเห็นว่าสัญลักษณ์เป็นสิ่งที่กล่าวแทนสิ่งต่าง ๆ อย่างกว้างขวางทั้งรูปธรรมและนามธรรม สัญลักษณ์จึงเป็นสิ่งที่ต้องตีความออกมา สัญลักษณ์ในวรรณกรรมมักเป็นเรื่องของถ้อยคำ โวหาร ภาพพจน์ อันได้แก่ อุปมา (Simile) และบุคลาธิษฐาน (Personification) เรื่องสมมุติหรือนิทานเปรียบเทียบ (Allegory) เป็นต้น

ในวรรณกรรมพุทธศาสนาสิ่งหนึ่งที่เรียกว่า "ปริกษารธรรม" ซึ่งมีความหมายกว้าง ๆ สามารถจะนำสิ่งใดก็ได้ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมมาขบคิดตีความหมาย ในแง่ธรรมาธิษฐานเพื่อให้เข้าใจธรรมะ ดังที่นายแพทย์ต้นม่อเซียง กล่าวว่า โกธาน(ปริกษารธรรม) นอกจากจะใช้กำหนดแล้ว อาจเป็นการแสดงกิริยาอาการ การกระทำ หรือสิ่งใดก็ได้ (ต้นม่อเซียง ๒๕๕๒ : สัมภาษณ์)

ปริกษารธรรมจึงได้แก่ ภาษา กิริยาอาการ การกระทำ ภาพ นิทานปริกษา ถือว่าเป็นสัญลักษณ์ที่จะต้องตีความ ต่างกับคำว่าสัญลักษณ์เป็นเรื่องกว้างกว่า ครอบคลุมทั้งบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน ส่วนปริกษารธรรมเป็นสิ่งที่มุ่งตีความในแง่ธรรมาธิษฐาน แต่ก็ต้องอาศัยการตีความด้วยสัญลักษณ์ของบุคลาธิษฐาน

การตีความในแง่บุคลาธิษฐานกับธรรมาธิษฐานในวรรณกรรมของพุทธศาสนา จึงต้องอาศัยสิ่งที่ เป็นสัญลักษณ์และปริกษารธรรมดังกล่าวแล้ว

วิเคราะห์การตีความของพุทธทาสภิกขุ

การตีความในแง่บุคลาธิษฐาน

การตีความในแง่บุคลาธิษฐานหมายถึงการถอดความหมายตามตัวอักษรหรือความหมายโดยตรง เป็นเรื่องที่ทบทวนไปเข้าใจง่าย แต่เป็นสิ่งที่ต้องอธิบายให้ถี่ถ้วนและลึกเหมือนกัน

การตีความในแง่บุคลาธิษฐานของพุทธทาสภิกขุที่เด่นชัดโดยเฉพาะนั้น มีน้อย ส่วนมากเป็นการอธิบายคำสำนวนให้ลึกซึ้งลงไป และมีเรื่องสมมุติหรือนิทานเปรียบเทียบอยู่บ้าง ก็จะกล่าวต่อไป

การอธิบาย (หรือการตีความ) ถ้อยคำคำสอนที่แท้จริง

การตีความถ้อยคำสำนวนตามตัวอักษร เป็นการตีความหมายโดยตรงหรือโดยอรรถ ความหมายที่กำหนดไว้ในพจนานุกรม เป็นความหมายแรกที่สังคมให้ความสนใจกัน (ชวน เพชรแก้ว ๒๕๒๐ : ๖๔) ตามปกติภาษาที่ตีความตรงไปตรงมาไม่มีอรรถกถาซึ่งเป็นกลุ่มถ้อยคำที่ใช้ในชีวิตประจำวันของชนชาติหนึ่ง ๆ เช่น เมื่อพูดถึง "ร้อน" ก็หมายความว่าถึงร้อนที่เกิดจากอุณหภูมิ จะร้อนมากหรือน้อยก็แล้วแต่ระดับความสูงต่ำของอุณหภูมิอย่างนี้เป็นต้น ภาษาที่ตีความตามตัวอักษรนอกจากจะมีภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวันในสังคมแล้วยังมีภาษาใน "ศาสตร์" ทั่วไปด้วย ภาษาเช่นนี้หากบุคคลเข้าใจ ข้อที่สมมุติความหมายกันแล้วก็จะเข้าใจได้ตรงกันหมด แต่เมื่อใช้ต่างกาลเทศะและบุคคลออกไป จำต้องเปลี่ยนถ้อยคำใหม่ ไม่เป็นภาษาสากล ภาษาที่ใช้ในพุทธศาสนาระดับสูง จึงไม่นิยมใช้ภาษาระดับนี้ อาจจะพบบ้างในฎีกา ซึ่งพระกัณธีรนาจารย์แต่ปรมาจารย์อธิบายอรรถกถา หรือในอนุฎีกาที่อธิบายฎีกาเพิ่มเติมเพื่อให้เข้าใจง่าย ภาษาระดับนี้พุทธทาสภิกขุ เรียกว่า "ภาษาคน" (สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ๒๕๑๔ : ๑๑)

การตีความถ้อยคำสำนวนตามตัวอักษร เป็นภาษาคนหรือบุคลาธิษฐานแบบหนึ่ง พุทธทาสภิกขุ ได้ตีความหมายถ้อยคำสำนวนแบบนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

... "อภินิหาร และโหมนัส" หมายถึง "ความยินดีและยินร้าย ถ้าสิ่งใดถูกใจ

เป็นที่ถูกใจ เป็นที่พอใจ ก็เป็นดี ... ถ้าสิ่งนั้นไม่เป็นที่พอใจ ไม่เป็นที่ยินดี ก็มีโหมนัส

คือ มีจิตที่ประกอบไปด้วย โทสะ เช่น ความชังเกลียด เป็นต้น (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ๓ : ๔)

คำว่า "พรหม, พรหมจรรย์" คำว่า "พรหม แปลว่า ประเสริฐที่สุด ก็ที่สุด หรือสูงสุด พรหมจรรย์ คือ พรหมจริยา , ประพฤติ ปฏิบัติที่ดีที่สุด ความสมควรแห่งฐานะแห่งตน ใครมีเรื่องที่จะต้องปฏิบัติอย่างไร ก็ปฏิบัติให้ดีที่สุด (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ . ๑๒)

คำว่า "สัปปะยัสส" ก่อนนอนอย่างราชสีห์ โดยนอนตะแคงด้านขวา เท้าวางซ้อนเหลื่อมกัน เข้าซ้ายตกลงมาพุงไว้ไม่ให้พลิกตัวเป็นการนอนแบบปัสตัสสัปปะยัสส ไม่มีการเปลี่ยนอิริยาบถในการนอน เหมือนกับการนอนของราชสีห์ ถ้าวันตื่นขึ้นมา เห็นท่าทางผิดแปลกมันก็จะโกรธตัวเองและนอนอีกต่อไปหาอาหารกิน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ . ๒๑)

คำว่า "พุทฺธะ" แปลว่ารู้ มันก็รู้เรื่องวต รู้เรื่องทางจิตใจ ไม่ให้โอกาสแก่ความทุกข์ เกิดขึ้น

คำว่า "วัฏฏณียม" หมายถึงนิยมวัฏฏ แต่หมายถึงนิยมนิ "รสรอยหรือเสน่ห์ของวัฏฏและไม่ไต่หนายถึงวัฏฏเคย ๆ อย่างนั้น แต่หมายถึงสิ่งที่ทำให้ความรู้สึกสนุกสนานเพลิดเพลินในกามคุณ ทางหู ตา จมูก ลิ้น กาย และโดยเฉพาอย่างย่งก็เรื่องเพศตรงกันข้ามหรือกามารมณ์

คำว่า "ชรรณมิกสังกมปิยม" คือ 'ม่ออกมาเพื่อที่จะเห็นแก่ประโยชน์ของสังคม และก็เป็นธรรมิก คือประกอบไปกายธรรม ไปในนิยบวัฏฏ แต่นิยมธรรมะ น้อมความถูกต้อง แต่ก็ไม่ได้เกลียดวัฏฏ จะใช้วัฏฏเป็นเพียงเครื่องอำนวยความสะดวกเท่าที่จำเป็น

คำว่า "ปรมัตถ์" หมายถึง "ธรรมสูงสุดลึกซึ้งที่สุด - ปีกามากที่สุด แต่โดยทั่วไปแบบกลาง ๆ แปลว่า "ปือรรตหรือประโยชน์อย่างสูงสุด ปรมัตถปฏิบัติทา ก็คือ การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สูงสุด

ส่วนคำว่า "กาคาเป็นคำขี้ขมทรพย์" พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า คำว่า "คำ" นี้ไม่ใช่เรื่องอย่างคนที่เขาคำกัน โดยเฉพาะกาคาของพระพุทธเจ้าและพ่อแม่เป็นสิ่งที่ก็ เป็นสิ่งที่ขี้ขมทรพย์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ฉันจะไม่ทำกับพวกเธออย่างทะนุถนอมเหมือนช่างหม้อที่เขาทำแกหม้อเมื่อมันยัง เปียก " ส่วนกาคาของพ่อแม่ก็ขี้ขมทรพย์ เว้นแต่ว่าลูก ๆ สนิยนี้ไม่ก้อยก็ค้อย่างนั้น "อ้ายลูกฆ่าเหล่าสมัยนี้ มันคิดว่ามันมันนั้น มันเป็นเจ้าหนี้กับพ่อแม่ของมัน " เมื่อพ่อแม่คำลูกก็โกรธ จึงถึงกับทำร้ายหรือฆ่าพ่อแม่ก็มี เลยคำคำไปเป็นคำขี้ขมทรพย์ กลายเป็นขี้ขมมรกไป(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๖ : ๑๒ - ๑๓)

๒. การตีความเรื่องสมมุติและนิทานเปรียบเทียบ

เรื่องสมมุติและนิทานเปรียบเทียบเป็นนุกลาธิฐานอย่างหนึ่งที่ กุหลาบ มัลลิกะมาส แปลให้ตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า Myth หรือ Allegory (กุหลาบ มัลลิกะมาส ๒๕๑๓ : ๓๔) และบางท่านแปลคำว่า Myth เป็นนิยายปรัมปรา เทพนิยาย หรือเทพปกรณัม ส่วน Allegory แปลว่าเรื่องสมมุติ โดยกำหนดตัวละครขึ้นมาให้ดำเนินเป็นเรื่องราว เป็นเรื่องแทนสิ่งนั้น ๆ แทนที่จะพูดโดยตรง ในการเล่าเรื่องสมมุติที่ซับซ้อนจะมีสิ่งที่สัมพันธ์กันหลายอย่าง หลายระดับ เรื่องสมมุติที่ยิ่งใหญ่เช่นเรื่อง Divine and Comedy ของดังเต (Dante) เรื่องสมมุติจึงใกล้เคียงกับเรื่องสัญลักษณ์มาก เพราะต้องสมมุติใช้ตัวสัญลักษณ์ทั้งสิ้น

การเล่าเรื่องสมมุติให้เป็นเรื่องราวมีตัวละคร ดำเนินเรื่องเหมือนชีวิตของบุคคล และเรื่องนั้นทำให้คนทั่วไปเข้าใจง่ายขึ้น จึงมีลักษณะเป็นนุกลาธิฐาน

เรื่องสมมุติและนิทานเปรียบเทียบ ของพุทธทาสภิกขุส่วนใหญ่ได้มาจากนิทานเก่า ๆ แล้วท่านอธิบายเปรียบเทียบในเชิงธรรมาธิฐาน จะได้กล่าวในเรื่องนิทานปริศนาธรรม ส่วนเรื่องสมมุติหรือนิทานที่ท่านแต่งเองก็มีบ้าง เมื่อท่านยกเรื่องมาแล้วท่านก็อธิบายแบบนุกลาธิฐาน และสอนธรรมะหรือฝากให้คิด ท่านองคล้ายกับนิทานอีสป คือ เมื่อจบเรื่องแล้วจะมีคำว่า "นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า" ...

ตัวอย่างนิทาน

อย่าเพ่อวิ่งหนี

กระบวนแห่งสิ่งใดผ่านมาในถนน ประชาชนแตกตื่น พวกกันอุ้มลูกจูงหลานออกมาดู เด็กอายุ ๓ - ๔ ขวบคนหนึ่งร้องไห้เพราะความกลัวสิ่งใดก็คืบคลานอย่างจะสิ้นชีวิตลงไป แม่ต้องอุ้มพาหนีเข้าไปในสวนข้างถนนแห่งหนึ่ง พลางบ่นว่าน่าสงสารลูกใจ ๆ คนนี้เหลือเกิน แม้จะไ้ดูอะไรสักนิดก็ไม่ได้ดูทันไหนตนเอง แม็ก่คืบและร้องอึก ๆ ๊วขึ้น เพราะกึ่งกึ่งตัวหนึ่งเคยดูหล่นลงมาจากต้นไม้ตกลงไปในเลื้อยลูกเล็ก ๆ คนนั้นเองหัวเราะชอบใจ เมื่อเขาบอกแม่ว่าเขาจะช่วยหยิบออกให้ แล้วก็ช่วยหยิบทิ้งให้จริง ๆ

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า เป็นการสุกฉวยที่จะไม่ให้ลูก ๆ กลัวสิ่งที่มีลักษณะและอาการอย่างภูตผีปีศาจ กระโถกโลกเต็นเข้ามารากับจะจับเอาตัวไปกินเสียฉนั้น แต่ที่แม่เองกลับกลัวกึ่งกึ่งตัวนิกเดียวทั้ง ๆ ที่เลื้อยคว้าทำทางอันมีมโนและอ่อนโยนรากับจะมาเคารพหรือขอความช่วยเหลือ ความกลัว

ของสองแม่ลูกมีลักษณะอย่างเดียวกันเพราะประกอบด้วยอวิชาเสมอกัน แต่เมื่อเทียบอายุกันแล้ว
ระหว่างแม่ - ลูก รายนี้ใครจะโง่เขลา น่าสมเพชกว่ากัน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ ฎ : ๔ - ๕)

เรื่องสมมุติและนิทานเปรียบเทียบทำนองนี้มีอยู่หลายเรื่อง แต่ผู้คนที่เห็นว่าถ้าอ่านเฉพาะตัว
นิทานก็จะเป็นบุคลาธิษฐาน แต่เมื่ออ่านคำอธิบายจะมีแง่ธรรมมาธิษฐานอยู่ด้วย จึงเอาไว้กล่าวในเรื่อง
นิทานปริศนาธรรมภายหลัง

การตีความในแง่ธรรมมาธิษฐาน

การตีความในแง่ธรรมมาธิษฐานนั้นเป็นการอธิบายธรรมะโดยตรง ไม่มีตัวละครประกอบ เช่น
การเทศนาหัวข้อธรรมะโดยตรงของพระพุทธเจ้า ไม่ได้ยกเรื่องราวขึ้นประกอบ อันนี้เรียกได้ว่าเป็น
"ธรรมมาธิษฐานธรรมเทศนา" ส่วนอีกแง่หนึ่งคือ การอธิบายเรื่องราวที่เป็นบุคลาธิษฐานมาให้เป็น
ธรรมมาธิษฐานอย่างนี้เรียกว่า "ธรรมมาธิษฐานบุคลเทศนา"

บุคลาธิษฐานกับธรรมมาธิษฐานจึงเป็นสิ่งที่คู่กัน ถ้าต้องการอธิบายธรรมะให้เป็นภาษาง่าย ๆ
เรื่องสนุกง่าย ๆ ก็สร้างเรื่องราวขึ้นมาเป็นนิทานบ้าง เป็นมุขนิยายบ้าง เป็นชาดกบ้าง เพื่อให้
คนทั่วไปเข้าใจเห็นเยี่ยงอย่าง และได้รับธรรมะไปด้วย แต่นาน ๆ เข้า คนก็ลืมนึกถึงเพียงเรื่องราว
จึงจำต้องตีความกลับเป็นธรรมมาธิษฐาน เช่น ต้องการจะอธิบายว่า พระพุทธเจ้าต้องทรงต่อสู้กับกิเลส
ในพระทัยของพระองค์อย่างรุนแรงในคืนที่จะตรัสรู้ ผู้สอนก็ผูกเรื่องขึ้นว่า มีพระยามารยกทัพมาโจมตี
พระองค์อย่างหนักหน่วง อย่างนี้เรียกว่าอธิบายอย่างบุคลาธิษฐาน (พันเอกปิ่น มุทุกันต์ ๒๕๐๕ : ๒๑๔)
ครั้นนาน ๆ เข้า คนคิดว่ามีพระยามารยกทัพมาฉวยพระพุทธเจ้าจริง ๆ เพราะภาพตามผนังโบสถ์
ก็มีให้เห็นเป็นหลักฐาน จึงต้องอธิบายบุคลาธิษฐานนี้กลับเป็นธรรมมาธิษฐานเสียใหม่

อีกประการหนึ่งตามปกติธรรมดา คนทั่วไปก็เข้าใจอยู่แต่เรื่องโลกในชีวิตประจำวัน ไม่
สามารถที่จะเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ไม่ในแง่ของธรรมมาธิษฐานได้ แต่บุคคลผู้เข้าใจธรรมะ ย่อมมองสิ่งต่างๆ
เป็นธรรมะ และย่อมตีความนั้นในแง่ธรรมมาธิษฐานได้

ดังนั้นพุทธทาสภิกขุจึงได้ตีความหรืออธิบายความในสิ่งต่าง ๆ เป็นธรรมมาธิษฐานมากมาย เช่น
การถอดความหมายแฝงของถ้อยคำสำนวนจากภาษาคนเป็นภาษาธรรม และการตีความปริศนาธรรม
ออกมาเป็นสภาวะธรรมโดยตรง เป็นต้น ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

๑. การตีความถ้อยคำ

พุทธทาสภิกขุมักจะใช้วิธีตีความหมายของคำควบคู่กันไปกับการบรรยายข้อธรรมะ เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจธรรมะได้แจ่มแจ้ง เพราะว่าถ้อยคำ ภาษาเป็นสื่อความเข้าใจอันสำคัญ ท่านมักจะอธิบายคำที่คนเข้าใจอยู่อย่างหนึ่งให้เป็นไปอีกอย่างหนึ่ง ในแง่ธรรมาธิฐาน เรียกว่าอธิบายภาษาคนให้เป็นภาษาธรรม เช่น การเกิดหรือชาติ คนทั่วไปหมายถึงการเกิดจากท้องแม่เป็นบุคคลาธิฐานหรือภาษาคน แต่ถ้าเป็นธรรมาธิฐานหรือภาษาธรรมท่านหมายถึง การเกิดกิเลสตัณหา อุปาทาน หรือ ตัวกู ของกู เป็นสำคัญ

การตีความถ้อยคำของท่านพุทธทาสภิกขุ มักใช้ถ้อยคำทั่วไปที่ใช้อยู่ในชีวิตประจำวัน หรือคำบาลีในพุทธศาสนา อธิบายความหมายในแง่บุคคลาธิฐานและธรรมาธิฐาน หรือภาษาคนกับภาษาธรรมควบคู่กันไป ดังเช่น

กรรม

เมื่อชาวบ้านเขาพูดว่า "กรรมแล้วเว้ย ก็หมายความว่ามันแน่แล้ว มีโชคร้าย มีเลขปามาถึง" นี่คำว่ากรรมตามภาษาคนภาษาชาวบ้าน

แต่กรรมในภาษาธรรมหรือธรรมาธิฐานนั้นหมายถึงการกระทำที่ไม่ดี กระทำชั่วเรียกว่ากรรมชั่ว กระทำดีเรียกว่ากรรมขาว แล้วมีกรรมประหลาดอีกอย่างหนึ่งไม่ดำไม่ขาว คือกรรมที่ทำให้สิ้นกรรมอีกต่อหนึ่ง ยิ่งฟังยิ่งไม่เข้าใจ ไม่รู้ว่าทำอะไร ก็คือ เรื่องทำให้ร้อนนัตตา ให้รู้บุญญา จนไม่มีตัวตนนั้นแหละ ทำอย่างนั้นเรียกว่าเป็นกรรมในพุทธศาสนา กรรมที่แท้จริง กรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ยิ่งกว่ากรรมไหนหมด

แต่คนไม่สนใจกันเพียงเรื่องกรรมชั่ว กรรมขาวหรือกรรมดี กรรมชั่ว ไม่สนใจกันถึงกรรมที่สามนี้ ซึ่งไม่ดำไม่ขาว ว้างจากตัวตนและทำให้รู้ถึงนิพพาน สิ้นกรรมดีกรรมชั่วโดยประการทั้งปวง การที่จะสิ้นกรรมนั้นคือปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์แปด เมื่อนั้นชื่อว่าทำกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว และเป็นที่สุดแห่งกรรมทั้งปวง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๓๔ - ๓๕)

กาม

กามในแง่ของบุคลาธิษฐานหมายถึงความรักหรือเรื่องเพศโดยตรง แต่กามในแง่ธรรมาธิษฐาน หมายถึงความสนุกสนาน เจริญร่าเริงทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ทุกรูปแบบ เพราะว่าเมื่อเสร็จจากเรื่องกินแล้ว คนก็หันมาเรื่องความสนุกสนานทางอายตนะเป็นส่วนใหญ่ เรียกว่าเป็นเรื่อง กาม กลายเป็นคนที่ตกอยู่ใต้อำนาจของสิ่งเหล่านี้ ถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นทาส แม้ที่สุดคอยามุขต่าง ๆ ก็รวมอยู่ในเรื่องกาม ถือกันว่ารู้สึกเจริญร่าเริงทางจิตใจซึ่งเป็นอายตนะที่ ๖ เป็นเรื่องหลงใหลใถ่ใถ่ที่สุดด้วยกันทุกอย่าง คนเหล่านี้เกิดมาเพื่อสิ่งที่เรียกว่า กาม คือวัตถุอันเป็นที่ตั้งของความใคร่ อันวาทย์อายตนะ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นเครื่องมือ (พุทธศาสนิกชน เลิกฯ ๒๕๑๕ : ๔)

การงาน

คำว่า ทำการงานหรือการทำงานในแง่บุคลาธิษฐานหมายถึงอาชีพที่ทำด้วยความจำเป็น ไม่หาไม่ได้ มักกับให้ทำเพื่อเอาเงินเลี้ยงปากเลี้ยงท้องบ้าง เอาเสวยกามารมณ์บ้าง อาชีพที่ทำไปด้วยความจำเป็นนี้ เรียกว่า การงานในภาษาคน

ส่วนในแง่ธรรมาธิษฐานหมายถึงกัมมัญฐานคือ การปฏิบัติธรรม หรือตัวการปฏิบัติธรรมนั่นเองเป็นตัวการงาน การงานนี้ต้องทำด้วยความซื่อตรง ด้วยความสุจริต ด้วยความขยัน ด้วยความแข็งขัน ด้วยความฉลาด และด้วยคุณธรรม หลายประการจึงจะสำเร็จการงานนั้นได้ ดังนั้นการงานนี้ก็คือ การปฏิบัติธรรม

ในขั้นที่ลึกซึ้งขึ้นไป ถ้าคนเราทำการงานตามหน้าที่ของตน แม้การงานในโลกในที่สุดการงานนั้นจะสอนให้รู้จักความจริงของชีวิตจิตใจ สอนให้รู้จักความไม่เที่ยง ทุกข์เป็นอนัตตา สอนให้บรรลुธรรมะ โดยไม่รู้สึกตัว การงานในภาษาธรรมจึงหมายถึง การปฏิบัติธรรมที่มีอยู่เองในจิตชีวิตจิตใจนั่นเอง แม้ที่สุดแต่การที่เราจะต้องบริหารร่างกายให้เป็นสุข ให้สะอาด ให้เรียบร้อย นี่ก็เป็นการปฏิบัติธรรม จะต้องทำด้วยจิตใจที่ผ่องใส ที่ขยันขันแข็ง เป็นต้น (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๕ : ๑๑ - ๑๒)

การตื่น

การตื่นตามนัยบุคลาธิษฐานหมายถึงตื่นนอน ในแง่ธรรมาธิษฐานหมายถึงจิตที่เป็นอยู่ด้วยฉาคริยานุโยก เป็นอยู่ด้วยสติปัญญาทั้งหลับและตื่นก็เรียกว่าตื่น

ผู้เจริญสติปัฏฐานที่มีสติไม่ขาดตอน หรือลงไปแล้วตื่นขึ้นมาด้วยสติอย่างนี้ไปอีก อย่างนี้เรียกว่า มีสติทั้งหลับทั้งตื่น เมื่อเขาศึกก็เรียกว่าตื่นอยู่ เมื่อเขาหลับก็เรียกว่า ตันธอยู่ นี่ตื่นแล้วในภานาธรรมชาติ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๔๐)

กณ

กณในแง่ของธรรมาธิฐานหมายถึง "สิ่งที่เรียกว่ากณนั้นเป็นเพียงความเข้าใจผิด ความโง่ ความหลง ไปยึดมั่นสังขารกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งที่กำลังไหลเวียนเปลี่ยนแปลงว่าคน แล้วก็หลงสำคัญผิดว่า ภัยอย่างนั้นเรียกว่าเกิด ภัยอย่างนั้นเรียกว่าแก่ อย่างนั้นเรียกว่าตาย เพราะฉะนั้นคำว่า เกิด แก่ เจ็บตาย นี่ขึ้นมาได้เพราะความยึดมั่นถือมั่นในเรื่อง "คน" ที่วิ่งมั่วเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลง เป็นแต่เพียงความเปลี่ยนแปลงของสังขาร ที่เรามาเข้าใจด้วยความยึดมั่นถือมั่นว่า ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย... มันก็เป็นทุกข์ขึ้นมาทันที ถ้าไม่ยึดมั่น นั่นก็เป็นเพียงการไหลเวียนแห่งสังขาร ไม่มีความเกิด ไม่มีความแก่ ความเจ็บ ความตาย (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๑๔)

ความตาย

ความตายในแง่บุคคาธิฐานหมายถึงภัยที่้องเอาใจโง่งไปเผาฝัง แต่ความตายในแง่ของ ธรรมาธิฐานหมายถึงความสลายแห่งความรู้สึกที่เกิดขึ้นว่าเป็นตัวตน ตัวกู นั่นแหละมันสลายลงไป เรียกว่าความตายในภานาธรรมชาติ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๒๐)

ความมืด

ความมืด ในแง่บุคคาธิฐานหมายถึงมีความมองด้วยตาไม่เห็น มืดเหลือเกินเป็นการตีความตาม ภาษากน ในแง่ธรรมาธิฐาน หมายถึง อวิชชา - ความโง่ ความหลง โมหะ นั่นแหละคือความมืด จับตัวไปนั่งอยู่กลางแดดมันก็ยังมืดอยู่เ็นเอง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๓๔)

ความหยุด

ความหยุดในแง่บุคคาธิฐาน หมายถึง ความหยุด หยุดก็ไม่ได้เล่น ไม่เคลื่อนไหว

ความหยุดในแง่ธรรมาธิฐาน หมายถึงความว่างจากตัวตน ถ้าวางจากตัวตนแล้วจะเอา อะไรไปวิ่ง ก็ต้องถือว่ามันหยุดแล้ว หยุดคว่างภาษาพระพุทธเจ้ามันวิ่งอยู่ก็ไ้ เพราะมันมีคนผู้วิ่ง

บุคคลว่าไม่ต้องการจะงกก็เสียดินหาโดยประการทั้งปวง ไม่มีตัวฉันที่จะต้องการอะไร ที่ไหน ไม่วิ่งไปวิ่งมาที่ไหน หาอะไรไปเสียสารพัดอย่าง ที่นั่นที่นี่เที่ยวแหกกันไปเที่ยวแหกกันมา อย่างนี้เรียกว่าวิ่ง

แต่ถ้าหยุดความต้องการเสียได้ หยุดความมีตัวมีตนเสียได้ แม้จะขึ้นเรือนนอนก็เรียกว่าหยุด

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๓๑ - ๓๓)

ชาติหรือความเกิด

ในแง่บุคคลาธิษฐานหมายถึง กาลที่หลุดจากท้องแม่ คน ๆ หนึ่งก็คลอดที่เกี่ยวเท่านั้น แล้วก็อยู่ไปจนกว่าจะเนาเข้าโลง ความเกิดมีครั้งเดียว เกิดจากท้องแม่ อย่างนี้เป็นความเกิดตามภาษาคน

ชาติหรือความเกิดในแง่ธรรมาธิษฐานหมายถึงความเกิดแห่งความรู้สึกตัวฉันหรือตัวกูก็ตาม ที่เกิดขึ้นมาครั้งหนึ่ง ๆ ในจิตใจของคนเราเป็นประจำวัน คนธรรมดาเกิดได้มาครั้ง ถ้าเป็นคนดีก็เกิดได้น้อยครั้ง ถ้าเป็นพระอรหันต์ก็เกิดน้อยลงไปอีก กระทั่งไม่เกิดเลย เมื่อใดเกิดความรู้สึกว่าตัวฉัน อย่างนั้นอย่างนี้เร็ว ๆ ขึ้นมาในใจ กระทั่งเป็นดวงขึ้นมามีอย่างนั้นอย่างนี้ นี้ก็เรียกว่าตัวฉันเกิดขึ้นมาคราวหนึ่ง เรียกว่าความเกิด

เพราะฉะนั้นความเกิดจึงเกิดได้หลาย ๆ ครั้ง แม้ในวันหนึ่ง คิดไปอย่างสัตว์เดรัจฉานก็เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานเกี้ยวนี้เอง คิดไปอย่างคนที่เกิดเป็นคนเกี้ยวนี้เอง คิดไปอย่างเทวดาก็เกิดเป็นเทวดาเกี้ยวนี้เอง เพราะว่าชีวิต อัตตภาพ สุข ทุกข์ หรืออะไรเหล่านั้นกำหนดไว้ด้วย ความเกิดขึ้นแห่งจิตขณะหนึ่ง ๆ เท่านั้น ฉะนั้นคำว่า "ความเกิด" ในภาษาธรรมะนั้นหมายถึงเกิดแห่งความรู้สึกว่าตัวฉันหรือตัวกู (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๑๘ - ๑๙)

ชีวิต

ชีวิตในแง่บุคคลาธิษฐาน หมายถึงสิ่งที่ยังไม่ตาย ยังเป็นได้ ยังค้นได้ ยังเห็นได้ ยังกินอาหารได้เป็นต้น ภาษาที่ละเอียดที่สุดเช่น ภาษาชีววิทยาก็คือความสกลอยู่ได้ของนิวเคลียสของเซลล์ เซลล์หนึ่งคือโปรโตพลาสท์ นั้นยังสกลอยู่ ยังเจริญอยู่ ก็เรียกว่าชีวิต อย่างนี้ก็ยิ่งเป็นภาษาวัตถุหรือภาษาคนมากขึ้นไปอีก

ชีวิตในแง่ธรรมาธิษฐานนั้นหมายถึงสภาวะที่ไม่รู้จักตายจริง ๆ คือ อสังขตธรรม คือ นิพพานหรือชีวิตนิรันดร์จริง ๆ จึงจะเรียกว่าชีวิตเพราะมันไม่มีความเกิด มันจึงไม่มีความตาย จึง

ได้แก่อสังขตธรรมทั้งหลายที่เราเรียกกันว่า นิพพาน เป็นต้น หรือในที่อื่นหรือในศาสนาอื่นเขาอาจเรียกว่าชีวิตนิรันดร์ คือชีวิตที่ไม่รู้จักดับอีกต่อไป เป็นชีวิตพระเป็นเจ้าหรือชีวิตอะไรก็ได้แล้วแต่จะเรียก นั่นแหละจึงเป็นชีวิตจริงหรือชีวิตในภาษาธรรม (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๒๐ - ๒๑)

ที่พึ่งหรือสรณะ

ที่พึ่งหรือสรณะในแง่บุคลาธิษฐานหมายถึงคนอื่น หมายถึงสิ่งอื่นที่อยู่นอกตัวเรา พึ่งผี พึ่งนาง พึ่งจอมพลวาท พึ่งศาสตราจารย์ พึ่งอะไรก็สุดแท้ มันล้วนแต่เป็นสิ่งที่อื่น คนอื่นอยู่นอกตัวเรา นี่คือสรณะที่พึ่งในภาษาคน

ส่วนสรณะในแง่ธรรมาธิษฐานนั้นหมายถึงตัวเอง อยู่ในตัวเอง แม้ว่าเราจะพูดว่า พึ่งพระพุทธ พึ่งพระธรรม พึ่งพระสงฆ์ ก็หมายถึง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่มีอยู่ในตัวเรา มีอยู่ในจิตใจของเรา จึงจะเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ เพราะฉะนั้นมันจึงมีอยู่ในตัวเรา หรือเป็นการกระทำของตัวเรา ทำให้มีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ขึ้นมากในจิตใจ ในใจของเรา ที่พึ่งหรือสรณะในภาษาธรรมนั้น คือ ตัวเองอยู่ในตัวเอง ไม่ได้อยู่ข้างนอก (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๓๖)

ธรรม

คำว่า ธรรม หรือ ธรรม, พระธรรม คำว่า พระธรรมภาษาเด็กก็หมายถึงพระคัมภีร์ หนังสือที่เรียกว่าพระธรรมอยู่ในตู้, หรือว่าเสียงที่ใช้แสดงธรรม ดังที่กล่าวออกเสียงอยู่เดี๋ยวนี้ว่า นี่ คือตัวธรรม, พระคัมภีร์เป็นตัวธรรม เสียงเทศน์เป็นตัวธรรม อย่างนี้เป็นต้น ธรรมะอย่างนี้เป็น ภาษาคน ภาษาไก่ ภาษาคนที่ยังไม่เห็นธรรมะ เรียกว่าภาษาคน (บุคลาธิษฐาน)

ธรรมในแง่ธรรมาธิษฐานหมายถึง "ธรรมะที่เป็นอันเดียวกัน กับพระตถาคตผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม ธรรมจริงในภาษาธรรมะนั้นอยู่ที่นั่น (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๗)

ถ้าจำแนกธรรม ในภาษาบาลีนั้นหมายถึงสิ่งที่ละเอียดลึกซึ้งหลายอย่างรวมกันหลายประการ เรียกว่า ธรรมชาติ ได้แก่

ตัวธรรมชาติแท้ ๆ นั่นก็เรียกว่าธรรมะ

กฎเกณฑ์ของธรรมชาตินั้นก็เรียกว่าธรรมะ

หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องประพฤติกู้ให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาตินั้นก็เรียกว่าธรรมะ
ผลอันใดเกิดขึ้นมาจากการประพฤติ ปฏิบัติถูกต้องตามธรรมชาตินั้นก็เรียกว่า ธรรมะ
เหมือนกัน

ดังนั้นคำว่า ธรรมะในภาษาธรรมหมายถึงนามธรรมที่เป็นธรรมะที่กว้างขวาง ที่ลึกซึ้ง
ที่หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่เข้าใจได้ยากก็มี เข้าใจได้ง่ายก็มี (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๗ - ๘)

นิพพาน

นิพพานในแง่มุคละชั้นฐานหมายถึงความเข้าใจว่านิพพานเป็นบ้านเป็นเมือง เพราะพระเทวทัต
ก็มักจะเทศน์อยู่ว่า "นิพพานเป็นอมตะมหานคร" บ้าง เป็น "เมืองแก้วแล้วคือนิพพาน" บ้าง
คนที่ฟังไม่เข้าใจก็เข้าใจว่าเป็นนคร เป็นบ้านเมืองเอาจริง ๆ แล้วเลยเผลอไปอีกชั้นหนึ่งว่า ที่นั่น
มีอะไรให้สารพัดอย่างเป็นเมืองแก้วสารพัดนึก จะทำอะไรก็ได้ นั่น ตามชอบใจตัวเอง ก็เลยอยาก
ไปนิพพาน เพราะเป็นบ้านเมืองสารพัดนึก

นิพพานในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึงความดับ ความสิ้นสุดแห่งกิเลสและความทุกข์โดยประการ
ทั้งปวง และอย่างแท้จริง เมื่อใดมีการดับแห่งกิเลสและดับความทุกข์อย่างแท้จริง เมื่อนั้นเป็นนิพพาน
ตามมากตามน้อย ตามสถานะ ถ้าหนักจกสิ้นเชิงก็เน้นนิพพานถึงที่สุด เป็นการดับเย็นแห่งความทุกข์
ความร้อน แห่งไฟคือ กิเลส และความทุกข์ นิพพานอย่างนี้เป็นภาษาธรรม (คือความดับทุกข์สิ้นเชิง
ที่นี้และเดี๋ยวนี้ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๑๔ - ๑๕)

พรหมจรรย์

พรหมจรรย์ในมุคละชั้นฐานหมายถึง เว้นจากการประพฤติดิในทางกามของกนหม่มคนสาว
เท่านั้นเอง เป็นภาษาชาวบ้านที่ไม่รู้อะไรในทางธรรม

พรหมจรรย์ในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึง การทำเพื่อละกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง ระบบใด
ระบบหนึ่งลงไปจริง ๆ ด้วยความเคร่งครัด ไม่ให้บกพร่อง ไม่ว่าเขาจะสมารถ การปฏิบัติข้อไหน
ถ้าปฏิบัติลงไปให้จริงให้เคร่ง ไม่มีการบกพร่องแล้วเรียกว่าพรหมจรรย์ทั้งนั้น มิได้หมายแต่เพียงว่า
การไม่ประพฤติดิในทางเรื่องชู้สาว ของกนหม่มสาวเท่านั้น (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๑๓)

พุทธะ

คำว่า พุทธะ แปลว่า พระพุทธเจ้า ในแง่มุลาธิฐานหมายถึงองค์พระพุทธเจ้า เนื้อหนังของพระองค์ ร่างกายของพระองค์ ที่ประสูติในประเทศอินเดียเมื่อสองพันกว่าปีมาแล้ว นิพพานแล้ว เฒ่าโง่หมดแล้ว

พุทธะในแง่ธรรมาธิฐาน หมายถึงตัวธรรมะ ซึ่งเป็นนามธรรม ไม่เป็นตัวเป็นตน ไม่ใช่เนื้อหนัง พระพุทธเจ้าในภาษาธรรมคือ ตัวธรรมะที่ทำให้บุคคลให้เป็นพระพุทธเจ้า หรือธรรมะในจิตใจของพระองค์ ก็ถือว่าถ้าเห็นแล้วจึงได้ชื่อว่า เห็นพระพุทธเจ้าตัวจริง เห็นแค่เนื้อหนังของพระองค์ก็ไม่ชื่อว่า เห็นพระพุทธเจ้าและไม่สำเร็จประโยชน์อะไร

พระพุทธเจ้าองค์ไหนไม่ได้ดับหายไป ไ้ไข้สูญไป กับไปแต่ร่างกายหรือเปลือก เพราะพระองค์ตรัสว่า "ธรรมวินัยที่ใดแสดงแล้ว ปฏิบัติแล้ว นั้นจักอยู่เป็นกาสภาแห่งสวเกตทั้งหลายในกาลเป็นที่ล่วงลับไปแล้ว" แสดงว่าพระกาสภาองค์ที่แท้คือ ธรรมวินัยนั้นยังอยู่ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕

: ๕ - ๖)

พ่อแม่

พ่อแม่ในภาษาชาวโลกก็อยู่ให้กำเนิดเด็กมา พ่อแม่ในทางธรรมหมายถึงอริชชา แม่หมายถึงตัณหา ล้วนแต่ต้องฆ่าเสียให้ตาย อย่างที่พระพุทธเจ้าเคยตรัสไว้ว่า "มาครุ ปครุ หนุตวา อคคณฺฐสิ พุราหนม" ฆ่าพ่อฆ่าแม่เสีย แล้วเป็นคนออกคณฺฐู จึงจะถึงนิพพานอย่างนี้ พ่อผู้ให้กำเนิดก็อริชชา แม่ผู้ให้กำเนิดคือตัณหา พ่อ - แม่ ในภาษาธรรมชั้นสูง ท่านเล็งความหมายกันอย่างนี้ กลายเป็นสิ่งที่ต้องฆ่าต้องทำลายเสีย แล้วจึงจะบรรลุถึงนิพพาน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๔๓)

เพื่อน

เพื่อนในแง่มุลาธิฐานหมายถึง คนที่ทำอะไรถูกใจตนก็เรียกว่าเพื่อน คำว่าเพื่อน ภาษาโลกเรียกเพื่อนว่าเกลอ ว่านั่นนี่ตามที่ใจกันอยู่

เพื่อนในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึงธรรมะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือธรรมะที่ทำความพ้นทุกข์ให้ ระบุชื่อลงไปว่า อริยางคิมารก หรืออริยธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสว่าเป็นกัลยาณมิตร... (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๔๓ - ๔๔)

มรรคผล

มรรคผล ที่ชอบพูดกันนั้นหมายถึงสิ่งที่ประสบผลสำเร็จ ก็ถ้าทำอะไรเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็บอกว่าบรรลุมรรคผลแล้ว

แต่มรรคผลในทางธรรมาธิฐานนั้นหมายถึงการทำลายความทุกข์ ทำลายกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้อย่างถูกต้อง ตามหลักธรรมเป็นขั้น ๆ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๙ : ๑๕)

โลก

โลกหมายถึงแผ่นดิน ศวโลกจะว่าแบนหรือกลมก็ตามใจ เป็นความหมายในภาษาคน ในภาษาธรรม โลกหมายถึงนามธรรมหรือคุณธรรม หรือคุณสมบัติที่มีประจำอยู่ในโลก เช่น ความทุกข์ เบื้องต้น ความไม่แท้ ความเปลี่ยนแปลง เหล่านี้เป็นคุณสมบัติประจำอยู่ในโลก นั่นแหละคือกัวโลกในภาษาธรรม ..

อีกทางหนึ่งคำว่าโลก หมายถึงสิ่งที่ต่ำ ๆ เคี้ย ๆ มีต่ำลึกลง ไม่ใช่สูงส่ง เราพูดกันว่าเป็นเรื่องของโลก ไม่ใช่เรื่องธรรมะ.. (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๙ : ๑๓ - ๑๔)

ศาสนา

ศาสนาในแง่ของบุคคลาธิฐานหมายถึงโบสถ์ วิหาร เจดีย์ ผ้ากาสาวพัสดุเครื่องอร่ามไปหมด มีเจดีย์สระพริ้งไปหมด มีโบสถ์สระพริ้งไปหมด ก็ว่า "พระศาสนาเจริญแล้วเว้ย"

ศาสนาในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึงตัวธรรมที่แท้จริง ที่เป็นที่พึ่งแก่มนุษย์ได้จริง ธรรมะนั้นคือพระศาสนา ก็คือสิ่งที่เรียกว่าศาสนาในภาษาธรรม ถ้าศาสนาเจริญก็หมายความว่ามีความรู้คุณธรรมที่กับทุกข์ได้จริง แพร่หลายไปทั่วในหมู่มนุษย์ นี้เรียกว่าศาสนาเจริญ ไม่ใช่เพียงแต่รุ่งเรืองไป ด้วยผ้ากาสาวพัสดุแล้วก็จะเรียกว่าศาสนาเจริญก็หาไม่

หรือจะเขยิบให้ไกลเข้ามาอีกหน่อยหนึ่ง ถ้าว่าศาสนาแปลว่า คำสั่งสอน คนโดยมากก็เอาคำสั่งสอนเป็นตัวศาสนา ถ้ามีการเรียนการสอนเจริญแล้วก็เรียกว่าศาสนเจริญ นี่ก็ถูกเหมือนกัน ถ้วนถ้วนเกินไป...

ในแง่ธรรมาธิฐานนั้นหมายถึงตัวพรหมจรรย์กับการประพฤติปฏิบัติลงไปจริง ๆ ทางธรรมเป็นพรหมจรรย์ที่มีความงอกงามในเบื้องต้น พรหมจรรย์ที่มีความงอกงามในท่ามกลาง และพรหมจรรย์ที่

ที่มีความงดงามในเบื้องปลาย...

พรหมวรย์ในที่นี้หมายถึงการประพฤติกัมมที่ค้ำทุกข์ได้จริง งามในเบื้องต้นคือการศึกษาเล่าเรียน งามในท่ามกลางคือการปฏิบัติ งามในเบื้องปลายคือผลของการปฏิบัติที่เกิดขึ้นจริง ๆ ที่คือตัวพรหมจรรย์ ที่เป็นตัวศาสนาทตามภาษาธรรม (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๔๑ - ๔๒)

สุญญตา

สุญญตาเป็นภาษาบาลีแปลว่าว่าง คาแปลว่าความ สุญญตาแปลว่างตาว่าง ความว่างในภาษาคน ภาษาใจที่ไม่เห็นธรรม ไม่ถึงธรรมนั้นมีความหมายว่าไม่มีอะไรเลย หรือสูญเปล่าไม่มีอะไรเลย

สุญญตาในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึงมีทุกอย่าง ทุกประการ อะไรก็มี มีเท่าไรก็ให้ เว้นเสียแต่ความรู้สึกว่าตัวฉันหรือของฉัน ให้มีอะไร ๆ กระทบทุกอย่างทุกประการ จะนิกกตไปอย่างไร ๆ ก็ได้ ให้มีทุก ๆ อย่างได้ ทั้งรูปธรรมและนามธรรมเว้นเสียอย่างเกี่ยว แก่ว่าไปมีความรู้สึก ว่าตัวฉัน หรือของฉัน ไปมีความรู้สึก ว่า ตัวกูหรือของกู นั่นคือ สุญญตา ความว่าง ตามภาษาธรรม (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ . ๒๙ - ๓๑)

สังฆะ

คำว่า สังฆะ หรือพระสงฆ์ คือนักบวช

ส่วนสังฆะในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึง ธรรมะอันเหมือนกัน คือ ธรรมะหรือคุณธรรมทุกชั้นทุกตอนที่มีอยู่ในจิตใจของนักบวชผู้มีคุณธรรม นักบวชรูปไหนก็คุณธรรมอยู่ในใจไม่ใช่นักบวชแต่เปลือก คุณธรรมที่มีอยู่ทุกชั้นทุกตอนในจิตใจของนักบวชนั้นเรียกว่าพระสงฆ์

พระสงฆ์ในภาษาธรรมหมายถึงคุณธรรมหรือพระธรรม ซึ่งมีอยู่ในใจของกณ อย่างที่เราเรียกว่าพระสงฆ์มีอยู่ ๔ โสคาบัน สกิทากามี อนากามี แะอรหันต์ นี่ก็หมายถึงคุณธรรม ไปได้หมายถึงตัวกณ เพราะเปลือกหรือตัวคนนั้นย่อมเหมือนกันหมดไม่ว่าของใคร (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ : ๔ - ๕)

แสงสว่าง

แสงสว่างในแง่บุคลาธิษฐานหมายถึงแสงตะเกียง แสงดวงอาทิตย์ แสงไฟฟ้า แสงอะไรก็แล้วแต่จะเรียก

แสงสว่างในธรรมมาชยานหมายถึง ปิฎก หรือ วิชา หรืออุบายหรืออะไรก็ตาม

ผมจะนั่งอยู่ในตำแหน่งนี้แสงสว่าง เพราะว่าขณะนี้เรามีปัญญา มีวิชา มีอุบายอยู่ในใจอย่างใดก็ตาม จึงว่าที่นั่นก็มีแสงสว่าง หรือว่ากลางกันไปก็แสงเดือน แสงดาว กับตะเกียงไขยี่สิบหมื่นก็เรียกว่ามีแสงสว่าง คือ ปิฎก วิชา บิณฑุอยู่ในจิตใจของพระโยคาวจรนั้น บัณฑิตเรียกว่า "แสงสว่างภาษาธรรม" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๓๓ - ๓๔)

หัวใจของพุทธศาสนา

เมื่อพูดถึงหัวใจของพระพุทธศาสนาแล้วมีเรื่องแปลก บางคนท่องนั่นท่องนี่ เช่น ว-สุ - ปะ - วิณย, สุตตะ ปรมัตถะ อย่างนี้ ว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา นั่นเป็นภาษาคน คนทั่วไปเห็นธรรม

หัวใจของพุทธศาสนาในแง่ธรรมะ คือ ความรู้ที่ว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ถาวร ย่อมเสื่อมถอย เป็นตัวเราหรือของเรา" ถ้าพูดภาษาบาลีว่า "สขฺเข อมฺมา นาลํ อภินิเวสย - สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอันบุคคลไม่ถาวร ย่อมเสื่อมถอย เป็นตัวเราของเรา" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ๓๖ - ๓๗)

การตีความถ้อยคำจากแง่มุมคลาสสิกเป็นธรรมมาชยานก็กล่าวตามปิฎกของพุทธศาสนา และประชาชนเป็นอันมาก เพราะจะทำให้ประชาชนเข้าใจธรรมะที่แท้จริงได้ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ภาษาคน ภาษาธรรมเป็นสิ่งแรกที่จะทำให้เข้าใจศาสนา เพราะโดยเนื้อแท้แล้วศาสนาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปรัชญาจึงเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก ผู้ที่เฝ้าสนใจเรื่องศาสนาใหม่ ๆ เมื่อมาพบคำอธิบายทั้งที่เป็นภาษาบาลีและภาษาไทยยาก ๆ เข้าก็พาลจะหงุดหงิดความสนใจไปเสีย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาทางศาสนานั้นเป็นภาษาที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้เป็นนัยะ เป็นภาษาธรรม บ้างหากตีความตามตัวอักษรแล้วก็จะเห็นว่าพระพุทธรเจ้าพูดเท็จ ส่วนกระแสการรับรู้ลึกของปุถุชนอยู่เสียหมด เช่น ที่ทรงตรัสว่า ให้ข้าพเจ้า แม่เสีย ให้เป็นคนนอกคตอยู่ต่อพ่อแม่แล้วจะบรรลุนิพพาน ก็นั่นแหละ นั่นเพราะว่าเราตีความตามภาษาคน แล้วจะเห็นว่าพระองค์ท่านสอนให้เรานอกคต ซึ่งเป็นเรื่องที่เป็นปัญหามาก แต่เมื่อแปลเป็นภาษาธรรมแล้ว พ่อคือตัวกิเลส แม่เป็นตัณหา ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นตัวการที่กั้นกั้นไม่ให้พ้นทุกข์ พระพุทธรเจ้าจึงตรัสว่าให้ข้าพเจ้า แม่เสีย ให้บรรลุนิพพาน นั่นก็คือฆ่าตัวกิเลสตัณหาเสียให้สิ้น แล้วผู้ประพาสก็จะพ้นทุกข์ทั้งปวง

๒. การตีความสำนวนเปรียบเทียบ

ในพุทธศาสนามักใช้สำนวน เปรียบเทียบหรืออุปมาอุปมัยมาก เพื่อให้ผู้ฟังธรรมะได้เข้าใจธรรมะได้ดียิ่งขึ้น สำนวนเปรียบเทียบของพุทธศาสนิกชน ก็มักจะได้มาจากพุทธศาสนา แต่บางครั้งเป็นสำนวนเปรียบเทียบของท่านเองซึ่งเปรียบเทียบกับสิ่งที่ทันสมัยเหมาะสมกับเหตุการณ์

ตัวอย่างการตีความสำนวนเปรียบเทียบของพุทธศาสนิกชนที่ตีความเป็นธรรมาธิษฐาน มีดังนี้

"ทุกข์เหมือนไฟไหม้บ้าน"

เราอยู่ในโลก กำลังอยู่ในโลกนี้ มันเป็นทุกข์ จะต้องรีบกับทุกข์โดยด่วนเหมือนไฟไหม้บ้าน ต้องรีบดับไฟ อย่าไปมัวถามว่า ใครงูก จูกเพราะเหตุอะไร เอาอะไรจูก มันโกรธเรื่องอะไร มันจึงมาจูก มันมีนโยบายอย่างไร มันจึงได้จูก อย่าไปมัวถามได้เสียเวลา ต้องรีบดับไฟทันที ให้อุบัติกับคำว่า แล้วมันก็ไหม้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงกำชับและให้สัจใจเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์ เพราะว่าเมื่อศึกษาเรื่องความดับทุกข์ถึงที่สุด หรือคนใด แก่งเรื่องความดับทุกข์ถึงที่สุด ท่านจะพบเรื่องอนัตตา คือไม่มีตัวตนหรือเรื่องว่าง ก่อไม่สัสถ์ ไม่มีคน ไม่มีตน ไม่มีเรา ไม่มีเขา เพราะสิ่งเหล่านั้นมันเป็นมายา มันมีแต่สังขารไหลเวียนเปลี่ยนแปลง ไม่ใช่สัสถ์ ไม่ใช่คน

การไม่รีบดับไฟ มัวไปถามเรื่องอื่นๆ เหมือนกับถามว่า ตายแล้วเกิดหรือไม่ อะไรไปเกิด พาไปเกิดได้อย่างไร จาคัดก่อนชาติหน้ามีจริงหรือไม่ เหล่านี้เป็นเรื่องนอกพุทธศาสนา เพราะเมื่อ "...รู้เรื่องไม่ใช่สัสถ์ ไม่ใช่คน มันก็ไม่มีใครตาย ใครเกิด แม้ที่นั่งอยู่ที่นั่นก็ไม่ได้มีใครเกิดอยู่ แล้วจะไปถามว่าตายแล้วเกิดหรือไม่ เกิดได้อย่างไร มันเป็นปัญหาที่บ้าที่สุด ที่บอที่สุด ที่เสียเวลาที่สุก เพราะที่แท้ไม่มีคน ไม่มีเกิด ไม่มีตาย" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๔ . ๑๔ - ๑๕)

"ปัญาเปรียบดังอาวุธ"

ตัวความรู้นั้นเป็นปัญาตัวการระลึกความรู้ออกมาได้ นั้น เรียกว่า สติ เพราะฉะนั้นปัญาเปรียบเหมือนอาวุธที่เก็บไว้ป้องกันตัว เก็บไว้บนเรือนเฉยๆ ไม่ได้เอามาใช้ก็ไม่มีประโยชน์อะไร หากข้าศึกก็ถืออาวุธมาทาบกระบี่ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางผิวหนัง ทางใจ เกออย่างนี้ที่เรียกว่าข้าศึก ก็เพราะว่า มันจะมาทำอันตรายให้เกิดความทุกข์ เพราะฉะนั้นเราจะต้องทำให้ดี อย่าให้มันเป็นอันตรายขึ้นมา กำจัดมันเสีย หรือทำให้กลายเป็นประโยชน์เป็นมิตร เป็นเพื่อนไปเสียเลย (พุทธทาสภิกขุ

"อารมณ์ก่อเหี้ยที่เกี่ยวเบ็ดหรือวงมาร"

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ในเรื่องอารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส คือรูปร่าง อัสสาหะก่อเหี้ย
ของมันเป็นอย่างไร อาทิณะ คือพิษร้ายที่มันซ่อนไว้เบื้องหลังนั้นเป็นอย่างไร แล้วนิสสรณะ คืออุปายที่จะ
ออกไปเสียได้จากอารมณ์เหล่านี้ คืออย่าให้มันทำอะไรเราได้มันเป็นอย่างไร เหมือนปลาตัวหนึ่งมองเห็น
เหยื่อที่เกี่ยวเบ็ดอยู่ พอรู้ว่าเหยื่อนั้นอร่อย มีอัสสาหะอร่อย แล้วเหยื่อนั้นมันมีอาทิณะ คือเบ็ดอยู่ข้างใน
ที่นิสสรณะ ก็ถอยเข้าไปกินมันแล้ว ปลาตัวนั้นก็ไมกินเบ็ด ไม่กินเหยื่อ มันก็ไม่ติดเบ็ด

มนุษย์เราเปรียบเหมือนกับปลา

มนุษย์เราเปรียบเหมือนกับปลาที่เวียนว่ายอยู่ในน้ำก็อวิชชาวงสารโดยปากโง่ กินเหยื่อและติด
เบ็ดเข้าไปกาย มันควรจะเป็นปลาที่ฉลาดรู้ว่า อัสสาหะเป็นอย่างไร อาทิณะเป็นอย่างไร นิสสรณะเป็น
อย่างไร แล้วก็อยู่ในโลกนี้โดยไม่ต้องจมโลกไม่ต้องกินเหยื่อในโลก แก่ขึ้นเหนือโลก นั่นแหละเขาเรียกว่า
โลกุตระ ถ้าจมน้ำกินเหยื่อติดเบ็ดตายอยู่ในน้ำ เกิดอยู่ในน้ำเรื่อยไป ก็เรียกว่าเป็นโรกียะ คือจม
โลก หรืออยู่ใต้โลกเป็นปลาโง่ จำนวนเขี้ยวมันก็ควรจะฉลาดรู้ว่า เหยื่อเป็นอย่างไร เบ็ดเป็นอย่างไร
ทำอย่างไร จึงจะกินแต่เหยื่อแล้วไม่ติดเบ็ด นี่คือข้อที่เราจะวามวิโลก รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมา
รณ้อย่างไร แล้วจะไม่เกิดทุกข์ อย่างนี้เรียกว่ารู้จักกิน แต่เหยื่อเป็นอาหารแล้วไม่ติดเบ็ด

ฉะนั้นคำว่า "เหยื่อ" กับคำว่า "อาหาร" นั้นต่างกัน เหยื่อคือล่อให้ติดเบ็ดและเป็นทุกข์ อาหาร
เป็นเรื่องจำเป็นที่เราจะต้องกิน เมื่อบำรุงรักษาสีชีวิตให้สืบอายุไว้ เพราะฉะนั้นเราไปทำ รูป เสียง
กลิ่น รส สัมผัส เหล่านั้นให้เป็นอาหาร อย่าทำให้เป็นเหยื่อ นี้เรียกว่า มีอุบาย คือเจตนา นิสสรณะเหล่า
นั้น ให้เป็นอาหาร การอย่างนี้ทำได้เพราะมีสติ เพราะมีสัมปชัญญะ เมื่อเผชิญกันเข้ากับเหยื่อ ก็
รูป เสียง กลิ่น รส โยจัพพะทีเป็นเหยื่อในโลก หรือบางทีก็เรียกว่า มารเดยยะ คือวงมาร ซึ่งมี
ลักษณะเป็นพวงดอกไม้ บ่วงมารต้องมีลักษณะสวยงาม หอมหวาน ไพเราะเป็นพวงดอกไม้ แต่แล้ว
มันเป็นบ่วงที่ผูกคอมมนุษย์ ลากไปสู่ความทุกข์ที่เราไม่กินเหยื่อ เราไม่ติดบ่วงมาร เพราะมีสติ พอมีอารมณ์
ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางใจ ไปกระทบเอาด้วยตัณหา และอุปาทาน แล้วมีตัวตนของตน
เกิดรัก เกิดโกรธ เกิดเกลียด เกิดกลัว เกิดหลงผิด ต่างๆจนมีความทุกข์ แต่ให้รู้ว่ามีเป็นอย่างไร
มันเกี่ยวข้องกับเราอย่างไร การจัดการกับมันไหม ถ้าไม่การก็ไม่ต้องทำอะไรเลย ถ้าจะต้องจัดการกับ
มันอย่างไร เช่น เปลี่ยนเหยื่อให้เป็นอาหารก็ทำไป แต่อย่าทำด้วยสติสัมปชัญญะ (พุทธทาสภิกขุ

"กิเลสเหมือนแก้วเสื่อ"

พุทธทาสภิกขุอธิบายไว้ว่า กิเลสนี้มันครอบงำ เพราะฉะนั้นเราจะต้องใช้อุปายได้มัน กับที่กิเลสนี้เป็นมายา มันครอบงำ อย่างเสื่อนี้ถ้าเราเข้าไปสู่มันข้างหน้า มันก็กวาดเรา แต่ถ้าเราใช้อุปาย การกัก การลอมทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เสื่อก็ตายได้ เราก็ไม่ต้องตาย กิเลสนี้มันยิ่งกว่าเสื่อ มีใหญ่โตกว่าเสื่อ มันร้ายกว่าเสื่อ เข้าไปข้างหน้าแล้วก็จะแย เราจะต้องใช้อุปายวิธี อุปายวิธีคือหลักธรรมของพระพุทธเจ้า

ตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ถ้าภิกษุทั้งหลายเห็นกายเหล่านี้จักเป็นอยู่โดยชอบไซ้ โฉกะไม่ว่างจากพระอรหันต์" นี่ถูกด้วยกับไม่ก็ทำอะไร" ส เจ เม ภิกขาว ภิกขุ สมมา วิหารมยุญ์ ถูกอนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเหล่านี้พึงอยู่โดยชอบไซ้ . อตุญญโณโก อรหุ เทหิ อสุส โลกนี้ก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์ . . . มันไปไขเรื่องเล่นๆ จับเป็นอุป เมที่ลึกลับ

อุปายเป็นอยู่โดยชอบนี้ หมายความว่า เป็นอยู่ด้วยสติปัญญาที่เห็นโลกโดยความเป็นของว่างอยู่เสมอ มีสติที่จะทำจิตใจให้ว่างอยู่เสมอ มองเห็นโลกโดยความเป็นของว่าง แล้วก็ไม่ว่าอะไรเป็นอะไรด้วยเหตุหาอุปาทาน ไม่มีอุปาทานอยู่ด้วยคว่างอย่างนั้นแหละเรียกว่า อยู่ชอบ พึงอยู่โดยชอบ เป็นอยู่โดยชอบนี้เป็นอุปาย เพราะว่าเมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ กิเลสไม่ได้กินอาหาร ไม่มีทางที่กิเลสจะได้กินอาหารจาก รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งเป็นเชื้อ เรากำจัดภัยจิกว่างนี้มันไม่อาจจะเป็นเชื้อของกิเลสได้ แต่มันกลายเป็นเชื้อของปัญญา

เมื่อกิเลสไม่ได้กินอาหาร ไม่เท่าไรมันก็จะหมด คือ อตกกำลังลง และไม่เท่าไรมันก็สิ้นไป เหมือนกับว่าเสื่อตัวหนึ่ง ถ้าเราช่วยกันลอมไว้ได้ ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง ไม่ให้อาหารเข้าไปหาเสื่อได้ เสื่อก็ออกมาหาอาหารไม่ได้ ไม่เท่าไรอาหารที่มีอยู่ในที่ลอมอยู่กับเสื่อนั้นมันก็หมดไป อาหารข้างนอกเข้าไปไม่ได้ เสื่อมันก็ไม่มีความที่จะได้กินอาหาร มันก็จะหมดลงๆ แล้ววิธีหนึ่งมันจะต้องตาย

ภิกษุก็เหมือนกัน ถ้าเป็นอยู่โดยชอบในลักษณะอย่างนี้ที่กิเลส ไม่ได้กินอาหาร เพราะมีจิตว่างอยู่เป็นประจำแล้ว กิเลสก็ต้องเหือกแห้งลงๆและสิ้นไป การเป็นอยู่ชอบอย่างนี้ โฉกะไม่ว่างจากพระอรหันต์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ . ๒๓ - ๒๔)

"การปฏิบัติธรรมหรือการเจริญสติเปรียบเหมือนการขมวด"

การปฏิบัตินี้ต้องทำวนซ้ำเป็นนิสัย จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องอยู่เป็นประจำ ทั้งที่วัดทั้งที่บ้าน ทั้งที่ไหนๆก็ตามใจ จนเคยจนเป็นนิสัย จนสามารถจะปฏิบัติได้โดยไร้สำนึก เรื่องสติต้องทำให้เป็นอย่างนั้น

ให้เหมือนกับการขบรด เมื่อขบรดเองมีความระมัดระวังมาก แทนจะไม่ประะว่าง เป็นคนที่ยากลำบากอย่างยิ่ง แม้แต่ขบรดจักรยาน อย่างว่าแต่ละขบรดคนใดเลยไหนจะไปหาเขา ไหนอะไรจะเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ จึงต้องมีสติมาก แต่ขับไปเป็นหลายปีแล้ว เป็น ๒๐ ปี ๓๐ ปี เกิดความเคยชิน อะไรนานา แว็บมาอย่างนี้ก็เหยียบเบรคได้เอง อะไรได้เอง โดยความเคยชิน ไม่ต้องมีเจตนา แล้วรู้สึกสบาย แล้วก็ปลอดภัยที่สุดท้าย ความเคยชินจึงเกิดขึ้นเพราะกระทำมามาก กระทำมานาน มีบาลีว่า "ภาวิตา พหุลิตา นีทำให้นึก ทำให้อ่านาน" อย่างนี้แล้วมันสบายเท่าไร แล้วไปเปรียบเทียบกับคนที่แรก หักขบรดยนต์วันนี้ เคื่อนี้ดู มันต่างกันเท่าไร ก็ต้องมีความระมัดระวัง สำนวนมากเท่าไร ในปฏิบัติ ธรรมะก็เหมือนกัน ต้องทนทำไปจนมีความเคยชินเป็นนิสัย ฉะนั้นขอให้มีความคิดที่จะทำจนเคยชินเป็นนิสัย เหมือนกับที่ว่า เราทำงานต่างๆจนเคยชินเป็นนิสัย ไปต้องมีเจตนา การปฏิบัติที่ขึ้นถึงขนาดไม่มีเจตนาเป็นโรคทุระ ถ้ายังต้องตั้งเจตนาควบคุมอยู่ ยังเป็นโรคก็อยู่เรื่อยไป (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๔ ก ๒๕-๓๖)

๓. การตีความโวหารภาพพจน์แบบบุคลาธิษฐาน

บุคลาธิษฐาน (Personification) ในข้อนี้เป็นโวหารภาพพจน์แบบหนึ่ง เป็นการสร้างมโนภาพ ให้เกิดขึ้นโดยให้ถ้อยคำสำนวน สมมุติสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมขึ้นอย่างมีตัวตน และมีเรื่องประกอบ (กุหลาบ มีลลิตะวงศ ๒๕๑๓ . ๓๓ - ๓๔)

ในสารานุกรมศาสนาและจริยศาสตร์ ได้กล่าวถึงบุคลาธิษฐานนี้ว่า บุคลาธิษฐาน หมายถึง การกำหนดให้วัตถุต่างๆในธรรมชาติ ตลอดจนถึงพลังงาน ปราณการณ์ วัตถุที่สร้างขึ้น ความคิดหรือคำพูดแสดงเหมือนกับมีชีวิตชีวา มีความคิดและการเคลื่อนไหว นับตั้งแต่วัตถุที่เล็กที่สุดไปจนถึงจักรวาล สิ่งที่มีสมมุติขึ้นเหล่านั้น ได้แก่เทพเจ้าต่างๆ หุกระคัย ตลอดจนถึงภูตผีปีศาจ (Encyclopaedia of Religion and Ethics. n.d.: ๓๔๑ - ๓๔๖)

จะเห็นว่าบุคลาธิษฐานนี้ เป็นการสมมุติสิ่งต่างๆขึ้นมาให้เป็นตัวตนแบบมนุษย์ และรวมไปถึงสัตว์ด้วย ถ้ามีเรื่องราวประกอบด้วยก็จะเป็นนิยาย (Myth) เรื่องเล่าสมมุติ (Allegory) และนิทานเปรียบเทียบ เพราะฉะนั้นสิ่งเหล่านี้จะสัมพันธ์คาบเกี่ยวกับทั้งสิ้น แต่บุคลาธิษฐานในข้อนี้เพิ่งเล็งเฉพาะ การสมมุติตัวบุคคล และรวมถึงสถานที่อยู่ด้วย

บุคลาธิษฐานในแนวนี้ที่พุทธศาสนิกชนตีความออกมาเป็นธรรมาธิษฐานก็ได้แก่เรื่อง พระเจ้า นางฟ้า นรก เปเรต เกร็ดงาน เป็นต้น ดังตัวอย่าง

พระเจ้า

พระเจ้าในแง่มุคลาธิฐาน หมายถึง เทวกาที่มีอำนาจในการสร้างในการบังคับ ในการเนรมิต
ต่างๆ . นี้เรียกว่า เป็นพระเจ้า

พระเจ้าในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึง อำนาจอันลึกลับ ที่ไม่ต้องเป็นตัวแทน ไม่ต้องเป็นตัวแทน
ไม่ต้องเป็นตัวแทนใด ๆ แต่เป็นสิ่งที่เป็นธรรมชาติ เป็นนามธรรม เป็นกฎของธรรมชาติ เป็นต้น

สิ่งที่เรียกว่า กฎธรรมชาตินั้นแหละ บันดาลให้เกิดสิ่งมีชีวิตขึ้นมา (พระพรหม)

— กฎธรรมชาตินั้นแหละควบคุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวง (พระนารายณ์)

— กฎธรรมชาตินั้นแหละมีอำนาจเหนือสิ่งทั้งปวง (พระอิศวร)

กฎของธรรมชาตินี้ ถ้าเรียกอย่างภาษาบาลี เรียกว่า ธรรม ฉะๆ ธรรมะนั้นแหละ กำเนิด
กันนั้นแหละ เรียกว่าธรรมฉะๆ หมายถึงกฎธรรมชาติเพราะฉะนั้น พระเป็นเจ้าของเราก็คือ "ธรรม"
(พุทธศาสนิกกุ ๒๕๑๔ . ๒๒ - ๒๓)

นางฟ้า

นางฟ้าในแง่มุคลาธิฐาน หมายถึง นางฟ้าตัวสวยๆ อยู่ในสวรรค์ชั้นข้านบนโน้น เรียกว่า
นางฟ้า

นางฟ้าในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึงธรรมะของพระพุทธเจ้า โดยมากมักจะเจ้งถึงปรีชาธรรม
แต่โดยที่แท้แล้ว ต้องเจ้งถึงธรรมะทั่วไปที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงาม
ในเบื้องปลาย นี่ก็ นางฟ้าในภาษาธรรมะ เป็นที่ต้องการเป็นที่ปรารถนาของสัตบุรุษในพระพุทธศาสนา"
(พุทธศาสนิกกุ ๒๕๑๔ - ๔๐ - ๔๑)

นรก

นรกในแง่มุคลาธิฐานหมายถึง เมืองอยู่ใต้ดิน มีเจ้าหน้าที่เป็นยมบาล จับคนไปลงโทษต่างๆ
นานา ตายแล้วจึงจะไปถึง

นรกในแง่ธรรมาธิฐานหมายถึง ความร้อนใจเหมือนไฟเผา เมื่อใดมีความร้อนใจเหมือนไฟ
เผา เมื่อนั้นเรียกว่า เป็นนรกในภาษาธรรมะ โกรธทำความร้อนใจให้เกิดขึ้นแก่ตนเองในลักษณะเหมือน
ไฟเผา เมื่อไรก็เรียกว่าตกนรกเขื่อนั้น อุณหภูมิความร้อนใจนั้นก็หลายอย่าง หลายแบบ หลายชนิด ฉะนั้น

จึงแบ่งชื่อนรกได้เป็นต่างหาก (พุทธศาสนิก ๒๕๑๕ . ๒๓ - ๒๔)

เปรต

เปรตในแง่บุคลาธิฐานหมายถึงสัตว์ที่มีปากนิคเคียว มีท้องโตมาก กินไม้แห้งหรือหญ้าแห้ง และจะเป็นที่ต่อเมื่อตายแล้วเหมือนกัน นี่ก็เปรตในแง่บุคลาธิฐาน

เปรตในแง่กรรมาธิฐาน หมายถึง เมื่อใดมีความทะเยอทะยานด้วยกิเลสตัณหา มีความวิตกกังวล ด้วยกิเลสตัณหาแล้ว เมื่อนั้นเรียกว่าเปรต เพราะมันมีอาการเหมือนกับว่า ปากเหี่ยวแห้ง ท้องเหี่ยวเหมาเหมือนกัน คนมีกิเลสตัณหามาก ใจจะติดไป วอกแวกมากเกินไป ก็มีอาการเป็นเปรต เรียกว่าเกิดเป็นเปรตแล้วที่นี้และเดี๋ยวนี้ไม่ต้องรอดต่อความตายแล้ว (พุทธศาสนิก ๒๕๑๕ . ๒๔ - ๒๕)

เปรต

เปรตในแง่บุคลาธิฐานหมายถึง หมู หมา กาไก่ ที่เหี่ยววังงอยู่ตามพื้นดิน ตายแล้วไปเกิดเป็นสัตว์เปรตอย่างนั้น นี่เรียกว่ากำเนิดเปรตในแง่บุคลาธิฐาน

เปรตในแง่กรรมาธิฐานหมายถึง เมื่อใดเรามีความโง่ เช่น เกี่ยวกับสัตว์เปรต เมื่อนั้นเราเกิดเป็นสัตว์เปรตแล้วที่นี้และเดี๋ยวนี้เอง วัฒนธรรมเราเกิดเป็นสัตว์เปรตหลายหนก็ได้ นี่เรียกว่ากำเนิดเปรตในแง่กรรมาธิฐานหมายถึงความโง่ (พุทธศาสนิก ๒๕๑๕ . ๒๔)

สวรรค์

สวรรค์ในแง่บุคลาธิฐานหมายถึง เทวโลกอันงดงาม อยู่เบื้องบนที่ไผ่ผ่นกันนัก ทำบุญสักบาทหนึ่งก็จะเอาวิมานหลังหนึ่ง มีนางแก้วเป็นร้อยๆ สิบล้าน นี่เป็นสวรรค์ในภาษาคน

ส่วนสวรรค์ในแง่กรรมาธิฐานหมายถึงการหลุดรอดจากทุกข์ของกามคุณ เป็นต้น ที่ทำให้คนลุ่มหลงนี้เรียกว่า สวรรค์ชั้นกามาวจร ถ้าเป็นสวรรค์ชั้นพรหมโลกก็หมายถึง ความว่างจากกามารมณ์ มีความสบายใจเพราะไม่ถูกกามารมณ์รบกวน เหมือนอย่างว่า คนๆหนึ่ง เมื่อมีความหิวในกามารมณ์ บริโภคกามารมณ์เสร็จแล้ว ไม่อยากแตะต้องกามารมณ์อีกต่อไป ในเวลานั้นต้องการอยู่ว่างๆ เงียบๆ จิตใจนี้ก็คือความรู้สึกที่ว่างจากกามารมณ์ ที่พอจะเทียบกันได้กับคุณสมบัติของพวกพรหม หรือพรหมโลก เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวว่า สวรรค์ชั้นธรรมาคีคือ สมบูรณ์ไปด้วยกามารมณ์ สวรรค์ชั้นสูงสุด เช่น ประณีตวิเศษก็ถือว่าว่างจากการเบียดเบียนของกามารมณ์ แท้ยังมีตัวตน ตัวอยู่ (พุทธศาสนิก ๒๕๑๕ . ๒๗ - ๒๘)

อบาย

อบายในแง่บุคลาธิษฐานหมายถึง โลกที่ตกต่ำ การปกติเราพบว่าเป็นสัจจธรรม สัตว์เคี้ยวเอื้อง เป็ด อสุรกาย สัตว์เหล่านี้รวมเรียกว่า อบาย เช่นเขาได้ไ้ความผิงโบลด์ แรกเป็นอย่างนั้น สัตว์เคี้ยวเอื้อง เป็นอย่างนี้ เป็ดเป็นอย่างนั้น อสุรกายเป็นอย่างนั้น ล้วนแต่จะเป็นต่อเพื่อตายแล้วทั้งนั้น นั้นเรียกว่าอยู่ในสภาพที่เป็นวัตถุ เป็นสัตว์ที่เลวๆ นี่ค้ออบายในภาษากน"

อสุรกาย

อสุรกายในแง่บุคลาธิษฐานหมายถึงมีชนิดหนึ่งซึ่งมองไม่เห็นตัว เทียวหอคอกเทียวหอดนไม่กล้า แสกงตัว เพราะมีความขลาด

อสุรกายในแง่ธรรมาธิษฐานหมายถึง ตัวความขลาดในจิตใจของมนุษย์นั่นเอง "ไว้ต้องรอคอย" แล้ว จึงจะไปเกิดเป็นอสุรกาย เมื่อใดมีความขี้ขลาด เมื่อนั้นเป็นอสุรกายทันที ขี้ขลาดอย่างไร กวขี้ขลาด ขี้ขลาดเกินไป กลัวกระทั่งจึงจก ถูกแก กิ่งกอด ไล่เคียด เหล่านี้ก็เรียกว่าขี้ขลาดเกินไป จนอยู่ อยู่ในสภาพอสุรกาย กลัวการดำคักก็มีกลัวว่าบรรลุนพพานแล้วไม่มีสมบัติ อยู่ในเรื่องโลกๆนี้ไม่ได้ ความกลัวอย่างนี้ไม่ใหญ่หลวงนักเป็นอสุรกาย "เมื่อใดมีความกลัว อย่างนี้ก็ให้ถือว่าเป็นอสุรกายที่หนึ่งและ เกี้ยวนี้" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ .๒๔)

การตีความปริศนาธรรม

ปริศนาธรรมก็คือ สิ่งที่ทั้งขึ้นเป็นปิตดาเพื่อให้ขบถึกเรื่องธรรมะ ถ้าไขปริศนาธรรมได้ก็จะไ้รู้ หรือบรรลุธรรม ความจริงแล้วสิ่งทั้งปวงในธรรมชาติด่วนเป็นปริศนาธรรมได้ทั้งสิ้น บางคนพอได้ฟังคำ พุทว่า "จงตายเสียก่อนตาย" อาจจะขบถึกแล้วบรรลุธรรมก็ได้ บางคนเห็นใบไม้แก่วงลงมาก็ขบถึกแล้ว บรรลุธรรมก็ได้ บางคนอาจารย์ใช้ให้ไปกวาดให้สะอาด พลังส่งไม้กวาดให้ เขากวาดไปก็ไปกับบรรลุ ธรรมได้ บางคนได้ฟังเรื่องราวหรือเห็นภาพเห็นรูปอะไร ขบถึกแล้วก็บรรลุธรรมได้

ความจริงเรื่องปริศนาธรรมมีมาในพุทธศาสนานานแล้วในครั้งสมัยพุทธกาล ดังเช่น พระพุทธ เจ้ากล่าวกับพวกภิกษุที่สงสัยที่ไ้ไ้ว่า "จะหาคนที่หรือหาผู้หญิงก็" พวกภิกษุสงสัยเลยไ้คิด และตกลง ว่า หาคนที่ไ้ไ้ฟังคำเทศนาของพระพุทธเจ้า (สมเด็จพะระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ . ๓๕ เดิม ๖) หรือการที่พระพุทธเจ้าตรัสได้โอวาทเพียง ๓ ข้อแก่ พระมหากัสสปะว่าให้

จะอายเกรงกลัวในภิกษุทั้งหลาย ให้พึงธรรมกายกุศล และมีสติในกาย แล้วพระมหากัสสปะ นำโอวาทนี้ไปขบคิดและปฏิบัติจนบรรลุอรหัตต์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕:๒ . ๒ - ๓ เล่ม ๒) ก็นับได้ว่าเป็นปริศนาธรรมเหมือนกัน

นอกจากนี้นิทานหลากหลายๆ นั้นก็นับว่าเป็น นิทานปริศนาธรรมได้ ถ้าขบคิดวิเคราะห์วิจารณ์ให้ลึกซึ้งแล้วย่อมบรรลุธรรมได้ ในยุคต่อมาเราได้มีศิลปะ เช่น การเขียนภาพ การปั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา พระภิกษุผู้มีศีลปะไถ่กายหุดจกรรมะลงในภาพหรือรูปปั้นต่างๆ ภาพและรูปได้กลายเป็นปริศนาธรรมไป

เพราะฉะนั้น เรื่องปริศนาธรรมจึงเป็นเรื่องกว้างขวางเหมือนกับเรื่องสัญลักษณ์ ก่อนนำสิ่งต่างๆ นั้นมาตีความในแง่ธรรมาธิฐานได้ พุทธทาสภิกขุเองก็กล่าวว่า ที่ส่วนโมกข์นั้นแม่ก่อนเห็นและตันใจก็รู้ที่ได้

เรื่องปริศนาธรรมนี้ ป็นพุทธศาสนาทุกนิกาย แต่ที่นิยมกันมากคือนิกายเซ็น นายแพทย์กันม่อเซียงกล่าวว่า นิกายเซ็นมีวัชรปฏิบัติเข้าสู่เซ็น ๒ ประเภท คือ อาศัยการสดับตรับฟังจากท่านผู้รู้กับการขบคิดปัญหาของคำพุทธรวมทั้งสมาธิด้วย

การขบคิดปัญหาก็จะทำความเข้าใจกับการทำสมาธิ เพื่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เมื่อคิดออกแล้วก็จะเห็นหน้าตาแท้จริงเดิมของตนเอง การตรัสรู้ก็ปรากฏ

การขบปัญหาแห่งกาพูต เรียกว่า กงอัน (ญี่ปุ่นว่าโกอาน) เช่น "ธรรมทั้งหลายต่างรวมไปที่หนึ่งนั้นรวมกลับไป จที่ใด " "ไม่ใช่จิต, ไม่ใช่พระพุทธรูป ไม่ใช่วัตถุ ถ้าอย่างนั้นคืออะไร" เป็นต้น ผู้ที่หาสมาธิต้องเลือกหรือรับปริศนาธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ

จุดสำคัญของการทำสมาธินี้ต้องเกิดความรู้สึกอื่น ไม่มีความสงสัยก็ไม่เห็นแจ้ง สงสัยน้อยก็เห็นแจ้งน้อย สงสัยมากก็เห็นแจ้งมาก ทั้งนี้ก็เพราะว่า แต่เดิมอารมณ์ขณะแรกของจิตก็คือ พุทธ แต่เดิมก็สมบูรณ์ด้วยปัญญาแห่งพุทธะ แต่เนื่องด้วยถูกอวิชชาทำให้หลง เกิดความเข้าใจผิด จึงไม่สามารถจะเห็นแจ้งได้ ถ้าหากพ้นจากภาวะหลงผิดและอุปาทานแล้ว ปัญญาอันยิ่งใหญ่ก็ความรู้อย่างแจ่มแจ้งจะสำแดงออกมา (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๙ . ๓๑,๓๔)

ความจริงปริศนาธรรม หรือ โกอาน มิได้มีแต่เพียงคำพูด ต้องมีการกระทำ หรือสังเกตกิริยาอาการ หรือขบคิดสิ่งอื่นๆ ก็ได้ เช่น พิจารณาตามประวัติเกี่ยวกับนิกายเซ็น อาจารย์บางท่าน สั่งให้ศิษย์เอาไม้ยาวไปกวาดให้สะอาด แต่อาจารย์บอกว่าไม่สะอาดสักที ศิษย์ก็ขบคิดไป ก็ต้องกวาดภายในคือ

ก็เลสลีหันกลับไปด้วย ศีษย์ก็รู้แจ้งขึ้นมา นายแพทย์ตั้มเอ่ซึ่งก็รับรองว่า ปริศนาธรรมย่อมมิใช่สิ่งอื่นๆ นอกจาก คำพูดก็ได้อ (ตั้มเอ่ซึ่ง ๒๕๒๒ : สัมภาษณ์)

ท่านโอภาศา ก็ยังได้ยืนยันไว้ว่า "ไม่ว่าสิ่งใดในโลก แม้ที่สุดแต่ใบหญ้าใบไม้ ก็อาจใช้โถงานได้ทั้งนั้น" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๙ ช. ๕๓)

เพราะฉะนั้นในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุก็ประกอบไปด้วยปริศนาธรรมเป็นอันมาก ที่จะต้องขบคิดตีความออกมา ได้แก่อรรถคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรม ภาพปริศนาธรรม และนิทานปริศนาธรรม ดังจะแยกกล่าวดังต่อไปนี้

๔.๑ ถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรม

ถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรม คล้ายกับการตีความถ้อยคำสำนวนที่กล่าวแล้ว คือ ตีความอธิบายความให้เข้าใจผิดกันแล้วว่า ถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรม เป็นถ้อยคำภาษาที่คมคายน่าคิด แม้แต่การตีความหมายแบบบุคคลอิสระนั้นก็ยังไม่ค่อยเข้าใจ อีกประการหนึ่งถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรมน่าคิดนี้ พุทธทาสภิกขุได้รับอิทธิพลมาจากนิกายเซ็น เพราะพุทธทาสภิกขุเข้าใจและบรรยายเรื่องของเซ็นได้ดี

เกี่ยวกับเรื่องปริศนาธรรม พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ถ้าผู้ตีความหมายเป็นผู้แตกฉานในวรรณกรรม ย่อมสามารถแปลคำพูดที่ไร้ความหมายให้มีความหมายในทางธรรมได้ถึงที่สุด ทั้งนั้นไม่ว่าจะเป็นคำพูดของคนบ้า เด็ก ๆ หรือ นักปราชญ์

ด้วยเหตุนี้พุทธทาสภิกขุมักพูดด้วยถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรมให้พุทธบริษัทได้ขบคิดหรือสนใจอยาการู้ แม้คิดไม่ไ้ก็อยาการู้จึงเป็นการท้าทายทางปัญญาอย่างยิ่ง แต่ท่านเองก็ได้ตีความถ้อยคำภาษาแบบนี้ไว้มากเหมือนกัน มีทั้งอธิบายถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรมของเก่า (นิกายเซ็น) และของท่านเองก็มีดังเช่น ๘

"ต้นสนเช่าแสดงธรรมเรื่องปัญญา" พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า "ต้นสนเช่านั้นมันแสดงลักษณะต่าง ๆ เช่น อนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะหรือ อนัตตลักษณะ อยู่ในตัวมันเองเสมอ แต่เรามองไม่เห็นเอง จึงไม่ไ้ยินเสียงแสดงธรรมของมัน" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๙ ช. ๕๕) ความจริงต้นสนเช่านั้นแสดงธรรมเรื่องปัญญาคืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตคามอยู่อย่างชัดเจน

เมื่อขบปริศนาธรรมนี้แตกแล้ว ปริศนาธรรมอื่น ๆ จะมีมากมายสักเท่าไรก็ย่อมเข้าใจได้หมด และไม่จำเป็นต้องใช้ปริศนาธรรมอีกเลย

ส่วนปริศนาธรรมของพุทธทาสภิกขุเอง เช่น "จุดที่เ็นที่สุด คือจุดที่อยู่กลางเกาหลอมเหล็ก" "ในวิภวสงสารวินิพพาน" "จงตายเสียก่อนตาย" "กรรมเห็นกรรม" "ความตายไม่มี" "ถูกบีบก็อาจในตัวคน ในตัวข้าราชการ ในตัวนักการเมือง" "มนุษย์ของพระเจ้า คนของก๊เลส" "จงทำงานทุกชนิดด้วยตัวว่าง" .. เหล่านี้เป็นต้น

ถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรมเหล่านี้ พุทธทาสภิกขุมักเอาไปตั้งเป็นเงื่อนไขของบรรพชา หรือบรรณกรรม เพื่อท้าทายความคิดและความสนใจ ว่าคำพูดอย่างนี้หมายความว่าอะไร ข้อความไขปัญหา อยู่ในใจ เช่น "จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง" จงทำงานด้วยจิตว่างจิตที่เจตียวนฉากแต่มาจากการความรู้สึก หรือความสำคัญนั้นหมายความว่าตัวกู หรือขงกู ไก่แก่กู "ทำงานเพื่องาน" ตามหลักจริยธรรมสากล (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ : ปกหลัง) นี่คือการทำงานด้วยจิตว่างจากกิเลส ทั้ง ๓ อุปาทาน การทำงานก็จะไม่มี "สห" ภาว"และประสันธิย"

ถ้อยคำที่เป็นปริศนาธรรมแบบนี้ หากศึกษาแล้วไม่เข้าใจควรติดตามอ่านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ จะทำให้ได้รับความรู้ความเข้าใจเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก

๔.๒ ภาพปริศนาธรรม

ภาพปริศนาธรรมในวรรณกรรมของท่านพุทธทาสภิกขุที่จำพิมพ์เป็นเล่มแล้วมีเพียงเล็กน้อย คือภาพชุดล้อความจริง , ภาพทองธรรมด้วยภาพ, ภาพคลุ้มคลั่ง , ภาพนิยายภาพปริศนาธรรมในชุดกายนคร และนิทานภาพล้อคน เป็นต้น ภาพดังกล่าวส่วนมากเก็บมาจากฝาผนังโบสถ์หรือวัดทางภาคเหนือที่สวนโมกขพลาราม

ผู้บันทึกได้รับคำแนะนำจากสามเณรชุต สอนแก้ว และพระบุญเพ็ง นิสุตโร (บุญชอบ) เกี่ยวกับเรื่องประเภทของภาพต่าง ๆ ปรากฏผลดังนี้

โรงมหรสพทางวัฒนธรรมหรือเรียกว่าโรงหนังนั้นในตำบล ๒ ชั้น ฝาผนังเป็นสีเบญจกัญจน์ใช้เป็นที่เขียนภาพทั้งหมด แม้แต่ทางเสาด่าง ๆ ไม่ที่ว่างไว้โดยไร้ประโยชน์

ชั้นล่างมีภาพต่าง ๆ ดังนี้

ผนังด้านตะวันตก ด้านเหนือ กำแพง เป็นภาพชุดกายนคร ผนังด้านตะวันออก ซีกเหนือ เป็นภาพปริศนาธรรมไทย ผนังด้านตะวันออกซีกใต้เป็นภาพชุดล้อความจริง ภาพเกี่ยวกับพระเยซู กับสันตภาพ เป็นต้น ส่วนทางเสาด่าง ๆ ทางทิศตะวันตกเป็นภาพชุดนันทาน เช่น ภาพสุภาพสตรีโบราณ

๕ เส้า นิทานเวตาล ๑ เส้า นิทานอีสป ๓ เส้า นิทานเยอรมัน ๒ เส้า นิทานอังกฤษ ๑ เส้า นิทานจีน ๑ เส้า สุภาษิตญี่ปุ่น (จีน) ๑ เส้า นิทานขอมกตัญญู ๑ เส้า ภาพชุดหนังสือสารธรรม ๑ เส้า และนิทานขวงจื่อ (ศิษย์เล่าจื่อ) ๒ เส้า

เส้าต่าง ๆ ทางซีกตะวันออกมีภาพเรื่องพระเจ้าสร้างโลก ๑ เส้า คุณของสุรา ๑ เส้า ถึงล้างหู ๑ เส้า ภาษีสองเหี้ย ๑ เส้า คำสาบานของกนตรัง ๑ เส้า และเรื่องพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓ เส้า

ตามคานโดยรอบเป็นภาพชุดปรีชาธรรมไทย ชุดหมวดเต้าเขากระต่าย

ชั้นบนมีภาพต่าง ๆ ดังนี้

ผนังด้านเหนือ มีภาพเรื่องพระโพธิสัตว์ของจีน (เจ้าแม่กวนอิม) ภาพการร่ายรำ ๔ อาศรม ภาพลิงรูปร่าง ภาพปฏิจสมุปปาตแบบธิเบต เป็นต้น

ผนังด้านตะวันตก เป็นภาพชุดลัทธิความจริง เช่น ภาพสัปปริสนิธิธรรม ภาพโมหะ โทสะ โลภะ ราคะ ภาพชายบัตร เบิกทางไปสวรรค์และภาพบอกให้ประพฤติธรรมก็กำหนด

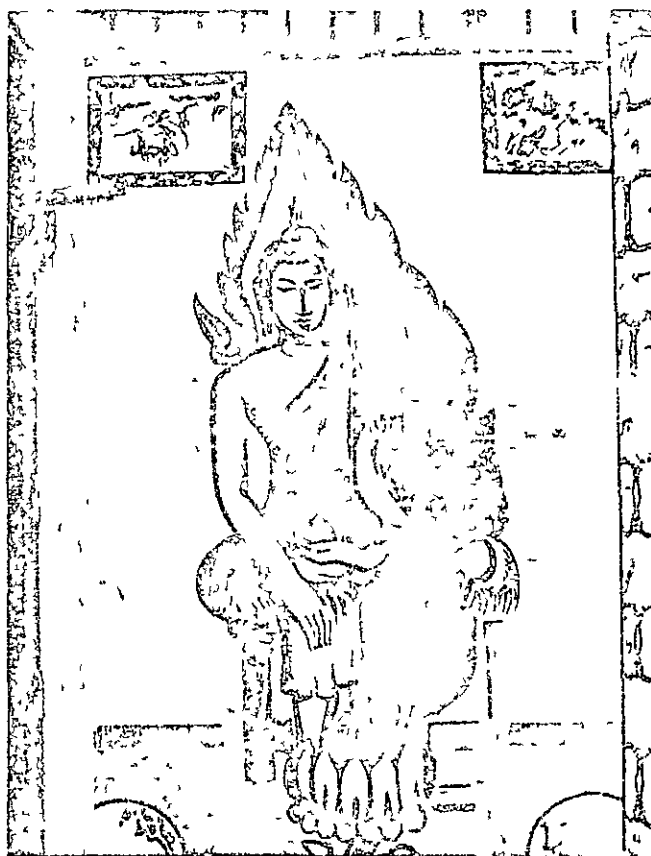
ผนังด้านใต้ มีรูปของพุทธศาสนิกชนและพุทธะตัวจริง เป็นต้น

นอกจากนี้เป็นภาพเล็กภาพน้อยที่ให้รายละเอียดอีกมากที่กล่าวมาเป็นภาพใหญ่ ๆ เช่น ตามประเพณี ส่วนรอบนอกโรงหนังประดับด้วยภาพหินปูนชุดพุทธประวัติ

ภาพปรีชาธรรมในโรงมหรสพแทบทั้งหมด มีคำกลอนบรรยายประกอบภาพ ผู้ไปเยี่ยมมักจะได้รับคำแนะนำให้เยี่ยมชมภาพในโรงหนังนี้เสมอ และให้ผู้ดูตีความเอาเอง หากจะถามก็มีพระสงฆ์สามเณรคอยเป็นผู้แนะนำประจำอยู่

นับว่าภาพปรีชาธรรมในโรงมหรสพทางวิญญาณเป็นอุปกรณ์การสอนธรรมะที่สำคัญ เป็นภาพที่รวบรวมมาจากที่ต่าง ๆ ทั้งของไทยและต่างประเทศ ตลอดจนคิดขึ้นใหม่ก็มี พุทธบริษัทที่ได้ศึกษาภาพปรีชาธรรมเหล่านี้จะได้รับการจูงใจให้ศึกษาและขบคิดปัญหาธรรมด้วยตนเอง เพื่อจะได้เข้าใจธรรมะไว้ด้วยตนเอง เช่นเดียวกับนิกายเซ็นเพียงแต่ไม่เคร่งครัดเท่า

การศึกษาปรีชาธรรมครั้งนี้จะแยกออกเป็นประเภทและยกตัวอย่างพอให้เห็นข้อสำคัญบางประการ ทั้งภาพปรีชาธรรมของนิกายเซ็น ภาพปรีชาธรรมชุดลัทธิความจริงและชุดปรีชาธรรมไทย

ภาพประกอบ(ภาพที่) ๑
พระองค์บูหล้งน่าน

ภาพประกอบ ๒
เสียงทมนือช้างเคียว

๔.๒.๑ ภาพปริศนาธรรมของนิกายเซ็น

นิกายเซ็นเป็นนิกายที่ศึกษาธรรมะด้วยปริศนาธรรมเป็นส่วนใหญ่ ภาพของนิกายเซ็นจึงมีอยู่มาก เช่น พุทธองค์จริง เสียงตบมือข้างเดียว ในโลกนี้มีพุทธศาสนา พระองค์อยู่หลังม่าน , เสียงขลุ่ยกลับมาหากอไฉ่, ปฏิบัติเพื่อความสะอาด, ดอกไม้จักคน, ไหว้พระพุทธรูป, อยู่ให้เหมือนดินอยู่ในปากงู, เต่าหินตามอก, ยิงคัลลอกยิงเลอะเทอะ, ผู้กับไม่เหลือ จิตว่าง, ไถยน์ห้ำหูก, ฝนอิรุเป็นกระเจกเงา อริยมรรคมืองค์แปด, แม่น้ำคณน้ำไม่กคาลา ดังตัวอย่าง

ภาพที่ ๑ พระองค์อยู่หลังม่าน

ม่านคือกิเลสและความทุกข์ พระองค์คือ พระพุทธเจ้าหรือความบริสุทธิ์

พุทธทาสภิกขุอธิบายภาพนี้ว่าเมื่อความทุกข์ ความร้อน ความทรมาน ความวุ่นวาย ความหนักอึ้งที่เกิดขึ้นในจิตของผู้อยู่ในขณะนั้น "พระพุทธองค์" กำลังประทับอยู่เบื้องหลังของความทุกข์นั้น คือจะคลาย ปรากฏในดวงจิตของบุคคลนั้นเอง เพื่อแนะแนวทางแห่งความหลุดรอดจากความทุกข์ให้แก่เรา แต่เราจะไถยน์คำชี้แนะแนวทางแห่งความหลุดรอดจากความทุกข์ให้แก่เรา แต่เราจะไถยน์คำชี้แนะของพระพุทธองค์หรือไม่ ขึ้นอยู่กับสติปัญญาของเราแต่ละคน(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ : ๑๘)

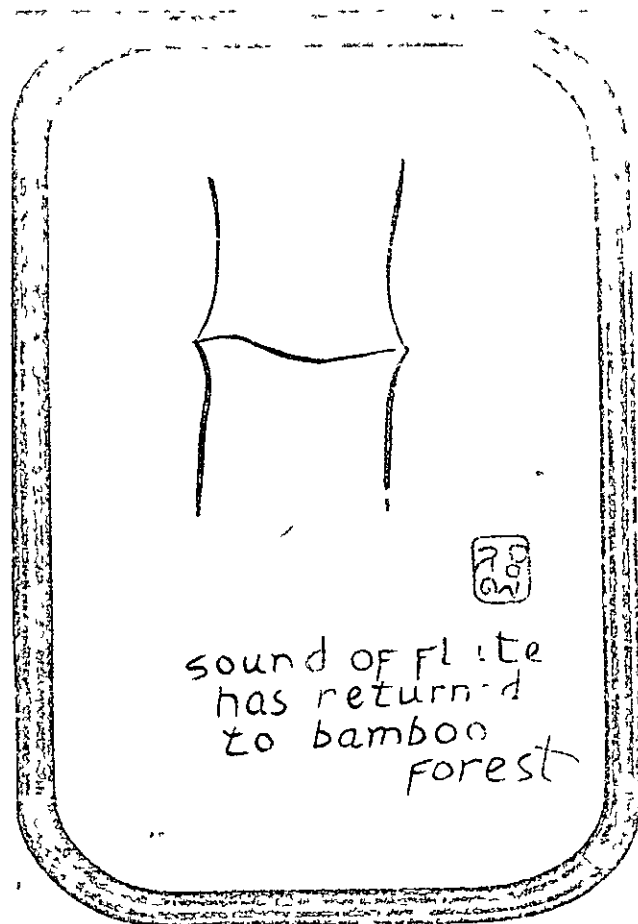
ภาพที่ ๒ เสียงตบมือข้างเดียว

เสียงตบมือข้างเดียวคือเสียงเจี๊ยบ เป็นเสียงแห่งความสงบบริสุทธิ์ มือขวากำรูป ๓ ดอกบูชาพระพุทธคุณ เปรียบเหมือนปัญญาที่มีอยู่ในจิตใจ ส่วนมือซ้ายเป็นมือที่จะมาเบียดเบียน เปรียบเหมือนอารมณ์ภายนอกที่จะมาระทบ

พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า เมื่อจิตรับอารมณ์ภายนอกแล้วไม่ยึดถือปรุงแต่งมันเรา ของเรา มีสติปัญญาที่จะจัดการกับอารมณ์นั้น อย่างถูกต้องจิตก็สงัดจากอารมณ์ทั้งปวง มีคำกอนประกอบภาพตอนหนึ่งว่า

มือฉันตบ ข้างเดียว ส่งเสียงดัง
เสียงมือฉัน ดังก้อง ทั่วโลก
เสียงความว่าง ดังกลบ เสียงความวุ่น
เสียงสงบ กลบเสียง ทั่วโลก

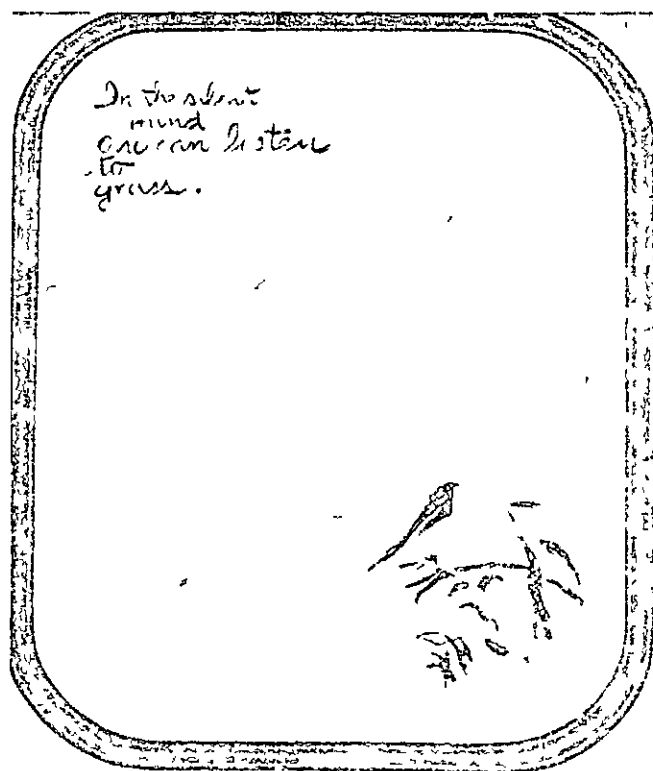
มือนั่นตบ สองข้าง จึงดังได้
เสียงมือนั่น ดังไกล ไม่กั้ว
ทั้งมีคุณ กว่ากัน ทางहरณา
หูของข้า ไถยน์แต่เสียงนั้น

เสียงขลุ่ยกลับมาหากอไผ่

ภาพประกอบ ๓

เสียงขลุ่ยกลับมาหากอไผ่

จิตว่างได้ยินหญ้าพูด

ภาพประกอบ ๔

จิตว่างได้ยินหญ้าพูด

เสียงของโลก ดังเท่าไร ไม่ได้ยิน เพราะเหตุวิญ-ญาณรับ แต่เสียงนั้น
เป็นเสียงซึ่ง ผิดเสียง อย่างสามัญ เป็นเสียงอัน ดังสุด จะพรรณนา
มีข้างเคียง คบถึง พังภูเกิด แสนประเสริฐ คือจิต ไม่ได้หา
ไม่ยักมัน อารมณ์ใด ไม่นำพา มันร้องทำ เย้ยทุกซ์ ทุกเมื่อเอย

พุทธทาสภิกขุ

ภาพที่ ๓ เสียงขลุ่ยกลับมาหากอไฉ่

เดิมไม้ไผ่ที่ถอนมันเจียนสงบ แต่เมื่อตัดไม้ทำขลุ่ยเราก็สามารถเป่าให้เป็นเสียงดนตรีได้
เมื่อหยุดเป่าเสียงก็เจียนหายไปเหมือนกับเสียงนั้นกลับไปหากอไฉ่ แม้แต่ขลุ่ยก็กลับไปเป็นไม้ไผ่ตามดั้งเดิม
คนเรามีแรงพลุ่งไปโน "ความเกิด" ความเกิดตามฤทธิ์ของตัณหาและอุปาทาน โดยเหตุที่
ไม่ทราบว่าที่เห่ออารมณ์ทั้งปวงนั้นก่อตัวพลุ่งขึ้นก็เพียงเพื่อบ่มกลับสภาพเดิม คือ "ความดับ"
ความวุ่นที่พลุ่งขึ้นย่อมดับมอดลงสู่ความว่าง อันเป็นธรรมชาติเดิมแท้ เพราะฉะนั้น ความ
ไม่ค้นรณทะยานอยากไปในอารมณ์ทั้งปวงด้วยตัณหาอุปาทานจึงเป็นความดับสนิทไม่ว่าต้นมือแล้ว (พุทธทาส
ภิกขุ ๒๕๒๐ ฌ.๑ : ๑๑)

ภาพที่ ๔ จิตว่างไฉนรู้

พุทธทาสภิกขุได้เขียนคำกลอนประกอบและอธิบายไว้ดังนี้

พระพุทธรูป ครุสรี จิตอยู่ว่าง	ไฉนสิ่ง ทุกอย่าง แดงไข
เหมือนมันฟ้อง ตัวเอง เชิงแซไป	ว่าไม่มี สิ่งไหน น่ายึดเอา
มาเพื่อเป็น ตัวกู ผละของกู	อย่าหลงดู มันเข้า เพราะความเขลา
เอาของเป็น อนัตตา มาเป็นเรา	จะต้องเฝ้าร่ำ โสภะบม ตรมใจแรง
แม้กรวดหิน หินไม้ และใบหญ้า	ล้วนแต่ส่ง เสียงจ้ำ ทุกหัวระแหง
คนจิตวุ่น ไม่เข้าใจ ไม่ระแวง	ว่าทุกสิ่ง ร้องแสดง บทพระธรรม
ครันจิตว่างจะไฉน แม้ใบหญ้า	นั้นปรึกษา ข้อความ พึงถามซ้ำ
ว่า "ทำไม สัตว์ทั้งหลาย จะร้ายรำ	ด้วยจิตว่าง เพราะวางธรรม ทั้งปวงเอย

พุทธทาสภิกขุ

ภาพที่ ๕ ปฏิบัติ เพื่อความสะอาด

อาบอะไร ล้างกับใหญ่ ให้อบให้

"ไม่ว่าดู นั้นแหละดู ให้ดีเลย"

อาบที่หนึ่ง นั้นล้าง ส่วนร่างกาย

ภาพพวกเข็น อาบเป็น ตัวอย่างดู

อาบที่สอง จองล้าง โลโก้เสส

เพื่อยึดนั้น ย่นนี้ ที่กอบก่า

เอาน้ำคือ ธรรมะ เข้าชะล้าง

อะไรมา ไม่ยักมัน ไม่ชันดู

ยามอาบล้าง ทำทางไม่ว่าดู

ยามชะล้าง แสนยาก ล่ามากมี

ดูอาบกัน เต็มที่ไม่มีเฉย

ขอเนลล อรรถอ้าง ล้างตัวดู

ยอมทำไ้ โดยขยัน หนึ่งเจ็ดดู

ล้างตัวดู กันอย่างหนัก ถ้ายรักทำ

ที่เป็นเหตุ เผลอไหล ไหลลดต่ำ

เอามาทำ เป็น "ตัวดู และของดู"

ให้สว่าง สะอาดสิ้น สงบอยู่

สิ้น"ตัวดู" เป็นวิมุติ ก็สุดดี

อาบเสร็จแล้ว สบายหู หูก็ดีศรี

ดูถึงที่ สู้ขล้น ขวนามเอย

พุทธทาสภิกขุ

การอาบนํ้านั้นก่อนอาบไม่ว่าดู แต่อาบเสร็จแล้วสะอาดหมดจดจกนี้ใจ ขณะปฏิบัติต่อสู้กับกิเลส
ยอมทรมาน แต่เมื่อชนะกิเลสแล้วพบกับความสุขนั้นนั้น

ภาพที่ ๖ อยู่ให้เหมือนลื่นอยู่ในปากงู

นั้นดูถูกตา มองเห็น ไม่เป็นหมัน

อยู่ในโลก อย่างไร ไม่ทรมาน

อยู่ให้เหมือน ลื่น ในปากงู

อยู่ในโลกไม่เคยถูก เขี้ยวโลกย์

คิดดูบ้าง นั่งใจ ในปากงู

นั่งในห้อง แสนสบาย ภายในเรือน

อยู่ในโลก ไม่กระทบ โลกธรรม

ใครมีตัวรับเคารพ นอนบนพลัน

เขาใช้มัน เล็งแล แก้นปัญหา

พิจารณา ครอบงำ ให้งงดี

ไม่เคยถูก เขี้ยวงู อยู่สุขศรี

เป็นเช่นนี้ ดูปมา อย่าพันเพื่อน

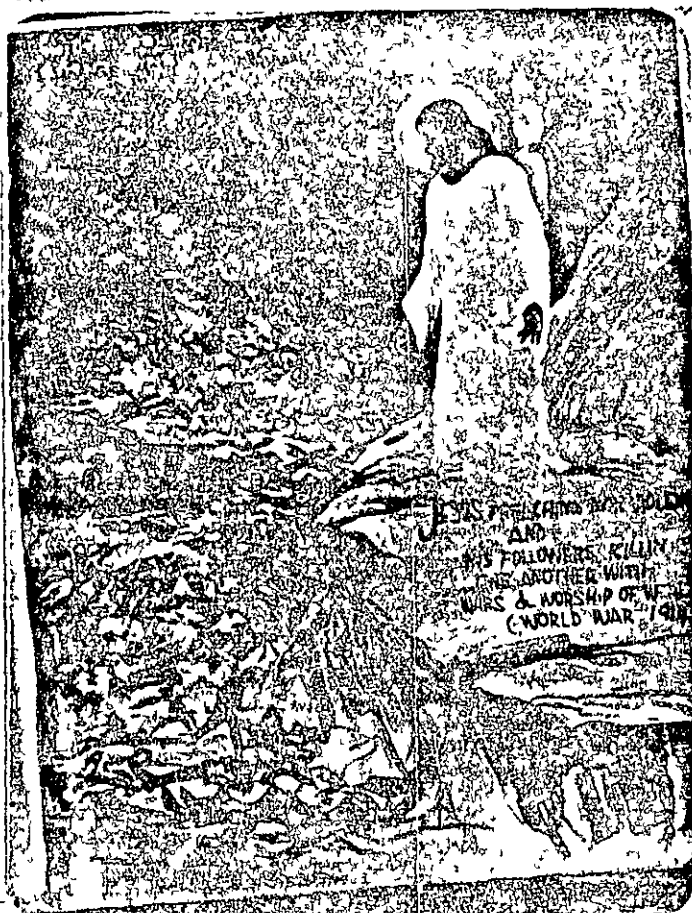
ไม่เคยถูก เขี้ยวงู อยู่เหมือน

มีเค้าเงื่อน เหมือนพระ - ภกวันต์

อยู่เหนือกรรม เหนือทุกข์ เป็นสุขสันต์

รับหากัน ทำตาบ ยามนี้เอย

พุทธทาสภิกขุ

ภาพประกอบ ๑๖

ไม่มีโครงฟังกาศตาของตน ฯ

ภาพประกอบ ๑๗

ฉากหนึ่งทีเล็กเขามีกว่าผู้ใหญ่

๒๑๘

เขียวในโลกที่มนุษย์อาศัยอยู่คือโลกธรรม ๘ ประการ กลุ่มแรกคือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข กลุ่มหลัง คือ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์

นั่นคือการได้และการเสีย หรือ บวกกับลบ นั่นเอง ซึ่งเป็นเพียง "มายา" ปรากฏการณ์ชั่วคราว ตามเหตุและปัจจัยปรุงแต่งขึ้น

เห็นความเกิด - คับ ของมายาอย่างนี้แล้ว "ไม่ถือมั่น" ไม่หวั่นไหว ต่อโลกธรรม จึงอยู่ในโลกไม่ต้องหนีไปไหน แต่ก็ไม่ถูกเขียวของโลก เหมือนลื่นของรูอยู่ในปากงู อยู่ซิดเขียวอนเต็มไปด้วยน้ำพิษ แต่ไม่เคยถูกพิษนั้นเลย สำหรับโลกนอกตัวเราสมัยนี้ เต็มไปด้วยพิษ เราจะต้องอยู่อย่างฉลาดโดยไม่ถูกเข้ากับพิษเหล่านั้น ซึ่งมีผลเท่ากับอยู่กับคนละโลกที่เขียว (พุทธศาสนิก ๒๕๒๐ ๗.๑ : ๑๔)

ภาพที่ ๗ ผู้คับไม่เหลือ

อย่าเข้าใจ ไปว่า ต้องเรียนมาก	ต้องปฏิบัติ ลำบาก จึงพ้นได้
ถ้าจริง สิ่งเดียว ก็ง่ายกาย	รู้คับให้ ไม่มีเหลือ เชื้อก็ลง
เมื่อเจ็บไข้ ความตาย จะมาถึง	อย่าพรันพรัง หวาดไหว ให้หม่นหมอง
ระวังให้ ก็ดี นาฬิกาทอง	คอยจกจ้วง ให้ทรงจุก หลุดไถ่ทัน
ถึงนาที่ สุกท้าย อย่าให้พลาด	ถึงสติ ไม่ประมาท เพื่อดับขันธ
ด้วยจิตว่าง ปล่อยาวง ทุกสิ่งอัน	สารพัน ไม่ยึดครอง เป็นของเรา
ตกกะโหลก พลอยโชน ให้สิดี	จะถึงที่ มุ่งหมาย ใ้่ง่ายเข้า
สมัครใจ คับไม่เหลือ เมื่อไม่เอา	ก็คับเรา คับคน กลนิพพาน

ความรู้ทุกชนิดที่โลกเรายังเพิ่มความพลุ่งขึ้นของโลก เป็นไปเพื่อ "ความเกิด" ของ "ตัวตน" อันเป็นต้นเหตุของความทุกข์ คือ การเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

ส่วนความรู้เพียงประการเดียวที่เป็นไปเพื่ออิสระและผาสุก คือ การรู้เพื่อกับ "ตัวตน" อันเป็นการดับทุกข์ในทุกแง่

ความรู้ขั้นคือรู้ชัดว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น" คำว่า "เรา" "ของเรา" อยู่ตรงกลางหัวใจสุดท้ายของชีวิต" (พุทธศาสนิก ๒๕๒๐ ๗.๑ : ๒๕)

ภาพประกอบ ๕

ไหว้พระพุทธรูป

พระพุทธรูป

ภาพประกอบ ๑๐

ยิงศัสถาอิงเลอะเทอะ

ยิงศัสถาอิงเลอะเทอะ

ภาพที่ ๔ ทะเลไฟ

เรือของธรรม แล่นผ่า ทะเลไฟ	เรือของกน อย่างไร ยังไม่แน
เห็นที่จะ ชี้อลาค และอ่อนแอ	จึงต้องแพ้ แก่เนื้อหนัง บังเฝ้าดู
จะออกไป นอกโลก ก้องผ่าไฟ	จะหมดทุกข์ ต้องไป <u>เนือล้งกู</u>
จะพ้นตาย ต้องพราก จากคัวกู	เผากิเลส ต้องอยู่ ใจกลางไฟ
คนเขลาเขลา เหมามาไปตามเขา	ไม่ยากเข้า ไกลไฟ เพราะกลัวไหม
ไฟของธรรม มีไว้ เพื่อกับไฟ	ที่ไหม้ใจ ของสัตว์ ในบักกล
ตะไฟ กรรมฐาน เปรียบปานไฟ	เผากิเลส ลั่นไป เหลือนรรคนล
อันไฟธรรม มีไว้ กับไฟคน	ดับแล้วพ้น ทะเลไฟ ผ่าไปเว

เรือธรรม นั้นลอยอยู่ในทะเลไฟ นั่นคือจุดเป็นที่อยู่กึ่งกลางเกาะหลอมเหล็กที่ร้อนระอุ นั่นคือ นิพพานเป็นสิ่งที่อาจหาพบได้ท่ามกลางสังสารวัฏนั้นเอง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ฌ ๑ : ๔๓)

ภาพที่ ๕ ไหว้พระพุทธรูป

๒๒๒

ถ้าเชื่อกันหนักก็เป็นพระพุทธรูปได้ แต่พระพุทธรูปนั้นยังเป็นของภายนอกเกินไป ส่วนพระพุทธรูปเจ้าที่แท้จริงอยู่ที่ใจ หมกสงสัยลังเลคือชีวิตแล้ว พระพุทธรูปภายนอกนั้นพาให้ ลังเล ถ้าพบ "พระ" ในใจแล้ว "พระ" นั้นกุมกรອງใบหูแห่งตน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ฌ ๑ : ๑๗)

ภาพที่ ๑๐ ยิ่งกักลอกยิ่งเลอะเทอะ

กัมภีร์คือบันทึกที่ถูกคัดลอกและถูกนักปราชญ์แก้ไขเพิ่มเติมเรื่อยมา ผู้แก้ไขเป็นปราชญ์เท่าใด ก็ยิ่งแก้ไขมากเท่านั้น จึงยิ่งมีทางที่จะผิดไปไกลมากเท่านั้น

ส่วนธรรมะแท้คัดลอกไม่ได้ ผิดไม่ได้ ถูกไปได้ ถ้ายทอดไม่ได้ สอนไม่ได้ จึงเลอะเทอะ ไปได้ รู้ได้เฉพาะตัว

กัมภีร์แท้เล่มเดียว คือความรู้สึกที่ชีวิตต้องหยั่งลงในชีวิตด้วยชีวิตเอง (พุทธทาสภิกขุ

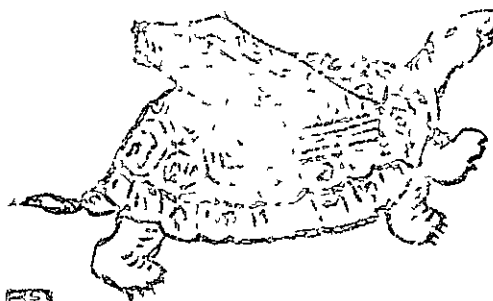
ภาพประกอบ ๑๑

ตัวกูกับตัวกู

會也各
虛室突岩鳥龜

ภาพประกอบ ๑๒

เต่าหินตามหาด

ภาพที่ ๑๑ ตัวกูกับตัวกู

วันตัวกู "ตัวกู" มิไคมี	แก่พอใจ มันเป็นผี โผล่มาได้
พอหายใจ "กู" "กู" ก็หายไป	พอใจใหม่ โผล่ใหม่ หนีให้ดี
แต่ละข้าง ต่างยี้กว่า "ตัวกู"	จึงเกิดการ คอสู๋ กันอย่างผี
ต่างหมายมั่น แก่กัน ชันไพร	หึงเบียดเผย ลับลี้ มีหัวไป
ที่ค้อยกว่า รู้ว่ากู ก็มีศี	ที่เกินกว่า ช่มชู้ เขาเข้าไว้
ที่พอกัน กันท่า ไม่ว่าใคร	ลั่นแต่โกร โกร่งเกิน เป็นธรรมชาติ
เอาพระธรรม กวากล้าง อย่างไม้วาก	สำหรับฟาด หัวสัตว์ ที่ข้างฝา
ตกกระเด็น เป็นเหยื่อ แก่ไก่กา	ที่เก่งกว่า คืออย่าใจ ใจให้โผล่เวย

พุทธทาสภิกขุ

ปัญหาของโลกปัญหาของชาติ และปัญหาของบุคคล อยู่ที่ "ความไม่ยอมกัน" เพราะอหังการ
เพียงประการเดียว เหมือนจึงจก ๒ ตัว ที่ต่างตัวต่างไม่ยอมแพ้ จึงต้องกักกันไม่มีที่สิ้นสุด

ธรรมะ "ไม้วาก" เท่านั้นที่จะกวาก ฟากให้ "สัตว์" หรือสัญชาตญาณอย่างสัตว์" ชนิดนั้น
สิ้นไปจากสันดาน

โลกทั้งโลกจะสิ้นปัญหา ชาติทุกชาติจะผาสุก บุคคลก็จะไถ่ชีวิตแท้และเต็มเมี่ยม นิรันดร
หากทุกคน "ยอม" และ "หยุด" ความมัวอหังการ มมังการกันเสียที (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ หน้า ๑ : ๔๑)

ภาพที่ ๑๒ เก้าหินตามอก

"โอ้ เก้าเอ๋ย ขอถาม ความสักอย่าง	ดูท่าทาง ของเก้า เรานึกว่า
ตัวเป็นหิน คากับอก ยอดเวรกรรม	มีระธรรม อยู่บนหลัง ยังไม่รู้
"มนุษย์เอ๋ย เราจะบอก กรอกหูเจ้า	ตัวเราเอง แหะละคือธรรม คำคาอยู่
ธรรมของเจ้า คือคำรา บ้าพอดู	ธรรมของดู คือตัวกู อยู่ทีธรรม
ที่เป็นหินหมายถึงเย็นเป็นนิพพาน	เพราะประหาร อวิชชา ไยว่าช้า
ความหนาวบอก ยอดสงม ลบล้างธรรม	เป็นความว่าง มีประจำ อยู่ร่ำไป

อันตำรานั้น มีชื่อ พระธรรมเลย ถิกฎุเกิด กนเอ๋ย อย่าไกล
จะมีธรรมกันบ้าง ช่างกระไร คว่ำกันไว้ แต่คัมภีร์ คัมภีร์เอ๋ย

มนุษย์คิดว่าแต่ช่างใจจริงมีคัมภีร์อยู่บนหลังแล้ว เหตุใดจึงไม่รู้ธรรมะ แต่แต่่าคิดว่า บนหลัง
นั้นยังไม่รู้ธรรมะแท้จริง ความทวนทวนคือความไม่ยืนยันร้ายในอารมณ์ที่กระทบ ความเป็น
แลสสงนที่เนื้อตัวของมันต่างหากเป็นธรรมะที่แท้จริง (พุทธศาสนิกชน ๒๕๒๐ ๗ ๑ : ๒๑)

๔.๒.๒ ภาพปริศนาธรรมชุดล่อความจริง

ความจริงที่ปรากฏอยู่ในโลก คือ ปัญหาการเบียดเบียนกันของมนุษย์) จึงทำให้พลโลกเกิด
ความทุกข์นานาประการ เช่น ความอดอยากหิวโหยและสงคราม เป็นต้น การเบียดเบียนของมนุษย์
มีมูลมาจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน ของแต่ละคน ซึ่งทำให้คนหลงผิดและแสวงหาทรัพย์ในทางที่ผิด คิด
ว่า ความสุขที่แท้อยู่ที่การมีทรัพย์สินสมบัติหรืออะไร ๆ เป็นของตนให้มาก คนจึงหลงอยู่กับการแสวงหา
วัตถุ ตั้งแต่ระดับส่วนบุคคล จนถึงระดับโลก โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบกระเทือนต่อประเทศอื่น

คนหลงประกอบกรรมชั่วทั้งทางกาย วาจา ใจ เป็นส่วนใหญ่ ไม่สนใจต่อธรรมะในศาสนา
ของตน โลกนี้จึงหาสันติภาพที่แท้จริงได้ยาก ดังนั้น การแก้ปัญหาด้านแท้จริงก็คือ การใช้ธรรมะ
มาแก้ที่จิตใจ คนจึงจะได้รับความสุขหรือสันติภาพที่แท้จริง ดังคณะ ผ.ช.ป. กล่าวไว้ว่า "การแก้
ปัญหาทุกอย่างต้องแก้ที่จิต มิฉะนั้นจะไม่มีทางสำเร็จได้เลย เพราะเราจะสุข จะทุกข์ก็อยู่ที่จิตจะพัน
ทุกข์ก็อยู่ที่จิต การกระทำอะไรทุกอย่างจะสำเร็จก็อยู่ที่จิต ดังนั้นจิตจึงเป็นฝ่ายนำกาย"

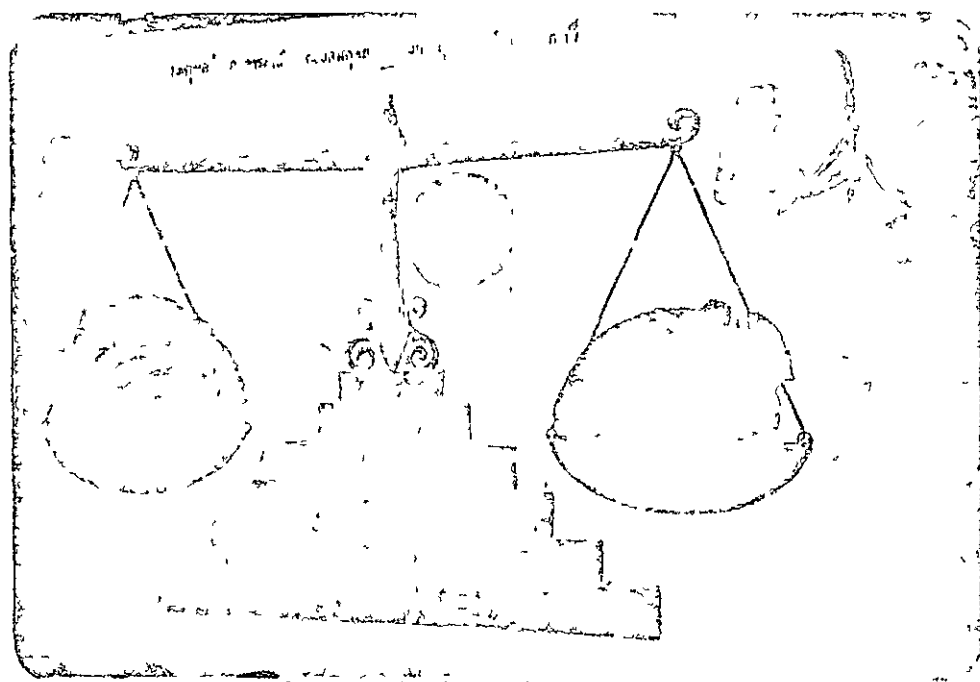
ด้วยเหตุดังกล่าว การจัดโครงการมหาสพทางวิเทศน์มาช่วยมีความมุ่งหมายว่า จะให้ภาพ
หรือสิ่งที่จิตขึ้นนั้นช่วยเขย่า บัองกัน ช่วยคุ้ยเขี่ย หรือยื้อยุดคุณกระชาก มีให้สิ่งเลวร้ายเกิดขึ้น
ครอบงำจิต และให้ได้รับความบันเทิงไปในตัว (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๙ น : คำนำ ๖ - ๗)

ภาพปริศนาธรรมชุดล่อความจริง เป็นภาพที่เขียนขึ้นใหม่ มีไ้ลลอบแบบมาจากของเก่า มีอยู่
หลายภาพ ดังจะยกตัวอย่างดังนี้

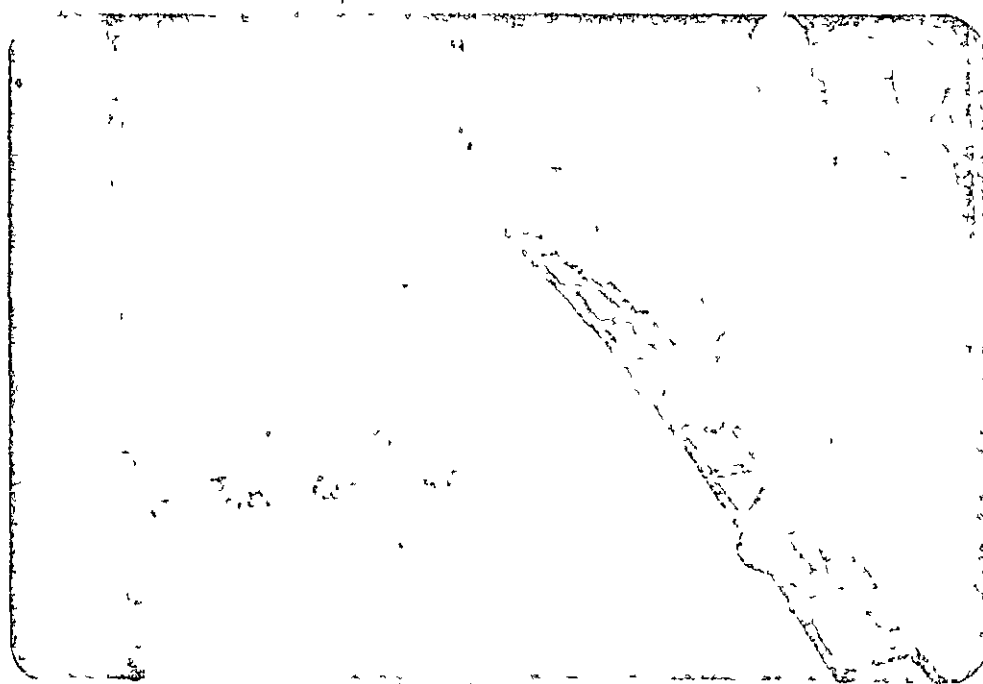

พอบอกให้ ประพฤติธรรม ก็กำทူ

ภาพประกอบ ๑๓ พอบอกให้ ประพฤติธรรม ก็กำทူ

ภาพประกอบ ๑๔ เทลงกับอาร์มทองสนกุล

ภาพประกอบ ๑๕ โละ คัทรูแห่งคานติ

ภาพที่ ๑๓ พอบอกให้ประพาศิธรรมก็กำหนด

ภาพนี้เป็นภาพล้อชาวโลกที่ไม่สนใจไม่ศึกษาและไม่ประพาศิธรรมะ มีคำกลอนบรรยายประกอบภาพว่า "สมัยนี้พวกเราเอาแต่ไหว้ พอบอกให้ประพาศิธรรมก็กำหนด"

คณะ ผ.ช. ป. อธิบายภาพนี้ว่า คนทุกยุคทุกสมัยเรียกร้องหาสันติภาพ แต่ไม่รู้ว่าสันติภาพจะมีได้เพราะคนส่วนใหญ่ประพาศิธรรม คนรู้จักแต่เพียงกราบไหว้ทั้งในภาพ

การศึกษาประพาศิธรรมคือการศึกษาชีวิตจิตใจของตนเอง จนกระทั่งบังคับจิตใจตนเองได้ มีให้หลงไหลไปสู่ความต่ำทราม เพราะจะสุขหรือทุกข์อยู่ที่ใจ ทุกสิ่งเกิดขึ้นเพราะเจตน์ ถ้าเจตน์ได้เพราะจิต การที่จิตจะมีสันติสงบได้เพราะมีธรรมะควบคุมมิให้หลงเป็นเหยื่อของความชั่วร้ายต่างๆ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ ดังนั้นคนจึงต้องกลับมาองชีวิตภายใน โดยการประพาศิธรรม โลกจึงจะได้สันติภาพ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๙ น. ๒ - ๕)

ภาพที่ ๑๔ เหตุผลกับอารมณ์ต้องสมดุล

ภาพนี้เป็นภาพตาสองข้างหนึ่งใส่แว่น ข้างหนึ่งใส่หัวใจ มุมบนด้านซ้ายเป็นคน ๒ คน กำลังไหว้กันเพื่อแสดงความเป็นมิตร ส่วนมุมบนด้านขวาเป็นภาพคนที่กำลังประหัดประหารกันและมีภาพโลกอยู่ด้วย

พุทธทาสให้คำกลอนบรรยายว่า "เหตุผลกับอารมณ์ต้องสมดุล จึงเกิดสุขทั่วทุกกรณี"

โลกจะมีความสุขได้ ต้องมีเหตุผล ก็คือสมอง สมดุลกับอารมณ์ ก็คือใจเสถียร (หัวใจ) มีหลักธรรมดังกล่าวควบคุมไว้ โลกจึงจะสมดุล (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๙ น. ๒๗ - ๒๘)

ภาพที่ ๑๕ โลภะศัตรูแห่งศานติ

ภาพที่บุรุษร่างใหญ่กำยำ กำลังตั้งหน้าตั้งตาเป็นมันโกลนขึ้นไปด้วยความโลภเป็นของตน การกระทำอย่างนี้เป็นโลภะ เพราะคนคิดแต่จะรวบรวมเอาทุกสิ่งเป็นของตนโดยไม่คิดถึงความเดือดร้อนของผู้อื่น คนจึงมีแต่การคดโกง กอบโกย เบียดเบียนกัน เพื่อจะได้ในสิ่งที่ตนต้องการ ความโลภจึงเป็นศัตรูของศานติ

ไม่มีใครฟังศาสนาของตน ๆ

ภาพประกอบ ๑๗

จากหนังสือเด็กเขามีชื่อว่าบู๊

ภาพที่ ๑๖ ไม่มีใครฟังศาสนาของตน

ภาพนี้เป็นภาพพระเยซูคริสต์ทรงทอดพระเนตรผลของสงครามซึ่งชาวโลกกำลังเข่นฆ่ากันตาย
ระเนระนาดเคลื่อนไป

พุทธทาสอธิบายไว้ว่า ภาพนี้แสดงอย่างชัดเจนว่า พระศาสนาของทุกศาสนาสอนเรื่องไม่ให้
เบียดเบียนกัน แต่ทำไมคนเราจึงต้องเบียดเบียน รบราฆ่าฟันกัน ทั้งนี้เพราะความเห็นแก่ตัวนั่นเอง
(จึงเป็นเหตุให้ประภคกรรมชั่วอย่างเอกอุตม์ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ น : ๔๔ - ๔๕)

ภาพที่ ๑๗ ฉากหนึ่งที่เด็ก เขามีคึกว่าผู้ใหญ่

ภาพนี้เป็นภาพเด็กล้อผู้ใหญ่ เด็กทุกคนในภาพต่างมีใบหน้าสุขสันต์สละสลวย พุทธทาสเขียนไว้ได้ภาพ
ว่า

"สันติภาพสัญญา ของเราไซ้ เข่นกัน ใน บทเพลง หฤหรรษ์
ไม่มีใคร แข่งข้อ ต่อรองกัน ว่าใครถูก ใครผิด อย่าคิดใจ

คณะ ผ.ช.ป. อธิบายไว้ว่า แม้เด็กจะมีเรื่องขัดใจกัน ครูเคียวก็ถึกัน มีความสนุกสนาน
กัวยใจจริง เพราะเด็กไม่มีเล่ห์เหลี่ยมซ่อนไว้ในใจ มีการสะสมความเห็นแก่ตัว ของผู้น้อย ส่วน
ผู้ใหญ่ตรงกันข้ามเพราะมีตัวตน จัก หากมีเรื่องขัดผลประโยชน์กันก็จะโกรธเคืองกัน จนถึงกับฆ่า
ฟันกันที่เคียว ดังนั้นเด็กกับผู้ใหญ่ใครจะเห็นแก่ตัวมากกว่ากัน (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ น.๖ ๓๕)

ภาพปริศนาธรรมเหล่านี้จะจริงหรือไม่เป็นเรื่องชวนคิด นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกมาก
ผู้ค้นคว้าขอนำเสนอเพียงเป็นตัวอย่างให้เห็นเพียงเท่านั้น

๔.๒.๓ ภาพปริศนาธรรมไทย

ภาพปริศนาธรรมไทยในโรงมหรสพทางวิทยุภายในสวนโมกขพลาราม มีอยู่ ๒ เรื่องที่สำคัญคือ
ปริศนาธรรมไทยชุดกายนคร กับ ปริศนาธรรมไทยชุดกระต่ายมีเขา เต่ามีหนวด แต่ที่จับใจแล้วมี
เพียงปริศนาธรรมไทยชุดกายนคร

ภาพปริศนาธรรมไทยได้มาจากสมุดข่อย ซึ่งเขียนเป็นเกร็ดมือสอนธรรมะแก่ประชาชน
ในสมัยที่คนส่วนใหญ่ยังไม่รู้หนังสือ นอกจากจะเขียนภาพไว้ในสมุดข่อยแล้ว ยังเขียนไว้ตามผนังโบสถ์ด้วย

ภาพประกอบ ๑๔ อุปทาน ๔

ภาพที่ ๑๔ รุ่งแจ้งภัยของอุปาทาน
ภาพประกอบ ๑๕ รุ่งแจ้งภัยของอุปาทาน

(๒๓๒)

พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า ภาพปริศนาธรรมไทยนี้เป็นงานศิลปะและวัฒนธรรม ที่แสดงให้เห็นชาวต่างประเทศเห็นว่า คนไทยไม่ใช่คนป่าเถื่อน เพราะเราใส่ใจในวัฒนธรรม ทางฝ่ายวิญญูณมานานแล้วเป็นร้อย ๆ ปี อีกประการหนึ่งการสอนธรรมะด้วยภาพ เป็นการเผยแพร่พุทธศาสนา ด้วยวิธีที่รวดเร็ว สดุดสนาน ไม่น่าเบื่อ ถูกต้องตามหลักธรรมชาติและเหมาะสมกับโลกปัจจุบันที่มีเวลาจำกัด แต่พุทธธรรมยังเป็นสิ่งที่เหมาะสมหรือจำเป็นแก่โลก แก่สันติภาพของโลกตลอดกาล (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ง : คำอนุโมทนา)

เรื่องภาพปริศนาธรรมไทยเป็นเรื่องยาว มีภาพมาก โดยเฉพาะปริศนาธรรมไทยชุดกายนคร แบ่งออกเป็นสองภาค คือ ภาคต้น เป็นภาคมิจฉาทิฏฐิ ไก่กล่าวถึง ชาตุทั้ง ๒ นามและรูป ตัณหาทั้งสาม ปฏิจสมุปบาท อุปาทานสี่ และสังสารวัฏ เป็นต้น ส่วนภาคปลายเป็นภาคฉัมมชาติวิฏฐิ กล่าวถึง สัมมาทิฐิ อัฐกัณฐะ ญาณ ๑ นิพพาน และวัฏสงสารกับนิพพาน เป็นต้น ดังจะได้ยกตัวอย่างมาให้เห็น ดังนี้

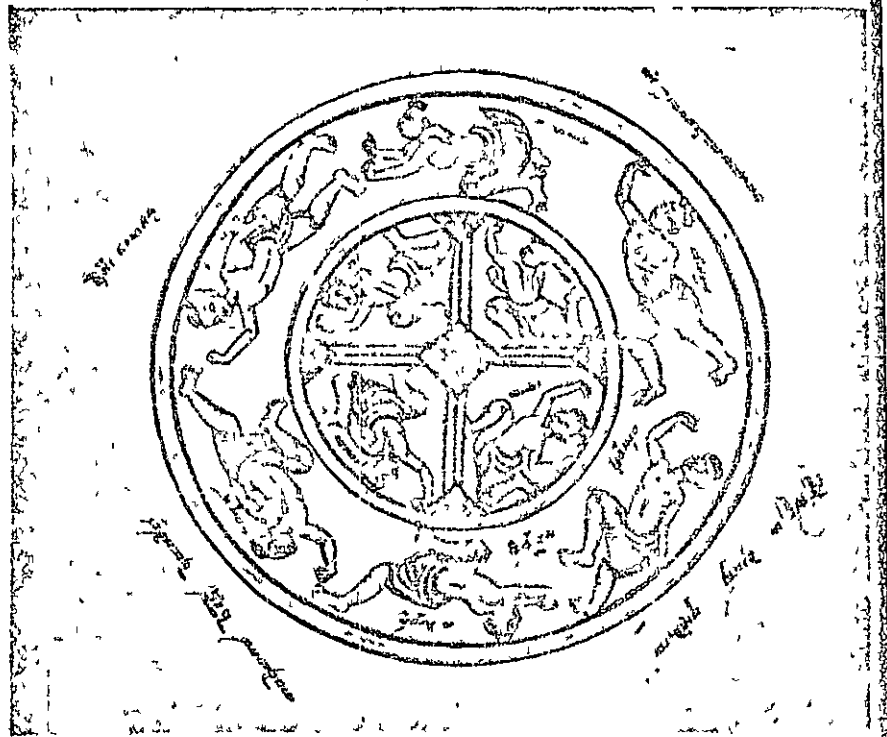
ภาพที่ ๑๔ อุปาทานสี่

งูสี่ตัวที่ขดพันกันอยู่หมายถึงอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่น ๔ ชนิด ที่เขียนเป็นงู หมายความว่า เมื่อมีความหลงแล้วจิตย่อมยึดมั่นผูกพันอย่างแน่นแฟ้นเหมือนงูรัด ไปกอดรัดเข้าที่กองไฟ กองทุกข์และสิ่งอันตราย อุปาทานจึงเป็นเครื่องมัด มี ๔ ประการ คือ กามุปาทาน - ความยึดมั่นผูกพันด้วยกาม ทิฏฐิอุปาทาน - ความยึดมั่นผูกพันด้วยทิฐิ ความคิดเห็นของตน สัมผัสอุปาทาน - ความยึดมั่นผูกพันอยู่ด้วยสัมผัสและข้อวัตรปฏิบัติอย่างมกมายและอัตตวาทุปาทาน - ความยึดมั่นถือมั่นอยู่ด้วยความรู้สึกว่าเป็นตัวตน ว่า มี "ตัวตน - ของตน" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ง : ๖๒)

ภาพที่ ๑๕ ภูเข้างภัยของอุปาทาน

ภาพนี้เป็นภาพเปรียบของอุปาทานทั้ง ๔ ที่ผูกมัดปุถุชนคนหลงให้ติดอยู่กับความทุกข์ มีงู ๔ ตัวพันอยู่ตามแขนขาและลำตัว ส่วนคนที่ไม่มีปัญญาก็นั่งอยู่บนเขื่อน เพราะไม่มีวิธีอุปาทานผูกมัด ซึ่งมีให้ดูคนที่นั่งอยู่รอบตัวนั่นคือ ปุถุชนยอมผูกมัดด้วยอุปาทานสี่ ทำให้ติดอยู่กับกิเลสและความหลง

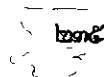
ผู้มีปัญญารู้ความจริงจะหลุดพ้นและละอุปาทานสี่ได้และเป็นอิสระ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ง : ๖๖)

ภาพประกอบ ๒๐ สังสารวัฏ

ภาพประกอบ ๒๑ วัฏสงสารและนิพพาน

ภาพที่ ๒๖ สังสารวัฏ

ภาพวงกลมหมายถึงวัฏกะ มีคน ๖ คน เวียนอยู่รอบนอก อีก ๔ คน เวียนอยู่รอบใน หมายถึง ความว่า เมื่อคนเรายึดมั่นถือมั่นอยู่ด้วยอุปาทานสิ่งแล้วก็จะเวียนอยู่ในวงกลม การวนอยู่ในวงในหมายถึง วนอยู่ในตัวผล ๔ ประการ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย การวนวงนอก หมายถึง หลงในอารมณ์ ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ ทั้งนี้ด้วยอวิชชา วงกลมทั้งสองคือเหตุพบกับผลที่เป็นปัจจัย แก่กัน สังสารวัฏของสัตว์ที่หลงในอารมณ์ จึงไม่มีวันจบสิ้น (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ง : ๗๒)

ภาพที่ ๒๗ วัฏสงสารและนิพพาน

ภาพนี้แสดงผลรวบยอดของการปฏิบัติธรรม ภาพครึ่งล่างเป็นภาพคนตกน้ำและปลาถือเบ็ด นั่นคือ การตกจมอยู่ในวัฏสงสาร

การตกจมอยู่ในวัฏสงสารก็ต้องมีความทุกข์ เหมือนปลาที่ถูกเบ็ดเกี่ยวและกินอยู่อย่างหนึ่ง และเหมือน กับคนตกน้ำจะจมน้ำตายอย่างหนึ่ง อาการทั้งสองหมายถึงการทนทุกข์ทรมานในโลกียะนั่นเอง

ภาพครึ่งบน ทุกคนมีอาการตรงกันข้ามคือทุกคนล้วนแต่อยู่บนบก เบาสบาย คน ๔ คนนี้ หมายถึง พระอรหันตบุคคล ๔ จำพวก คือ "คนที่ขึ้นบกได้แล้ว" ก็คือคนที่พ้นไปจากวัฏสงสารหรือโลกียะ และนั่งล้อม แก้ว ๓ ดวง บนบัลลังก์ ซึ่งหมายถึงพระนิพพานอันเป็นฝ่ายโลกุตระ จึงถึงที่สุดแห่งทุกข์ในที่สุด (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ ง : ๒๐๘)

๔.๓ นิทานปริศนาธรรม

นิทานปริศนาธรรมนั้นมีมานานแล้ว ตั้งแต่ยุคนิทานอีสปและชาดกเป็นต้นมา การที่มีนิทานเพื่อ จุกมุกหมายหลายประการ เช่น เพื่ออธิบายสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่คนยังไม่เข้าใจ เช่น เรื่องราหูอมจันทร์ อธิบายเรื่องจันทร์ปรากฏา เป็นต้น หรือเพื่อใช้สอนธรรมะหรือคคิธรรมให้เห็นเป็นอย่างดี เช่น นิทาน อีสป นิทานชาดกและนิทานปริศนาธรรมต่าง ๆ และเพื่อเป็นสิ่งที่บันเทิงใจ ได้แก่ เรื่องมุขตลก

นิทานปริศนาธรรมของพุทธศาสนามีทั้งในส่ายเถรवादและมหายาน โดยเฉพาะในฝ่ายเถรवाद นั้นมีนิทานปริศนาธรรมที่เห็นชัดคือ เรื่องชาดกต่าง ๆ ในชาดกเรื่อง สรรพสิทธิ มีนิทานปริศนาอยู่ ในนั้นถึง ๔ เรื่อง ส่วนฝ่ายมหายานก็มีนิทานปริศนาธรรมของนิกายเซ็นอยู่เหมือนกัน

นิทานปริศนาธรรมในวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชน พอจะจำแนกออกได้เป็น นิทานปริศนาธรรมของพุทธศาสนิกชนเอง นิทานปริศนาธรรมของเขมรและนิทานปริศนาธรรมที่เป็นภาพ นิทานปริศนาธรรมนั้นท่านพุทธทาสแปลมา และนิทานภาพปริศนาธรรมนั้นเขียนไว้ในโรงมหรสพทางวิญญาณ ผู้คนคว่า จึงจะค้นคว้า ดังนี้

๔.๓.๑ นิทานปริศนาธรรมของพุทธศาสนิกชนโดยตรง

นิทานปริศนาธรรมที่เป็นของท่านเองมีหลายเรื่อง ดังเช่น

อย่ากลัวเงยหน้า

นิทานเกิดขึ้นในคืน แรม ฝนตกฟ้าร้องกึกก้องน่าสะพรึงกลัว เมื่อหลายหมื่นปีมาแล้ว พวกนกและหมู่ ไก่เกิดความสงสัยไต่ถามกันขึ้นว่าพวกสัตว์สองขาตัวโตกว่าลิงที่รู้จักเข้าอาศัยอยู่ตามถ้ำที่สบาย ๆ นั้น เกิดไปไต่ความรู้ใหม่ที่โหมมาจึงได้ชอบทำอาการหมอบหน้าจกขึ้นกินขนาน ๆ เสมอทุกคราวที่เกิดความกลัวขึ้น ส่วนสัตว์ทั้งหลายยังคงไม่รู้เข้าใจต่อการทำเช่นนั้นและก็ไม่เห็นมีอะไรแปลกประหลาดเกิดขึ้นแก่มันเลย

หมู่แก่วกหนึ่ง ขอเวลาไปติดตามเรื่องนี้และตรikirongอยู่หลายวัน ในที่สุดก็ไต่มาแถลงในที่ประชุมแห่งสัตว์เล็ก ๆ เหล่านั้นว่า พวกสัตว์สองขาที่อยู่ถ้ำเหล่านั้น ได้มีความคิดงอกเงยออกไปว่า มีสิ่งลึกลับที่โกร ๆ มองไม่เห็นตัว มีอำนาจบันดาลสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปไต่ถามที่มันต้องการใคร ๆ ควรแสดงอาการยอมแพ้ต่อสิ่งที่มีความลึกลับนั้น เพื่อสิ่งนั้นจะได้พอใจ และบันดาลอะไร ๆ ให้เป็นไปตามในทางที่ไม่เป็นภัยแก่พวกเรา ที่ประชุมมีคำถามว่า เราจะเอาอย่างกันไหม หลังจากโต้เถียงกันแล้วก็ลงมติกันว่า ให้รอคอยผลแห่งการกระทำของสัตว์สองขาเหล่านั้นและผลแห่งการไม่รู้ไม่ชี้ของสัตว์สี่ขาทั้งหลายไปให้รู้แน่นอนเสียก่อน แล้วจึงก่อวินิจัยเกิดซากที่แล้ว และไต่รอกันเรื่อยมาจนถึงยุคปรมาณูนี้ก็ยังไม่สามารถจะวินิจฉัยว่าอย่างไรได้ พวกสัตว์สองขาที่มีวิวัฒนาการมากมายก็ยังคงก้มหน้าติดใจไปตามเคย มีผลเกิดเป็นลัทธิพิธีต่าง ๆ ขึ้นมากมายในโลก ส่วนสัตว์สี่ขาที่ยังเงยหน้าไม่รู้ไม่ชี้ในสติปัญญาและความรู้อันโหมไปตามเกม โดยไม่มีอะไรเกิดขึ้น พวกนกหมู่เหล่านั้นก็ยังไม่ว่าจะวินิจฉัยกันอย่างไรถูกจนบัดนี้

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า เป็นการทดสอบของบรรดาพระภิกษุหรือเหล่าเณรเหล่านั้น ที่จะลงโทษโดยบังอาจให้สุนัขที่เหี้ยวรกเสาศาตเป็นอะไรไปก็ได้ แม้เพียงแค่วิภิกษุจะรักเจ้าพวก ร้องกรวดธรรมา หรือว่าจะรู้จักทำพวกพวกตนเอง ให้มีความรู้เรื่องสุขทุกข์เขาเลย รู้จริงถึงใจ เกี่ยวพันกับเสียบ้างก็หาไม่ แต่สำหรับคนเรานั้นพอว่าหากไม่เอาอย่างสุนัขเข้าเป็นข้าเขาค ระทำให้ เสียเปรียบสัตว์สี่ขา ในช่วงที่จะต้องกลายเป็น เวรภัยหลัง ไปตั้งตนจงแค้นทางวาจาธรรมกษัตริย์ เกล้านั้นมาใหม่ ซึ่งเมื่อเข้า ก็จะเปลี่ยน คอยดูการลงโทษสัตว์สี่ขา เช่น สุนัข เมื่อก่อนเท่านั้น ยิ่งซมไปกว่าเดิมอีกโดยไม่ทันรู้ตัว แต่อย่างไรก็ตามในภายหลัง ก็หายังมีอยู่ว่า ใครกำลังนำนมเพชกว่ ใคร โภจนา กำลังใจแข็งหรืออ่อนแอกว่ากัน ถ้าหาหรือรู้ฉลาดกว่ากัน? อวิชาของใครงอก หนาขึ้นเรื่อย ๆ หรือไม่ให้สิ้นสุด เพราะของใครงอกอยู่แต่เพียงร กับเดิม

๔.๓.๓ นก เปรตนาครวมของเณร

ทำพุทธหารมปลมาหลายเรื่อง เช่น

พระพุทเจ้าองค์หนึ่ง

ในนครโคเทเวศย์บาราชาเบรี มีอาจารย์เก่ง ๆ อยู่สองคน คนหนึ่งชื่ออันใจ เป็นเณรในนิภายชนงอน เป็นคนไม่คัมสุรา อีกคนหนึ่งชื่อเตมแน หรือกานชลา เป็นอาจารย์มหาเวศาคัย ไม่เคยถือศีลเลย ก็มักจะทำละโมภในการบริโภค

วันหนึ่งอาจารย์อันใจไปเยี่ยมอาจารย์กานชลา ที่กำลังดื่มอยู่ อาจารย์กานชลาถามว่า จะ ไม่ดื่มบ้างเหี้ยวหรือ ก็กล่าวรักชวนให้ดื่มเอง อันใจก็ว่า ตนไม่เคยถือศีลเลย อาจารย์ก็ว่า คนที่ไม่เคยถือศีลนี้ไม่ใช่คน อันใจอุกึก ช้างเจียบไม้ตะเท่ง ในที่สุดพูดขึ้นมาได้ว่า ท่านเรียก ตนไม่ถือศีลเพราะเพียงแต่ฉันไปดื่ม ถ้าฉันไม่ใจกับเจ้าคุณเป็นอะไร อาจารย์คาบเอาบอกว่า เป็น พระพุทเจ้าองค์หนึ่ง แล้วท่านของเขาก็จบ

ถ้าเราจะฟังเรื่องนี้เป็นการโต้ตอบด้วยโวหารก็ได้อ แต่ความจริงเป็นเรื่อง ซึ่งจะสอน ความแบบวิธีของเขาให้คนสำนึกว่า คนนั้นเป็นพระพุทเจ้าคนหนึ่งก็เพื่อจะสอนให้รู้ว่ามันไม่เป็นพระ พุทเจ้าเลยมากกว่า ซึ่งทำให้อาจารย์กานชลาซึ่งก็ไม่อีกเหมือนกัน เพราะมันเกิดรู้แล้วว่าเราก็คงไม่ได้

อ้ายชาตकिन

ภาพประกอบ ๒๒ อ้ายชาตकिन

เป็นพระพุทธเจ้าสักที แล้วเราก็ไม่ใช่เป็นคน แล้วจะเป็นอะไรกัน คนก็ไม่เป็น พระพุทธเจ้าก็ไม่เป็น

ฉะนั้นเราเองก็เหมือนกัน เราเป็นภุมมชาดกหรือยัง หรือว่าถ้าไปเป็นภุม ก็ไม่ใช่ภุม ถ้าเป็นภุมก็ต้องเป็นภุม และการที่เราว่าเราไม่ใช่คน เราไม่ควรโกรธ หรือแม้ภุมจะถูกกล่าวหา อย่างนั้นอย่างนี้เราก็ไม่โกรธ ถ้าจะพูดถึงพุทธะตามแบบนิกายเซ็นก็ถือว่า ถ้าเราทั้งเป็นภุมตามอุคคคติ ไม่ได้ เราก็ยังเป็นพุทธะไม่ได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเราจะพยายามทำความเข้าใจให้เป็นอะไรเลย ให้มีจิตใจว่าง ไม่รู้สึกเป็นอะไรเลย ซึ่งหมายความว่าให้อยู่เหนือการถูกว่า หรือเชื่อว่าเรามีไม่ถูก เราเป็นชนิดนั้นกันระกัใหม่ คือว่าเราเป็นอะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งใครจะว่าอะไร อย่างไรมาก็ไม่ถูก มันคงไม่มีอะไร นอกจากเราเป็น "ว่างจากตัวเรา" ถ้าเราเป็นอย่างนี้ก็จะเป็นอย่างถูกเขา ซึ่งสมจะพิศมามีที่ที่ทางก็ไม่สามารถทำให้หวั่นไหวได้

ในบาลีมีกล่าวไว้ว่า ถ้าถูกเขาเป็นหินแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ในหิน ๑๖ศอก สมเฒ่าจะหักให้หวั่นไหวได้ ถ้าเราว่าจากความยึดมั่นถือมั่น เรามีเกียรติอย่างนั้นอย่างนี้ เราเป็นอะไรอย่างนั้นอย่างนั้น เมื่อนั้นบะระจะ เป็นบุคคลที่ล้มพิศมามีหวั่นไหวได้

๘.๓.๓ นิทานภาพปริศนาธรรม

นิทานภาพประเภทนี้มีเขียนอยู่ในโรงมหรสพทางวิญญาน เช่น

อานชาติกน

มีเรื่องเล่าสืบมาแต่โบราณว่า ถ้ากรุงหนึ่งมีสุนัขสองแม่ลูกพากันเดินทางไปวัด ระหว่างทางต้องผ่านป่าช้าที่ตึงศพ ขณะนั้นเห็นศพ ๆ หนึ่งขึ้นอีกอยู่ข้างทาง สองแม่ลูกหยุดดู ลูกหมาเกิดนึกโกรธจะชิมรสศพ จึงกล่าวกับแม่ว่า "แม่จ๋าให้ลูกกินอุณัยนาคาของศพนี้เสียก่อนเถอะ แล้วเราก่อยไปกัน"

แม่หมาเองกำลังยั้งพิจารณาซากศพด้วยสลดสังเวช เมื่อได้ยินดังนั้นก็ถึงกับสะอื้นข้างขึ้นว่า "อย่า อย่าเลยลูก ไอ้ลูกตาของกอนี้แหละมันชั่วสันดี มันจะสอสาขายมองหาแต่สิ่งสวย ๆ งาม ๆ สิ่งที่เป็นอัปมงคล โชน โทส ละคร มีแต่จ้องเอา จ้องเอา จนวิจิตรฟุ้งซ่าน เจ้าสันทิเข้าไปได้ จิตเจ้าจะพาราม "

ลูกหมาได้ยินดังนั้นก็เปลี่ยนวังอาณแม่ว่า "ถ้าเช่นนั้นให้ลูกกินอุณัยนาคา" แม่หมารีบสวนขึ้นทันใจว่า

"สิ่งที่คุณเสียไปอะไรล่ะ ผมเข้าใจจะแจ้งฟังเสียงประจวบสอพลอ เสียงกนกที่มันจะแสน
แก้วหู เสียงร้องอุบาทว์ที่ยั่วยุกอารมณ์ ส่วนเจ้าจอมราชธรรมาธิบดี เขาไปยอมให้สอดแว่นหูไป
อย่าเลยลูก"

ลูกหมาไม่สิ้นพยายาม กล่าวว่ "ถ้าอย่างนั้น ลูกก็ทนกับมันก็ได้แล้วกัน" แม่หมาชี้เสียง"ก็อีกนั่น
แหละ โอ๊ยจูก มันชอบแต่จะตลกมกลั่นทีเป็นเหตุแห่งความโกรธ กลืนหูกับแว่นอันเป็นสัญลักษณ์ทางธรรม
เสียอีกไม่ยังมีใครโกรธไต่หา ชั่วสั้นก็ อย่าเลยลูก "

ไต่หูทั้งนั้น ลูกหมาก็ตอบต่อไปว่า "ถ้าอย่างนั้นลูกขอกินลีนมันนะ" แม่หมาทักขึ้นอีกว่า "ลีน
นั่นหรือ ก็เลวร้ายพอ ๆ กัน มันมีแต่จะตักไป - ว้ามา ด้วยความสับสน ปลื้บปล่อน โกลหลกแต่
ลีนก็"

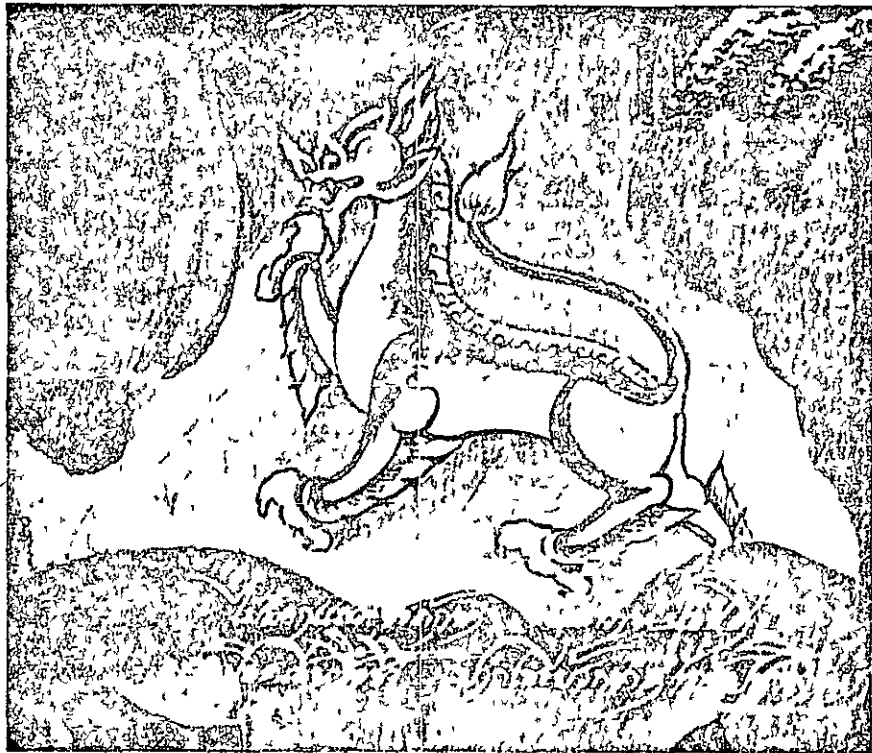
ลูกหมาจึงว่า "ถ้าอย่างนั้น กินมันดีกว่า" แม่หมาจึงทักขึ้นอีกว่า "มันนี่ ก็ว่าจะทำอะไร
มันชอบแต่จะหยิบฉวยเอาแต่สิ่งของของคนอื่นด้วยการลักขโมย คบโน่นกินนี้ แม้ด้วย ภาฏอาจารย์ก็ใช้มือ
ประทุษร้ายได้"

ลูกหมาพยายามเปลี่ยนความตั้งใจว่า "ถ้าอย่างนั้น ลูกก็กินแต่ไขมันเถอะ" แม่หมาปรามอีกว่า
"ไขมัน ก็อีกนั่นแหละ มันมีและ เบี่ยงอย่างเข้าช่องแห่งอวัยวะ หรือช่องทนต์ก็ของเมา ไอ้ที่เด่นแรงเด่น
กาสะบักเร่า ๆ ไปมา จนไม่รู้ว่สิ่งไหนก่อน นั่นก็ไม่ใช่ที่เหวหรือ อย่าดีกว่าลูก"

ลูกหมาว่อนวอนเป็นครั้งสุดท้ายว่า "งั้นกินหัวใจมันก็ได้แล้วกัน " แม่หมาได้ยั้งถึงนั้นก็ตกใจ
ร้องเสียงหลงทวาดเวว่า "อย่านะ อย่าเป็นไอ้เร่ไร หัวใจนั่นมันร้ายเสียยิ่งกว่าอะไรหมก มัน
เต็มไปด้วยพิษภัย โทสะ โมหะ เต็มอัดด้วยความโลภ ความเห็นแก่ตัว มีแต่มุ่งกอบโกย เอาไปรีด ไม่
คำนึงถึงความเดือดร้อนทุกข์ยากของผู้อื่น คิดแต่จะเปรียบจะวัดกันเป็นเราเป็นเขา อิจฉาริษยา
พยาบาท อาฆาตมุ่งร้ายต่อกัน ชั่วสั้นก็ เจ้ากินเข้าไปอี เจ้าจะเสียศักดิ์ศรีแห่งตระกูล"

ไต่หูแม่ว่าดังนั้น สุนัขตัวน้อยก็อมเชะรอกตาขึ้น พอลางสะบักหน้า ซานแม่ให้รับมันต่อไป
รำพึงในใจว่า "โอ้เว้ย ช่างไม่มีอะไรดีเลยนะ โอ้จาคิน "

ปัญหามีอยู่ว่า เราจะยอมเป็นคนที่ไม่มีอะไรก็ได้จะจนหมาไม่กินอยู่ทั้งนั้นหรือ ? ถ้าจะไม่เป็น
อย่างนั้น ก็ต้องสามารถอดทน หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้นำความรำไรมาสู่ตนเองและผู้อื่น
จึงจะนับว่ามีอะไรดี ขนาดที่หมาไม่กิน ก็หมายถึงถนได้ การที่จะไม่เป็นที่สาของรูป รส กลิ่น เสียง

อ้ายชาติหมา

ภาพประกอบ ๒๓ อ้ายชาติหมา

สัมผัส ก็ต้องศึกษาธรรมชาติจิตใจของตนเองจะพบเข้ากับธรรมชาติดั้งเดิม ที่วางวางตัวเรา - ของเรา
อยู่เป็นปกติ (ขึ้นอยู่กับความรู้สึกที่ปล่อยจาก "ตัวกู - ของกู" เสียเช่นนี้แล้ว ก็ไม่มีตัวกูหรือที่อยู่ใน
ฐานะที่หรือชั่ว หน้าที่ที่สู้ขงกลั่นไม่ลง (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๐๔ . ๑ - ๔)

อภัยชาติหมา

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงปรารภถึงพระเมคะนองกาย วาจา ๗ ของกัทรนยกเรื่อง
ราชสีห์ขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์ว่า ธรรมชาติของราชสีห์นั้น เป็นสัตว์หนึ่งในชาติในโลกรของตน ถือตัว
ว่าเป็นเจ้าแห่งสัตว์ทั้งหลาย เวลาจะขึ้น เกิน มั่งนอน ก็ไปพ่นาตเยื้องกรายสง่างามเป็นที่เกรงขาม
แก่สัตว์ทั้งปวง สวรรวมกิริยาการหาสงบนเสวยยามทองอาจ

ราชสีห์นั้น อาศัยอยู่ในเข่งเขาหินผาต์ หลังจากเที่ยงแสงหาอาหารไกรยาภิโรกเรียบร้อย
แล้ว ก็เยื้องย่างสีห์กำเนินเข้าสู่อุ้งแห่งตน มีต้นเขื่อนกลางค้ำจุนร่มในศิลาทรากา เกือบจนเรียบ
เป็นระเบียบแล้ว จึงเอนกายลงในทาดหุไสยาสน์ พงกท่อนทิวระชั้นสำรวจจ้องระยะต่าง ๆ มีเท้า
หาง หู เป็นต้น ว่าวางไว้ในลักษณะเช่นไร ดังสตกกำหนดทิศกำหนดนัยาที่ที่จะขึ้นขึ้น เสริ้วแล้วจึงเข้า
สู่โพรง

เมื่อครบกำหนดเจ็ดวันก็ขึ้น มีสัมปชัญญะเต็มที ทั้ง ๆ ที่อยู่ในท่านอนไม่ไหวตัวเช่นนั้น เสร็จ
แล้วรำลึกรู้สึกกายสำรวจจ้องท่านอบแห่งตน พงกท่อนทิวระชั้นสำรวจจ้องระยะต่าง ๆ และเกร็งงูปลาด หากเห็น
เกร็งงูปลาดกระจัดกระจาย เท้าและหางไม่ไหวอยู่ในสภาพเดิม สัตว์ก็จะคำตัวเองว่า "อภัยชาติ
หมา ไม่สู้กับที่เป็นเชื้อชาติราชสีห์" ครั้นแล้วก็มัวหัวงัวเอง ไม่ยอมออกหาอาหาร สู้นอนใหม่
ให้หิวต่อไปอีก ๗ วัน ให้สาสมกับที่มีท่านอนเอนนอนผู้ต่ำต้อย

เมื่อครบกำหนดขึ้นขึ้นครั้งหลัง เห็นเกร็งงูปลาดยังงออยู่เป็นระเบียบเรียบร้อย ก็ภาวนามีใจ
หยิ่งผยองในชาติของตน ยอมลุกขึ้นเอนผวาออกจากอุ้ง แยกดีหมาขึ้น ๓ ครั้ง แล้วจึงออกแสวง
หาอาหารตามปกติ

เรื่องนี้สอนให้รู้ว่า เมื่อใดเรารู้ตัวว่าผิดทำอะไรที่ไม่สมควรกับภาวะของตัว ก็ควรละอาย
และสำนึกบาป หาวที่ประทุงลงโทษตัวเองด้วยปัญญา

ถ้าจะถามว่าเราจะพ้นคำว่า "อภัยชาติหมา" นี้ได้อย่างไร ? พ้นได้ด้วยการเป็นคนจริง

คือมี สัจจะ จริงต่อตัวเอง มีหมะ คือฉลาดที่จะเข้าใจให้แท้จริง มีขันติ คือ -เข้มแข็ง- -ทนที่แท้จริง- -ความนั้น และมีจาคะ คือ ฉลาดรู้จักยกยื้อผ่อนระบายนี่ให้เกิดอุปสรรคที่มันจะทำให้เราจริงไปไม่ตลอด เมื่อจริงได้เสมอต้นเสมอปลายก็จะพ้นคำว่า "อ้ายชาติหมา" ได้ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๙ : ๕ - ๗)

วิเคราะห์การใช้ถ้อยคำสำนวนและกลวิธีในการถ่ายทอดอันเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธทาสภิกขุ

สำนวนภาษาเป็นอุปกรณ์สำคัญยิ่งอย่างหนึ่งที่จะส่งให้งานเขียนแต่ละเรื่องเป็นที่ประทับใจของผู้อ่าน เพราะภาษาเป็นสื่อสำคัญที่สุดที่จะส่งสารความคิดจากผู้แต่งไปถึงผู้อ่าน หากผู้อ่านไม่สามารถเข้าใจถ้อยคำต่างๆ ก็ก็จะไม่สามารถเข้าใจเรื่องราวต่างๆ ได้คือพอ สำนวนภาษาเป็นกลวิธีที่สำคัญที่จะโน้มน้าวใจของผู้อ่านให้เห็นคล้อยตามความคิดของผู้แต่ง ผู้แต่งจะกำหวัใจผู้อ่านได้ด้วยสำนวนภาษา และสำนวนภาษาเป็นเครื่องขับไล่ลักษณะเฉพาะตัวของผู้อ่านแต่ละคน

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ กล่าวว่า (มล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ . ๑๔๓ - ๑๔๔) สำนวนภาษาเป็นกลวิธีที่สำคัญมากอันหนึ่งในการแต่งหนังสือ สิ่งที่ควรสังเกต คือ ผู้อ่านชอบสำนวนภาษาหรือไม่ เพราะเหตุใด โดยมากคนอ่านจะชอบหรือไม่ชอบจากความเคยชิน ถ้าหากสำนวนภาษาแปลกจากที่ตนเคยชิน บางกราก็ไม่ชอบ แต่มีบางคนที่ชอบสำนวนแปลกไปทุกชนิด แต่ที่ควรถือเป็นบรรทัดฐานพอสมควรก็คือในนวนิยาย ผู้แต่งไม่ควรนำตัวไปปะปนกับตัวละคร ผู้ที่มีฝีมือในการประพันธ์ก็จะสามารถทำให้ตัวละครแสดงบุคลิกลักษณะได้จากสำนวนของตัวละครนั้นได้

สมพร มั่นตะสุกร กล่าวถึงการพิจารณาลักษณะเฉพาะเกี่ยวกับสำนวนภาษาไว้ ๓ ประการคือ (สมพร มั่นตะสุกร ๒๕๒๒ : ๗๕)

- ๑ การสรรคำใช้ การเลือกใช้คำควรให้เหมาะสมกับเนื้อเรื่องและบุคลิกภาพของตัวละคร
 - ๒ สำนวนโวหาร เป็นเรื่องบอกท่วงท่าของการแต่งเฉพาะตัวได้ดีที่สุดทั้งในแง่ของการให้ภาพพจน์ (Figure of Speech) การอุปมาอุปไมยและการใช้ถ้อยคำสร้างอารมณ์ต่างๆ ทั้งอารมณ์โศก และแม้กระทั่งอารมณ์รัก ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นการใช้ภาษาของอารมณ์ (Emotive Language)
 - ๓ การบรรยายความเชิงพรรณนาความ การบรรยายความเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกกระจ่างแจ่มแจ้งในเรื่องราว ในเหตุการณ์ ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดของตัวละคร
- จากความเห็นของบุคคลดังกล่าว จะเห็นว่าการใช้ถ้อยคำสำนวนของกวีหรือนักเขียนนั้นเป็นสิ่งที่

สำคัญ ที่ควรแก่การศึกษาพิจารณา เพราะการใช้ถ้อยคำภาษาเป็นสื่อความเข้าใจของผู้ฟังผู้อ่านและผู้เขียน
ต้องการส่งสารอะไรมาให้

การใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธทาสภิกขุก็นับว่า มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวที่น่าสนใจเหมือนกัน ถึงแม้
คนคว่าจะได้วิเคราะห์ออกดังนี้

๑. การใช้ถ้อยคำสำนวน

การใช้ถ้อยคำของพุทธทาสภิกขุ มักใช้คำพูดง่ายๆ เพื่อให้คนทั่วไปเข้าใจได้ หากมีคำศัพท์ยาก หรือ
ศัพท์ที่ต้องอธิบาย เช่น คำบาลี หรือศัพท์ศาสนา ท่านก็จะอธิบายให้เข้าใจเสียก่อน แล้วจึงดำเนินเรื่องต่อ
ไป เช่น "คำว่า บุญนี้แปลว่า เครื่องฟูใจก็มี และแปลว่าเครื่องชำระล้างซึ่งบาปก็มี เราเอาความหมาย
สำคัญกันดีกว่า ความหมายที่สำคัญคือความหมายที่ว่า เครื่องชำระล้างบาปนั่นเอง" (พุทธทาสภิกขุ

๒๕๑๘ ๕)

การใช้ถ้อยคำของพุทธทาสภิกขุย่อมขึ้นอยู่กับระดับของคนฟังเหมือนกัน ถ้าเป็นชาวบ้านธรรมดา
ท่านก็ต้องใช้คำพูดง่ายๆ และถ้อยคำวิธีที่จะทำให้เขาเข้าใจ ท่านกล่าวว่า "โดยเฉพาะที่จะพูดให้คนโง่ฟัง
ต้องคิดมาก ต้องนึกมาก ต้องนึกกว้างกว่าที่จะพูดให้คนฉลาดฟัง" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๒ ๒๔)

ถ้าหากว่าผู้ฟังเป็นผู้ที่มีการศึกษา เช่น นักศึกษา ข้าราชการและชาวต่างประเทศ ต่างศาสนา
ท่านก็มักใช้ศัพท์วิชาการ และศัพท์ภาษาอังกฤษด้วย แต่ท่านมักอธิบายให้แจ่มแจ้งเสมอ เช่น ภาษาคน
แสดง แต่ Relative truth คือความจริงที่เป็นอย่างชนิกชาวบ้านสมมุติ เปลี่ยนได้ ยึดหยุ่นได้
อย่างนี้เป็นต้น ส่วนภาษาธรรมนั้น แสดงความจริงที่เด็ดขาด หรือ Ultimate truth

(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก. ๕๑ - ๕๒)

การที่ท่านต้องใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษด้วย อาจเพื่อให้ความรู้เรื่องศัพทศาสตร์ที่เป็นสากล และท่าน
เองก็ต้องพูดกับแขกต่างประเทศอยู่เสมอ ท่านก็จำเป็นต้องใช้ศัพท์ศาสนาที่เป็นสากลบ้าง แต่วินัย อ.ศิริกุล
กล่าวว่า

"ท่านพุทธทาสมีประเพณีการพูดอย่างที่ชอบยกเอาภาษาอังกฤษขึ้นมาพูด ผู้เขียนเห็นว่า เรามี
ภาษาไทยที่ไพเราะและก็มี ความหมายบริบูรณ์อยู่แล้ว น่าจะใช้ภาษาไทยของเราดีกว่า การรักษาเอกลักษณ์
ของภาษาไทยไว้ การใช้ภาษาอังกฤษอาจใช้ในกรณีเท่านั้นที่ไม่มีในภาษาไทย กรณีของท่านพุทธทาสนี้ ไม่
น่าจะมีการเกยชินในการพูดภาษาอังกฤษเลย อาจทำให้คนอื่นคิดว่า เป็นการออกตัว" (พระอนันต์
ชยานันโท ๒๕๒๒ . ๑๐๕)

ความจริงพุทธศาสนิกชนย่อมมีโอกาสใช้ภาษาอังกฤษ กับแขกชาวต่างประเทศอยู่เสมอ และคงจะไม่มีเจตนาจะหวัดตัว เพราะถ้าท่านสอนชาวบ้าน ท่านไม่ใช้ภาษาอังกฤษเลย ท่านสอนให้เฉพาะกับบุคคล กาละเทศะทางหาก

ความนิยมอีกอย่างหนึ่งของพุทธศาสนิกชน คือ นิยม การน้อมนาคภาษาธรรม (ภาษาคน) ให้มีความหมายไปในแง่ธรรมะ (ภาษาธรรม) ได้อย่างประหลาด จนคนบางพวกไม่เข้าใจ กล่าวกันว่า ท่านใช้คำ พุทธใหม่แหวกแนว ใช้ศัพท์แสงที่มีความหมายล่องเงื้อมเงาชวนให้สงสัยบางกริ่งแปลบาลีตามใจชอบ อธิบาย พุทธพจน์ตามอัตโนมติ (พระวินัยปิฎก ขยานันโท ๒๔๒๒ . กำปรารภ)

การวิจารณ์เช่นนี้แล้วแต่ความเข้าใจของคน อย่างไรก็ตาม ท่านเองมุ่งไปในแง่ธรรมะ การอธิบาย ใช้คำแปลคำตามอัตโนมัตินั้น ต้องดูด้วยว่า ทำให้ความหมายเดิมแปรไปหรือไม่ หรือทำให้เสียความเดิม หรือไม่ ถ้าการ "แปลบาลีตามใจชอบ" ของพุทธศาสนิกชน ไม่อยู่ในลักษณะดังกล่าวข้างต้น ก็น่าจะได้รับการ สรรเสริญ มากกว่าคำพิฆะซึ่งดั่งจะเข้ว่านี้ พระโณนิกายเข้เข้เขาก็ยังใจกัน ท่านอาจจะได้รับอิทธิพลมา ก็ได้ แต่อย่างไรก็ตาม การอธิบายศัพท์ หรือภาษาคน ให้เป็นภาษาธรรมของท่าน ย่อมทำให้มีประโยชน์ ต่อการถือการธรรมะแน่นอน ถึงกล่าวแล้วข้างต้น

อีกประการหนึ่ง ท่านมักบัญญัติคำขึ้นมาใหม่โดยอิสระ ตามที่ท่านเห็นว่าเหมาะสม จนทำให้คนที่ไม่ เคยฟังการอธิบาย คำนั้นๆจากท่าน เข้าใจผิด และกักกันก็มี อย่างเช่นคำว่า "จิตว่าง" "ตัวกู" ของกู" "ภาษาคน - ภาษาธรรม" เหล่านี้เป็นต้น

การใช้ถ้อยคำเฉพาะตัวของท่าน ท่านมักใช้คำพื้นๆแบบชาวบ้าน พูดกันตรง บางทีเป็นคำที่ติดมาตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ ๕ บางทีอาจจะรู้สึกว่ามันโบราณเกินไป หรือหยาบ เพื่อขยายใจคนให้เข้าใจออกมา (แบบเข้) แต่ท่านมิได้ใช้คำให้เกิดวิสัยของสมณะ

คำที่ท่านนิยมใช้คำสำนวนอันเป็นลักษณะเฉพาะของท่าน มีดังนี้

"-> คำว่า "มัน" ท่านใช้แทนได้ทุกอย่างตั้งแต่ วัตถุสิ่งของ หรือสัตว์ บุคคลธรรมคา ไปจนถึงนามธรรม และแม้แต่คำว่า "นิพพาน" เช่น "ดูมีความอีกมัน จะมีความทุกอย่างดู ดูมันมันมัน ว่า มันจะเจอนั่นเจอนี่ พ่อแม่ต้องให้อย่างนั้นอย่างนั้น อย่างเด็กเดี๋ยวนี้แล้ว เกิดมามีก็ดีกว่าต้องมี โทษมัน มีอยู่เย็น..." (พุทธศาสนิกชน ๒๔๑๗ ๔๕) ทั้งนี้เป็นต้น

คำว่า "ต่อ" ท่านมักใช้คำว่า "ต่อ" แทนคำว่า "เมื่อ" เช่น ในสำนวนว่า "นิพพานที่นี้ เคี้ยว

นี้ กับนิพพานตายแล้ว" หรือ "ถ้าจะถามคนที่มียายุสูงขึ้นไปในวัยเป็นพ่อแม่แล้ว ก็คงจะตอบกันเป็น
ส่วนมากกว่า เกิดมาเพื่อสะสมทรัพย์สมบัติเอาไว้กินกินแก่เก่า และให้อุทิศให้หลาน..." (พุทธทาสภิกขุ
๒๕๑๕ ฉ. ๒) ดังนั้นเป็นกัน

คำว่า "บ้า" "โง่บ้า" ท่านมักจะใช้เพื่อบ่งบอกว่า สำหรับพวกกิเลส หรือใจให้เหวี่ยงกับกาล
เทศะ และบุคคล ดังเช่น "โง่บ้า โง่บ้ามาอีกแล้วโว้ย / อันนี้เพื่อบ่งบอกว่า หรือจริงสำหรับพวกกิเลส
หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง "ใครแพ้แก่ความรอนนั้นต้องบ้า หนักเข้าก็บ้าตายพ่ายแพ้แก่ความรู้สึกละเอียดชั่วร้าย
ฝ่ายแล้ว แล้วหลงไปตามอารมณ์ของความรูสึกฝ่ายชั่ว มันก็ถอยถอย แต่เมื่อมันบ้ากันมากๆ เข้าก็เลย
ไม่คว่ำบาตรถอยเร้นๆ ไปก็ได้ เพราะมันบ้ากันหมดทุกคน" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ . ๑๘)

คำว่า "หัวเราะ หรือนำหัว" ท่านใช้คำนี้แทนหัวเราะ นำหัวเราะ คำนี้นิยมใช้มาแต่สมัยก่อน
ท่านนิยมใช้หรือเขียนกันมาด้วย นอกจากนั้นคำที่นิยมใช้ในสมัยก่อนยังมีคำว่า "อีก" แทน "อีก" คำว่า
"สมมติแทน" "สมมุติ" ซึ่งนิยมใช้มากกว่าในปัจจุบัน ตัวอย่างข้อความที่มีคำเหล่านี้ได้แก่

"การทำการศึกษเปรียบเทียบระหว่างศาสนานี้ แล้วจึงก็เป็นสิ่งที่นำหัวเราะ น่าขบขัน...
การที่จะทำการเปรียบเทียบนั้น หมายความว่า มีสิ่งที่ไปเปรียบกันอยู่ก่อน..." (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก.
๒)

อีกส่วนหนึ่ง ขอให้ทราบไว้ด้วยกันทุกคนว่าผู้เป็น เจ้าของหนังสือเล่มนี้ทุกท่าน ล้วนแต่เป็นผู้มีส่วน
ในการช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนา" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๖ . กำนันโพธิ์)

ภาษาคน... แสดงได้แต่ความจริงใจ อันที่มนุษย์ ส่วนภาษาธรรมนั้นแสดงความจริงที่แท้จริง"
(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๑ ก. ๕๑)

คำว่า "ตัวกู - ของกู" คำนี้ก็เป็นศัพท์เฉพาะของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งใช้แทนคำว่า ตัวเรา
ของเรา หรืออีกคำกับ อีกเฝ้า เห็นในข้อความว่า "ใครเคยได้บุญด้วยบริสุทธิใจว่า จะละความยึดมั่น
ถือมั่นว่า "ตัวกู" ว่า "ของกู" กุจะหายากเต็มที เพราะใจไม่มีใครสมารถใจที่จะปิดทองหลังพระ"
(พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๕ . ๖๖ - ๖๗)

การเขียนคำบางคำท่านมักเขียนแบบบาลี คือ ไม่ตัดพยัญชนะข้อออก เช่น คำว่า วัฏสงสาร
สัตสทธิกิจ, วัชรรา, บุคลาธิฐาน เป็นต้น จึงทำให้เกิดความอึดอัดในการเขียนคำเหล่านี้ไปปริยญา
นิพนธ์บ้าง เพราะท่านใจอย่างนั้น

มีอีกประการหนึ่งที่นำพูดถึงคือ "เว้ย" หรือ "ว้ย" ท่านมักใช้แปล นินาควา เว, ทเว ในภาษาบาลี เช่น ฐโม หเว รกขติ ฐมาจาริ ธรรมะนั้นแหละ เว้ย ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ซึ่งคนทั่วไปหาว่าท่านชอบใช้คำหยาบ โบราณจารย์เวลาแปลนินาตพวกนี้มักจะใช้คำว่า แล แทน เช่น "ธรรมะ แล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม"

นอกจากนี้ท่านมักใช้ถ้อยคำสำนวนแปลกๆ ทำให้ยากึก น่าสนใจ น่าโต้แย้ง หรืองงจนไม่เข้าใจ หรือเข้าใจผิดไปเลยก็อาจเป็นได้ เช่น คำว่า "จิตว่าง" ความมีสติขาว, ความตายไม่มี การงานคือการปฏิบัติธรรม กรรมเหนือกรรม ตายเสียก่อนตาย ไม่นำเอา ไม่นำเป็น ปากอย่างใจอย่าง และจุดเป็นสูงสุดนั้น มันอยู่ที่กลางเตาหลอม เหลานี้เป็นต้น ถ้อยคำสำนวนเหล่านี้รศิก เป็นปริศนาธรรมของท่านโดยเฉพาะ กังกล่าวบ้างแล้วในเรื่องถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรม ซึ่งท่านได้รับอิทธิพลมาจากนิยายเช่น เพราะฉะนั้นในที่นี้จะยกตัวอย่างมาเพียงบางส่วน ดังนี้

"ความมีสติขาว" หมายถึง ความเข้าใจผิด คิดว่าชั่วเป็นดี เห็นกงจักรเป็นดอกบัว เมื่อใดมีความยึดมั่นถือมั่น เมื่อนั้นมืด เป็นความมืดที่แท้จริง" แต่คนเห็นไปว่าดี ถูกต้อง เป็นแสงสว่าง คือสีขาว

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๑ .๒๐)

"ตายเสียก่อนตาย" หมายถึง กิเลส ตัณหา อุปาทานและความทุกข์ ตายเสียก่อนที่ร่างกายชีวิตนี้ตายเข้าโลง เมื่อเป็นอย่างนี้ก็ "เหมือนกับคนตายแล้ว แต่ว่าร่างกายไม่ต้องตาย และยังคงจะไม่มี ความทุกข์อะไรอีกเลย" (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๗ ๗ ๑๓)

"จุดเย็นสูงสุดนั้น มันอยู่ที่กลางเตาหลอม" พุทธศาสนิกชนอธิบายว่า "เย็นที่สุดนั้น มันก็คือความดับของความร้อนที่สุด... ร้อนเท่าไร ถ้าดับลงไปได้ มันก็เย็นเท่านั้น คือ เย็นเท่ากับความร้อนที่ดับไปอย่างในวัฏสงสารร้อนที่สุด ต้องหาหนีพานคือเย็นที่สุด ตรงที่ความดับของความร้อนที่สุดในวัฏสงสาร

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๗ ' ๑๘ - ๒๐)

๘ ๒ การใช้สำนวนอุปมาโวหารกับอธิบายโวหาร

ความจริงแล้วการใช้โวหารต่างๆ ในพุทธศาสนาย่อมมีครบทุกทุกอย่าง เช่น เทศนาโวหาร เป็นโวหารการสั่งสอนเทศนาโดยเฉพาะ อธิบายโวหาร เป็นโวหารที่ใช้อธิบายคำ ธรรมะ และเรื่องราวต่างๆ บรรยายโวหารเป็นโวหารการเล่าเรื่อง สาธกโวหารเป็นโวหารยกตัวอย่าง บุคคลสถานที่ หรือเรื่องราว และพรรณนาโวหาร เป็นโวหารอธิบายลักษณะสภาพของสิ่งต่างๆ ในท้องเรื่อง ซึ่งมักปรากฏในนิทานชาดก เหล่านี้เป็นต้น แต่สำนวนโวหารที่เด่นๆ ของพุทธศาสนิกชน มักเป็นอุปมาโวหารกับอธิบายโวหาร ส่วนเทศนา

โวนั้นเป็นโวนการสังสวนที่พ้นแล้ว ไม่จำเป็นต้องกลัว จึงกล่าวเฉพาะโวนทั้ง ๒ นี้

อุปมาโวนที่โวนเปรียบเทียบกับ มักจะมีคำว่า เหมือน ประดุจ เจ็ดม บางทีเปรียบเทียบลักษณะที่ต่างกัน เช่นใช้คำว่า กว้าง และมักใจเป็นความเปรียบเพี้ยนไปเลยก็มี ดังเช่น

"มนุษย์เรา จึงยังร้อนระคาย ยังต้องเกิด แก่ตาย อยู่เนืองนิจ
เมื่อใจว่างได้ แม่เดินดิน ใจก็เย็นกว่าหิน ในห้องคลอง"

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๕๕ ก. ๑๐๓)

"... ถ้าเรื่องทางกายก็แล้ว เรื่องทางจิตก็ตัวเอง นี่เอาเรื่องทางฝ่ายจิตไปเป็นของพวงกับอยู่เรื่องทางกาย และก็เห็นไปว่าเป็นของนึกเดียวเท่านั้น เหมือนกับเรือนิกๆ พวงท้ายเรือลำใหญ่บ่อเรือ"

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๖๔ ก. ๓)

สำหรับความเปรียบโดยเฉพาะ ท่านได้กล่าวตอนหนึ่งเกี่ยวกับชีวิตของคนเราที่แบ่งได้เป็น ๒ ตอน คือ ตอนแสวงหากับการบริโภคน เมื่อหามาได้แล้วก็ให้รู้จักใช้ รู้จักบริโภค ทั้ง ๒ นี้ ตอนล้วนแต่ใช้ธรรมะทั้งอัน มีความเปรียบเหมือนกันว่า

"ถ้าใครอยากจะได้กินปลา มันก็ต้องมีการแสวงหาปลา ได้ปลามาแล้ว จึงมีการบริโภค การหาปลาก็ต้องหาโดยไม่ได้อุ้งมือหรืออุ้งมือของปลา ถ้าหาไม่เป็นที่จะถูกเงี่ยงของปลาทำเอาบอดเอาเป็นพิษ กรันได้ปลามาแล้ว ก็ต้องรู้จักกินปลาให้วัด ถ้ากินปลานั้นไม่เป็นที่จะถูกก้างปลาติดคอ และอาจต้องตายเพราะการกินปลา เพราะฉะนั้นผู้ที่เพียงแต่สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัย ก็อย่าเพิ่งไปคิดว่าตัวเองรู้ทุกสิ่งที่จะออกไปดำเนินชีวิตในโลก โลกนี้เหมือนกับปลาที่มีก้าง การที่เราจะไปเกี่ยวข้องกับโลก ก็เหมือนกับไปเกี่ยวข้องกับปลามีก้าง การจับก็จะต้องไปให้ถูกเงี่ยงแหลมมีคมของมัน และการบริโภคก็ต้องไม่ให้ถูกก้างของมัน"

(พุทธศาสนิกชน ๒๕๖๕ . ๙)

ส่วนอธิบายโวน พุทธศาสนิกชนใช้โวนนี้มากที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะการอธิบายคำ หรือข้อความทั้งในแง่บุคลาธิษฐานและธรรมธิษฐาน ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

การใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธศาสนิกชนที่กล่าวมาส่วนใหญ่ ศึกษาจากวรรณกรรมที่เป็นธรรมเทศนา ปาฐกถา และบรรยาย กว้างเหตุผลที่งานเขียนของท่านมีจำนวนน้อยกว่าวรรณกรรมประเภทดังกล่าว ถ้าพิจารณาการใช้ถ้อยคำสำนวนโวนของท่านจากงานเขียน ก็วัดได้ว่าท่านเป็นนักเขียนที่ผู้หนึ่ง ดังจะยกข้อความมาให้เห็น ดังเช่น

"ชีวิตแห่งการเวียนว่ายไปในวัฏสงสาร คือ ชีวิตแห่งการต่อสู้เพื่อสิ่งที่ไม่ชอบใจ และได้
 สิ่งที่ชอบใจ ข้าแล้วข้าอีกจนไม่ทราบได้ว่า ท้อสงไสยครั้ง คุกขังเยาะแยะอยู่ที่เดียวนั้นเอง ชีวิตนี้เป็นสิ่ง
 ที่เนื่องเป็นสายเกี่ยวกับตลอด ทุกชาติที่ยังเขียนว่ายวนเวียนอยู่ด้วยอำนาจตัดหาที่ทะเยอทะยานต่อการเกิด เพื่อ
 มิให้เป็นอยู่เสมอมักระนั้นปรากฏการณ์ของชีวิต ก็มีขึ้นห่างกันมากเป็นระยะๆ และน้อยๆ เหมือนหุ่นดानी
 ไทรเลขทางไกลใต้มหาสมุทรซึ่งไหลเป็นเพียงแห่งๆ ลมที่วุ่นปั่นป่วนอยู่มากกว่ามาก เราจึงรู้จักชีวิตแห่ง
 สงสารจักรของเราน้อยเกินไป เกินกว่าที่เราจะกำเงินชีวิตอันเก็บไปกับการต่อสู้ให้ราบรื่นได้จริงๆ มีหน้า
 ขำการที่เราค้นขั้นครั้งหนึ่งก็เป็นเพียงการก่นภายในเขตที่ "ข้าศึก" เป็นฝ่ายได้เปรียบเรา กอยที่เรา
 หมดมอยู่ คุจเรถูกจับผูกตาแล้วนำไปปล่อยในที่ซึ่งพวกเราได้คุมซ่อนอยู่ เพื่อคอยว่าความหลงเข้าใจผิดให้
 แก่เราอย่างพร้อมเพรียงแล้ว ข้าศึกของเราคืออวิชา เหตุนี้ชีวิตของเราจึงถือห่วงถูกโซ่ ซึ่งเต็มไปด้วย
 กับการต่อสู้ ชนิดที่จะเอาชนะได้แสนยาก บางอย่างเรายังไม่รู้สึกลึกถึงภัยเข้าไป ว่าเป็นการต่อสู้ ทั้งที่
 ความจริงในขณะนั้น เรากำลังทำการต่อสู้" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๓ c)

จะเห็นว่า การใช้ถ้อยคำสำนวนในงานเขียนประพันธ์กว้างงานวรรณกรรมที่เป็นปาฐกถา การใช้
 คำอันเป็นลักษณะเฉพาะของงานนั้น

กลวิธีในการถ่ายทอด (ธรรมชาติ) อันเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธทาสภิกขุ

กลวิธีหรือเทคนิคในการถ่ายทอด (ธรรมชาติ) ออกมาเป็นวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ นั้น ย่อม
 ถ้ายกับกลวิธีที่นักประพันธ์นำมาใช้ในการแต่งหนังสือโดยทั่วไปนั่นเอง

กุหลาบ มัลลิกะมาส ได้กล่าวถึงกลวิธีในการเขียน (นวนิยาย) ที่นิยมกันอยู่มีดังนี้ (กุหลาบ
 มัลลิกะมาส ๒๕๑๔ ๓๑ - ๓๓)

- ๑ การเลือกตัวผู้เล่าเรื่อง นักเขียนจะเลือกตัวละครให้เล่าเรื่องตามทัศนะของใครก็ตอง
 เลือกให้ถูกประเภท บางครั้งอาจใช้ บุรุษที่ ๑ เช่น ผม คิดนี้ หรือบุรุษที่ ๓ เป็นผู้เล่า
- ๒ การดำเนินเรื่อง ต้องให้แปลกและน่าสนใจ เช่น วิธีเล่าย้อนหลัง
- ๓ การเปิดเรื่องและปิดเรื่อง ต้องให้สะเทือนใจ เช่น เรื่องเขาชื่อกานต์ ของสุวรรณี สุคนธา
 ตอนต้นเรื่องบรรยายกาศสลด แต่ตอนจบมีลูกรับ นมว่า มีความขัดแย้งกัน ทำให้ผู้อ่านเกิดความสะเทือน
 ใจได้

๔ การเลือกรายละเอียดในการดำเนินเรื่อง ให้เลือกเฉพาะตอนสำคัญแก่การดำเนินเรื่องขึ้น
 มาก่อน เลือกละเอียดเฉพาะคำสอน สอนหน้าที่เหมาะสม เช่น จะบรรยายฉากระเือกกับนางเอกมาพบกัน

ในส่วน ถาบรรยายเรื่องส่วนมากเกินไปก็ทำให้เสียเรื่อง

๕ การใช้สัญลักษณ์ แทนการกระทำอันหนึ่งอันใดเพื่อสร้างความเข้าใจ

๖ การสร้างภาพในจิตโดยวิธีแบบ ดังเช่นในเรื่องฮวนนึ่ง ฮวนน้อย หมโนะเจ้าหญิงฮอนอริยา ว่า "ดอกไม้นานทั้งทุ่ง" ถอยถอยวันนั้นให้เก็กภาพไฟเจ็ด

๗ การสร้างนัยประหวัด (Association of Idioms) ก่อ การสร้างเงื่อนหรือ เบาะแส เพื่อให้สืบทราบจนเปิดเผยความลับได้ ภาพยนตร์มักสร้างเรื่องในลักษณะนี้ เช่น ให้เห็นภาพขา ทางเกว แล้วต่อมาก็มีเสียงผู้หญิงร้อง แล้วมีมีคนตกลงมา คนถูกใจได้ว่าคงมีเหตุร้ายเกิดขึ้น ทั้งนี้เป็นต้น

๘ การสร้างบรรยากาศ เช่น เมื่ออ่านจบแล้ว ผู้อ่านจะรู้สึกเศร้าหรือสุขล้นติดตามไปด้วย

ทั้งกล่าวมาเป็นกลวิธีในการเขียนนวนิยาย แต่วรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่เป็นสารคดี ทางธรรมะ กลวิธีเหล่านี้ก็มีอยู่บ้าง เช่น การเล่าถึงผู้เล่า ใช้บุรุษที่ ๑ คือ ตัวตนเองเป็นผู้เล่า ส่วน ในนิทานมักใช้บุรุษที่ ๓ การเล่าถึงเรื่องของท่าน่าแก่... การใช้สัญลักษณ์ ส่วนกลวิธีอื่น ๆ ก็มี แต่ไม่ชัดเจน เหมือนเรื่องนวนิยายโดยเฉพาะ เพราะฉะนั้นกลวิธี ในการถ่ายทอดของท่านมีลักษณะเด่นเฉพาะลงไปพอจะ ประมวลได้ดังนี้

๑ การใช้ท่วงทำนองหรือลีลา (Style) แบบเฉพาะตัว

ท่วงทำนองหมายถึงการแสดงออกเฉพาะตัวของกวีแต่ละคน กวีต่างก็มีแบบเป็นของตนเองปรากฏ อยู่ซ้ำๆ ถ้อยคำอันนี้เป็นของใครก็ของมัน นักเรียนเมื่อรู้ว่างลำคัมเรื่อง เล่าก็ใจถ้อยคำ ประโยค วรรคตอน หรือแสดงแนวความคิดอันเป็นลักษณะของตนเองไปต่างๆกับ (ดูตลาด มัธยมศึกษา ๒๕๑๑ .๖๑) ทั้งนี้พุทธ ศาสนิกชนก็มีท่วงทำนองในการใช้ถ้อยคำสำนวนและการลำคัมเรื่อง เป็นของท่านเอง

เกี่ยวกับการใช้ถ้อยคำสำนวน อันมีลักษณะเฉพาะตัวของท่านนี้ได้กล่าวมาแล้ว แต่ที่น่าสังเกต อันหนึ่ง คือการใช้ถ้อยคำสำนวน แบบปริศนาที่น่าทึ่ง น่าสนใจ นั่นนับว่าเป็นกลวิธีในการถ่ายทอดที่สำคัญ อย่างหนึ่งของพุทธศาสนิกชนในการเทศนา ปาฐกถาหรือบรรยายแต่ละครั้ง ท่านมักตั้งข้อเรื่องด้วยถ้อยคำ สำนวนที่น่าทึ่ง (รวมทั้งข้อหนึ่งข้อของท่านด้วย) เป็นการจูงใจ สร้างความสนใจให้คนอยากรู้ ว่าเรื่องนั้น มีความหมายว่าอะไร เช่น ตั้งข้อด้วยคำจำนวนว่า กรรมเหนือกรรม กลัวสิ่งที่ยมองไม่เห็น การทำนาที่มีอมต เป็นผลการทำงานกัวยจิตว่าง กริยธรรม - พุทธธรรม ในวัฏฏสงสารมีนิพพานความตายไม่มี ไม่มีศาสนา และรันทกลางแลกรรมกัณเฑาะ เป็นต้น บางทีข้อเรื่องของท่านมักตั้งเป็นแบบคำถาม เช่น การศึกษาถือ อะไร? พิณูคืออะไร? เป็นต้น นอกจากนี้ท่านจะสร้างความสนใจ โดยการตั้งข้อ หรือพูดในเชิงปฏิเสธ

รวีตรงข้ามกับความกิดของคนไทยทั่วไป การพูดหรือตั้งชื่อแบบนี้จะเปิดสิ่งเชื่อกับความสนใจอย่างแรง... (แบบเซ็น) ทำให้เกิดปัญหาโต้แย้ง และเปิดโอกาสให้คัดค้านทอธรรมะที่แท้จริง เช่นชื่อสำนวนว่า "หากคอมมิวนิสต์ เข้ามาพุทธศาสนาที่อยู่ได้" "อิทธิฤทธิ์ไม่ได้อยู่ในรูปของพุทธพจน์" และไม่มีศาสนา และความตายไม่มี เป็นต้น

ส่วนการลำดับเรื่อง ท่านใช้แบบ มีตอนนำ เนื้อเรื่อง และสรุปตอนนำ ท่านอาจนำด้วยเหตุการณ์ต่างๆ หรือ การบทวนเรื่องที่พูดมาแล้ว แล้วยกหัวข้อธรรมะ บรรยายพร้อมทั้งอธิบายคำยาก หรือจากภาษาคนเป็นภาษาธรรม ทั้งยังใช้สำนวนโวหารต่างๆประกอบ เว้น ดูปมาโวหาร สารกโวหาร เป็นต้น จนจบเนื้อหาแล้วท่านก็สรุป

ในการอธิบายคำหรือเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ท่านมักจะพูดซ้ำเพื่อเป็นการเน้นให้เข้าใจ นับว่าเป็นกลวิธีแบบหนึ่ง แต่บางทีจะรู้สึกว่าการพูดซ้ำๆเกินไปก็ว่าได้ และในแต่ละตอนหรือย่อหน้า บางทีก็มีสรุปอยู่ท้ายย่อหน้าจบ ดังเช่น (พุทธศาสนิกชน ๒๕๑๔ ฉ ๑๔)

"พระพุทธเจ้าท่านทรงมุ่งหมายให้คนรู้ความจริงเกี่ยวกับความทุกข์และไม่ทุกข์ ก็ว่าเราเกิดมาเพื่อพอกพูนหนทางแห่งนิพพานนั่นเอง แต่ท่านไม่รู้เอาเสียเลยว่ามีนิพพาน หรือนิพพานเป็นสิ่งที่ปรารถนาอย่างยิ่ง เพราะเป็นความลับทุกข้ออย่างยิ่งแล้ว คนก็ไม่ปรารถนานิพพาน และไม่เก้นทางนิพพาน ต่อเมื่อรู้จักว่าการที่เป็นอยู่ในขณะนี้ เป็นทุกข์อย่างยิ่งแล้วอยากจะได้อะไรตรงกันข้าม คนจึงจะสนใจเรื่องนิพพาน และพอกพูนทางไปสู่นิพพาน"

๒ การใช้สัญลักษณ์หรือปริศนาธรรม การใช้สัญลักษณ์ หรือปริศนาธรรม นับว่าเป็นกลวิธีที่ถ่ายทอดธรรมะและวรรณกรรมที่สำคัญยิ่งอีกแบบหนึ่ง ด้วยเหตุที่ท่านต้องทำงานมาก และขึ้นอยู่กับสภาพสังขาร ท่านจึงต้องหาสิ่งช่วยสอนธรรมะ เรียกว่า อุปมาการสอนธรรมะ อุปมาการสอนธรรมะเหล่านี้อยู่ในรูปของ ภาพและนิทานปริศนาธรรมในโรงเรียนสหทางวิญญูญาณ การใช้เครื่องอัดเสียงช่วยและชี้แนะให้ครูธรรมชาติ เช่น สรรนาพิเก ต้นไม้กอบหิน เหล่านี้ เป็นต้น ท่านบอกว่า ต้นไม้และก้อนหินที่สวนโมกข์นั้นพูดได้ แล้วท่านแนะนำให้ไปชมโรงเรียนสหทางวิญญูญาณอย่างนี้เป็นต้น

๓ การประยุกต์ธรรมะเหมาะสมกับระดับบุคคล การประยุกต์ธรรมะให้ง่าย เหมาะสมกับวัย บุคคลระดับของบุคคล เช่นกับเด็กๆ ท่านก็สอนไปแบบหนึ่ง ระดับชาวบ้าน และผู้ที่ได้รับการศึกษาท่านก็ใช้กลวิธีไปอีกแบบหนึ่ง ก็รู้จักเลือกใช้ถ้อยคำสำนวนและข้อธรรมะที่เหมาะสมกับบุคคล ขอบุคคลต่างๆ สำหรับคนแก่ระดับชาวบ้าน ท่านก็แนะนำให้รู้จักควบคุม กา หู จมูก ลิ้น กายใจ และพิจารณาสิ่งต่างๆว่า "ไม่ว่าเอา

๒๔๒

ไม่น่าเป็น - - ก็กลายมาเป็นกลวิธีในการถ่ายทอดอารมณ์เป็นลักษณะเฉพาะของพุทธศาสนิกชน อาจสรุปได้ว่า กลวิธีในการถ่ายทอดที่สำคัญของพุทธศาสนิกชนก็คือ ห่วงทำนองในการใช้ถ้อยคำสำนวนและการวางเรื่องการใช้สัญลักษณ์หรือปริศนาธรรม และการประยুক্তีธรรมให้เหมาะกับบุคคล

เรื่องวิเคราะห์การตีความและการใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธศาสนิกชน นับว่าเป็นส่วนที่ส่งเสริมการเข้าใจธรรมะในศาสนาให้ดียิ่งขึ้นจึงเป็นสิ่งที่ควรศึกษาควบคู่กันไปกับปรัชญาศาสนาถึงพรรณนามาทุกประการ

บทที่ ๔

สรุปผล อภิปรายผล วิจารณ์คุณค่า และขอเสนอแนะ

สรุปผลและอภิปรายผล

การศึกษาวรรณกรรมนั้นมีทฤษฎีอยู่มากมาย แล้วแต่ว่าใครจะเลือกศึกษาวิเคราะห์ วิจารณ์ไปในแนวไหน การศึกษาวิเคราะห์ในแง่ปรัชญา และการตีความก็เป็นแง่หนึ่งที่น่าสนใจ วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ นับว่าเหมาะที่จะศึกษาวิเคราะห์ไปในแนวนี้นี้

ตามที่ได้ตั้งความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้าไว้ว่า เพื่อศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาศาสนาอันปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ และเพื่อศึกษาวิเคราะห์การตีความในแง่บุคลาธิษฐานกับธรรมาธิษฐาน และการใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธทาสภิกขุ นั้น ปรากฏว่า บรรลุผลสมความมุ่งหมายทุกประการ คือ ทำให้เข้าใจปรัชญาของพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาท และมหายาน รวมทั้งปรัชญาของศาสนาอื่นๆ จากงานวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ นอกจากนี้ยังทำให้เข้าใจการใช้ถ้อยคำสำนวน ตลอดจนถึงกลวิธีในการถ่ายทอดอันเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธทาสภิกขุอย่างเด่นชัด

ในค่านพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายมหายานโดยเฉพาะนิกายเซ็นนั้น ผู้ค้นคว้าได้วิเคราะห์ธรรมออกเป็น ๔ หมวด คือ หมวดที่เป็นข้อธรรมะโดยตรง หมวดที่เป็นธรรมประยুক্ত เพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล หมวดที่เป็นธรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของสังคม และหมวดธรรมะที่อยู่ในรูปของบทร้อยกรอง

ผลปรากฏว่าในหมวดที่เป็นข้อธรรมะโดยตรงนั้น มีข้อธรรมะที่น่าสนใจอยู่มากมาย เช่น เรื่อง สุตตคา อภิธรรม ปฏิจสุมปบาทกรรมกับวิภูสงสาร และนิพพาน เป็นต้น แต่นิกายเซ็นเน้นหลักธรรมที่สำคัญคือ เรื่อง "จิตเดิมแท้" หรือ เรื่อง สุตตคา ซึ่งตรงกับหลักธรรมให้ฝ่ายเถรวาทนั่นเอง นิกายเซ็นไม่สอนอะไร นอกจากสอนให้แจ้งในธรรมชาติแห่ง "จิตเดิมแท้" ของคนเท่านั้น เพราะฉะนั้นธรรมะสูงสุดของพุทธศาสนาไม่ว่านิกายใด ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายเถรวาท หรือมหายาน ย่อมเหมือนกัน คือมุ่งสู่สุตตคา อนัตตา หรือนิพพานนั่นเอง

ในหมวดที่เป็นธรรมประยুক্তเพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล ปรากฏว่าธรรมะในพุทธศาสนาทั้งหมดมีประโยชน์ต่อปัจเจกบุคคลทุกคน แล้วแต่ว่าจะนำธรรมะหมวดใดข้อใดมาใช้ในการดำเนินชีวิต แต่ที่

สำคัญที่สุดก็คือ นำธรรมเนียมมาใช้กับทุกขของแต่ละคนนั่นเอง-ธรรมเนียมที่จะนำมาปฏิบัติเพื่อดับทุกข์โดยเฉพาะนั้น ได้แก่เรื่องไตรสิกขา การปฏิบัติ สมาธิวิปัสสนา ซึ่งมีทั้งวิธีธรรมชาติและวิธีตามรูปแบบ นอกจากนี้ก็มีเรื่องสติปัฏฐานสี่ และการปฏิบัติธรรมแบบประยุกต์อื่นๆ เช่น การใช้สติปัฏฐาน ควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กายใจ อยู่อย่างสม่ำเสมอ โดยพิจารณาว่า "ไม่มีสิ่งใดที่นำเอามาเป็น" เป็นต้น สำหรับนิกายเซ็นนั้น หลักปฏิบัติก็อาศัยสมาธิวิปัสสนาเหมือนกัน ซึ่งเขาเรียกว่า "ซาเซ็น" แต่การทำซาเซ็น ต้องมีโกอัน (ปริศนาธรรม) ให้ขบคิด เพื่อให้เกิดปัญญาจนรู้แจ้ง หลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดล้วนแต่ส่งเสริมให้เข้าในมรรค ๘ ได้ทั้งสิ้น

ในหมวดที่เป็นธรรมประยุกต์ เพื่อประโยชน์ของสังคม ปรากฏว่า หลักธรรมที่ใช้ได้สำหรับสังคม โดยทั่วไปมักเป็นหลักธรรมในชั้นศีลธรรม แต่จะให้ได้ผลก็ต้องใช้โลกุตระธรรมมาควบคุม คือความไม่เห็นแก่ตัว (ความไม่ยึดมั่นถือมั่น) และสัมพันธ์กับหลักธรรม สำหรับปัจเจกบุคคลด้วย คือถ้าปัจเจกบุคคลปฏิบัติจนหมดปัญหาล้วนตัวกันมากๆ สังคมก็พลอยมีสันติสุขไปด้วย พุทธศาสนิกชนได้ประยุกต์ธรรมและแสดงแนวคิดเกี่ยวกับสังคมไว้มากมายหลายด้าน เช่น หลักธรรมและแนวคิดเกี่ยวกับการเมืองและการปกครอง เกี่ยวกับการศึกษา เกี่ยวกับครอบครัว เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ เกี่ยวกับครู เกี่ยวกับสุขภาพอนามัย เกี่ยวกับเยาวชน เกี่ยวกับนักศึกษา เกี่ยวกับตุลาการ และเกี่ยวกับข้าราชการ เป็นต้น ส่วนนิกายเซ็นเน้นหลักธรรมสำคัญเพื่อสังคมโดยเฉพาะคือ หลักธรรมของพระโพธิสัตว์ "เราจะช่วยเหลือสัตว์อื่นให้พ้นทุกข์ทั้งหมดก่อนแล้วเราจะเป็นคนสุดท้าย" อันนี้ก็คือความไม่เห็นแก่ตัว การเสียสละเพื่อส่วนรวมอย่างกล้าหาญเด็ดเดี่ยวนั่นเอง เมื่อทุกคนถือหลักอันนี้สังคมก็จะมีสันติภาพ

ในหมวดธรรมที่อยู่ในรูปของบรहฺมการอง ปรากฏว่ามีข้อธรรมะอยู่มากมายเหมือนกัน ตั้งแต่ชั้นโลกียธรรมไปจนถึงโลกุตระธรรม พุทธศาสนิกชนสามารถแต่งบรหฺมการองได้หลายประเภท มีทั้งโคลงกลอน กาพย์ และฉันท์ แต่ส่วนใหญ่เป็นกลอน แม้บรหฺมการองของท่านจะอ่อนในศิลปะการประพันธ์ไปบ้าง แต่ก็เต็มไปด้วยเนื้อหาสาระทางปรัชญาทั้งฝ่ายเถรวาทและนิกายเซ็น จึงน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

ท้ายเหตุที่พุทธศาสนิกชนได้เข้าถึงพุทธศาสนาที่แท้จริง ท่านจึงสามารถทำความเข้าใจในหลักธรรมของพุทธศาสนานิกายต่างๆ ได้ดี โดยเฉพาะฝ่ายเถรวาทกับนิกายเซ็นของฝ่ายมหายาน ปรากฏว่าท่านไถ่ถำหลักการของนิกายเซ็นนำไปใช้ในสำนักสวนโมกข์พลารวมเป็นอันมาก

พุทธศาสนิกชนมีพื้นฐานอยู่ ๓ ประการคือ ประสงค์จะให้พุทธบริษัทเข้าใจพุทธศาสนาของคนให้ถูกต้องเพียงพอ ให้ความเข้าใจกันระหว่างศาสนาและไม่ขัดแย้งกัน และให้คนเห็นโทษของวัตถุนิยม เลิกหลงวัตถุนิยม โดยหันมาสนใจศาสนา ด้วยเหตุนี้เองพุทธศาสนิกชน จึงพยายามรื้อฟื้นการปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา และทำความเข้าใจกันระหว่างศาสนา คำสอนของท่านจึงเกี่ยวข้องกับศาสนาอื่นๆ อยู่ด้วย เช่น ศาสนาคริสต์ อิสลาม พราหมณ์ และเชน เป็นต้น โดยเฉพาะศาสนาคริสต์นั้นท่านได้กล่าวไว้มาก ท่านพยายามใช้ภาษาธรรม หรือหลักธรรมในพุทธศาสนา ที่ความหลักธรรมในศาสนาคริสต์ ละเลยไปในเรื่องเปรียบเทียบ ผลของการที่ความปัญหาต่างๆ ในคัมภีร์ไบเบิล เช่น ปัญหาในส่วนที่เป็นประวัติตามคัมภีร์ไบเบิล ปัญหาเกี่ยวกับพระเจ้า ปัญหาเกี่ยวกับหลักธรรม และการอธิบายคำข้อความ สัญลักษณ์ต่างๆ ในคัมภีร์ไบเบิล ได้ทำให้เข้าใจศาสนาคริสต์แจ่มแจ้งขึ้น และควรจะเชื่อถือได้ "เป็นแนวทางให้ทางฝ่ายคริสต์ศาสนา นำไปศึกษาและตีความพระคัมภีร์ของเขาได้อย่างกว้างขวางลึกซึ้งต่อไป แม้กระทั่งศัพท์บัญญัติบางคำที่ท่านคิดขึ้นและเสนอแนะไว้ ก็ได้รับการยอมรับและนำไปใช้ในเวลาต่อมา

พุทธศาสนิกชนถือว่า การเข้าใจความหมายของถ้อยคำภาษาทั้งโดยอรรถและโดยนัย หรือในแง่บุคคลาธิษฐานกับธรรมาธิษฐาน เป็นสิ่งสำคัญยิ่งต่อการเข้าใจศาสนา ท่านจึงแบ่งภาษาออกเป็นสองระดับคือ ภาษาคนกับภาษาธรรม

จากการศึกษาวิเคราะห์การตีความในแง่บุคคลาธิษฐานกับธรรมาธิษฐาน หรือภาษาคน ภาษาธรรมของพุทธศาสนิกชนนั้น ปรากฏว่าพุทธศาสนิกชน ได้ตีความในแง่บุคคลาธิษฐาน และธรรมาธิษฐานไว้มากมายทีเดียว ในส่วนที่เป็นบุคคลาธิษฐานท่านได้อธิบาย ถ้อยคำหรือสิ่งต่างๆ ที่คนเข้าใจอยู่แล้วให้ชัดเจน และลึกเข้าไปอีก เช่น การแปลและอธิบายคำบาลี เป็นต้น ในส่วนที่เป็นธรรมาธิษฐาน ท่านได้ตีความหรืออธิบายสิ่งที่คนเข้าใจอยู่ทั้งปวงนั้น ให้เป็นไปในแง่ธรรมาธิษฐานได้อย่างดี เช่น การตีความถ้อยคำ สำนวนเปรียบเทียบโวหารภาพพจน์ ถ้อยคำภาษาที่เป็นปริศนาธรรม ภาพและนิทานปริศนาธรรม เป็นต้น ท่านตีความสิ่งเหล่านี้ให้เป็นธรรมะที่แจ่มชัด จึงทำให้เข้าใจธรรมะหรือศาสนาได้อย่างดีที่สุด

ส่วนการใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธศาสนิกชน ท่านใช้ถ้อยคำสำนวนง่ายๆ เพื่อให้คนทั่วไปเข้าใจได้ ถึงแม้ว่าจะหลีกเลี่ยงการใช้คำบาลีหรือศัพท์ศาสนาได้ แต่ท่านก็อธิบายให้แจ่มชัดไว้ด้วยเสมอ บางทีถ้าผู้ฟังได้รับการศึกษาสูง เช่น นักศึกษา ข้าราชการ ท่านมักใช้ศัพท์ ภาษาอังกฤษด้วย บางทีท่านใช้คำพูดตรงๆ และรุนแรง เพื่อเขย่ากิเลส เช่น มัน , ตัวกู, ของกู, ไอ้บ้า เป็นต้น บางทีท่านใช้คำแปลกๆ ซึ่งท่าน

บัญญัติขึ้นเองให้เหมาะสม จนคนอื่นเข้าใจผิด หรือไม่เข้าใจ ถ้าไม่ได้ฟังท่านอธิบาย เช่น คำว่า "จิตว่าง" เป็นต้น นอกจากนี้ท่านมักใช้ถ้อยคำสำนวนที่แปลกน่าคิดเป็นปริศนา เช่น คำว่า "ตายเสียก่อนตาย เรามา กิน" เวลาทันเกิด ความมืดสีขาว ให้วิญญูสงสารมีนิพพาน, นิพพานที่นี้เกี่ยวพันกับนิพพานต่อตายแล้ว เป็นต้น สำนวนเปรียบเทียบ บางที่ท่านใช้คำเปรียบเทียบแปลกๆนอกแบบแผน เช่น "เย็นเหมือนหินในท้องคลอง" "เข้ากันได้สนิทเหมือนน้ำกับนม" เป็นต้น

ในค่านกลวิธีในการถ่ายทอดธรรมะ นอกจากท่านจะใช้ถ้อยคำสำนวนดังกล่าวแล้ว ท่านยังใช้การเทศนา ปาฐกถา หรือการเขียนบทความลงในหนังสือพิมพ์ด้วย โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา โดยเฉพาะลีลาในการเทศนา ปาฐกถา หรือการเขียนก็ตาม ท่านมักมีพินิจ เนื้อหาอันประกอบด้วย หลักธรรม ที่นำมาประยุกต์ความถูกต้องไปกับการอธิบายคำ และการใช้สำนวนโวหาร ท่านมักจะพูดทำให้เข้าใจ และในตอนสุดท้ายท่านจะสรุปบทพินิจอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะในค่านการเขียนท่านใช้ทั้งร้อยแก้ว ร้อยกรอง และนิทาน เพื่อให้ความเพลิดเพลินพร้อมกับให้ธรรมะไปด้วย นอกจากนี้ท่านยังใช้อุปกรณ์ และจัดสภาพแวดล้อมอื่นๆ ที่ใช้อำนวยต่อการศึกษาปฏิบัติธรรม เช่น การจัดสร้างโรงมหรสพทางวิญญาณ และสถานที่ป่าเขา เป็นต้น เพื่อให้ทุกคนได้มีโอกาสศึกษาปฏิบัติด้วยตนเองด้วย

การศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาศาสนา การตีความในแง่บุคลาธิษฐาน กับธรรมธิษฐาน การใช้ถ้อยคำสำนวนของพุทธทาสภิกขุ ก็มีผลสรุปดังกล่าวมา และได้รับประโยชน์อย่างยิ่ง คือทำให้เข้าใจปรัชญาศาสนา ถ้อยคำภาษาอันเป็นสื่อแห่งธรรมะ พร้อมทั้ง ได้นำปรัชญาศาสนานี้ไปเป็นแนวปฏิบัติแก่ชีวิต

วิจารณ์คุณค่า

วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ นับว่ามีคุณค่าแก่โลกอย่างยิ่ง เพราะว่าวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ เป็นวรรณกรรมเกี่ยวกับศาสนา ล้วนแต่บรรจุไว้ด้วยหลักธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับทุกข์หรือแก้ปัญหาต่างๆสำหรับปัจเจกบุคคลไปจนถึงสังคมและโลก วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ล้วนแต่หล่อหลอมมาจากปณิธานอันยิ่งใหญ่ ๓ ประการของท่าน (ดังกล่าวแล้วข้างต้น) วรรณกรรมของท่านจึงเป็นแนวทางแห่งการศึกษาปฏิบัติเพื่อระงับดับทุกข์แก่โลก โดยเฉพาะที่เห็นได้ชัดก็คือประโยชน์แก่ปัจเจกบุคคล ชาวพุทธได้เข้าใจพุทธศาสนาคืบ ส่วนประโยชน์หรือคุณค่าต่อสังคม หากปณิธานของท่านสำเร็จโลกก็จะมีสันติภาพ

ถ้าพิจารณาในแง่คุณค่าของวรรณกรรม วรรณกรรมมีคุณค่า ๓ ประการ คือ คุณค่าในค่านสุนทรีย์ คุณค่าด้านความรู้และสติปัญญา และคุณค่าในทางสังคม (กรณีการ ฤทธิเดช ๒๕๒๒ : ๓๓๒) วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุก็มีคุณค่าครบทั้ง ๓ ประการดังนี้

๑. คุณค่าในค่านสุนทรีย์ คือ คุณค่าในค่านความงาม ความเพลิดเพลินและจรรโลงใจ วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ที่ให้คุณค่าในความงามก็มีมากมาย ล้วนส่งเสริมความงามทั้งสิ้น ส่วนที่ใช้ความเพลิดเพลินก็มี เช่น เรื่องเกี่ยวกับทอรรณกร เรื่องสั้น และนิทาน เป็นต้น ส่วนที่จรรโลงใจ วรรณกรรมทุกเล่มจรรโลงใจกระตือรือร้นของมนุษย์ให้สูงขึ้น เมื่อได้ศึกษาปฏิบัติตามแนววรรณกรรมของท่านแล้วย่อมทำให้จิตใจโปร่งใส เบิกบาน สุนทรีย์ะใดเล่า จะยิ่งไปกว่าความโปร่งใส เบิกบานแห่งจิต

๒. คุณค่าในค่านความรู้และสติปัญญา วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุยอมให้ความรู้ และสติปัญญา อันยิ่งที่นำมนุษย์ให้พ้นไปจากปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะความทุกข์ร้อนของตนเอง แล้วทำให้คนอื่นได้พ้นทุกข์ด้วย เพราะคนเราจะพ้นทุกข์ได้ก็ด้วยปัญญา

๓. คุณค่าในทางสังคม เมื่อส่วนบุคคลสามารถแก้ปัญหาของตัวเองได้ เพราะได้ศึกษาปฏิบัติตามแนววรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุที่มีผลต่อความสงบสุขของสังคมด้วย ส่วนหลักธรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง สังคมต่าง ๆ ก็จะมีมาก ดังจะเห็นได้จากหมวดที่เป็นธรรมประยุกต์ เพื่อประโยชน์ของสังคม โดยเฉพาะหากสังคมทุกหน่วย ตลอดจนถึงทั่วโลก ได้ใช้หลักธรรมที่ถูกต้อง โลกคงจะไม่วุ่นวายเดือดร้อนเหมือนกับปัจจุบันนี้แน่นอน แล้วโลกนี้จะมีสันติภาพอย่างแท้จริง

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ นอกจากจะศึกษาวิเคราะห์ในแนวปรัชญาศาสนา การตีความและการใช้ด้วยคำสำนวนแล้ว อาจจะศึกษาวิเคราะห์ในแนวอื่นๆ ได้อีก ดังนี้

๑. การศึกษาวิเคราะห์ในแนวปรัชญาสาขาอื่นๆ เช่น อภิปรัชญา จริยศาสตร์ และระบบปรัชญาใด ปรัชญาหนึ่งที่เหมาะสม เป็นต้น

๒. การศึกษาวิเคราะห์ในแนวศีลธรรม การศึกษาในแนวนี้ศึกษาได้จาก เรื่อง ศีล ขาวาสธรรม จริยธรรม และปัญหาศีลธรรม เป็นต้น

นอกจากนี้อาจจะศึกษาในแง่อื่นๆได้อีก เช่น

การศึกษาเปรียบเทียบพุทธธรรมกับวิทยาศาสตร์ การศึกษาวิเคราะห์แนวพุทธธรรมกับสังคม การศึกษาวิเคราะห์ในแนวการเมืองและการปกครอง การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดทางการศึกษา การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดทางระบบเศรษฐกิจ การศึกษาวิเคราะห์ธรรมะและแนวคิดเกี่ยวกับสุขภาพอนามัย การศึกษาศาสนาเปรียบเทียบ การศึกษาวิเคราะห์ธรรมะและแนวคิดเกี่ยวกับราชการ การศึกษาไสยศาสตร์กับพุทธศาสนา การศึกษาเรื่องศีลธรรมกับสันติภาพของโลก และการศึกษาวิเคราะห์การตีความภาพปริศนาธรรมในโรงมหรสพทางวิทยุภาพ เป็นต้น

ในเมื่อวรรณกรรมของพุทธศาสนิกชน มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อปัจเจกบุคคลต่อสังคม และต่อโลก วงการศึกษาน่าจะให้ความสนใจให้นักเรียนนักศึกษาได้อ่านวรรณกรรมของท่านโดยกำหนดวรรณกรรมของท่านไว้ในหลักสูตรด้วย ห้องสมุดต่างๆควรจะได้เก็บรวบรวมวรรณกรรมของท่านไว้ให้มากเพียงพอ และในวงการพุทธศาสนา ก็ควรจะได้รับพิจารณาวรรณกรรมของท่านเป็นพิเศษว่ามีคุณค่าต่อวงการศาสนาไม่น้อยเพียงใด หากคัดสรรออกได้ จะทำให้หมดปัญหาขัดแย้งกันในระหว่างพุทธบริษัท และหากวรรณกรรมของท่านได้รับการแปลเป็นภาษาต่างประเทศให้มากขึ้น ชาวโลกจะได้รับประโยชน์อย่างยิ่ง และสันติภาพอันแท้จริงของโลกจะกลับคืนมา

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

(ทั่วไป)

กรรณิการ์ ฤทธิเดช วิเคราะห์เรื่องสั้นของยาขอบ ปรินญาณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร ๒๕๒๒, ๓๔๔ หน้า

กัญญา ไขคดี ปรมัตถธรรม ๔ มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย ๒๕๑๒, ๕๕๐ หน้า

✓ กิรติ บุญเจือ ปรัชญาเบื้องต้นและตรรกวิทยาเบื้องต้น ฅฤงวิทยาการพิมพ์ ๒๕๑๒, ๒๔๕ หน้า

✓ _____ ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๑๔ หน้า

กุลลาบ นัลลิกะมาส วรรณกรรมไทย มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๑๙, ๒๐๗ หน้า

_____ วรรณคดีวิจารณ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๒๐, ๑๔๕ หน้า

_____ อาจารย์ของเรา พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ ๔ กันยายน ๒๕๒๒,
๑๑๒ หน้า

✓ จานงค์ ทองประเสริฐ ปรัชญาประยุกต์ ชุดอินเคีย เกษมบรรณกิจ ๒๕๑๔, ๒๐๔ หน้า

เจตนา นาควิธระ "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี" ใน วรรณไวทยาการ ชุมชนบทความ

วิชาการ : วรรณคดี สมาคมสังคมนักคิดแห่งประเทศไทย ๒๕๑๔, ๑๕๕ หน้า

เจือ สตะเวทิน วรรณคดีไทยและประวัติวรรณคดีไทย ชนบุรี: โรงพิมพ์เจริญสิน ๒๕๐๒, ๓๑๒ หน้า

✓ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ศาสนาพุทธ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๙, ๑๔๔ หน้า

เฉลิมเกียรติ ผิวนวน (บรรณาธิการ) แนวปรัชญาตะวันตก ฉบับ "สรณิพนธ์" มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒๕๒๐, ๑๔๕ หน้า

ชลธิรา กลัดค้อย "ลิลิตพระลอ: การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา" ใน รักเมืองไทย หน้า ๑ - ๒๕
ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๙

_____ "วรรณกรรมคำสอนของท่านพุทธทาส" อักษรศาสตร์วิจารณ์ ๒(๓): ๕ - ๑๘ กรกฎาคม
๒๕๑๔

ชวน เพชรแก้ว การศึกษาวรรณคดีไทย โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ ๒๕๒๐, ๑๕๕ หน้า

ชาย โพธิ์สีดา "มอทนพุทธทาสในฐานะอัจฉริยะทางศาสนา" พุทธจักร ๖: ๕ - ๑๔ มิถุนายน
๒๕๒๒

ชำนาญ อิมสอาด ชีวิตและผลงานกานวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ปริณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๑๘, ๑๗๕ หน้า

จิต ภิบาลแทน ชีวิตและงานของพุทธทาสภิกขุ ศิลปบรรณาการ ๒๕๒๐, ๓๘๒ หน้า

ชูเมกเกอร์, อี. เอฟ. เศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธ รัสสรรค์ ณะพรพันธ์ แปล มูลนิธิโกมล คีมทอง
๒๕๑๗, ๒๔ หน้า

เชนโค จินยามะ ดอกไม้ไม่จางนรก พงนา จันทรสันติ แปล ลายสือไทย ๒๕๒๒, ๓๕๕ หน้า

โซล, อิงเกอร์ คำบรรยายเรื่องพระผู้เป็นเจ้า มูลนิธิอิทธิธรรมมหาชาติวิทยาลัย ๒๕๑๐, ๑๘๗ หน้า

ตันมอเชียง, นายแพทย์ "ความสำคัญของนิกายเซ็น" ใน แปดบท หน้า ๑๒ - ๒๕ พิมพ์ในงานฉาปน

กิจศพ นายสุธรรม ลืออร่าม ๒๖ กันยายน ๒๕๐๗

เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ นิกิจ พลายชุม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ ๕๐ ซอยเพาะพานิช ถนนราช-
วงศ์ เมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๒

ธรรมทาส พานิช เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ นิกิจ พลายชุม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่สำนักงานธรรมทานมูลนิธิ ไชยา
เมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๑

ธีระ วงศ์โพธิ์ระ ศิษย์โง่ไปเรียนเซ็น พุทธสมาคมเป่าแก้งเต็ง ๒๕๐๘ - ๒๕๑๔, ๓ เล่ม

นราธิปพงศ์ประพันธ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่น วิทยาวรรณกรรม แพร่พิทยา ๒๕๐๖, ๑๑๔๔ หน้า

นักเขียนแห่งประเทศไทย, สมาคม ปากไก่ ฉบับวรรณวิพากษ์ โรงพิมพ์กรุงสยาม ๒๕๑๔, ๒๒๐ หน้า

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. "แนะนำการอ่านนวนิยาย" พร้อม ศรีหงส์ หน้า ๑๑๐ - ๑๕๕

โรงพิมพ์ศรีหงส์ ๒๕๑๔

เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ นิกิจ พลายชุม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ ๒๐๘/๖ ซอยโชคชัย ๑

ถนนเพชรเกษม ภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๒

วิเคราะห์วรรณคดีไทย ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๗, ๒๒๒ หน้า

ประทีป เหมือนนิล วรรณกรรมไทยปัจจุบัน โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ ๒๕๑๘, ๓๐๓ หน้า

ปิ่น มุทุกันต์, พันเอก ประมวลศัพท์ศาสนา โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ๒๕๐๕, ๗๖๔ หน้า

✓ ปิ่น จงประเสริฐ หลักธรรมที่แท้ของทุกศาสนาช่วยแก้ปัญหาของมนุษยชาติได้ องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา
๒๕๒๒, ๖๒ หน้า

พร รัตนสุวรรณ คำบรรยายพุทธปรัชญา ภาค ๑ พิมพ์ครั้งที่ ๓ โรงพิมพ์วิญญาน ๒๕๐๘, ๓๔๔ หน้า

"พระคริสต์ธรรมคัมภีร์" หอพระคริสต์ธรรมประเทศไทย ๒๕๑๘, ๗๖๔ หน้า

พระคริสต์ธรรมใหม่ องค์การก็เคียนเอ็นเตอร์เนชันแนล ๒๕๐๕, ๗๖๔ หน้า

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง พิมพ์ครั้งที่ ๒ โรงพิมพ์การศาสนา ๒๕๐๔, ๔๕ เล่ม

พระพรหมมุนี (พิมพ์ ชุ่มชโร) สากลศาสนา ภาค ๑ - ๒ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๐๕, ๔๕๕ หน้า

พระพุทฺธโฆษาจารย์ พระวิสุทธิมรรคเนติ ส. ธรรมภักดี ๒๕๔๘, ๖ เล่ม

พระมหานาม กุชุตโน ปรัชญาสังเคราะห์ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๕๕, ๔๓๕ หน้า

พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมารจริยะ ปรมัตถโชติกะ หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ ๒๕๖๓, ๑๖๘ หน้า

พระสุวิมลธรรมาจารย์ ขุมมปทคณา - แปล โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ๒๕๑๓, ๑๖๕ หน้า

พระอนันต์ ชยানันโท (เสนาขันธ) และคณะอื่นๆ คำสอนเถรวาท องค์การพิทักษ์พุทธศาสนา ๒๕๒๒, ๑๕๖ หน้า

พุทธทาสภิกขุ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ นิกิจ พลายชุม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่สวนโมกขพลาราม ไซยา เมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๑

แพทริก, บี. ที. คัมบลิว. ปรัชญาเบื้องต้น กิรีติ, บุญเจือ แปล ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๔๒๒ หน้า

ระวี ภาวิไล ศาสนากับปรัชญา เคล็ดไทย ๒๕๒๐, ๑๕๕ หน้า

ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง ๒๕๖๔, ๑๐๕๓ หน้า

ลักคณา ปานุทัย วิเคราะห์สัญลักษณ์ในวรรณคดีไทย ปริญญาพันธ์ กก.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๒๐, ๓๐๗ หน้า

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา พุทธประวัติ มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๑๒ - ๒๕๑๔, ๓ เล่ม

วทีน อินทสระ หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท) บรรณาการ ๒๕๖๔, ๒๔๔ หน้า

วิทย์ วิศทเวทย์ ปรัชญาทั่วไป พิมพ์ครั้งที่ ๖ อักษรเจริญทัศน์ ๒๕๖๐, ๑๗๖ หน้า

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ พิมพ์ครั้งที่ ๓ สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย ๒๕๐๔, ๓๗๒ หน้า

ศรีนครินทร์วิโรฒ, มหาวิทยาลัย คู่มือการเขียนรายงาน ภาคพิมพ์ และปฏิญานิพนธ์ ฉบับปรับปรุง

แก้ไข ครั้งที่ ๒ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร์วิโรฒ ๒๕๒๐, ๑๔๔ หน้า

สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, สมาคม วรรณไวทยาการ ชุมนุมบทความทางวิชาการ : พุทธธรรม

(โดยพระศรีวิสุทธิโมลี) ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๒๐๖ หน้า

_____ . วรรณไวทยาการ ชุมนุมบทความทางวิชาการ : วรรณคดี ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๔๓
๑๔๓ หน้า

สัจจุมปภาสิณี นาม ปฏิสมุทิตามคฺคฤจฺจกถา สุนนาคฤเณร เทวสุตฺตินา (พระเทพสุตฺติ) ผู้ชำระ

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๖๕, ๔๓๕ หน้า

สมพร มั่นตะสุตฺต วิเคราะห์เรื่องสี่แผ่นดินและหลายชีวิต ปฏิญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัย -

ศรีนครินทร์วิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๒๒, ๓๕๐ หน้า อักษรสาเนา

สมัคร บุราวาส ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล แพร่พิทยา ๒๕๑๖, ๔๙๖ หน้า

_____ . พุทธปรัชญา ๒๕ ศตวรรษ พิมพ์ครั้งที่ ๒ แพร่พิทยา ๒๕๑๖, ๖๓๖ หน้า

_____ . พุทธปรัชญามองจากทรรศนะทางวิทยาศาสตร์ สถาพระธรรมกถึก ๒๕๔๖, ๕๐๔ หน้า

สิทธิา พินิจกุล และคนอื่น ๆ ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย มหาวิทยาลัยรามคำแหง

๒๕๑๕, ๔๕๖ หน้า

สิทธิา พินิจกุล และทิพย์สุเนตร นาคชน การอ่านและพิจารณาหนังสือ วัฒนาพานิช

๒๕๒๐, ๑๔๕ หน้า

สิวลี ศิริไล "ปรัชญาศาสนา" จุลสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๓: ๓๕ - ๔๒ มกราคม -

เมษายน ๒๕๒๑

สุวิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ พุทธศาสนา ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๓๖ หน้า

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ พระคัมภีร์ จักร กิจนิเทศสยาม ๒๕๑๐, ๑๓๐ หน้า

เสฐียรพงษ์ วรรณปก เนื้อคึกกระดุก พิมพ์ครั้งที่ ๔ ชรรมบุชา ๒๕๒๐, ๑๔๔ หน้า

เสถียร โพธิ์นันทะ ปรัชญามหายาน สถาการศึกษาามมหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๔๔, ๓๐๔ หน้า

ทริยัมมะ, เอ็ม ปรัชญาอินเดีย สังเขป วิจิตร เกศวิสิษฐ์ แปล ไทยวันนาพานิช ๒๕๒๐ ,
๒๔๗ หน้า

อภิรักษ์ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ พระพุทธศาสนาหายาน สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๐,
๓๗๒ หน้า

อมร โสภณวิเศษรุ่งศรี ปรัชญาเบื้องต้น มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๐๔, ๔๒๔ หน้า

อรุณ เวชสุวรรณ บทบาทของนักเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสังคมไทย แพรวพิทยา ๒๕๐๔,
๔๐๓ หน้า

อรุณ เวชสุวรรณ สวนโมกข์ - เมืองไชยา และพุทธศาสนิกชน พิมพ์ครั้งที่ ๒ แพรวพิทยา ๒๕๐๔,
๔๓๔ หน้า

อ.ร.ส. (นามแฝง) ชีวิตในสวนโมกข์ สุวิชาเน์ ๒๕๐๔, ๑๑๒ หน้า

อันท์, ดิช นัท กุญแจไข พิมพ์ครั้งที่ ๓ พจนา จันทรสันติ แปล มูวีนีโกมด คิมทอง ๒๕๒๒,
๒๒๔ หน้า

Bahm , Arehlie j. philosophy an Introduction. New York, John Wiley &
Sons, Inc., 1953. 441 P.

Danziger, Marlies K. and Johnson, W. Stacy. An Introduction to
Literary Criticism, Boston, D.C. Heath and Company, 1968. 353 P.

Ecyropaedia of Religion and Ethics. Vol.9, P.781-802, ed. by James
Haslings. New York, Scribner's, n.d.

Funk Wagnalls New Standard Dictionary, New York, Funk Wagnalls Company,
1952. 2815 P.

Hocking, William Ernest, and others. Preface to Philosoply : Text Book.
6th ed. New York, The Macmillan Company, 1954. 508 P.

Scriven, Michael. Primary Philosophy, New York, Mc. Graw Hill Book
Company, 1966. 320 P.

Swearer, Donal K. Toward the Truth, Philadelphia, The Westminster
Press, 1971, 189 P.

Titus, Harold H. Living Issue In Philosophy. New York, American Book Company,
1946. 436 p.

Webster's Third New International Dictionary. n.p., G.&C. Merriam Company,
n.d. 2662 p.

บรรณานุกรม
วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ

- พุทธทาสภิกขุ กรรมตามหลักพุทธศาสนา พิมพ์ครั้งที่ ๒ ธรรมบูชา ๒๕๑๗, ๔๕ หน้า (ก)
- กรรมเหนือกรรม พิมพ์ครั้งที่ ๒ ธรรมบูชา ๒๕๒๐, ๒๑๔ หน้า (ก)
- การแก้ปัญหาคือไม่ถูกจุด ธรรมบูชา ๒๕๑๔ ; ๓๔ หน้า (ก)
- การงานคือการปฏิบัติธรรม ธรรมบูชา ๒๕๑๔, ๓๒ หน้า (ข)
- การปกครองแนวการระบอบสังคมนิยมตามหลักแห่งพุทธศาสนา การพิมพ์พระนคร
พิมพ์ในงานวันเกิด นายยงศิลป์ เรืองสุข ๒๕๑๔, ๑๐๕ หน้า (จ)
- การเมืองชนิดที่ช่วยโลกได้ ธรรมบูชา ๒๕๒๐; ๔๐ หน้า (ก)
- การศึกษาคืออะไร ธรรมบูชา ๒๕๑๗, ๑๔๗ หน้า (ง)
- การศึกษาที่ส่งเสริมสันติภาพอย่างลึกซึ้ง พิมพ์ ๓ ธรรมบูชา ๒๕๑๙, ๓๔ หน้า (ก)
- เกิดมาเป็นคนทำไม และเจียดส่วนเกินเพื่อสังกต องค์การฯ ๒๕๑๔, ๒๙ หน้า (จ)
- เกิดมาทำไม ธรรมบูชา ๒๕๑๙, ๑๑๐ หน้า (ข)
- เขียนมาตอบไป ธรรมบูชา ๒๕๑๗, ๑๗๕ หน้า (ข)
- คริสต์ธรรม - พุทธธรรม ธรรมบูชา ๒๕๑๑, ๑๖๖ หน้า (ก)
- เคล็ดลับในการครองชีวิต พิมพ์ครั้งที่ ๒ ธรรมบูชา ๒๕๑๗; ๔๕ หน้า (ค)
- เคล็ดสู่อิสระ ธรรมบูชา ๒๕๑๗, ๕๔ หน้า (ง)
- คำสอนของอวองโป พิมพ์ครั้งที่ ๓ ไชยา กะธรรมทาน ๒๕๑๓; ๑๓๐ หน้า (ก)
- คำอธิบายภาพปริศนาธรรมไทยชุดกายนคร ธรรมบูชา ๒๕๒๐, ๒๕๙ หน้า (ข)
- คู่มือมนุษย์ องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา ๒๕๐๑, ๑๙๒ หน้า (ก)
- มรรคาธรรม และทิศธรรม ไชยา . ธรรมทานมูลนิธิ ๒๕๑๔, ๕๔๖ หน้า (ก)
- จิตประภัสสร จิตเดิมแท้ จิตว่าง เหมือนกันหรืออย่างไร พิมพ์ครั้งที่ ๓ ธรรมชาติ
พิมพ์ครั้งที่ ๓ ธรรมบูชา ๒๕๑๔, ๓๓ หน้า (ค)
- จิตว่าง องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา ๒๕๐๔, ๑๗๖ หน้า (ก)
- จุดหมายของการศึกษา ธรรมบูชา ๒๕๒๐; ๑๕ หน้า (ค)
- โจรปล้นธรรมชาติ ธรรมบูชา ๒๕๑๒, ๓๔ หน้า (ข)

พุทธทาสภิกขุ ชุมนุมบทประพันธ์ของ "สิริวิลาส" พิมพ์ครั้งที่ ๓ ไซยา คณะธรรมทาน ๒๕๑๕, ๒๔๘ หน้า (ก)

ชุมนุมเรื่องยาวของพุทธทาสภิกขุ เล่ม ๑ พิมพ์ครั้งที่ ๒ ไซยา คณะธรรมทาน ๒๕๑๓

๒๑๑ หน้า (ก)

คอกสัตว์แสดคงธรรม ๒๔ ฉากขงษ์ชีวิต ธรรมบูชา ๒๕๑๓, ๒๖ หน้า (จ)

ควงตาที่เห็นธรรม ธรรมบูชา ๒๕๑๑, ๕๐ หน้า (ข)

ถายทอดธรรมกายภาพ จากจิต - สัจจิต (ภาพในโรงมหรสพทางวิญญาณ) ธรรมบูชา

๒๕๒๖, ๔๙ หน้า (ง)

"ทาง" ความหลักพุทธศาสนา ไซยา . ธรรมทานมูลนิธิ ๒๕๑๔; ๓๑๘ หน้า (ง)

ทางออก ๕ ประการ (วิมุตตายนตะ) พิมพ์ครั้งที่ ๒ ธรรมบูชา ๒๕๑๒, ๔๖ หน้า (ค)

ทางสายเดียวที่ทุกคนต้องเดิน ธรรมบูชา ๒๕๒๐, ๒๓๑ หน้า (จ)

หำบุญสามแบบ ธรรมบูชา ๒๕๑๘, ๔๔ หน้า (ก)

นิทานาผลอกม ธรรมบูชา ๒๕๑๓, ๔๐ หน้า (ฉ)

นิพพาน สู่ชีวิต ๒๕๐๕, ๒๔๖ หน้า (ก)

ในวิมุตตนิพพาน ธรรมบูชา ๒๕๑๑, ๓๓ หน้า (จ)

ปริจจสุมุขปาทคืออะไร ธรรมบูชา ๒๕๑๓, ๑๒๐ หน้า (ข)

ปริตนาธรรม ธรรมบูชา ๒๕๑๘, ๑๑๙ หน้า (ง)

พระบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร พิมพ์ครั้งที่ ๒ ไซยา . คณะธรรมทาน ๒๕๑๑; ๓๘ หน้า (ข)

พุทธศาสนาทางนิกาย ธรรมบูชา ๒๕๑๓, ๑๓๔ หน้า (ข)

ภัยของพุทธศาสนา พิมพ์ครั้งที่ ๔ ธรรมบูชา ๒๕๑๕, ๓๔ หน้า (ข)

ภาษาคน - ภาษาธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๕ ธรรมบูชา ๒๕๑๘, ๕๑ หน้า (จ)

ภาพชีวิตปริตนาธรรมและเค้าเงื่อนมาทำไม? ธรรมบูชา ๒๕๑๔, ๒๑ หน้า (ข)

ภาพชุดลอคความจริง (ภาพในโรงมหรสพทางวิญญาณ) ธรรมบูชา ๒๕๑๓, ๔๕ หน้า (ฉ)

มนุญษะของพระเจ้ากับภิกษุของกิเลส ธรรมบูชา ๒๕๑๕, ๕๑ หน้า (ค)

ไม่มีศาสนา พิมพ์ครั้งที่ ๒ ธรรมบูชา ๒๕๑๓, ๔๐ หน้า (ข)

ยูโธทางวิญญาณ ธรรมบูชา ๒๕๑๓, ๒๓ หน้า (ก)

รบนันกลาง แลธรรมกับเณรกลาง ธรรมบูชา ๒๕๑๓; ๔๖ หน้า (ข)

- พุทธทาสภิกขุ ระบบการเมืองชนิกสร้างปัญหา ธรรมบูชา ๒๕๑๖, ๗๕ หน้า (ก)
- ระวิงวามอันธพาล ธรรมบูชา ๒๕๑๑, ๓๔ หน้า (ข)
- โลกยุคเทวดาครอง (ลืออาณัติ ๒๕๑๕) ธรรมบูชา ๒๕๑๖, ๗๕ หน้า (ข)
- โลกรอดได้เพราะเผด็จการโดยธรรม ธรรมบูชา ๒๕๑๗, ๒๒ หน้า (ง)
- วิธีปฏิบัติศาสนาและศีลธรรม พิมพ์ในงานฉลองนักษัตร นางพินัยกรรมพิศมัย (ละม่อม สุนทรมาลัย) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๑๐, ๗๕ หน้า (ก)
- วิวาทะ องค์การไฟฟ้า ๒๕๑๘, ๕๕ หน้า (ข)
- ศาสนาสำหรับปัญญาชน องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา ๒๕๐๘, ๒๐๖ หน้า (ก)
- ศิลปะไม่สันติภาพเข้ามาเชือกคอก ธรรมบูชา ๒๕๑๖, ๗๕ หน้า (ก)
- ศิลปะแห่งการครองชีวิต ธรรมบูชา ๒๕๑๐, ๓๘ หน้า (ข)
- สมาธิ วิปัสสนา ศาสนาวิถีชีวิต พิมพ์ครั้งที่ ๓ ธรรมบูชา ๒๕๑๘, ๓๖ หน้า (ข)
- "สิ่งที่เข้าใจผิดกันอยู่" นายฟู อนุศาสนนันท์ หน้า ๑๗ - ๓๔ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายฟูอนุ อนุศาสนนันท์ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๐๘ (ข)
- สูตรของเวลายาง ธรรมบูชา ๒๕๑๑, ๑๐๖ หน้า (ก)
- สอนพุทธศาสนานานทางคัมภีร์ไบเบิล ธรรมบูชา ๒๕๑๕ ๕๕ หน้า (ง)
- หลักธรรมที่แสดงความว่าง (กำพรายยา ปิ ๒๕๐๔) สุวิธานต์ ๒๕๐๘, ๒๖๕ หน้า (ก)
- หลักพระพุทธรูปศาสนา เรื่องใจความสำคัญของพุทธศาสนา (อบรมผู้พิพากษา พ.ศ. ๒๕๕๕) พิมพ์ในงานกรฐพระราชทานกระทรวงยุติธรรม ๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๕, ๒๔๓ หน้า (ก)
- หากคอมมิวนิสต์เข้าบาทพุทธศาสนาที่ยังอยู่ได้ องค์การฟื้นฟู ๒๕๑๗, ๑๓๘ หน้า (ณ)
- อภิธรรมคืออะไร, ธรรมบูชา ๒๕๑๔, ๑๒๐ หน้า (ก)
- อะไรถูกอะไรผิด โรงพิมพ์อภัยสมัย ๒๕๑๖, ๑๕๓ หน้า (ง)
- อันตรายจากการศึกษา ธรรมบูชา ๒๕๒๒, ๑๐๒ หน้า (ก)
- อิทธิปัจจัย หัวใจพุทธวิญญูที่ถูกมองข้าม ธรรมบูชา ๒๕๑๕, ๔๖ หน้า (ข)

- ภาควิชา

ชีวประวัติและผลงานของพุทธทาสภิกขุ

ความนำและเกียรติคุณ

ดวงประทีปแห่งธรรมกำลังส่องแสงเจิดจ้าขึ้นอีกครั้งหนึ่งในศตวรรษนี้ ดวงประทีปนั้นคือ พุทธทาสภิกขุแห่งสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยเราเป็นแดนแห่งพุทธศาสนาอันแท้จริง ที่ไชยานั้นมีพระบรมธาตุอันเป็นสัญลักษณ์แห่งความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนามาแต่อดีต แม้บางครั้งจะหุบหรี่ไปบ้าง แต่มันก็แสงประกายกำลังเจิดจ้ายิ่งขึ้น และแผ่กระจายไปทั่วไทยและทั่วโลกด้วย

ละออง ศรีสุคนธกลาวไว้ว่า ปัจจุบันสวนโมกขพลารามเป็นสถานที่อบรมธรรมพร้อมทั้งปฏิบัติธรรม ตลอดทั้งเผยแพร่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของภาคใต้ และเคยเป็นที่อยู่ของปัญญานันทะภิกขุ ไชยาเป็นเพียงอำเภอหนึ่งของจังหวัดสุราษฎร์ธานี มีพระธาตุไชยาและสวนโมกขพลารามเป็นดินแดนสีขาวที่มนุษย์จะไปถึงได้ ถ้านานออกไปสวนโมกข์ สวนโมกข์ย็นก็คือนิเวศน์โดยมีพุทธทาสภิกขุเป็นผู้นำไปสู่ดินแดนแห่งความสุขอันแท้จริง (อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๑๕: คำนำ)

ประชาชนไกรู้จักนาม "พุทธทาส" ครั้งแรกเมื่อท่านเขียนข้อความปฏิญาณตนลงในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนานิตยสารธรรม เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ว่า "พุทธสาธุ นิยมุเทมิ สรรพกิจจิต พุทธสาธุสสมิ ทาโส ว พุโธ เม สามีโกสโร อิติ พุทธาโส - ข้าพเจ้าขอมอบร่างกายและชีวิตนี้ถวายแด่พระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนายของข้าพเจ้า ด้วยเหตุนี้จึงว่านามนี้ ข้าพเจ้าจึงชื่อว่า พุทธทาส" (ชานาญ อิมสอาด ๒๕๒๐ : ๑๓๖)

หลังจากนั้นนาม "พุทธทาส" ก็เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักศึกษาชั้นควาธรรมะ เป็นนามของนักให้ธรรมทานที่มีอรรธรสปลุกญ์หลับใหลขึ้นมาช่วยกันส่งเสริมการปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องตรงตามทีพระพุทธเจ้าประกาศไว้ (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๒)

จากการที่บุคคลทั่วไปสนใจสมัครถามถึงสาเหตุที่ท่านได้นาม "พุทธทาส" และความหมาย ท่านก็ตอบว่า ที่แรกเป็นนามปากกาสำหรับเขียนลงหนังสือพิมพ์ (พุทธศาสนา) ต่อมาคนเขานิยมเรียกขานนี้ เห็นว่าดีอยู่แล้วจึงไม่ไ้เปลี่ยนแปลง และไม่ไ้คัดค้านอะไร ถ้าเป็นข้อสมมติก็

๕๖ ต้องเปลี่ยนเรื่อย และเรียกยากโดยเฉพาพวกฝรั่ง พวกฝรั่งจึงใช้คำว่าพุทธศาสนิกชนนั้น ส่วนความหมายก็มีความหมายอยู่ในตัวชัด ๆ ว่า รั้วใช้พระพุทเจ้า (พุทธสาสิกข ๒๕๒๐ : สัมภาษณ์)

ปัจจุบันพุทธสาสิกขมีสมณศักดิ์เป็นพระเทพวิสุทธิเมธี มีฉายาเมื่ออุปสมบทว่า อินทปัญโญ เมื่ออุปสมบทจึงไต่ถามว่า พระเงื่อม อินทปัญโญ เมื่อสอบไต่ประวัติ ๓ ประโยคก็เรียกว่า มหาเงื่อม อินทปัญโญ ต่อมาก็ค้นสมณศักดิ์เป็นพระครูอินทปัญญารจารย์ เจ้าคุณพระอรหันตมุนี พระราชธรรมาจารย์และครั้งสุดท้ายก็เป็นพระเทพวิสุทธิเมธี ตามลำดับ (พุทธสาสิกข ๒๕๒๐ : สัมภาษณ์) และปัจจุบันนี้พุทธสาสิกขมีตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุไชยา พระอารามหลวง ซึ่งมีพระบรมธาตุสมัยศรีวิชัยเป็นปูชนียสถานสำคัญ แต่ท่านยังคงประจำอยู่ที่ส่วนโมกขพลาราม เพราะสิ่งเหล่านั้นหามีความหมายและความสำคัญยิ่งไปกว่าผลของงานที่ทำ เพื่อความเจริญก้าวหน้าในทางปฏิบัติธรรมและการแสวงหาทางเพื่อสันติสุขอันแท้จริงให้บังเกิดขึ้นไม่ (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๕)

พุทธสาสิกขเป็นผู้ที่สนใจต่อหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ได้ศึกษาพระไตรปิฎกโดยทั่วถึง มีความถนัดที่จะเผยแพร่หลักการ ปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องตรงไปตรงมาตามพระบัญญัติจริง ๆ จึงได้จัดตั้งส่วนโมกขพลารามขึ้นเป็นสำนักปฏิบัติธรรมร่วมกันกับนายธรรมาสพานิชญ์เอง และได้ก่อตั้งคณะธรรมทานขึ้นเป็นองค์กรกุศล ให้ความอุปการะแก่ภิกษุสามเณรผู้ใดในการปฏิบัติธรรม และได้ออกหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" เพื่อแสดงความรู้และความคิดเห็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการพระศาสนา จักว่าเป็นหนังสือพิมพ์ที่ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมที่แพร่หลายในปัจจุบันได้ฉบับหนึ่ง พุทธสาสิกขเองทำหน้าที่อบรมสั่งสอน เขียนบทความและแสดงปาฐกถาเรื่องทางธรรมะต่าง ๆ โดยทั่วไปลงในหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๒ - ๓)

นิธานในอดีตได้ล่วงไปแล้ว บัดนี้พุทธสาสิกขยังมีนิธานหรือความมุ่งหมายในการปฏิบัติงานอยู่เพียง ๓ อย่าง คือ จะทำให้พุทธบริษัทเข้าใจพุทธศาสนาของตัวให้เพียงพอและถูกต้อง เขายามที่จะให้เกิดความเข้าใจกันระหว่างศาสนา ไม่มีข้อขัดแย้งระหว่างศาสนา คือระหว่างพุทธศาสนากับคริสต์ศาสนา หรือศาสนาอิสลาม เป็นต้น และข้อสุดท้ายคือพยายามอย่างยิ่งที่จะให้มนุษย์เห็นโทษของวัตถุนิยม ให้ทั้งโลกเห็นโทษของวัตถุนิยมแล้ว ชวนกันไม่หลงใหลในเรื่องวัตถุนิยม หันมาหาศาสนาเพื่อควบคุมวัตถุนิยม (พุทธสาสิกข ๒๕๒๐ : สัมภาษณ์)

เมื่อพุทธศาสนิกชนมีปณิธานดังกล่าว ประกอบกับท่านมีลักษณะพิเศษบางประการ อันได้แก่ ความสนใจในธรรมะ ความสนใจในวิชาการต่าง ๆ ความสามารถในการเทวนา ในการเขียน ในการอธิบายภาษาธรรม ในการประยุกษ์ของเก่าให้เข้ากับของใหม่และความเป็นนักรื้อฟื้น ส่งเสริม การปฏิบัติธรรม เหล่านี้เป็นต้น ทำให้การเผยแผ่ธรรมะในพระพุทธศาสนาเป็นไปอย่างกว้างขวาง และสัมฤทธิ์ผล จนทำให้ทางท่านยกย่องพุทธศาสนิกชนว่าเป็นนักปราชญ์ของเมืองไทย เป็นอัจฉริยะทาง ศาสนา

นคร ศรีวิชัย ยกย่องท่านว่าเป็นนักปราชญ์หนึ่งของเมืองไทย เพราะหลังจากที่ได้ใกล้ชิด กับท่านก็รู้สึกว่าคุณท่านช่างรอบรู้ไปทุกอย่าง ทั้ง พุทธศาสตร์ ธรรมชาตวิทยา ภูมิศาสตร์ ประวัติ - ศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ธรณีวิทยา การแพทย์ การเมือง การช่างทุกชนิด แม้กระทั่งการครัว (นคร ศรีวิชัย ๒๕๐๔ : ๓๒ อ้างจาก ชำนาญ อิมสะบาต ๒๕๒๐ : ๑๐)

สุลักษณ์ กิรวัณห์ โลกกล่าวไว้ว่า พุทธศาสนิกชนท่านไม่ได้มีชาติภูมิอันสูง แต่คุณธรรมอันสูง ต่าง ๆ โดดเด่นออกอย่างเกินหน้าพระมหาเถระรูปใด ๆ ในเวลานี้ทั้งสิ้น งานนิพนธ์ของท่านกลั่น ลุ่มลึกเป็นหลักฐาน ชนิดที่พระคณาจารย์เอกรูปใดไม่เคยผลิตผลงานได้เท่า จะหาใครที่มีความคิด ในด้านการปกครอง การศึกษา การเผยแผ่เทวาทานผู้นี้เป็นการยากที่จะหา (สุลักษณ์ กิรวัณห์ ๒๕๑๐ : ๘๖)

เกี่ยวกับความสามารถในด้าน การเขียนบทความและปาฐกถาของท่านนั้น บทความและปาฐกถา ของท่านเป็นเสมือนหนึ่งแสงสว่างที่ส่องให้เห็นทางแห่งความสันติสุขในท่ามกลางความมืดมัวของโลกที่หลง อยู่แก่เปลือก งมงายอยู่แต่การไต่หาวัตถุบำรุงกาย สนองความทะยานอยากอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่ง เป็นสิ่งที่นับเป็นกามกิเลสอย่างหนึ่ง ปาฐกถาบางเรื่องของท่านก่อความสันติสะเทือนให้แก่พุทธศาสนิกชน ที่ยังหลงผิด ถึงกับทำให้มีบางคนกล่าวหาว่าท่านทำลายศาสนาก็มี หว่ารับจ้างคอมมิวนิสต์มาพูด ให้คนเลิกล้มถือพุทธศาสนาก็มี เหล่านี้เป็นสิ่งที่มีการวิพากษ์วิจารณ์กันอยู่ระยะหนึ่ง แม้ว่าท่านจะ ต้องเผชิญกับอุปสรรคนานาประการทั้งภายในและภายนอก แต่ท่านก็เป็นผู้ที่มีความกล้าหาญ ออกทน เสียสละ และไม่ย่อท้อต่อการรื้อฟื้นและส่งเสริมการปฏิบัติธรรมให้ถูกต้อง เพื่อให้โลกนี้มีความสุข และสันติภาพตามแนวทางของพระบรมศาสดาอันแท้จริง (ชิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๓ - ๕)

นับว่าพุทธทาสภิกขุเป็นบุคคลที่มีค่าต่อชาติ ต่อโลกและต่อศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ควรที่จะได้ศึกษาถึงชีวิตและผลงานของท่านคงจะโลกสวยต่อไป

ชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ

เกี่ยวกับเรื่องชีวประวัติและผลงานของท่านนี้ส่วนใหญ่ได้ศึกษาจากเรื่อง "ชีวิตและผลงานของพุทธทาสภิกขุ" ของ ชิต ภีบาลแทน และ "สิบปีในสวนโมกข์" ของ พุทธทาสภิกขุเอง เพราะเป็นงานที่ท่านได้รับรองว่าเขียนไว้ถูกต้องแล้ว (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ : สัมภาษณ์)

กำเนิดและมาตุภูมิ

พุทธทาสภิกขุเกิดเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๔๔๕ (นายธรรมทาส พานิชว่า ๒๗ พฤษภาคม ๒๔๔๕) ณ ตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์จักรี เป็นบุตรของนายเขื่อง และนางเคลื่อน นามสกุล พานิช บิดามารดาอยู่ในตระกูลที่มีฐานะมั่นคงตระกูลหนึ่งของเมืองไชยา เดิมชื่อ เงื่อม พานิช (อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๑๔ : ๔๐)

ตระกูลพานิชประกอบด้วยพ่อค้าขายของเบ็ดเตล็ดซึ่งตลาดพุมเรียงซึ่งเป็นที่ตั้งของตัวอำเภอและสถานีตำรวจ มัยนั้น เป็นถิ่นที่มีคนอยู่อาศัยและมีความสำคัญกว่าตำบลอื่นๆ ร้านไชยาพานิชของนายเขื่องและนางเคลื่อนจึงเจริญตามสมควร (ชิต ภีบาลแทน ๒๕๒๐ : ๑๐ - ๑๑)

เด็กน้อยหายากคนแรกของตระกูลพานิชเจริญวัยขึ้นด้วยร่างกายอ่อนหวานสมบูรณ์ดี เป็นที่รักใคร่ของบิดามารดาและญาติพี่น้อง เมื่ออายุได้สองเดือนเศษ ได้รับการตั้งชื่อว่า "เงื่อม" ซึ่งนายธรรมทาสพานิช บอกว่า เจ้าวาสวรรค์ใหม่ที่ตำบลพุมเรียง(พระสมุทรคง) เสด็จมาขอให้ คำว่า "เงื่อม" เป็นภาษาพื้นเมืองแปลว่า คนหัวปี (ชำนาญ อิมสะอาค ๒๕๒๐ : ๑๐) ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ความจริงจะตั้งชื่อว่า "เงื่อม" แต่ในสามมะโนครวกลายเป็นเงื่อม แต่มีความหมายว่าหัวปีหรือสูงสุด คำๆนี้ในตำนานมูลศาสนา ประวัติศาสตร์ภาคเหนือ หรือในนิราศวันทรมก็มีคำว่าเงื่อมหรือที่พระยาคำรงฯ เรียกว่า เขื่อม

พุทธทาสภิกขุมีน้องร่วมสายโลหิตสองคนคือ นายยี่เกีย (แปลว่าหน่วยที่สองหรือบุตรคนที่สอง) กอมาเปลี่ยนชื่อเป็น นายธรรมทาส พานิช ซึ่งทำงานเผยแพร่ธรรมร่วมกับพุทธทาสภิกขุ ตั้งแต่เริ่มจัด

ตั้งคณะธรรมทานจึงมีพุทธศาสนิกชนเป็นผู้อำนวยการ (พุทธศาสนิกชน ๒๕๒๑ : สัมภาษณ์) ส่วนนาย
ธรรมทาสเป็นผู้จัดการ นอกจากนั้น นายธรรมทาสยังเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"
และเป็นครูใหญ่โรงเรียนพุทธนิคมด้วย น้องรองจากนายธรรมทาสเป็นหญิงชื่อ กิมชอย (มาจากคำ
ว่าชอย แปลว่าสุกหอม - ธรรมทาส) นางกิมชอยสมรสกับนายเลื่องหงส์ เหมกุล ปัจจุบันตั้งร้านค้า
ชื่อไทยวัฒนาพานิชอยู่ที่ตลาดบ้านคอน อำเภอมือง จังหวัดสุราษฎร์ธานี (อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๑๔ :
๕๕)

นายเขี้ยวและนางเคลื่อนไหว พานิช เป็นผู้มีความสนใจในพุทธศาสนาและมีศรัทธาในการทำนุบำรุง
พุทธศาสนาเป็นอันมาก นางเคลื่อนไหว พานิชนั้น มีนามสกุลเดิมว่า สิทธิสาร เกิดเมื่อวันที่ ๒ เดือนธันวาคม
๒ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๘๔ ที่ตำบลบาง อำเภอบาง จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นบุตรของสิทธิสาร
และนางใจ สิทธิสาร เมื่อแต่งงานกับนายเขี้ยวแล้วได้ย้ายมาอาศัยอยู่ที่ตลาดชุมเรียง หลังจาก
นายเขี้ยวถึงแก่กรรมแล้ว เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๙๔ นางเคลื่อนไหวจึงทำหน้าที่หัวหน้าครอบครัว ค้าขาย
เลี้ยงดูบุตรให้ได้รับการศึกษาอย่างที่เท่าที่ฐานะจะอำนวย และได้หาโอกาสออกถืออุโบสถศีลเช่น
ประจำ นางเคลื่อนไหวเป็นผู้มีส่วนช่วยเหลือคณะธรรมทานเป็นอย่างมากด้วยการทำบุญกรรม
ลงวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๕ ยกทรัพย์สินเป็นจำนวนเงิน ๒๓๓๔ บาท ให้เป็นทุนชื่อว่า "ทุน
คณะธรรมทาน" เพื่อใช้ทอดนุญในกิจการกุศลของคณะธรรมทาน และยังได้ส่งลูกหลานที่สืบตระกูล
ให้สืบต่อการทำนุบำรุงพุทธศาสนาตลอดไป นางเคลื่อนไหวได้ทำนุบำรุงศาสนาหลายประการ เช่น การจัด
ถวายสังฆทาน การสร้างถาวรวัตถุทางวัด การจัดให้มีเทศนาประจำทุกวันธรรมสวนะที่ห้อง
ธรรมทาน และพยายามชักจูงญาติมิตรให้เข้ามามีส่วนในการประเพณีถือกุศล เป็นที่รักใคร่นับถือของชาว
บ้านในถิ่นนั้น ในที่สุดนางเคลื่อนไหวถึงแก่กรรมด้วยโรคอัมพาต เมื่อวันที่ ๑๔ เมษายน ๒๕๑๑
ที่บ้านในตลาดชุมเรียงนั่นเอง (ชำนาญ อิมสอาด ๒๕๒๐ : ๑๐ - ๑๑)

ชีวิตวัยเยาว์

เด็กชายเงื่อมเป็นเด็กที่มีความฉลาดเฉลียว มีวาจาไพเราะอ่อนหวาน เป็นที่รักใคร่ของ
เด็ก ๆ ในวัยเดียวกัน รู้จักเอาชนะเพื่อนด้วยความดี เมื่ออายุ ๔ ขวบได้เริ่มหัดเขียนคัดอ่าน
ที่บ้าน เพื่อเตรียมตัวเข้าเรียนในโรงเรียน

เมื่ออายุได้ ๕ ขวบ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๙๓ เด็กชายเงื่อมก็ได้เข้าเรียนที่โรงเรียน
โพธิพิทยาการ วัดโพธาราม ซึ่งเป็นโรงเรียนใกล้บ้าน โดยเข้าเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ เพราะ

มีความรู้พื้นฐานอยู่บ้างแล้ว เด็กชายเงื่อมเรียนอยู่ที่โรงเรียนนี้ ๕ ปี จบชั้นมัธยมปีที่ ๒ แล้วลาออกไปเรียนต่อชั้นมัธยมปีที่ ๓ ที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำอำเภอไชยา สาเหตุที่ย้ายโรงเรียนก็เพราะย้ายตามบิดาซึ่งขยายกิจการร้านค้าไปตั้งอยู่ที่ตลาดไชยา ชื่อร้าน "ไชยาพานิช"

เด็กชายเงื่อม พานิช เป็นเด็กที่มีความใฝ่สูง มีความตั้งใจจริง มีความพากเพียรพยายาม มีความขยันอดทน รักการเรียน มีความจำดี ชอบใฝ่หาความรู้อยู่เสมอ มีนิสัยรักการอ่าน ชอบการประชันรู้คิดค้น จึงเป็นผู้ที่ประสบผลสำเร็จในการเรียนเป็นอย่างดีและสอบไล่คะแนนได้อยู่เสมอ

นายเงื่อม พานิช สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๓ เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๖๓ เมื่อออกจากโรงเรียนได้ช่วยบิดาค้าขายแต่มีไคล้ทอดทิ้งเรื่องการศึกษา ยังคงสนใจหาหนังสือมาอ่านหาความรู้ด้วยตนเองอยู่เสมอในยามว่างงาน บางครั้งออกไปช่วยเหลือเขาเลี้ยงวัวในท้องทุ่ง ปลอยวัวให้และเล็มหญ้าแล้วตนเองก็ลงนั่งทอดอารมณ์หรือบางครั้งก็กลับไปบนผ้าขาวมาซึ่งปลงบนพื้นหญ้า ตกเย็นก็วิ่งวักกลับบ้าน

เมื่อบิดาสิ้นชีวิตลงเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๖๕ นายเงื่อมอายุได้ ๑๗ ปี ไม่สามารถทำการค้าอยู่ตามลำพังได้ จึงเลิกร้านค้ากลับไปอยู่ภูมิลำเนา ขณะนั้นนายเียน้องชายกำลังศึกษาอยู่ที่กรุงเทพฯ นายเงื่อมจำเป็นต้องช่วยเหลือมารดาค้าขายโดยรับช่วงจากมารดามาดำเนินการแทน

ระยะนี้นายเงื่อมยังไม่มีจุดหมายในชีวิตแน่นอนนัก ไม่มีอุดมคติใดเป็นพิเศษ เพียงแต่ตั้งใจทำงานที่ได้รับมอบหมายจากมารดาคือการค้าขายให้เต็มสติปัญญาความสามารถ และปรากฏว่ากิจการค้าขายก้าวหน้าขึ้นอย่างรวดเร็ว ยามว่างนายเงื่อมหาหนังสือมาอ่านเสมอ จึงทำให้เป็นผู้มีความรู้ทันสมัยในเรื่องต่าง ๆ เป็นผู้มีความสนใจข่าวสารการเมืองและวรรณกรรมของนักเขียนหลายคน ชอบอ่านหนังสือทุกประเภท ตั้งแต่หนังสือเล่มใหญ่จนถึงเศษกระดาษของ สنج วิทยาศาสตร์ นอกจากนี้ยังสนใจธรรมชาติและความงามของธรรมชาติ ชอบเสียงดนตรีทุกชนิด แม้แต่เสียงจักจั่นเรไร ด้วยเหตุนี้ นางเคลื่อนจึงรู้สึกพอใจในการทำงานและความประพฤติของลูกชายเป็นอย่างมาก จนถึงกับส่งงานการค้าขายให้จนหมดสิ้น ส่วนตนเองก็หันไปสนใจกับเรื่องธรรมชาติแทน

ชีวิตกับการศึกษาในเพศบรรพชิต

การอุปสมบท

หากนับถอยหลังจากปัจจุบันไปราว ๑,๓๐๐ ปี จะพบว่าไชยาเคยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรศรีวิชัยที่รุ่งเรืองด้วยพุทธศาสนาฝ่ายนิกายมหายาน ไชยาจึงเต็มไปด้วยวัดวาอาราม

และปฐนียสถานแบบศรีวิชัยอยู่มากมาย เช่น พระบรมธาตุไชยา พระเจดีย์ที่วัดแก้วและวัดหลง พระพุทธรูปสมัยศรีวิชัย หลักศิลาจารึกภาษาสันสกฤต และพระพุทธรูปอวโลกิเตศวร สารีของคัมภีร์งานที่ดึก ก็พบที่ไชยา ถัดจากรวมทางศาสนาพุทธจึงมีรางกรีกอยู่ในดินแดนแห่งนี้ตลอดมา

และด้วยเหตุที่ประชาชนมีความสนใจในศาสนา วัดกับบ้านจึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันตลอดมา จนกลายเป็นประเพณีที่จะต้องให้บุตรชายชาวเมื่อถึงวัยอันสมควร อาจจะให้ไปอยู่วัดแล้วบวชเนรไปจนกระทั่งบวชเป็นพระภิกษุ เมื่อสึกออกมาก็จะได้รับฉายาว่า เจ้าบาง พื้หลวงบาง หลานเว้าบาง การบวชนั้นเปรียบเสมือนการเข้าสู่พิธีบรรลุนิติภาวะ เป็นที่ยอมรับของสังคมผู้ใหญ่ว่าผู้บวชแล้วเป็นผู้ใหญ่ที่สมบูรณ์แล้ว แต่การบวชของประชาชนส่วนใหญ่ในคอนั้นเป็นการบวชตามประเพณี ไม่ค่อยมีเกรหวั่นบวชเพื่อปฏิบัติธรรม เพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ เพราะเป็นการบวชเพื่อทดแทนบุญคุณของพ่อแม่ มักมีคำกล่าวติดปากชาวบ้านว่า "บวชเนรไปรดแม่ บวชพระไปรดพ่อ" พ่อแม่จึงรบเร้าให้ลูกชายบวช และนอกจากนั้นการบวชเท่ากับเป็นการเตรียมตัวครองเรือน เพราะพ่อแม่ฝ่ายเจ้าสาวมักจะตั้งข้อรังเกียจผู้ที่ยังไม่ได้บวชเรียน

มารดาโตปรารถนาเรื่องบวชเมื่อ ปี ๒๔๖๔ อายุประมาณ ๒๐ ปี ครั้งแรก นายเงื่อมยังไม่เต็มใจจะบวชนัก อ้างว่า การบวชถ้ายกเอาเรื่องของการแทนคุณออกไปแล้วก็ไม่เห็นว่าจะมีความจำเป็นแต่อย่างใดในการที่จะต้องไปทรมานตนโดยการโกนผมและกินข้าววันละสองมื้อ ถ้าหวังจะเอาความรู้จากการบวช ก็ขอหนังสือที่พระโขนมาเรียนเอาเองก็ได้ แต่เมื่อมารดาแจ้งความจำนงอย่างจริงจัง จึงตกลง โดยตัดไปบวชในปี ๒๔๖๕ เมื่ออายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์

เมื่อตกลงใจว่าจะบวช นายเงื่อม พานิช ก็ได้นำหนังสือธรรมะมาศึกษาล่วงหน้าเป็นการเตรียมบวช และเนื่องจากมารดาเป็นผู้สนใจธรรมะอย่างกว้างขวางจึงมีอุบายชักชวนมาสนทนาธรรมด้วยเสมอมิได้ขาด ส่วนมากการสนทนาก็คือในเรื่องของ บุญ บาป นรก สวรรค์ พระพุทธเจ้ากับอริยสัจ และนิพพาน จึงทำให้นายเงื่อมเกิดความสนใจในเรื่องราวของธรรมะขึ้นมาและได้ศึกษาเพิ่มเติมตลอดมา

ตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ทางคณะสงฆ์แห่งอำเภอไชยาได้จัดตั้งโรงเรียนนักธรรมสำหรับภิกษุสามเณรขึ้นที่วัดโพธารามเป็นแห่งแรกในไชยา มีพระจุลจันทาโก พระภิกษุจากวัดราชธิวาสเป็นผู้สอน ปีแรกมีพระเณรและเด็กหนุ่มไปเล่าเรียนกันเป็นอันมาก เป็นที่กล่าวขวัญกันทั่วไป นายเงื่อมเป็นผู้หนึ่งที่สนใจชาวนั้น ได้รวบรวมหนังสือที่ใช้สอนนักธรรมคือ โท เอก มาศึกษาทบทวนอย่าจะเอื้อม

เดือน

นางเงื่อมได้จัดให้มีพิธีบวงสรวงชายที่วัดในอำเภอไชยา เมื่อวันที่อาทิตย์ที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๖๕ ตามความเห็นของนายเงื่อมเพราะตรงกับวันเกิดและเป็นวันหยุดราชการ สะดวกแก่ญาติมิตรที่จะไปร่วมงานบวช

นายธรรมทาส พานิช เล่าว่าขณะนั้นพระปลัดพุ่ม อินทโชโต เจ้าอาวาสวัดอุบล อำเภอไชยา ซึ่งเป็นผู้สนิทสนมกับครอบครัวของนางเคลื่อนประสงคจะให้ภิกษุเงื่อมไปอยู่วัดอุบลหลังจากอุปสมบทแล้ว แต่นางเคลื่อนประสงคจะให้ไปจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่พุ่มเรียงเพราะท่านสนิทกับท่านอุปัชฌาย์ของนายเงื่อมเกษมวชและเป็นเจ้าอาวาสอยู่ที่วัดใหม่พุ่มเรียงจนกระทั่งมรณภาพ จึงถือว่าวัดใหม่พุ่มเรียงเป็นวัดประจำตระกูลพานิช แต่นายเงื่อมได้ไปประกอบพิธีอุปสมบทที่วัดอุบลและมาจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่พุ่มเรียง

พิธีอุปสมบทของนายเงื่อมเริ่มขึ้นเมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๖๕ (เดือน ๘) เวลา ๘.๐๐ น. ณ อุโบสถวัดอุบล มีพระครูโสภณเจตสิกการาม (กง วิมาโล) ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดโพธารามและรองเจ้าคณะจังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นพระอุปัชฌาย์ พระปลัดศักดิ์ ธรรมธโชโตกับพระปลัดพุ่ม อินทโชโต เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เนื่องจากพระเงื่อมเกิดวันอาทิตย์ พระอุปัชฌาย์จึงให้นายว่า "อินทปัญโญ" และได้ไปจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่พุ่มเรียง (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๒๕)

การศึกษานักธรรมและเปรียญ

เมื่อบวชแล้วได้สองสามวันก็เข้าพรรษา เจ้าอาวาสสนับสนุนให้พระเงื่อมเข้าเรียนนักธรรมที่วัดโพธารามซึ่งก็ตรงกับความต้องการของพระเงื่อมอยู่แล้ว การเรียนธรรมเป็นไปด้วยความราบรื่น เพราะมีความรู้เป็นทุนเดิมอยู่บ้างแล้ว การตอบคำถามและการทำแบบฝึกหัดต่าง ๆ ได้ผลเป็นที่พอใจของครูผู้สอนทุกประการ

ระหว่างพรรษาของทุกปีมีการเทศน์เป็นประจำทุกเย็น พระเงื่อมสนใจเรื่องการเทศน์นี้มาก เพราะเห็นว่านโยบายชนกการศึกษาระยะ ทำให้มีความรู้เพิ่มขึ้นและอาจจะสร้างชื่อเสียงให้แก่ตนได้ด้วย โดยเฉพาะการเทศน์ปฏิภาณนั้นพระเงื่อมชอบเป็นพิเศษ การเทศน์มีอยู่ ๒ วิธีคือการเทศน์ตามคัมภีร์และเทศน์ตามโวหารหรือเทศน์ปฏิภาณ

หลังจากการบวชเพียง ๑๐ วัน หลังการเรียนเพียง ๔ - ๕ วัน ท่านสามารถก็เทศน์สองให้ภิกษุอินทปัญโญเทศน์อยู่ ผลปรากฏว่าการเทศน์ปฏิภาณของภิกษุเงื่อมเป็นที่สออารมณ์ของผู้ฟังมาก จึงมีผู้ขอรองให้เทศน์แทบตลอดพรรษา

ขณะอยู่ในเพ็ญสมณะนั้นพระเจี๊ยมอยู่ด้วยความเจ็บปวด สงบใจเพราะมีเคล็ดที่ชวนให้สบายใจ ยามว่างจากเรียนธรรมะก็มักจะไปนั่งสงบอารมณ์ในร่มไม้ในป่าหลังวัด นาน ๆ เข้าก็เกิดเป็นภิกษุนิสัย ที่เคยชินกับความวิเวกของป่า การเรียนธรรมะก็ได้ผลดีจนกระทั่งพระเจี๊ยมไม่คิดจะลาสิกขา ส่วน งานทางบ้านนั้นนายธรรมทาส พานิช เป็นผู้ดูแลแทน เมื่อบวชได้สองพรรษา ก็สอบได้นักธรรมโท ทำให้ เกิดความภูมิใจและคิดที่จะศึกษาให้สูงขึ้นอีก ซึ่งมารดาก็สนับสนุน

เมื่อพระมหากลั่น ปิยทัสสี (พระครูญาณวิมล ป.๖ เจ้าอาวาสวัดโพนมเรียมปัจจุบัน) ซึ่งกำลังเรียนปริยัติธรรมอยู่ที่วัดบุปผมณฑา กรุงเทพฯ กลับไปที่พุมเรียง มารดาจึงบอกความประสงค์ ของภิกษุอินทปัญโญให้ทราบ พระมหากลั่นรับรองจะอนุเคราะห์เรื่องที่พักตลอดจนการ ข่มฉันและสถานที่ เรียน ภิกษุอินทปัญโญเดินทางเข้ากรุงเทพฯ เมื่อเดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๓๒ และพักอยู่กับมหากลั่นที่วัด บุปผมณฑา(คณะ ๑) ซึ่งขณะนั้นพระปวการมุนี (จีบ) เป็นเจ้าอาวาสอยู่

เมื่อไปจำพรรษาอยู่ที่กรุงเทพฯ เพียงสองเดือน ภิกษุอินทปัญโญก็เกิดความเบื่อหน่ายความสับสน วุ่นวายของกมกรุงเทพฯ ประกอบกับชาวกรุงไม่สนใจ ไม่ให้เกียรติพระภิกษุที่เจริญธรรมมากนัก ภิกษุ อินทปัญโญจึงคิดจะลาสิกขา เมื่อไปกราบลาพระมหากลั่นและเจ้าอาวาสนั้นทำให้เกิดความสงสัยขึ้น เป็นอันมาก แต่ยังไม่กล้าลาสิกขาเพราะหวั่นที่เพื่อนจะกลับไปอยู่ที่วัดโพนมเรียมซึ่งมีแต่ความสงบ ในที่สุด ก็เปลี่ยนใจไม่ลาสิกขา หันมาศึกษาธรรมะต่อและปลายปีก็สอบนักธรรมเอกได้

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๒ ได้มีเหตุการณ์สำคัญบางประการเกิดขึ้น นั่นคือนายธรรมทาสผู้เป็น น้องชายเกิดมีความสนใจที่จะส่งเสริมการปฏิบัติธรรมขึ้นมา และสนใจศึกษาเรื่องราวของศาสนาขึ้น จนถึงกับจัดตั้งที่หนังสือธรรมทานขึ้นที่ร้านโง่ยาพานิช เพื่อรวบรวมหนังสือที่เกี่ยวข้องกับธรรมะไว้ให้ ผู้สนใจได้ยืมอ่าน เหตุการณ์นี้เป็นจุดแรกของการก่อตั้งคณะธรรมทาน ประกอบกับนางหงวน เศรษฐ- ภัทท์ อาของพระภิกษุอินทปัญโญ ที่บ้านดอนมีจิตศรัทธาบริจาคเงิน ๕,๐๐๐ บาท สร้างโรงเรียน ปริยัติธรรมขึ้นที่วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร พระปลัดเอี่ยม นามธมโม (พระครูโสภณเจตสิกการาม) เจ้าอาวาสเป็นผู้อำนวยการสร้าง เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วเกิดปัญหาไม่มีผู้สอนประจำ เจ้าอาวาส วัดพระบรมธาตุไชยา จึงได้แนะนำให้นางหงวนไปนิมนต์พระภิกษุเจี๊ยมเป็นผู้สอนนักธรรม ซึ่งก็ได้รับความยินยอมด้วยความเต็มใจ พระภิกษุเจี๊ยมสอนนักธรรมทั้งนักธรรมตรีและนักธรรมโทจำนวนสอง ห้องเรียน และมีผลการสอนเป็นที่น่าพอใจ ทั้งพระภิกษุอินทปัญโญและนางหงวนต่างก็มีความปิติยินดี เป็นอย่างยิ่ง นางหงวนได้ซื้อพิมพ์คัมภีร์เมธังคกร เป้าพิศุภยาไว้ใช้ในการเรียนการสอนจำนวน ๑ เครื่อง

ในตอนแรกที่พระภิกษุเงื่อมเป็นครูอยู่นั้นได้เขียนหนังสือชื่อ "การทำทาน" ขึ้นเป็นเรื่องแรก และได้พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฉลองโรงเรียนปริยัติธรรมหลังนั้นด้วย

ในต้น พ.ศ. ๒๔๗๓ พระภิกษุเงื่อมได้เดินทางเข้ากรุงเทพฯ เพื่อศึกษาธรรมะ โดยพักอยู่กับพระมหากลั่นที่วัดปทุมคงคาและศึกษาธรรมะจากพระมหากลั่นบ้าง ศึกษาด้วยตนเองบ้าง พระภิกษุเงื่อมมีความสามารถในการเรียนสูง โดยเฉพาะภาษาบาลีได้รับยกย่องจากพระมหากลั่นว่า "เป็นนักศึกษาที่แท้จริง ไม่หาความรู้อยู่เสมอ เป็นคนเข้าใจอะไรก็ได้ฉับพลัน เรียนรู้ได้เร็ว เคยเขียนจดหมายเป็นภาษาบาลีถึงอาตมาหลายครั้ง แสดงว่ามีความรู้ดี..." (พระครูชยาภิวังษ์ ๒๕๑๕ : สัมภาษณ์)

กลางปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ภิกษุเงื่อมเดินทางกลับไปงานฉาบปูนกิจศพท่านพระครูโสภณเจตสิกการาม (คง) ที่พิมพ์เรียง เมื่อกลับไปกรุงเทพฯ ได้เขียนหนังสือเรื่อง "ข้อคิดเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับการทำทาน" เมื่อมาจนถึงพรรษาที่ ๖ พระเงื่อมหันไปสนใจวิชาวิทยาศาสตร์ การถ่ายรูป วิทยุ การซ่อมเครื่องพิมพ์ดีด และสมมติหนังสือธรรมะตลอดจนคบคิดปัญหาการประพฤติกุศลกรรมกับเพื่อนภิกษุ เป็นต้น ประกอบกับขณะนั้น นายธนินทร์ ภาสิต ได้จัดตั้งสำนักกัณหาวิริงก์ขึ้น แล้วชวนบุตรสาวของกนเป็นสามเณรี โดยอ้างว่า การสืบทอดศาสนาและการปฏิบัติธรรมเสื่อมทรามลงมากเพราะมีพุทธบริษัทไม่ครบถ้วน เรื่องนี้ก่อให้เกิดความตึงเครียดและวิพากษ์วิจารณ์กันเกรียวกราว ทำให้ภิกษุเงื่อมสงสัยว่าพระภิกษุในศาสนาของเรามีอะไรนอกกรอบทางจึงเปิดช่องให้นายธนินทร์โจมตีเอาได้ ท่านจึงคิดที่จะหาหนทางหรือพัฒนาวัตรปฏิบัติธรรมให้ดีขึ้น

การศึกษาภาษาอังกฤษ

พระภิกษุเงื่อมเป็นผู้ที่มีความรู้ทั้งภาษาบาลีและภาษาอังกฤษ ซึ่ง อรุณ เวชสุวรรณ กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "เวลานั้นเป็นสิบปีของพระภิกษุอันเป็นมหาเปรียญ อ่านพระไตรปิฎกแตกฉานในฉบับภาษาบาลี มีพื้นความรู้ขนาดภาษาอังกฤษ ฟุตและอ่าน ตลอดถึงปรากฏาได้เหมือนภาษาไทย..."

(อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๑๔: ๗๑ - ๗๒)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับคำกล่าวข้างต้นเพราะในขณะที่ผู้วิจัยไปพักอยู่ที่ส่วนโบริกพลารามเพื่อนมัสการสัมภาษณ์ท่านเป็นเวลาหลายวันนั้นปรากฏว่ามีชาวต่างประเทศได้เข้ามาเฝ้าการและสนทนาธรรมะกับท่าน และท่านได้สนทนาเป็นภาษาอังกฤษได้ชัดเจน หนักแน่น ไม่มีติดขัด นายธรรมทาส พานิช บอกว่า

การที่ท่านมีความรู้ความสามารถในภาษาอังกฤษทั้งการฟัง การพูด การอ่าน และการเขียนนั้น เพราะท่านได้ฝึกฝนทั้งในโรงเรียนสารภีอุทิศและศึกษาด้วยตนเอง โดยการอ่านหนังสือและวารสารตั้งแต่เริ่มอุปสมบท คือวารสาร British Buddhist กับ Mahabodhi ซึ่งนายธรรมทาส พานิช เป็นผู้จัดส่งไปให้

นายบัว เปรมะเกษัญ บอกว่าหนังสือภาษาอังกฤษที่ท่านอ่านอยู่เสมอ ๆ ในระยะแรกคือ Secret Books of the East ของ Max Muller ชาวเยอรมัน และได้ศึกษาจากลิงกัวโฟเน ซึ่งท่านซื้อหาเอง และพระครูชยาภิวังษ์บอกว่าท่านได้รับความรู้ภาษาอังกฤษจาก นายเผ่ง มิสินทราราม อีกรางหนึ่งด้วย ขณะที่เรียนหนังสืออยู่ที่วัดพุทธมณฑลธรรม

ผลงานของพุทธทาสภิกขุ

๑. ผลงานการส่งเสริมหรือฟื้นฟูเกี่ยวกับพุทธศาสนาโดยทั่วไป

๑.๑ การคิดส่งเสริมหรือฟื้นฟูการปฏิบัติธรรม

เวลาช่วง ตลอดพรรษาที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๙๔) พระมหาเงื่อม อินทปัญโญ ซึ่งมีความเปี่ยมหน่ายในการเรียนภาษามาลี และมักใช้เวลาในการศึกษาค้นหาสาเหตุที่ภิกษุปฏิบัติธรรมคลาดเคลื่อนจึงได้ปรึกษาหาทางแก้ไขร่วมกับพระภิกษุรูปอื่น ๆ กับทั้งหาทางแก้ไขและส่งเสริมการปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องยิ่งขึ้น ในที่สุดก็สรุปลงว่าจะต้องดำเนินการเป็น ๓ ระยะ คือ ระยะแรกหาที่สงบเพื่อศึกษากันกว่าวิชาธรรมะจากพระไตรปิฎก เพื่อให้มีความรู้ที่ถูกต้องตามพุทธโอวาทจริง ๆ ระยะที่สอง เมื่อได้ความรู้แน่นแล้วก็จะช่วยกันเผยแพร่ออกไปในหมู่ผู้สนใจ และระยะที่สาม ขณะเดียวกันก็ทดลองปฏิบัติด้วยตนเองด้วย เมื่อได้แนวทางแล้วพระภิกษุเงื่อมก็ลงมืออย่างจริงจัง และได้ทราบว่าทางพุทธมณฑลมีกลุ่มผู้สนใจศึกษาธรรมะและสนใจการปฏิบัติธรรมเพิ่มขึ้น ภิกษุเงื่อมจึงยิ่งทุ่มเทความสนใจแก่งานที่ลงมือทำยิ่งขึ้น

ท่านตกใจกับเพื่อนที่มีอุดมคติอย่างเดียวกันที่จะเผยแพร่ธรรมะในต่างจังหวัดเพราะหาความสงบวิเวกได้ง่ายกว่า การเรียนปริยัติธรรมที่เจือด้วยยศศักดิ์เป็นการก้าวพลาดไป แต่ก็มีผลทำให้ท่านมองเห็นแนวทางที่ถูกต้องที่จะก้าวเดินต่อไปตามรอยพระอริยะที่ค้นพบ ๘ วัชรธรรมต่าง ๆ ท่านตั้งใจจะอาศัยโลกแต่เพียงกาย ส่วนใจจะทำให้เป็นอิสระจากโลกอย่างที่สุดเพื่อจะได้พบความบริสุทธิ์ที่แท้จริง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเจตนาหมายถึงนายธรรมทาส ก่อนเดินทางออกจากกรุงเทพฯ แจ้งข่าวการเดินทางและแจ้งว่ามีพระสงฆ์ที่เกลียดคลั่งซึ่งเบียดเบียนกรุงเทพฯ จะเดินทางกัวยหลายคน ขอให้นายธรรมทาสช่วยจัดเตรียมสถานที่ไว้ให้ด้วย โดยจะขอรับกวนอาหารเท่าที่จำเป็น พระภิกษุสงฆ์และเพื่อภิกษุสามเณรอีก ๒ รูป เดินทางไปถึงพุมเรียงเมื่อวันที่ ๒ เมษายน ๒๔๙๕ ระยะเวลาได้ไปพักที่อุโบสถวัดใหม่พุมเรียง ส่วนภิกษุและสามเณรที่ติดตามไปด้วยถูกญาติพี่น้องอันนอนกลับบ้านเก็บไปเสียทั้งสอง รูป

๑.๒ การจัดสร้างสวนโมกขพลาราม พุมเรียง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พำนักอยู่ที่วัดใหม่พุมเรียงแล้วก็ได้ปรึกษาหารือกับคณะสงฆ์ธรรม ซึ่งมียุ ๔ - ๕ คน มีนายธรรมทาสรวมอยู่ด้วย ได้ร่วมกันออกตรวจดูสถานที่หลายแห่งที่จะจัดเป็นสถานคันถธุระ และตกลงเอาวัดสระพังจิต ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้านพุมเรียง เป็นวัดร้างมานานจนเป็นป่าทึบ เหลืออยู่แต่ซากโบสถ์และพระพุทธรูปเก่า ๆ องค์หนึ่งเท่านั้น (จิต ภิมาศแทน ๒๕๒๐ : ๔๖) คณะธรรมทานได้ไปติดต่อขอเช่าจากแผนกศึกษาธิการอำเภอ พร้อมกับแจ้งวัตถุประสงค์ให้ทราบ และได้รับอนุญาตให้เช่าตามที่ได้ขอไป

เมื่อได้สถานที่เรียบร้อยแล้ว มีครุสหายสี่ห้าคนนั้นก็ช่วยกันจัดทำที่พักเล็ก ๆ ติดกับโบสถ์ ตั้งชื่อใหม่ว่า "สวนโมกขพลาราม" แปลว่า "อารามที่ทำให้เกิดกำลังใจในการพ้นทุกข์"

พุทธทาสได้เขียนเล่าไว้ในเรื่อง "สิบปีเกี่ยวกับสวนโมกข์" ว่า

ท่านได้ย้ายไปอยู่ที่สวนโมกข์ พุมเรียงก็ตกในราวเดือนพฤษภาคม คุณเหมือนจะเป็นวันที่ ๑๒ ต่อมาในเดือนมิถุนายน ประเทศไทยก็เปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะฉะนั้นปฏิทินของสวนโมกข์ จึงเป็นสิ่งที่จกจำกันได้ง่ายที่สุด โดยแฝงไว้ในประโยคสั้น ๆ ว่า "ปีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง" ข้อนี้ถือว่าเป็นนิมิตแห่งการเปลี่ยนแปลงยุคใหม่ เพื่อแก้ไขสิ่งต่าง ๆ ให้ดีขึ้นเท่าที่จะพึงทำได้

ในระยะเวลา ๒ ปี แรกไม่มีใครอาศัยอยู่ในสวนโมกข์เลย นอกจากพุทธทาสภิกขุของค์เดียว จึงมีเรื่องประหลาดเกี่ยวกับตัวท่านอยู่บ้าง ไม่มีใครในต่างจังหวัดได้ยินชื่อสวนโมกข์ เพราะคณะธรรมทานได้เริ่มออกหนังสือชุด "พุทธศาสนา" ในปีที่สองของการตั้งสวนโมกข์ กว่าจะมีภิกษุสามเณรจากที่อื่นไปเยี่ยมสวนโมกข์บ้างก็ตกเข้าในปีที่สาม ท่านจึงอยู่องค์เดียวตลอดเวลาสองปีทั้งในและนอกพรรษา

การไปอยู่ส่วนโมกข์ของท่านรู้เฉพาะผู้คนเคยบางคนที่มีความสนใจธรรมะร่วมกัน คนเป็นจำนวนมากจึง
จึงไม่เข้าใจจุดหมายอันแท้จริงของท่านโดยเฉพาะชาวอิสลามที่อยู่ใกล้ส่วนโมกข์ที่สุด วันแรก ๆ ที่
ท่านออกบิณฑบาตเล็ก ๆ พวกนี้วิ่งหนีและร้องบอกกันว่า "พระมาแล้ว ๆ" แล้วก็อธิบายกันต่อ ๆ ไปว่า
ท่านเป็นคนบ้าที่เขาเอามากักตัวไว้ที่วัดร้างให้ระวังให้คี่ นานหลายเดือนคนเหล่านั้นจึงเข้าใจความจริง
เรื่องนี้แม้แต่คนส่วนใหญ่ที่สนใจธรรมะขณะนั้นก็ยังพลอยเข้าใจผิดไปด้วยเมื่อมีการของคณะธรรมทานเผย
แพร่ไปในหนังสือพิมพ์ทั่วประเทศก็มีคนเข้าใจผิดอยู่มาก คิดว่าการกระทำของคณะธรรมทานเป็นการแสวง
หากำไรโดยเอาศาสนาบังหน้าก็มี หรือคิดว่าทำเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นก็มี บางคนถึงกับเขียนบัตรสนเท่ห์
ไปยุพระผู้ใหญ่ให้เข้าใจผิดและเกลียดชังก็มี กว่าจะเข้าใจกันได้ก็ใช้เวลานานถึง ๖๐ ปี แต่ใน
ท่านเองเคียดแค้นผู้ที่สนใจและเข้าใจก็เขียนจดหมายไปชมเชยก็มี จะเห็นได้ว่าการกระทำอะไรใหม่ ๆ แปลก
จากที่เคยทำอยู่นั้นต้องถูกมองในแง่ร้ายบ้างเป็นธรรมดา ไม่ว่าผู้ทำจะมีกำลังและอิทธิพลเพียงใด ผู้ที่
คิดจะทำความดีที่เป็นการปฏิบัติแก้ไขหรือรื้อฟื้นให้ดีขึ้น ขออย่าได้เอาใจใส่กับการนิพนธ์ว่าร้ายของผู้เข้าใจ
ใจผิด หากทำไปด้วยใจ สุจริตก็พอ

ที่พักครั้งแรกของท่านเป็นเพียงโรงขี้มูกจากหลังเล็ก วางแถวได้ ๓ - ๔ แถว อยู่ติดกับ
โรงสังกะสีที่ยกขึ้นสำหรับมุงพระพุทธรูปองค์ใหญ่ไว้ แต่ก่อนเป็นโรงเปลือยไม่มีฝาขึ้น เป็นโบสถ์เก่า มี
ต้นไม้ขนาดใหญ่ร่มเงาครึ้มโค้งอรุณกล้ำเข้ามากระทั่งถึงแนวพัทธสีมา เนื่องจากความนานของวัดที่ร้างมา
ไม่น้อยกว่า ๕๐ ปี นอกจากนั้นก็ไม่มีอะไรอีก นอกจากป่าไม้ที่แน่นทึบอยู่โดยรอบ สถานที่นั้นเมื่อท่านมา
อยู่ใหม่ ๆ ยังเป็นที่เกรงกลัวของคนทั่วไป แม้กลางวันแสง ๆ ผู้ชายบางคนไม่กล้าไปที่โบสถ์นั้นคนเดียว
เนื่องจากความเชื่อในทางผีศาจหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่ง ต้นไม้และเถาวัลย์จึงพากันกำเริบแน่นทึบไปหมด นอก
จากบ่อน้ำเก่า ๆ บ่อหนึ่งซึ่งห่างไปจากโบสถ์ประมาณ ๕๐ เมตร พออาศัยใช้น้ำได้บ้างแล้ว ไม่มีอะไร
ที่จะเรียกได้ว่ามีใช้ของมีเอง เป็นเองตามธรรมชาติ นี่คือภาพแห่งส่วนโมกข์ในสมัยสองปีแรก

ท่านเล่าต่อไปว่าท่านยังรู้สึกพอใจในสภาพความเป็นอยู่ของส่วนโมกข์ครั้งนั้นอยู่จนกระทั่งบัดนี้
เพราะท่านรู้สึกชดแก่ใจว่ามันได้ให้ประโยชน์มาประการแก่ท่าน ชนิดที่ส่วนโมกข์ในสภาพปัจจุบันซึ่งเกียณ
สะอาด มีที่พักสบายไม่อาจจะให้ได้เลย เรื่องนี้เป็นหลักที่จะล้มเสียมิได้ สำหรับผู้ที่สนใจในการฝึกฝน
ทางจิต เพราะการบำเพ็ญเพียรอยู่ในป่าคนเดียว ย่อมพ กับการสะดุ้งหวาดเสียว แล้วเราจะไ้รู้จัก

จับตัวความกลัวความชลาภได้ ความสะกึ่งกลัวนั้นอาจเกิดจากความสงก ความกักตึลิตีของป่าและ
สัตว์ป่า เป็นต้น อีกประการหนึ่งท่านมีความรักในการศึกษาทดลอง เมื่อกำลังใจและสติยังสมบูรณ์อยู่
กับกฏก็อยากทดลองไปเสียทั้งนั้น แม้นกฏกัก เลือักก หรือผีหลอก เพื่อจะได้มีโอกาสศึกษาสิ่งนั้น ๆ
และทดลองกำลังใจของตนด้วย แต่ไม่ปรากฏสิ่งเหล่านั้น ความกลัวจึงกลายเป็นของหลอกลวงไป
จนกลายเป็นธรรมชา อุปลรรคของสมาธิจิตจึงมีน้อยเข้า และหมดสิ้นไปในที่สุด (อรุณ เวชสุวรรณ ๖ :
๑๑๓ ๒ ๑๒๓)

ท่านพุทธทาสยังได้เล่าถึงธรรมชาติของป่า ของสัตว์และหลักกษณิกณณพเรียนที่น่าสนใจไว้
อีกหลายประการ ว่าการอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติเป็นประโยชน์แก่ปฏิบัติธรรมเป็นอย่างมาก การมีทรัพย์สิน
น้อย ๆ เท่าที่จำเป็น เช่น บาตร ๑ ใบ ถังน้ำเล็ก ๆ จีวรเท่าที่มี ตะเกียง ๑ ดวง และที่พักที่ไม่ต้อง
ใส่กุญแจเมื่อไปไหน เป็นความเบาสบายมีอิสระเหมือนนก ท่านบอกว่านับแต่เกิดมาท่านไม่เคยพบความ
เบาสบายในที่ใดเหมือนเมื่อไปอยู่ตามแบบที่ท่านอยู่นั้นเลย เพราะอยู่เหมือนไม่มีเนื้อไม่มีตัว

ในปีที่สาม พุทธทาสภิกษุเริ่มมีเพื่อนมาอยู่ร่วมจำพรรษาด้วยกันหนึ่งรูป รวมเป็นสองรูปด้วยกัน
พระภิกษุรูปนี้ชื่อใหม่ ฉายาสาสนูปโชโต นามสกุล หุมส์ท่าน เป็นชาวชัยภูมิ ภาคอีสาน พระภิกษุ
รูปนี้ได้เดินทางมาตลอดทางถึงสวนโมกข์ มีความเข้มแข็งอดทนฝึกธรรมชา ชื่อตรง เปิดเผย เหมาะ
สมต่อการเรียนและเป็นนักปฏิบัติธรรมทุกประการ ได้มาอยู่กับพุทธทาสภิกษุนานหลายปี จนกระทั่งป่วย
และกลับไปมรณภาพที่บ้าน (อรุณ เวชสุวรรณ : ๒๕๑๔ ข : ๑๔๒)

ในปีต่อมา มีภิกษุและสามเณรมาขออาศัยเพิ่มขึ้นอีกเรื่อย ๆ คราวละรูปสองรูป บางปี
อยู่จำพรรษานับ ๑๐ รูป ตอนหลังบางรูปที่มา รู้สึกว่าท่านได้รับผลเป็นที่พอใจ เป็นกัลยาณมิตรที่ดี
บางรูปตรงกันข้าม กลับออกไปว่าท่านอวด (อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๑๔ ข : ๑๔๕) แต่อย่างไรก็ตาม
พระภิกษุที่ประทับใจท่านมากที่สุดคือพระภิกษุใหม่ที่มาจำพรรษาในปีที่ ๓ เมื่อมีภิกษุและสามเณรมาก
ขึ้นปัญหาต่าง ๆ ก็เริ่มมี ได้แก่ ความคิดเห็น ความเชื่อ และข้อปฏิบัติที่แตกต่างกัน

นอกจากนี้ก็มีงานหนังสือ หนังสือพิมพ์เกิดขึ้น และนี่แทบทั้งที่เป็นบรรพชิตและฆราวาสเพิ่มขึ้น
ความเป็นอยู่ในสวนโมกข์ก็เปลี่ยนไปจากการเป็นอยู่สำหรับคนเฝ้าเดี่ยวมาเป็นการอยู่อย่างหลายคน ใน
ที่สุดต้องสร้างกระต๊อบสำหรับพระเณรมาใหม่ และ กระต๊อบทำงานหนังสือที่อาจวางใจในเรื่องปลวก

หรืออื่นๆ มีเครื่องใช้สอยสำหรับหลายกนทั้งยามปกติและยามเจ็บไข้ มีที่รับแขกและมีการร่วมมือกันกับวัดวาอารามอื่น ๆ ในบางสิ่ง จึงจำเป็นต้องมีกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ให้เหมาะแก่เหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงและที่สำคัญที่สุด เมื่อหาสมาชิกการปฏิบัติธรรมตามอุดมคติจากที่อื่นไม่ค่อยจะได้ ก็จำเป็นต้องสร้างขึ้นเอง โดยการอบรมพระเณรชุดที่เล็ก ๆ ลงไปเอาไว้ เพื่อการงานอันสมบูรณ์ในอนาคต จึงทำให้มีการเพิ่มขึ้น และมีระเบียบการเป็นอยู่อีกแบบหนึ่ง ซึ่งต้องค่อย ๆ สอนอบรมให้เป็นไปค่อยๆ (อรุณเวชสุวรรณ ๒๕๑๔ ข : ๑๔๐ - ๑๔๑)

เมื่อมีพระภิกษุสามเณรมาอาศัยที่สวนโมกข์มากขึ้น ปัญหาความจำเป็นในการดำเนินชีวิตก็เกิดตามขึ้นมา เป็นต้นว่า กวายน่ามากในการบิณฑบาตและปัจจัยที่จำเป็นอื่นๆ ทำให้ภิกษุสามเณรไม่ได้รับความสะดวกในการปฏิบัติธรรม ดังนั้นคณะกรรมการจึงพยายามช่วยเหลือจัดทุกอย่างเท่าที่สามารถจะทำได้ ซึ่งได้เริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ กิจกรรมที่ได้ช่วยเหลือสวนโมกข์ เช่น การจัดหาสถานที่ให้เหมาะแก่การปฏิบัติธรรม การปวารณาปัจจัยสี่แก่ภิกษุปฏิบัติ เมื่อต้องการสิ่งใดก็แจ้งให้ทราบได้ตลอดเวลา คณะกรรมการปฏิญาณรับรองจัดอาหารบิณฑบาตไม่ให้มีคเคื่อง การรวบรวมภิกษุสามเณรผู้ใคร่ปฏิบัติธรรมโดยนิมนต์มาอาศัยจำพรรษาที่สวนโมกข์ การรวบรวมหนังสือธรรมะ เพื่ออำนวยความสะดวกในการศึกษาปฏิบัติแก่ภิกษุสามเณร และการจัดพิมพ์หนังสือขึ้นแจกจ่าย เป็นต้น (อรุณเวชสุวรรณ ๒๕๑๔ : ๑๑๖ - ๑๒๒)

คณะกรรมการได้ช่วยเหลือสวนโมกข์ดังกล่าวตลอดมา จึงทำให้การดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมของภิกษุสามเณรได้รับความสะดวกสบายตามสมควร ดังจะได้กล่าวถึงการดำเนินชีวิต ตามที่พุทธทาสภิกขุว่าไว้ในเรื่อง "สิบปีเกี่ยวกับสวนโมกข์" ต่อไป

การขบฉันของภิกษุสามเณรนั้น อาศัยเฉพาะของที่ได้มาจากการบิณฑบาตโดยตรง คือได้มาทั้งข้าวและกับข้าวพอสมควร สำหรับผู้ต้องการจะเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ตลอดเวลา ๑๐ ปี ยกเว้นมีสุกห้ายมีผู้มาจัดอาหารพิเศษส่งไปวันละสิ่ง เพื่อความสะดวกและเป็นการเคารพต่อการฝึกฝนคนที่ได้นั้นในภาชนะง่าย ๆ ภาชนะเดียว ตลอดมา โดยใส่ข้าวลงในภาชนะหนึ่งแล้วเกลี่ยกับลงไปข้างบนเท่าที่ต้องการจากอาหารส่วนรวมเท่าที่ไ้มาในแต่ละวัน แล้วก็นั่งฉันตามสบาย ส่วนใหญ่ฉันกันเพียงหนเดียวในตอนเช้า แต่บางครั้งที่ต้องทำงานออกแรงงานมากก็จะฉันเพลด้วย ถ้าใครอยากจะเว้นอาหาร

บางอย่างหรือทดลองฉันแบบพิเศษก็ได้ตามโอกาสเป็นครั้งคราว อย่างท่านพุทธทาสเองก็เคยลองฉันแต่ผลไม้บางอย่างในบางสมัย รู้สึกว่าเป็นสิ่งที่สบายและแปลก เนื้อตัวไม่มีกลิ่น นอกจากนี้ประสาธน์ ตา จมูก ไวกว่าธรรมดาหลายเท่า

ภิกษุสามเณรที่สวนโมกขนิมิตการนิเทศาตมากที่สุด เพราะเป็นผลดีแก่การศึกษาทดลองปฏิบัติ จึงไม่รับกิจนิมนต์ทั้งหมด ยกเว้นในบางโอกาส ส่วนน้ำดื่มน้ำใช้ที่สวนโมกขจิตสะอาดก็ แต่ที่สวนโมกขบน(สวนโมกขที่กำลังจัดทำใหม่อีกแห่งหนึ่ง) น้ำดีกว่าที่นี้มาก

การนุ่งห่มนั้นมักใช้ผ้าเนื้อหนาเย็บปกให้ดี เพราะเป็นการประหยัดและทำให้มีเรื่องน้อย การมีระเบียบให้ใช้ผ้าปะนั้นนอกจากตรงตามอริยวงศปฏิบัติมาแล้ว ยังทำให้จิตใจและสะอาดขึ้นอีกมาก ที่สวนโมกขจะมีคนถวายจีวรนาน ๆ ครั้ง บางรายถวายผ้าป่าทางไปรษณีย์ก็มี

การขอร้องไม่ให้มีคนเข้าไปรบกวนนั้นทำได้ผลดี นาน ๆ จึงจะมีคนไม่รู้เข้าไปสักคนหนึ่ง แต่ที่มีปัญหามากคือ เด็ก ๆ มักจะเข้าไปซ่อนปลาหมัก เก็บเห็ด ยิงนกกันบ้าง สิ่งที่รบกวนธรรมชาติ ไม่ค่อยมีปัญหา เช่นเสียงนกร้องหรือเสียงคลื่นลม เพราะไม่นานจะชินไปเอง ปัญหาอีกอย่างหนึ่งคือ ยุงชุมมาก (ยุงน้ำเค็ม) แต่ไม่มีเชื้อมาเลเรีย จำต้องเรียนรัฐธรรมนูญเพื่อป้องกัน คือกลางวันไม่มียุงเลย ตอนพลบจึงมียุงมา ก็ต้องออกจากกุฏิหรือไม่เปิดแสงไฟให้เห็นในตอนหัวค่ำ นอกจากนี้ก็ระบายน้ำไม่ให้มีที่เกิวยุงในที่สุกกัเคยชิน

การพักผ่อนจำวัตรของภิกษุสามเณรไม่ใช่มุ้ง พูก หรือหมอน (ถ้าจะมีก็ใช้หมอนไม้) เว้นแต่คราวเจ็บไข้ เพราะทำให้มีความนึกคิดกว้างขวาง ตื่นดีกว่าธรรมดา เห็นการนอนเป็นเพียงการพักผ่อนชั่วคราวช่วยยาม ไม่ใช่เวลาหาความสุขหรือมัวเมาในอารมณ์สุข สามารถที่จะบำเพ็ญแบบแห่งชาติวิยานุโยคได้ดีที่สุดและง่าย ๆ ค่าย

ส่วนการเล่นหรือของเล่นนั้น ถือว่าเป็นสิ่งคู่กันมากับมนุษย์ สรรวาสักเล่น บรรพชิตก็เล่น คือเล่น ฉานและเล่นสมาบัติ ดังนั้นพุทธทาสภิกขุจึงได้แนะนำให้เณรเล็ก เล่นเกี่ยวกับการศึกษาหาความรู้ รอบตัวให้คอยศึกษาอย่างละเอียดถึงธรรมชาติรอบ ๆ ตัว จากนก ปลา ต้นไม้ ดอกไม้ เพื่อเรียนรู้ เรื่องการสืบพันธุ์ การงอก การเจริญเติบโต ตามแนวชีววิทยา ทางที่ก็แนะนำให้เล่นเกี่ยวกับงานก่อสร้าง ให้รู้จักใช้และทำเครื่องมือ เพื่อสะดวกในการที่จะเล่นหรือทำจริงในอนาคต เครื่องมือที่ทำมีทั้งอุปกรณ์ เกี่ยวกับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ เรื่อง แสง เสียง ไฟฟ้า กลศาสตร์ เป็นต้น ให้ทดลองทำเท่าที่ทำได้

ส่วนภิกษุสามเณรรุ่นใหญ่ขึ้นมาก็แนะนำให้รู้จักสังเกตธรรมชาตีสูงขึ้น แนะนำให้คุย ให้ถกเถียงปัญหา การทำให้เสียงตามหลักอักษรศาสตร์และการหัดแสดงธรรม เหล่านี้ถ้าทำได้ก็สนุก และไม่มีเวลาไปเล่นเหลวไหลอย่างอื่น แต่มีไ้ห้ามการหัวเราะหรือความสนุกเหวี่ยงในการเล่นเหล่านี้ มิฉะนั้น ประสาทบางส่วนจะแข็งทึบและกลายเป็นคนไม่สมประกอบไปได้

ถัดจากการเล่นหรือการศึกษาง่าย ๆ ก็มาถึงการศึกษาของจริง งานจริงภิกษุสามเณรในส่วนโมกขัลลีสื่อสามารถช่วยตัวเองได้ในส่วนความรู้ก็ตั้งหน้าตั้งตารอพระมีพระวัจนการเป็นอยู่ในแต่ละวัน ให้ความสว่างไสว มีความสุขและบริสุทธิ์เท่าที่จะทำได้ ผู้ที่ยังต้องรับคำแนะนำสั่งสอนก็มีความตั้งใจ ทุกคนสำนึกในหลักธรรมคือ " เรียบมาก ทำงานมาก กินอยู่ง่าย อุตุน และบริสุทธิ์ ประารถนาสูงในการบำเพ็ญประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น สิ่งที่ยำให้หนักถึงประจำวันก็พยายามผ่านสิ่งต่าง ๆ ไปด้วยความระมัดระวัง สังเกตอย่างละเอียดลออ ไม่ว่าจะเป็นการกิน การนอน การได้พบได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง การเดินทาง การเที่ยว การสภากม ฯลฯ ทุกอย่างถือเป็นการศึกษาไปหมด เพื่อช่วยให้รู้จักสิ่งทั้งปวงตามที่เป็นอย่างจริงเร็วเข้า จนไม่เหียวติดอยู่ในสิ่งใด ๆ และไม่มีทุกข์ ขยันทำงานเพียงเพื่อเป็นหน้าที่ของสังฆารที่ยังไม่ดับ ให้ความฉลาดรอบรู้เกิดขึ้นทุกอริยาบถที่เคลื่อนไหว จนกว่าจะรู้สิ่งที่สูงสุด ไม่มีอะไรครอบงำความอยากรู้อีกต่อไป

นอกจากนี้พระเณรรุ่นเล็ก ยังมีการเรียนวิชาคำนวณ วรรณคดี เพื่อช่วยให้เกิดความเฉียบแหลม เฉลียวฉลาด เพราะถ้าเรียนแต่เฉพาะหลักสูตรของพระเถรที่ถึงไว้อย่างเดียว ย่อมไม่เพียงพอสำหรับสมัยนี้ ท่านกล่าวว่าถ้าจะให้ถูกต้องที่สุด หลักสูตรการศึกษานั้นถ้าได้จัดให้เฉพาะเป็นคน ๆ จะดีกว่าอย่างอื่น

เมื่อภิกษุสามเณรมีเวลารว่างก็ให้ฝึกวิธีการเผยแพร่ เช่น การหัดเขียนบทประพันธ์ชนิดต่าง ๆ แล้วส่งไปลงพิมพ์ จะช่วยให้การเขียนเป็นเร็วกว่าอย่างอื่น นอกจากนี้ก็ส่งเสริมให้ออกหนังสือพิมพ์อ่านกันเองในหมู่ผู้แรกศึกษา หรือช่วยลอกคัดเขียนให้ท่าน ท่านพยายามทุก ๆ ทาง เพื่อให้การกระทำของภิกษุสามเณรนั้นผลักดันตัวเองไปในทางที่สูงอยู่ตลอดเวลา (อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๑๔ ข : ๑๕๕ - ๑๗๕)

๑.๓ การจัดตั้งคณะธรรมทานและธรรมทานมูลนิธิ

หลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ บ้านเมืองกำลังประสบปัญหาทางด้านเศรษฐกิจตกต่ำ คนส่วนมาจึงหันหลังให้ศาสนา จุดเริ่มแรกของการจัดตั้งคณะธรรมทานจึงเกิดขึ้น ด้วยความศิกของสอง

พี่น้องตระกูลพานิช คือทั้งพุทธทาสภิกขุและนายธรรมทาส พานิช ขณะที่พุทธทาสภิกขุกำลังศึกษาปริยัติธรรมอยู่ที่วัดปทุมคงคา กรุงเทพฯ มีความต้องการจะรื้อฟื้นการปฏิบัติธรรมให้เป็นไปโดยถูกต้องตามนัยแห่งพุทธประสงค์ ส่วนนายธรรมทาสนั้นมีความสนใจเรื่องศาสนามาตั้งแต่เรียนหนังสืออยู่ที่กรุงเทพฯ ขณะที่พุทธทาสเรียนธรรมอยู่ที่มืองเรียง

ปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ขณะที่นายธรรมทาสเรียนเตรียมแพทย์ปีที่ ๑ ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้น ได้อ่านพบเรื่องการเผยแพร่พุทธศาสนาทางตะวันตกของท่านอนาคาริก ธรรมปาละ ซึ่ง F. Yeast Brown ได้เขียนลงในหนังสือพิมพ์ Spectator ฉบับวันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ แล้ว ก. สุวรรณกิจ แปลลงในหนังสือพิมพ์ของมหาวิทยาลัย ฉบับวันวิสาขบูชา เดือนพฤษภาคม ๒๔๖๕ นอกจากนี้ยังได้อ่านหนังสือ Young East อันเป็นหนังสือพิมพ์ส่งเสริมการเผยแพรศาสนาออกเป็นภาษาอังกฤษในประเทศญี่ปุ่น หนังสือทั้งสองเรื่องเร้าใจให้นายธรรมทาสสนใจต่อการเคลื่อนไหวของพุทธศาสนา และเกิดความคิดว่า "พุทธศาสนาของเรานั้นต้องมีอะไร ๆ ก็มากพอที่จะอวดฝรั่งได้เป็นแน่" จึงพยายามติดตามค้นคว้าจนเข้าใจธรรมะและซาบซึ้งในอรรถรสของธรรมยิ่งขึ้น

เมื่อนายธรรมทาสออกจากมหาวิทยาลัยไปอยู่บ้าน เพื่อทำการค้าขายแทนพี่ชายที่กำลังบวชอยู่ก็ยังสนใจธรรมะมิได้ว่างเว้น ทั้งยังติดต่อกับพุทธทาสอยู่เสมอ ๆ ในขณะที่ท่านเรียนปริยัติธรรมอยู่ที่กรุงเทพฯ พุทธทาสภิกขุคิดที่จะส่งเสริมพระศาสนาแก่นักนิสิตานุศิษระ ส่วนนายธรรมทาสก็คิดจะปรับปรุงศาสนาคณะฆราวาสและส่งเสริมการปฏิบัติธรรม บุคคลทั้งสองจึงได้ร่วมกันวางแผนการดำเนินการเป็นขั้น ๆ ขั้นแรกที่นายธรรมทาสทำคือ รวมนักนิสิตสนทนาธรรมขึ้นแล้วจัดหาหนังสือธรรมะที่เห็นว่าจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธศาสนาได้ถูกต้อง แนะนำให้ผู้อ่านสนใจใฝ่ไปอ่าน ปรากฏว่ามีคนสนใจมาก และในจำนวนนี้มี ๔ - ๕ คนที่มีความคิดแนวเดียวกันและสนับสนุนนายธรรมทาสทั้งกำลังกาย กำลังใจ และกำลังทรัพย์ จึงได้ตกลงใจกันจัดตั้ง "คณะธรรมทาน" เพื่อเป็นกำลังใจแก่บุคคลในกลุ่มสนทนาธรรม และเลือกเอาพุทธภาษิตที่ว่า "สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ : The Gift of Truth Excels all other Gift - การให้ธรรมชนะการให้ทั้งปวง" เป็นอุดมคติของคณะ (จิต ภิบาล

แผ่น ๒๕๒๐ : ๑๐๑ - ๑๐๓)

ดังนั้นคณะกรรมการจึงปรากฏขึ้นในรูปของหีบเก็บหนังสือเป็นครั้งแรก เมื่อ ปี ๒๔๙๒ หีบเก็บหนังสือนี้ทำด้วยไม้สักมีคำแถลงการณ์ปิดไว้ที่ฝาและที่ปกในหนังสือบางเล่ม กล่าวว่า

คณะกรรมการได้ตั้งขึ้นในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๒ เพื่อเผยแพร่ธรรมะแห่งพระพุทธศาสนา ทำการรวบรวมหนังสือธรรมะต่าง ๆ ให้ทุกคนยืมไปอ่านได้ ขอเชิญผู้ที่มีความถนัดช่วยกันบำรุงหรือให้หนังสือธรรมะเพื่อประโยชน์แก่ผู้อ่าน เชิญท่านศึกษาธรรมะแล้วปฏิบัติตามเพื่อจะได้กำจัดความชั่วเสียจากกาย วาจา ใจ มีความสุขสมสภาพบุญที่ควรจะได้รับ เป็นผู้บริสุทธิ์เรียบร้อย เป็นที่นับถือของคนทั่วไป

หีบเก็บหนังสือนั้นอยู่ที่ร้านไชยาพานิช พุมเรียง มีผู้รักษาให้หนังสือเป็นอันมาก ผู้จัดการคณะกรรมการ คือ นายธรรมหาส ได้พบหนุ่มชาวลังกาคนหนึ่งชื่อ สิริเสนา ได้มาพักอยู่ที่บ้านท่าโพธิ์ ไชยา สิริเสนาเล่าให้ฟังถึงการปฏิบัติอันเกรงกลัวของพระบางสำนักในลังกา กิจกรรมของสมาคมท่าโพธิ์และอนาคาริก รัมปาละ ผู้จัดการคณะกรรมการจึงได้มีจดหมายไปติดต่อกับสมาคมท่าโพธิ์ เพื่อขอรับหนังสือมหาโพธิ์ และได้ส่งเงินไปร่วมในการสร้างวิหารที่สาธนาถ ๕ รูป เป็นคนแรกในประเทศไทย นอกจากนี้ก็รับหนังสือพิมพ์ บริติช พุทธิสม ของสมาคมท่าโพธิ์ กรุงลอนดอน หนังสือพุทธิสม อิน อิงแลนด์ (Buddhism in England) และพุทธิสต์ แอนนวล ออฟ ซีลอน (Buddhist Annual of Ceylon) และได้ส่งเงินไปช่วยสมทบทุนสร้างวิหารที่กรุงลอนดอนด้วย

๑ ปอนด์ (ธรรม เวชสุวรณ ๒๕๑๔ ก : ๑๓๓ - ๑๓๕)

คณะกรรมการได้เจริญก้าวหน้ามาตามลำดับ หีบธรรมทานใบเล็ก ๆ ค่อยแน่นไปด้วยหนังสือ จนอันออกมานอกหีบ ต้องหาตู้มาใส่ ผู้สนใจก็เพิ่มมากขึ้น จาก ๕ - ๑๐ คน เป็น ๒๐ - ๓๐ คน เป็นจำนวนที่น่าพอใจยิ่งนัก

ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ พุทธศาสนิกได้จัดตั้งสวนโมกขพลารามขึ้นเป็นที่ปฏิบัติธรรม ในเดือนพฤษภาคม นางเคลื่อนผู้เป็นมารดาได้เฝ้าภูตลอคมาและเห็นชอบในการกระทำของบุตรชายทั้งสอง จึงทำพิธีกรรมตั้งทุนขึ้นเมื่อ ๑ มิถุนายน ๒๔๙๕ ด้วยจำนวนเงิน ๒๓๙๘ บาท (หกพันสามร้อยเจ็ดสิบแปดบาท) เรียกว่า " ทุนต้นตระกูลพานิช " เพื่อใช้ก่อผลในกิจการของคณะกรรมการ ในเดือนกรกฎาคม ได้จัดเปิดห้องธรรมทานซึ่งเป็นโรงไม้สองชั้นขึ้นเป็นที่บำเพ็ญบุญ มีเทศน์และสังฆทาน

ทุกวันพระ ดังนั้นหีบธรรมทานจึงได้เปลี่ยนเป็นห้องอ่านหนังสือสำหรับประชาชนที่นี่

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" เริ่มออกในเดือนพฤษภาคม ต่อมาได้ขอออกเป็นหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" รายไตรมาส ปลายปีนั้นโรงพิมพ์ธรรมทานก็ได้จัดตั้งขึ้นพิมพ์เอง ที่ไชยาและจัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติธรรมอีกด้วย ในช่วงแรกหนังสือส่วนใหญ่ แจกไปยังพระเถระและภิกษุจำนวนมากเพื่อโฆษณาคณะธรรมทาน หนังสือพิมพ์บริติช พุทธิสมของสมาคม มหาโพธิ์ในอังกฤษก็ได้ช่วยโฆษณากิจการของคณะธรรมทานในต่างประเทศด้วย

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๘ ทางราชการได้ย้ายที่ว่าการอำเภอไชยา จากตำบลพุมเรียงไปยังที่ ตำบลตลาดไชยา ใกล้ทางรถไฟ ร้านไชยาพานิชหัตถ์ธรรมทานและโรงพิมพ์ธรรมทานจึงต้องย้ายไป อยู่ที่ยี่สิบสองชั้นริมทางรถไฟด้านตะวันตก ข้างถนนสายพุมเรียง - วัดพระธาตุ โดยใช้ทุนส่วนตัว ของนางเคลือบห้องและที่ดินรวม ๒ ไร่

เมื่อย้ายเรียบร้อยแล้ว คณะธรรมทานก็ดำเนินงานให้ก้าวหน้าต่อไปตามความมุ่งหมายห้ ความมั่นคงปรากฏไว้ในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ปี พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้จำแนกกิจการอันเป็นองคาพยพของ การรื้อฟื้นและส่งเสริมการปฏิบัติธรรมไว้เป็น ๓ แผนกดังนี้

ก. แผนกสวนโมกขพลาราม

๑. แผนกวิชาการและตุ่มุค ทำการค้นคว้าทางฝ่ายหลักวิชาโดยเฉพาะ
๒. แผนกสัมมนาการและการปฏิคม ทำงานจัดสถานที่และต้อนรับแขกของสถานที่
๓. แผนกสื่อสารและแลกเปลี่ยนความรู้ ทำการติดต่อกับคนทั่วไป
๔. แผนกนักปฏิบัติธรรม ทำหน้าที่กันคว่ำควยทางวิปัสสนาโดยเฉพาะ
๕. แผนกเผยแพร่วิชาที่คนได้ควยวิธีทันสมัยและมีศิลปะ
๖. พิพิธภัณฑสถานอนุสรณ์ มีวัตถุ และภาพเกื้อกูลแก่การศึกษาระรรมฐานทุกชนิด

ข. แผนกคณะธรรมทาน

๗. แผนกจากกริกเผยแพรธรรมทั่วทุกจังหวัดหรือทั่วประเทศ
๘. แผนกทำการเทศนาประจำสำนักหรือเฉพาะในเขตไชยา
๙. แผนกห้องอ่านหนังสือประชาชน จูงใจให้รักการศึกษา
๑๐. แผนกห้องสมุดสำหรับการค้นคว้า สร้างตุ่มุคให้เพียงพอแก่การงานที่ทำ

๑๑. แผนกกongวิชาการ ทำการค้นคว้าวิจัยทางพระพุทธศาสนา
๑๒. แผนกดำเนินวิธีการโฆษณาที่ทันสมัย ตลอดจนนโยบาย
๑๓. แผนกหนังสือพิมพ์ ออกตามรายคาบตามสามารถเพื่อโฆษณาธรรมและสื่อสาร
๑๔. แผนกหนังสือเอกสารพิมพ์หนังสือจำหน่ายเอกสาร เป็นกำไรและแจกฟรี
๑๕. แผนกโรงพิมพ์เพื่อบำบัดความยุ่งยากอันเกิดจากการพิมพ์ที่อื่นไกล
๑๖. แผนกโรงเรียนอบรมตามหลักพุทธศาสนาและพุทธวิทยาลัย

ค. แผนกบำเพ็ญทาน

๑๗. แผนกบำเพ็ญทานประจำสัปดาห์หรือบักก์ เช่น สังฆทาน
๑๘. แผนกบำเพ็ญทานคราวพิเศษ เช่น ทูปภิกขุภัย โรงเรียนเด็กอนาถา (จิต ภิบาลแทน

๒๕๒๐ : ๑๓๖ - ๑๓๙)

ในขณะนั้นการศึกษาของท้องถิ่นอำเภอไชยา ยังคงอยู่ในระดับต่ำมาก โรงเรียนที่ให้การศึกษามีอยู่ ๓ - ๔ แห่งเท่านั้น จึงไม่เพียงพอแก่จำนวนเด็กที่ทวีมากขึ้น คณะกรรมการพิจารณาเห็นว่าควรจะช่วยเหลือการศึกษาของชาวไชยาโดยการจัดตั้งโรงเรียนขึ้น นอกจากจะได้สอนศิลปวิชาความรู้แล้ว ยังได้อบรมศีลธรรมจรยาและความรู้ทางศาสนาให้ด้วย เมื่อเห็นพ้องกันเป็นเอกฉันท์จึงกำหนดชื่อของโรงเรียนว่า "โรงเรียนพุทธนิคม" หมายถึง "ที่อยู่ของชาวพุทธ"

แรกเริ่ม นายธรรมทาส พานิช รับสอนเด็กเล็กชั้นอนุบาลและประถมศึกษา ก่อน เพื่อเป็นการทดลองหาความชำนาญ ต่อในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงขออนุญาตจัดตั้งเป็นโรงเรียนราษฎร์ "พุทธนิคม" สอนวิชาตามหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาตามอย่างโรงเรียนรัฐบาล และเพิ่มหลักสูตรวิชาพุทธศาสนาของโรงเรียนโดยเฉพาะเข้าไปด้วย ทำนองเดียวกับโรงเรียนของมิชชันนารีแห่งคริสต์ศาสนา หลักสูตรของโรงเรียนจึงเป็นที่น่าสนใจมาก เมื่อตั้งโรงเรียนแล้ว นายธรรมทาสเป็นผู้จัดการและครูใหญ่กิจการของโรงเรียนก้าวหน้าจนกระทรวงศึกษาธิการรับรองวิทยฐานะเทียบเท่าโรงเรียนรัฐบาล และปัจจุบันได้ขยายโรงเรียนออกไปอีกเป็น ๓ แห่ง คือ โรงเรียนพุทธนิคม ๑ โรงเรียนพุทธนิคม ๒ และโรงเรียนสตรีพุทธนิคม มีชั้นเรียนถึงชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ พุทธทาสภิกขุได้จัดสร้างหอสมุดธรรมทานขึ้น เป็นอาคารไม้ ๒ ชั้น ในบริเวณวัดชยาราม (วัดศาลาลึง) เพื่อเป็นสถานที่เก็บรวบรวมตำรับตำราและหนังสือต่าง ๆ ไว้เป็น

แหล่งกลางสำหรับภิกษุสามเณรและผู้นใจ ต่อมา ปี พ.ศ. ๒๔๔๕ สร้างสโมสรธรรมทานขึ้นในบริเวณวัดชัยารามอีกหลังหนึ่งเป็นที่ประชุมฟังธรรมของชาวคณะธรรมทานและผู้นใจ

เมื่องานของคณะธรรมทานเจริญก้าวหน้ามีหลักฐานมั่นคงแล้ว จึงขออนุญาตจัดตั้งกิจการทั้งหมดเป็นมูลนิธิเพื่อให้บริการถึงจุดประสงค์แห่งองค์การกุศลอันแท้จริง ทำตราสารจัดตั้งเมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๔๔๖ ให้ชื่อว่า "ธรรมทานมูลนิธิ" ใช้ตัวย่อว่า ธ.ท.ม. ใช้ชื่อภาษาอังกฤษว่า "Dharmadana Mulanidhi" ให้เครื่องหมายรูปพุทธบริษัทหุนจักรแห่งธรรม มีจุดประสงค์สำคัญ คือ การเผยแผ่ธรรม ทำหน้าที่หายกและไวยาวัจกร และให้ทุนเล่าเรียนแก่นักเรียน นักศึกษา และครูที่เรียนดี ประพฤติดี (อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๐๔ ก. ๑๒๗ - ๑๒๘)

ต่อมาคณะธรรมทานได้ซื้อบ้านและที่ดินอีกแปลงหนึ่งอยู่ทางตะวันออกของทางรถไฟ เพื่อเปิดโรงเรียนพุทธนิคม คณะธรรมทานจึงย้ายมาที่ใหม่ ปัจจุบันธรรมทานมูลนิธิหรือคณะธรรมทานจึงมีสำนักงานอยู่ภายในที่ตั้งกล่าว คือบ้านเลขที่ ๒๓๔ ตำบลไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี อยู่ในบริเวณเดียวกับโรงเรียนพุทธนิคม ๑ และโรงพิมพ์ธรรมทาน ติดกับถนนพุมเรียง พระธาตุ ทางด้านทิศใต้ ปัจจุบันธรรมทานมูลนิธิมีคณะกรรมการดังนี้

กรรมการที่ปรึกษา มีพระยาคุณูปนายกสุวัฒน์ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ และนายชำนาญ ลือประเสริฐ

กรรมการดำเนินการ มีพระเทพวิสุทธิเมธี (พุทธทาสภิกขุ) พระครูโสภณเจตติการาม พระครูสุชินธรรมสาร พ.ต.อ. ทัศน นิลวัจนานนท์ นายบัว เปรมะภิษะ นายพวง พันธุลาภ และนายธรรมทาส ทนิต ๓๐ เป็นต้น

ธรรมทานมูลนิธิ ได้แบ่งส่วนงานของมูลนิธิไว้ดังนี้

๑. ธรรมทานมูลนิธิเป็นนิติบุคคลการกุศล เป็นเจ้าของทุนทรัพย์และทรัพย์สินไว้ในกิจการเผยแผ่ธรรม
๒. กองตำราคณะธรรมทาน จัดทำหนังสือเผยแผ่ธรรม
๓. หนังสือพิมพ์พุทธศาสนา เผยแผ่ธรรมและแถลงกิจการและการเงินของธรรมทานมูลนิธิ

๔. ส่วนโมกขพลาาราม บำรุงภิกษุสามเณรด้วยปัจจัยสี่และอุปกรณ์การศึกษา
๕. โรงเรียนพุทฺธนิคม จัดการศึกษาและเผยแผ่พุทธศาสนาในโรงเรียน
๖. โรงพิมพ์ธรรมทานจัดพิมพ์และจำหน่ายหนังสือส่งเสริมการปฏิบัติธรรม (ชำนานู

อิมสวาค ๒๕๒๐ : ๓๔ - ๓๕)

๑.๔ การออกหนังสือพิมพ์

พุทธทาสภิกขุเป็นนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่ง เพราะเคยออกหนังสือพิมพ์มาตั้งแต่ก่อนบวชใหม่ ๆ แม้กระทั่งเมื่อได้จัดตั้งส่วนโมกขพลาารามขึ้นก็สนับสนุนให้ภิกษุสามเณรออกหนังสือพิมพ์ เมื่อคณะบริหารมทานออกหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" ท่านได้เขียนบทความหรือให้ธรรมบรรยายลงในหนังสือพิมพ์ฉบับนี้เป็นส่วนใหญ่ ตลอดมาจนถึงปัจจุบันนี้

พุทธทาสภิกขุได้เห็นความสำคัญของหนังสือพิมพ์ เพราะเป็นอุปกรณ์สำคัญอย่างยิ่งในการเผยแพร่วรรณและ การปฏิบัติธรรมให้กว้างขวางออกไป ท่านเคยกล่าวกับ "ศรีบูรพา" คราวที่ไปเยี่ยมท่านที่สวนโมกขว่า

...โลกจะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับหนังสือที่อ่านนี้มาก กล่าวได้ทีเดียวว่านักประพันธ์เป็นผู้หมุนโลก เป็นผู้นำคาลชีวิตมนุษย์ ปากกาของนักประพันธ์มีอำนาจมากในการจูงใจคน จะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม แต่นักประพันธ์ทำหน้าที่จูงใจคนอยู่ทุก ๆ วัน... เมื่อปากกาของเราจะต้องจูงใจคนอ่านอยู่โดยสภาพของมันเช่นนั้นแล้ว ก็ขอให้เราช่วยกันจูงใจผู้อ่านในทางที่ดี ช่วยจูงผู้อ่านไปในทางฝ่ายสูง อย่าเขียนเรื่องที่มุ่งให้ผู้อ่านเคลิบเคลิ้มมัวเมาในทางต่ำ ถ้ายังสามารถจะใช้ปากกาทำให้ผู้อ่านเข้าใจโลกและชีวิตในทางที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมแล้ว ก็เท่ากับว่านักประพันธ์ได้ช่วยกันทำบุญทีเดียว

(จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๑๔๒)

จะเห็นว่านักประพันธ์หรือนักเขียนเป็นผู้นำคาลโลกโดยใช้หนังสือหรือหนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือ คณะบริหารมทานจึงได้ออกหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" เป็นโครงการที่สองหลังจากตั้งสวนโมกขพลาารามเพียงปีเดียว คือ ปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ครั้งแรกใช้ชื่อว่า "ชุดพุทธศาสนา" เพื่อหยั่งความนิมรองคนอ่าน หากได้รับความสนใจก็มีโครงการที่จะออกหนังสือพิมพ์รายไตรมาสก็สามเดือนต่อครั้ง ปีละ ๔ ฉบับ

หนังสือพิมพ์พุทธศาสนาได้ออกและแถลงกิจการของคณะธรรมทาน ครั้งแรกลงเรื่อง " พุทธศาสนา จะเจริญรุ่งเรืองยิ่งในสมัยถึงพุทธกาล" เป็นเรื่องนำ เขียนขึ้นโดยอุทิศความดีให้แก่สิริเสนาผู้ชักนำ คณะธรรมทานให้เห็นทางการเผยแพร่ธรรมะ นอกจากนี้ก็ยังมีเรื่องอื่น ๆ อีก เมื่อหนังสือชุดนี้แจกจ่าย ไปทั่วปรากฏว่ามีผู้สนใจมาก มีผู้สนับสนุนให้ออกหนังสือพิมพ์ชื่อ "พุทธศาสนา" กำหนดออกสามเดือนครั้ง มีนายธรรมทาสเป็นผู้จัดการ บรรณาธิการและผู้นิพนธ์โฆษณา ได้รวมพิมพ์เรื่องที่แจกไปแล้วขึ้นใหม่ เป็น หนังสือพิมพ์ฉบับแรก ออกเมื่อปี ๒๔๗๖

หนังสือพิมพ์พุทธศาสนายังคงดำเนินต่อมาจนปัจจุบัน เรื่องที่จะลงพิมพ์ต้องผ่านการตรวจจาก ท่านพุทธทาสและกองบรรณาธิการอย่างละเอียด พุทธทาสจึงเป็นทั้งนักหนังสือพิมพ์และนักเขียนตัวอย่าง ที่มี "ธรรม" เป็นอุดมคติ

๑.๕ การจัดสร้างสวนโมกขพลารามเขาพุทธทอง หรือวัดถ้ำน้ำไหล

เนื่องจากคณะธรรมทานย้ายไปอยู่ในตำบลไชยา เมื่อ ๒๔๗๔ การติดต่อกับสวนโมกข์ ที่พุ่มเรียงไม้สะเดก ประกอบกับที่ดินรอบวัดระพังจิกถูกชาวบ้านจับจองหักโค่น แฉวถางป่าจนเตียนโล่ง ชาวบ้านมาปลูกบ้าน ทำนา ทำสวน กลายเป็นที่อีกหักกรักโครม ไม่เหมาะที่จะเป็นที่แสวงธรรม ท่านพุทธทาสจึงดำริจะหาที่ตั้งสวนโมกขพลารามใหม่

ในปี พ.ศ.๒๔๘๕ คณะธรรมทานได้จัดสร้างชั่วคราวสโมสรมธรรมทาน โดยมีชาวบ้าน ผู้มีจิตศรัทธาร่วมแรงกันช่วยหาไม้มาทำเสาและเครื่องประกอบต่าง ๆ พุทธทาสได้ร่วมเดินทางไปหาวัสดุ อุปกรณ์ควย จนถึงเขานางเอ เจ้าโพธิ์และเขาพุทธทอง ซึ่งอยู่ห่างจากไชยาประมาณ ๕ - ๖ กิโลเมตร จนมีความสนิทสนมกับชาวบ้านเป็นอันดี เมื่อชาวบ้านปรารถนาว่าอยากมีวัดแถบนั้นและได้เสนอสวนร้างแห่ง หนึ่งในบริเวณนั้น เค็มเป็นส่วนมะพร้าวกับสวนผลไม้ของหลวงพรหมปัญญา อดีตผู้พิพากษา ส่วนน้อย เนินเขาพุทธทอง มีเนื้อที่กว่า ๑๐๐ ไร่ เจ้าของเคยบอกขาย ๓๕๐ บาท แต่ไม่มีผู้กรกล้าซื้อ พุทธทาส มีความสนใจและชักชวนคณะธรรมทานไปดูปรากฏว่าเป็นสวนร้างจริง มีมะพร้าวอยู่ ๕ - ๑๐ ต้น ทิศใต้ มีถ้ำน้ำไหลตลอดปี ตรงกลางเป็นเขาพุทธทอง เมื่อไปจนถึงยอดเขาก็พบซากเจดีย์เก่า ๆ องค์หนึ่ง ปักหักพังเหลือเป็นกองอิฐ บริเวณทั่วไปเป็นป่ารก มีถ้ำคาถา เถาวัลย์และต้นไม้เล็ก ๆ ขึ้นแซมหนาแน่น รอบบริเวณล้อมด้วยลวดหนาม หากบุกเบิกออกไปจะมีอาณาเขตไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ไร่

เมื่อได้พิจารณาจนทั่วแล้ว พุทธศาสนิกชนก็ตกลงใจเลือกสถานที่สร้างสวนโมกขพลารามแห่งใหม่ โดยมอบให้คณะกรรมการที่ดินของวัดที่คือนั้น ตกงกันได้ในราคา ๔๕๐ บาท แต่นายธรรมาส พานิช บอกราคาซื้อขายกันในราคา ๕๐๐ บาท

หลังจากได้โอนกรรมสิทธิ์กันเรียบร้อยแล้ว ท่านพุทธทาสก็วางโครงการก่อสร้างทันที โดยแบ่งสถานที่ออกเป็นสองส่วน คือบริเวณที่ลาดต่ำด้านตะวันออกไปจดถนนยุทธศาสตร์ จัดเป็นวัดธรรมคา สำหรับชาวบ้านทำบุญ ฟังธรรม อีกส่วนหนึ่งตอนหลังเขาซึ่งมีป่าหนาทึบไปจนจดเขานางเอทางทิศตะวันตก จัดเป็นสถานที่ที่วิปัสสนาธุระ สร้างกุฏิหลังเล็ก ๆ เฉพาะภิกษุรูปหนึ่ง ๆ เรียงรายรอบเนินเขา แหงอยู่ในหมู่ไม้ ส่วนด้านตะวันออกซึ่งเป็นวัดธรรมคาก็จัดสร้างกุฏิและศาลาขนาดใหญ่เพื่อประชุมสงฆ์ แสดงธรรมและเป็นที่พักของอาคันตุกะ

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ ลงมือสร้างกุฏิหลังแรกใช้ไม้ที่เหลือจากการสร้างสโมสรธรรมทานที่วัดชยาราม ชาวบ้านยังได้ช่วยกันขนไม้และสิ่งก่อสร้างจนสร้างเสร็จในวันเดียว เป็นกุฏิชั่วคราว ๒ ชั้น กว้าง ๙ ศอก ยาว ๑๒ ศอก หลังจากนั้นก็เริ่มงานถางป่าด้วยความช่วยเหลือของชาวบ้าน การถางป่าเป็นไปอย่างรอบคอบระมัดระวัง เพราะพุทธทาสต้องการสงวนต้นไม้ให้คงสภาพเดิมไว้มากที่สุด เมื่อถางป่าเสร็จก็ปรากฏว่ามีต้นมะพร้าวอยู่เกือบ ๑๐๐ ต้น และผลไม้อื่น ๆ อีกมาก

ในพรรษาที่ สอง ได้ก่อสร้างกุฏิอีกหลังหนึ่งเพื่อเป็นที่พักชั่วคราวของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นกุฏิไม้ ๒ ชั้น ทำด้วยไม้เบญจพรรณ หลังคามุงจากพอกันฝน เมื่อเสร็จกุฏิหลังนี้ท่านพุทธทาสก็ได้มาจำอยู่ที่สวนโมกขกันที่

การขนย้ายจากพุ่มเรียงดำเนินไปเป็นระยะเริ่มตั้งแต่ต้นปี ๒๔๘๘ เป็นต้นมา ทั้งหนังสือ กระดาษไม้ซีเมนต์ อ่างน้ำซีเมนต์ โต๊ะ และเก้าอี้ซีเมนต์ แม้แต่กระต๊อบเล็ก ๒ หลัง ก็ช่วยกันหามาไว้ในสภาพเดิม เพื่อจัดสวนโมกข์ใหม่ให้คล้ายคลึงกับสวนโมกข์เก่าแทบทุกประการ

ระยะแรกสวนโมกข์ใหม่ยังมีสภาพเป็นป่าทึบโดยทั่วไป และอยู่ห่างไกลชุมชน อากาศชื้นมาก เต็มไปด้วยยุง ผู้อยู่อาศัยจึงถูกไข้มาเลเรียคุกคาม ยุงที่นี้ร้ายกว่าสวนโมกข์เก่าเพราะเป็นยุงป่า หนูกยาก็คงใช้สมุนไพรจึงพออยู่ได้ และต้องกำจัดที่เพาะยุงหลายประการ นอกจากนี้ยังเป็นที่พักคอยด้วย เสื่อ ภู ปลูก เป็นกัน แต่ไม่มีใครเป็นอันคลายถึงชีวิต

สวนโมกข์ปัจจุบันมีแต่สิ่งที่ไม่ให้ความสงบตามธรรมชาติ แม้จะมีอาคารต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย แต่ยังคงร่มรื่นไม่เพราะรักษาสภาพของป่าไว้อย่างดี สวนโมกข์ปัจจุบันอยู่ห่างจากอำเภอไชยาไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๕ กิโลเมตร มีถนนสะดวกสบาย เพราะทางสายเอเชีย (ยุทธศาสตร์) ผ่านหน้าสวนโมกข์ทางก้นตะวันออกพอดี

จากประตูวัดเข้าไปมีถนนเป็นทางเดินลาดสูงขึ้นสู่เนินเขาทางทิศตะวันตก ผ่านกุฏิหลังเก่าที่พักรักษาตัวของท่านพุทธทาส มีทางเดินแยกไปทางทิศเหนือและใต้ ทิศเหนือไปสู่กุฏิหลังที่สาม ทางทิศใต้ผ่านศาลาโรงฉัน ศาลาธรรมทาน (โรงธรรม) สระนาฬิกา และไปสู่ที่ธารน้ำไหล ทางเดินมีหลายสายเหมือนกับถนนที่ตัดไว้อย่างมีระเบียบ

เมื่อเดินต่อไปอีกชั้นหนึ่งก็จะถึงกุฏิของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นตึก ๒ ชั้นขนาดเล็ก อยู่ติดกับเชิงเขาพุทธทองและตึกใหญ่ซึ่งเตรียมจะให้เป็นที่พำนักที่ รอบ ๆ เขาพุทธทองนั้นมีทางเดินโดยรอบ มีกุฏิหลังเล็ก ๆ เฉพาะภิกษุสามเณรเรียงรายอยู่ทั่วไป ส่วนนี้เป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ กุฏิทุกหลังได้รับความอนุเคราะห์จากผู้มีจิตศรัทธา

สิ่งที่น่าสนใจในสวนโมกข์

สวนโมกข์พลารามมีเนื้อที่ทั้งสิ้นประมาณ ๓๐๐ ไร่ ซึ่งโอบล้อมเขาพุทธทอง และมีเหือกเขานางเอเป็นกำแพงกันอยู่ด้านทิศตะวันตกมีสิ่งที่น่าสนใจมากมาย ล้วนแต่อำนวยความสะดวกต่อการปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น สิ่งที่น่าสนใจมีหลายอย่างเช่น

ธรรมชาติป่าเขาแล้วนาไพร

บริเวณสวนโมกข์พลารามยังคงรักษาสภาพป่าไว้ได้อย่างดี มีต้นไม้ใหญ่เล็กเต็มไปหมด ดอกไม้บานสะพรั่งอยู่ทั่วไป ตอนกลางวันจะยังได้ยินเสียงนกร้องเพลงไพเราะ บางครั้งที่สัตว์ป่า เช่น ค่าง ชะนี ออกมาวิ่งไล่กันบนต้นไม้บริเวณใกล้เคียง นอกจากมีป่าธรรมชาติแล้วยังมีการจัดตกแต่งไม้ประดับไว้ตามบริเวณเขาเป็นการเสริมแต่งธรรมชาติอีกทั่วไป

ยอดเขาพุทธทอง

บนยอดเขาพุทธทองเป็นลานหินแคบ ๆ มีซากเจดีย์เก่าเหลืออยู่เป็นกองหินและอิฐ พุทธทาสภิกขุสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นเจดีย์สมัยศรีวิชัยเมื่อ ๑,๐๐๐ ปีมาแล้ว ลานบนยอดเขาพุทธทองนี้ใช้

แทนอุปสถ(เพราะที่นี้มีใครสร้างโบสถ์สวยงามเหมือนที่อื่น ๆ - ผู้คนคว่ำ) เป็นสถานที่ประกอบพิธีทางศาสนาในวันสำคัญและเทศกาลต่าง ๆ ซึ่งในการประกอบพิธีต่าง ๆ นั้นบาง คราวก็มีการเทศนาธรรมบนยอดเขากว๊าย ติดตั้งเครื่องขยายเสียงไว้บนยอดไม้ มีคนนั่งฟังอยู่ไต่ริมไม้ทั้งตอนบนและตอนล่าง

วิลาส มณีวัต กล่าวถึงยอดเขาพุทธทองไว้ว่า

การพักที่สวนโมกขวิถีสักว่าสงบคืออย่างประหลาด ทำให้ได้มีชีวิตอีกมุมหนึ่งซึ่งเป็นชีวิตที่แวดล้อมอยู่ด้วยธรรมชาติล้วนๆ ตอนเย็น ๆ ท่านพุทธทาสจะขึ้นไปนั่งรับลมทะเลอยู่บนยอดเขาพุทธทอง ข้าพเจ้าขึ้นไปนั่งแทบเท้าของท่าน รู้สึกว่าเวลานั้นโปร่งเบาและหมดทุกข์ เพราะกำลังนั่งอยู่ในอาณาจักรแห่งความสงบเย็นซึ่งอุทิศการเมืองปลิวไปไม่ถึง... (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๑๔๘)

เขานางเอ

บนยอดเขานางเอมีเจดีย์สร้างไว้บนหน้าผาซึ่งมีหินทรายสีแดงรองรับ บนยอดเขานี้มองชมภูมิประเทศได้โดยรอบ มองเห็นทะเลเกาะแก่งน้อยใหญ่ อาจมองเห็นไกลไปถึงอำเภอกาญจนดิษฐ์ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ จะเห็นค่ายลูกเสือธรรมบุตร ยอดเขาพุทธทองและสวนโมกข์นอนสงบอยู่เบื้องล่าง หินทราย หินทรายแดงบนเขานางเอนี้มีร่องรอยการซุกไปหาพระรูปหรือโบสถ์มา บนเขาหรือเชิงเขานี้มีภูมิจากบ้านพักค่ายลูกเสืออยู่เป็นระยะ มีไว้เพื่อให้สุนัขเฝ้ารักษาปฏิบัติธรรมอย่างสงบ (อ.ร.ส.-นามแฝง ๒๕๐๘ : ๒๘ - ๓๐)

ธารน้ำไหล

ธารน้ำไหลอยู่ทางบริเวณทิศใต้ของสวนโมกข์ มีน้ำใสแจ๋วเหมือนกระจก เย็น สะอาด มีรสอย่างน้ำฝน ไหลรินเรื่อยตลอดปี ลำธารนี้เกิดจากเขานางเอ น้ำไหลเขาะซึบมารวมกันตรงที่พื้นลาดต่ำระหว่างเขานางเอกับเขาพุทธทอง (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ . ๑๔๔ - ๑๔๕) พุทธทาสภิกขุให้ชุดสระเก็บน้ำใหญ่บ้างเล็กบ้าง ทำเป็นเขื่อนเป็นระยะๆ และฝังท่อน้ำไปใช้ ส่วนที่เหลือก็ไหลลงลำธาร ไปทางทิศตะวันออก ผ่านสวนโมกข์ แล้วลงไปสู่พรุ (ที่ลุ่มมีน้ำขัง)

สระนาฬิกา

สระนาฬิกา อยู่ทางบริเวณด้านใต้ของสวนโมกข์ ก่อนถึงธารน้ำไหล สระนี้มีเนื้อที่ประมาณ ๑ ไร่กว่า มีเกาะอยู่ตรงกลาง บนเกาะนี้มีต้นมะพร้าวสูงอยู่ต้นหนึ่ง เลยให้ชื่อว่าสระนาฬิกา (มะพร้าว)

สระน้ำพุทธทาสภิกขุให้ขุดไว้เป็นปริศนาธรรม เกาะตรงกลางนั้นเปรียบเหมือนผิงพระนิพพานหันน้ำเปรียบเหมือนสงสารสาครอันมนุษย์พึงข้ามไปได้ ท่านเรียกว่าทะเลขี้ผึ้ง ยามที่ร้อนอยู่มนุษย์ที่ข้ามไปไม่ได้ ยามที่ทะเลนี้เย็นลงและแข็งตัว มนุษย์ก็ข้ามไปได้

ลานหินโค้ง

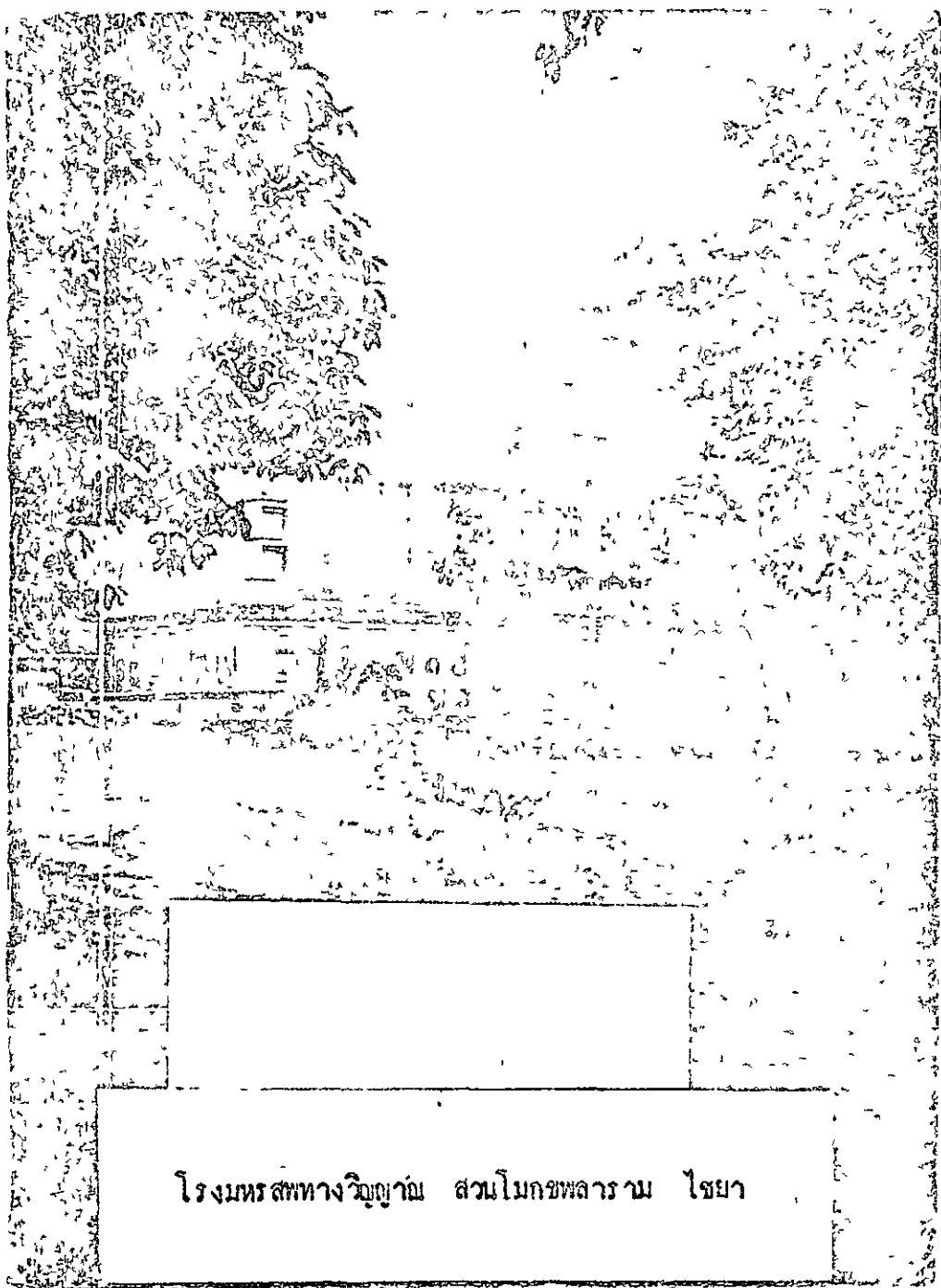
ลานหินโค้งอยู่ที่เชิงเขาพุทธทอง ค้านตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่ระหว่างภูฏิของพุทธทาสภิกขุกับโรงมหรสพทางวิญญาน เป็นลานหินเกลี้ยด้วยทราย อยู่ใต้หม้อไม้ใหญ่ๆ มีก้อนหินขนาดใหญ่บ้างเล็กบ้างวางไว้อย่างเหมาะสม ตัวลานมีคันที่ก่อด้วยหินเป็นรูปครึ่งวงกลม สูงประมาณ ๑ ฟุตกว่าๆ สถานที่นี้ใช้ฟังธรรม และสวนมนต์ของภิกษุสามเณร และอุบาสกอุบาสิกา โดยนั่งบนพื้นทราย พุทธทาสภิกขุได้จัดสถานที่ขึ้น เพื่อให้คล้ายคลึงกับสมัยพุทธกาลมากที่สุด สมัยนั้นไม่มีโบสถ์ ไม่มีวิหาร การนั่งฟังธรรมกันกลางดินนั่งบนก้อนหิน ใต้ต้นไม้เท่านั้น เป็นการช่วยส่งเสริมให้บุคคลผู้ได้ในธรรมได้มีโอกาสเข้าถึงธรรม ง่ายกว่าการนั่งอยู่ในสถานที่อันสะดวกสบาย (ตำนาน อิมสอาด ๒๕๒๐ : ๔๘)

โรงปั้นภาพ

โรงปั้นภาพอยู่หลังเนินเขาพุทธทอง ติดกับเชิงเขานางเอ อยู่ใกล้สระเก็บน้ำของธารน้ำไหล ที่นี้มีทางติดต่อหลายทาง โรงปั้นภาพเป็นเพียงโรงไม้เก่าๆ ไม่มีฝา หลังคามุงสังกะสี ตั้งอยู่บนลานดิน มีภูฏิสงฆ์อยู่ด้านหลัง การที่มีโรงปั้นภาพนี้ เพราะเริ่มจากการสร้างโรงมหรสพทางวิญญาน จึงได้ให้ภิกษุรูปหนึ่งลงปั้น พระภิกษุรูปนั้นจำต้องเดินทางมาศึกษาและดูงานปั้นที่โรงปั้นเพาะช่าง กรุงเทพฯ แล้วก็ไปฝึกทำ ต่อมาภายหลังมีพระภิกษุอื่นเคยรูปหนึ่ง ได้มาช่วยสอนปั้นภาพแบบอินเดียให้ด้วย ภาพปั้นส่วนใหญ่ใช้ปูนฉาบเนื้อห่อจากใบที่เป้นแบบ ภาพปั้นที่ได้เรียกว่า ภาพปั้นหินเทียม หรือภาพสลักหินเทียม มีทั้งขนาดใหญ่และเล็ก บางแผ่นใหญ่และหนักมากถึงตันก็มี ปัจจุบันนี้วัดที่สนใจได้ส่งพระเณรมาฝึกปั้นหลายรูปทีเดียว ส่วนโมกข์จึงเป็นสถานที่ฝึกทางช่างศิลป์ด้วย ภาพสลักหินเทียมที่เด่นที่สุด คือภาพพุทธประวัติซึ่งถ่ายแบบจากอินเดียสมัย พ.ศ. ๓๐๐ มีทั้งหมด ๒๐ ภาพ ซึ่งประทับอยู่ภายนอกโรงมหรสพทางวิญญาน (ตำนาน อิมสอาด ๒๕๐๐) : ๕๐ - ๕๑)

โรงมหรสพทางวิญญาน

โรงมหรสพทางวิญญาน เรียกกันง่ายๆว่า "โรงหนัง" เป็นอาคารใหญ่อันสง่างาม ๒ ชั้น

โรงพยาบาลทางวิญญาน สวนโมกขพลาราม ไชยา

ตั้งเค้นอยู่บนเชิงเขาพุทททองทางคำพิทเห็นออกนไปทางกะวันออก

โรงหนังที่สวนโมกขนิโครได้มาแล้จักได้มีธรรมะ หรือ เก็บปริกนาธรรม และข้อปฏิบัติธรรมจากภาพในโรงหนังไปได้ด้วย หนังสือนี้เป็นภาพซึ่งเขียนอยู่กับผนังโดยรอบทั้ง ๒ ชั้น มีคำอธิบายภาพอยู่มากทีเดียว เป็นหนังสือแล้ว กล่อมวิญญานให้สะอาดผ่องใส "เพราะธรรมะเป็นมหรสพที่แท้จริง ธรรมะเป็นมหรสพอยู่ในตัวธรรมะเอง และธรรมะเป็นสิ่งประเล้าประโลมประคัมประคองใจให้ผ่อนคลายความเหินเหินหรือขุ่นมัวทางวิญญาน" จึงสมควรเรียกได้ว่าเป็นมหรสพ หรือ อาจเรียกว่า ศูนย์วัสดุทธศึกษา หรือหอโสตทัศนศึกษาก็ยังได้ (อรส. - นามแฝง ๒๕๐๔ : ๖๕ - ๖๘) จึงนับได้ว่าพุทททาสภิกขุได้พยายามปรับปรุงวิธีสอนธรรมะโดยใช้อุปกรณ์การสอนให้ทันสมัยเป็นยุคแรก หากมีแขกไปเยี่ยมหรือไปทัศนัจกรมากๆ ท่านมักชี้แนะให้ไปที่โรงหนัง เพื่อจะได้ศึกษาธรรมด้วยตนเอง เป็นการผ่อนคลายของท่าน

พุทททาสภิกขุได้มีส่วนส่วนทั่วถึงสหายธรรมท่านเกี่ยวกับโรงมหรสพทางวิญญาน ได้กล่าวถึงสาเหตุที่ต้องมีโรงมหรสพทางวิญญานและเรื่องอื่นๆว่า สาเหตุที่ต้องให้มีเพราะท่านชราถอยกำลังลงไม่มีแรงที่จะเทศน์หรืออธิบายนานๆจึงประสงค์จะมีห้องอุปกรณ์สำเร็จรูปเข้าช่วย ประกอบกับมีแขกเพิ่มมากขึ้นต้องการประหยัดเวลาของแขก และการมีอาคารแบบนี้เหมาะในการต่อต้านความเสื่อมศีลธรรมในยุคปรมาณุกด้วยเหตุดังกล่าวจึงเกิดมีโรงมหรสพทางวิญญานขึ้น

กิจการที่จะจัดให้มีในอาคารนี้ ได้แก่กิจการของโรงเรียนวันอาทิตย์ กิจการแบบโรงเรียนวันพระ กิจการแบบโรงเรียนอบรมภิกษุที่จะเป็นเจ้าหน้าที่องค์การเผยแผ่ธรรม การสวดมนต์ การให้ความรู้และความเพลิดเพลินทางธรรมแก่นักทัศนัจกร เหล่านี้ เป็นต้น พุทททาสภิกขุจึงขอวิงวอนให้ผู้นสนใจในการประกาศธรรม ได้ร่วมมือกันสร้างโรงหนังแบบนี้ขึ้นให้มากๆ เพื่อประโยชน์แก่สันติภาพอันถาวรของมนุษย์ (อรุณ เวชสุวรรณ ๒๕๑๔ ข . ๒๗๓ - ๒๘๒)

ธรรมวารินาวา - อิศรกุลนฤมิตร

สิ่งปลูกสร้างที่น่าสนใจอีกสิ่งหนึ่งคือ ที่เก็บน้ำ เดิมจะทำเป็นถังเก็บน้ำฝนที่ตกจากหลังคาโรงมหรสพทางวิญญาน แต่พุทททาสภิกขุเห็นว่า ถ้าทำเป็นถังเก็บน้ำธรรมคา ก็จะได้ประโยชน์ไม่คุ้มค่างบเงินและแรงงานของผู้นบริจาค จึงทำเป็นที่เก็บน้ำแบบเรือเดินสมุทรขนาดเท่าของจริง ทอดสมอนิ่งอยู่

เคียงข้างโรงมหรสพ ทางด้านเหนือ ภายในเก็บน้ำได้มีพันธุ์กล้วยไม้เกร็ด ภายนอกผิวของเรือคอนกรีต ทั้งสองด้าน เติร์ยมไว้นักภาพปริศนาธรรม อันเป็นเครื่องหมายจับคนเข้าสู่ธรรมะ

บนคาบฟ้าของเรือจัดเป็นส่วนทราย และส่วนหินประ เภทพิเศษ เพื่อประกอบการศึกษา ธรรมชาติ และเป็นที่ฝึกสมาธิแบบหนึ่ง ก้านหัวเรือเป็นหอบังคับการ สร้างเป็นสถาปัตยกรรมอินเดียวโบราณ สมัยพระเจ้าอโศก ด้านท้ายเรือมีคาบฟ้าจัดเป็นมุขสงบ สำหรับนั่งพักสนทนาธรรม เรือนี้ตั้งชื่อเป็นอนุสรณ์ แก่นายทองดี อิศรางกูร และตระกูล ซึ่งเป็นผู้บริวารทรัพย์ (อ.ส. - นามแฝง ๒๕๐๔ : ๔๒ - ๔๕)

นอกจากนี้ก็มีสิ่งที่น่าสนใจอีกมากมาย ผู้ไปเยี่ยมชมไปศึกษาย่อมเห็นได้เอง แต่เมื่อท่านไปแล้ว อย่าลืมยกเอาสวนโมกข์กลับไปบ้านเสียด้วย

2. ผลงานด้านวรรณกรรม

วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุมีมาก ทั้งเรื่องพระไตรปิฎกแปลไทย เรื่องอธิบายธรรมชั้น สูง เทศนา และปาฐกถา สำหรับปาฐกถาอันมีสำเนาอยู่มากที่พิมพ์เผยแพร่ในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาแล้วก็มี มาก และที่ไม่มีใครได้บันทึกไว้ก็มีไม่น้อย จึงเป็นที่น่าเสียดายที่ค่าลิขสิทธิ์เหล่านั้นต้องสูญหายไปโดยไม่ คืบแก่ค่าของมัน เพราะอรรถรสของคำที่กล่าวออกมานั้นล้วนมีประโยชน์ในการอบรมจิตใจทั้งสิ้น วิลาส มณีวัต กล่าวไว้ว่า "เราอาจจะต้องรอกันนับชั่ววัยร้อยปีจึงจะพบนักคิดยิ่งใหญ่อย่างนี้สักคนหนึ่ง" (ชิต ภิบาลแทน ๒๕๑ : ๒๒๙)

วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ นอกจากนี้มีเรื่องแปลจากภาษาอังกฤษ คือ สูตรของเว่ย หล่าง และ คำสอนของฮวงโป ทั้ง ๒ เรื่องนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนิกายเซ็น ประเภทร้อยกรอง ก็มีเรื่อง "รวมบทประพันธ์ของสิริवास" และกลอนประกอบภาพในโรงมหรสพทางวิทยุภาพ เป็นต้น

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า เรื่องใดจะดีไม่ใช่ว่าอะไร ใครจะชอบเรื่องใดหรือเรื่องใดดีที่สุด นั้นบอกไม่ได้ แล้วแต่ผู้อ่าน เพราะแต่ละเรื่องอาจจะเหมาะสมกับผู้อ่านต่างกันไป ส่วนในเรื่องการจัด พิมพ์และการแบ่งประเภทวรรณกรรมก็แล้วแต่ผู้จัดพิมพ์ จะจัดแบ่งจัดพิมพ์ออกไป ท่านไม่เกี่ยวข้อง เพราะ เรื่องมันมาก (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๐ : สัมภาษณ์) ที่ท่านเกี่ยวข้องอยู่ก็มีเฉพาะหนังสือที่คณะกรรมการจัด พิมพ์ ส่วนสำนักพิมพ์อื่นๆ เช่น สำนักพิมพ์ธรรมบุชา เขาก็แบ่งวรรณกรรมออกเป็น ชุดมรดกด้านใน ชุดธรรม ปาฐกถา และชุดที่เป็นหลักฐานอ้างอิง เป็นต้น สำนักพิมพ์อื่นๆ ได้แก่ สำนักพิมพ์วิธาน กุรุสภา แพร่พิทยา

หรือ ที่พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ ก็มีลักษณะแตกต่างออกไป

ทั้งนี้วรรณกรรมของพุทธศาสนิกชน จึงได้พิมพ์ออกมาเผยแพร่เป็นเล่มเล็กบ้าง เล่มใหญ่บ้าง บางเล่มก็รวมเรื่อง ขาดการจัดเป็นระเบียบให้เป็นหมวดหมู่ ยากแก่การศึกษา ค้นคว้า พุทธศาสนิกชน และคณะกรรมการจึงได้ตกลงใจที่จะพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่มมาตรฐาน ขนาด ๘ " x ๑๑ " ปกแข็งตัวทอง เรียกว่า ชุดธรรมโมฆะทั้งหมด โดยแบ่งวรรณกรรมของท่านออกเป็น ๕ ชุด วรรณกรรมทั้ง ๕ ชุดนี้จะมีหมายเลข ๕๐ หมายเลข แบ่งเป็น ๕ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ชุดจากพระโอษฐ์ หมายเลข ๑ - ๑๐

หมวดที่ ๒ ชุดปกรณพิเศษ หมายเลข ๑๑ - ๒๐

หมวดที่ ๓ ชุดชุมนุมเทศนา หมายเลข ๒๑ - ๓๐

หมวดที่ ๔ ชุดชุมนุมบรรยาย หมายเลข ๓๑ - ๔๐

หมวดที่ ๕ ชุดรวมเรื่องปกิณกะ หมายเลข ๔๑ - ๕๐

ในแต่ละหมวดแต่ละชุดนั้น ถ้ามีหนังสือครบหมายเลขแล้ว ก็จะเพิ่มเป็นรอบที่ ๒ และรอบที่ ๓ เรื่อยไป เช่น ถ้ารอบที่ ๒ ก็ให้หมายเลข ๑ ก - ๑๐ ก ถ้ารอบที่ ๓ ก็ให้หมายเลข ๑ ข - ๑๐ ข (หมวดที่ ๑)

หนังสือที่จัดอยู่ในชุดธรรมโมฆะได้แก่เรื่อง พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ อริยสัจจากพระโอษฐ์ ปฏิจสุมปบาทจากพระโอษฐ์ พุทธจริยา สันตัสเสตัพพรหม โอสาเรตัพพรหม อิทัปปัจจยทา เกจิจนธรรม ตูลาการิกธรรม วิสาขบูชาเทศนา ธรรมปาติโมกข์ และชุมนุมโอวาทธรรม เป็นต้น

หนังสือชุดธรรมโมฆะของพุทธศาสนิกชนนี้ โรงพิมพ์ธรรมทาน ได้จัดพิมพ์ขึ้นอย่างน้อยครั้งละ ๑,๐๐๐ ฉบับ ครึ่งหนึ่งมอบให้ห้องสมุดและสถานศึกษาอีกครึ่งหนึ่งจำหน่ายในราคาถูกพอประมาณ ครึ่งหนึ่งของราคาจริง จึงทำให้หนังสือและธรรมะแพร่หลายออกไป การจัดพิมพ์แต่ละครั้งมักมีผู้ออกทุนให้ เช่น ทุนสุกี้ คลองการยี่ง ทุนสวนอุมมุนิธิ ทุนเลื่อน เพียนประสิทธิ์ ทุนธรรมทานปริวรรต และทุนพระยาหลักศิรธรรมประคัลภ์ เป็นต้น (ตำนานอุปัชฌาย์ อิมสอาด ๒๕๒๐ : ๙๔ - ๙๕)

พุทธศาสนิกชนมีปณิธานที่จะทำให้ชาวพุทธเข้าใจศาสนาของตน เข้าใจศาสนาอื่น และให้เด็กหลวงวัดดูนิยม ดังนั้นธรรมปาฐกถาหรือหนังสือบางเล่มของท่าน จะใช้คำพูดที่รุนแรงเพื่อเป็นปฏิกรณ์แห่งให้สังคมนึกถึงธรรม แล้วถูกใจอย่างรุนแรงจากผู้ที่ไม่เห็นด้วย เล่มที่ถูกใจมากที่สุดก็คือ หนังสือชื่อ

"ความมั่งงาย" เพราะท่านประณามความเชื่อที่มั่งงายของชาวพุทธ อันได้แก่เรื่อง ๘ เรื่องกาลพระภูมิ และประเพณีต่างๆที่ประกอบด้วยการมั่งงายและอบายมุข เป็นต้น ชาวพุทธผู้หลงผิดคิดว่าท่านทำลายพุทธศาสนา เป็นธรรมคาอยู่เอง ธรรมที่เป็นไปเพื่อดับทุกข์โดยตรง ตามแบบของพระพุทธเจ้าโดยตรงข้ามกับความเชื่อของประชาชน ชาวพุทธแท้ต้องการทำให้โลกเป็นโลกุตระ ก็ต้องเตรียมพร้อมที่จะเสียสละอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช หรือ อย่างพระเยซู จึงจะทำให้โลกอยู่รอดได้

หนังสือของพุทธทาสภิกขุที่ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษก็มีอยู่หลายเล่ม เพื่อให้ชาวต่างประเทศที่สนใจพุทธศาสนาได้อ่าน ดังเช่น No Religion (แปลจากเรื่อง "ไม่มีศาสนา") Christianity and Buddhism (แปลจาก "กัณิษฐกรรม- พุทธธรรม ") เป็นต้น

พุทธทาสภิกขุกับชีวิตในส่วนโมกข์ปัจจุบัน

ปัจจุบันพุทธทาสภิกขุ มีอายุอยู่ในวัย ๙๓ ปี (พ.ศ.๒๕๒๒) ผมบนศีรษะขาวโพลนไปเป็นส่วนใหญ่ แต่ท่านก็ยังอ่อนตัวสมบูรณ์ แม้จะฉันอาหารเพียงวันละมื้อเดียว ท่านมีผิวเนื้อละเอียดรูปร่างสูงใหญ่ ศรีบุรพ กล่าวไว้ว่า เมื่อแรกพบท่านดูเหมือนพระอินเดีย ที่ระบะโต ท่านมีประกายแห่งความเมตตา และเต็มไปด้วยความคิดอย่างสูงส่งเยือกเย็นเป็นเครื่องแสดงถึงความสงบ อริยาบถทุกส่วนถึงคุณผู้ที่ได้พบเห็นให้เกิดความสนใจ และศรัทธาเลื่อมใส ยิ่งถ้าได้พูดสนทนาค่อยจะเกิดความรู้สึกลำบากขึ้นมาเอง ท่านพูดซ้ำซ้ำถ้อยซ้ำคำ และ ไม่ไปช่วยข้อชวนคิด ค่อยๆ เหนื่อยเองปราศจากและบทความของท่านจึงดึงดูดจิตใจและเข้าถึงความนึกคิดของพุทธศาสนิกชนเป็นส่วนใหญ่

โดยปกติพุทธทาสภิกขุ ประจำอยู่ที่สวนโมกข์ทั้งในและนอกพรรษา ขณะนี้ท่านไม่นิยมไปไหนมาไหน เพราะชราแล้ว หากมีแขกไปเยี่ยมเยียนคงจะพบท่านไถ่สวดก ถ้าต้องการจะพักที่นั่นก็มีที่พักมากมาย แต่ต้องเป็นผู้กินอยู่ง่าย เพราะโดยทั่วไปแล้วสวนโมกข์ต้อนรับอาคันตุกะด้วย "ข้าวจานแมว" แบบเดียวกับที่ภิกษุสามเณรฉันอยู่นั่นเอง

แขกผู้ไปเยือนจะได้รับการต้อนรับที่โต๊ะหมู่ซึ่งมีโต๊ะไม้หน้ากุฏิซึ่งเป็นตึกสองชั้นขนาดเล็ก ท่านจะสนทนาค่อยๆ เป็นกันเอง คำพูด มีน้ำเสียงหนักแน่น มีเหตุผลและเป็นประโยชน์ ที่นั่นไม่นิยมหมากพลู บุหรี่ หรือน้ำชากาแฟ มีแต่ผลไม้หรือมะพร้าวไว้เป็นของรับแขก

การสนทนากับท่าน จะพูดคุยกันได้อย่างเพลิดเพลินทุกโอกาส มีใจเฉพาะธรรมเท่านั้น แม้

วิชาความรู้ที่ท่านก็คุยได้ ท่านอาจนั่งสนทนาในที่เดียวกันได้นานถึง ๔ ชั่วโมง หรือ การฟังสามเณรเทศน์ ท่านก็ฟังได้จนจบ (เมื่อตอนที่ยังไม่ชรามาก) ความสามารถในการบรรยายธรรมแล้ว ท่านทำได้ดีที่สุด ข้อความที่เขียนก็ตาม ที่พูดก็ตาม สัมพันธ์เกี่ยวกับประจักษ์ลูกโซ่

นอกจากท่านจะเป็นนักปาฐกถาแล้ว ยังเป็นนักกึกทางจิตวิทยาและสามารถตอบปัญหาต่างๆให้คนเข้าใจแจ่มแจ้งได้ เกี่ยวกับจิตวิทยา ปรากฏว่ามีอยู่ในเรื่อง "มมเชื้อง" ซึ่งท่านกล่าวถึงสัญญาญาณที่เป็นต้นตอของความยึดถือ "ตัวตน"

ชีวิตและความเป็นอยู่ของพุทธทาสภิกขุ

ชีวิตและความเป็นอยู่ของพุทธทาสภิกขุ เป็นชีวิตประเภทที่ "เบา สบาย และอิสระ" แม้จะสนใจในวิชาการ และเทคโนโลยีแบบใหม่ แต่ก็มิได้ติดจมในสิ่งเหล่านั้น มันเป็นแต่สิ่งอำนวยความสะดวกในการศึกษาธรรมเท่านั้น แม้จะปฏิบัติงานการดำรงชีวิตก็เพื่อธรรมะ เป็นธรรมะไปหมด ดังเช่น

อาหาร ท่านฉันอาหารได้ทุกชนิด ไม่มีของชอบหรือไม่ชอบ ท่านรู้จักประมาณในอาหาร เพื่อให้ได้อาหารถูกส่วนตามความต้องการของร่างกาย ท่านรู้จักอาหารประเภทโปรตีน คาร์โบไฮเดรต ไขมัน เกลือแร่ และวิตามินเป็นอย่างดี บางคราวท่านปรุงอาหารพิเศษจากใบไม้ ฐูที่เคยชิมแล้วกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่า มันเป็นยามากกว่าอาหาร

โดยปกติพุทธทาสภิกขุฉันอาหารมือเดียว ในตอนเช้า กินอย่างง่าย แบบภิกษุในพุทธศาสนา บางคราวมีคนนำอาหารขบง่าย เช่น ผลไม้ ขนม น้ำมะพร้าว มาถวายในตอนเพล ท่านก็ฉัน ถ้ามีมากท่านก็ให้นิมิตต์ภิกษุสามเณรมาฉันด้วย หรือ แบ่งให้ไปถวายก็มี (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๑๔๖ - ๒๐๕)

เครื่องอุปโภค ท่านนุ่มนวลใคร่จืดอย่างง่ายๆ ไม่มีพิเศษ หมกได้เร็ว ไม่พิถีพิถันนัก เพียงให้เรียบร้อยก็พอ นิยมใช้จีวรเหลืองหม่น ขณะนี้ต้องใช้แว่นเป็นประจำเพราะความชราของสายตา มีผู้กล่าวว่า "สายตาที่มองทะลุแว่นออกมานั้นมีแววแห่งความเมตตาและสงบเย็น แต่แฝงไว้ด้วยอำนาจของบุคลิกลักษณะอันน่าเลื่อมใสยิ่งนัก"

เนื่องจากมีกณนิยมนับถือจึงมีเครื่องบริวารไม่ขาดแคลน ถ้ามีเกินความจำเป็นก็ถวายให้ภิกษุรูปอื่น ให้สามเณรและเด็กๆหรือส่วนกลางขอสะสมหนังสือเป็นชีวิตจิตใจ เรื่องเงินเรื่องทองเป็นหน้าที่ของคณะธรรมทานที่จะจัดการให้

ยารักษาโรค ที่ภูมิพุทธศาสนิกชนมียาทุกชนิดอยู่ในตัว ส่วนมากเป็นยาแผนปัจจุบัน ทั้งยากินยาทา และยาฉีดยา ถ้าภูมิจำลองถึงชาวบ้านเกิดเจ็บป่วย ก็เอายาไปรักษาได้ เมื่อมีโอกาสท่านจะออกไปเยี่ยมผู้ป่วยและแนะนำในการรักษาพยาบาลสำหรับท่านเอง แม้มีร่างกายสมบูรณ์ แต่ก็มีโรคประจำตัวอยู่บ้าง คือ โรคลำไส้ไม่ย่อยอาหาร และปวดข้อมือ ปวดแขน ตามประสาทนชรา

บุคลิกภาพ

พุทธศาสนิกชนมีได้ตั้งตัว เป็นอาจารย์แห่งสวนโมกข์ ไม่ชอบให้ใครเรียกว่าอาจารย์ ท่านถือว่า "เป็นเพียงนักศึกษาวชิราธรรม ซึ่งเร้นลับซับซ้อน และไม่มีจบสิ้น ผู้สนใจกับผู้ที่ศึกษาวชิราธรรมทุกคน เป็นอย่างสหายนักศึกษาด้วยกันทั้งนั้น" ท่านมิได้ถือมั่นว่า คำพูดของท่านถูกต้องเสมอไป ย่อมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันได้ ผู้ที่อยู่สวนโมกข์จึงเป็นนักศึกษาค้นคว้าโดยตนเองเป็นส่วนมาก ท่านทำหน้าที่เพียงเป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำ แลกเปลี่ยนความคิดเห็นและให้ความสะดวกเท่านั้นเอง

ในค่านิยมเฉพาะคนของท่าน ท่านชอบความเรียบง่ายของธรรมชาติ ตั้งแต่ยังเป็นเด็กสืบมาจนบัดนี้ ท่านสนใจต่อธรรมชาติทุกชนิด เพื่อดูในแง่ศาสตร์และธรรมะ สิ่งที่ค้นคว้ามากที่สุด คือ ธรรมชาติแห่งจิตใจของสัตว์ (มนุษย์) ว่าจิตเดิมแท้ (จิตบริสุทธิ์) นั้นมีลักษณะภาวะเป็นอย่างไร ธรรมชาติอันเป็นความจริงแท้ในเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และวิถีแห่งการดับทุกข์นั้นเป็นอย่างไรร เพราะความจริงจากธรรมชาติเหล่านี้เองที่ทำให้หลุดพ้นจากโลกียะไปสู่โลกุตระได้ ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทางของทุกคน

พุทธศาสนิกชนเป็นผู้มีความเมตตาโดยสม่ำเสมอ แสดงออกมาทั้งทางการกระทำ ทางวาจา และสาธก ท่านมีเมตตาต่อภูมิจำลองทั่วๆ ไป เด็กๆ และแม้แต่สัตว์มีพิษในสวนโมกข์

ท่านเป็นผู้ที่ถือว่าระเบียบเป็นสิ่งสำคัญ สิ่งของต่างๆ ที่ใช้ประจำ ท่านจะวางไว้เป็นที่หยิบง่าย ใช้ก็คล่อง แม้หนังสือที่อยู่ในตู้ห่อสมุดธรรมทาน ก็อาจบอกได้ว่าเล่มใดอยู่ตรงไหน ท่านมักกล่าวว่า "การคิดที่มีระเบียบย่อมนำไปสู่ความสำเร็จที่เรียบร้อยได้" การพูดธรรมะของท่านจึงไม่ขาดตอนหลังไหลออกมาเหมือนสายน้ำ

พุทธศาสนิกชนมีความหนักแน่น เพราะเป็นผู้ที่มีเหตุผล มีคุณธรรม มีศีลสัมปัตติอยู่เสมอ จิตใจจึงหนักแน่นไม่เปิดโอกาสให้กิเลสเข้ามาได้ ในการวิจารณ์โต้เถียงต่างๆ ไม่แสดงความเห็นแก่ตัว

ยอมรับฟังผู้อื่น กล้ารับทั้งผิดและชอบ จึงกลายเป็นพุทธตรงไปตรงมา บางที่ทำให้บางคนเข้าใจผิด

พุทธศาสนิกชนมีความรอบคอบถี่ถ้วน ลักษณะอันนี้ช่วยให้การทำงาน หรือสิ่งที่แสดงออกมามีความถูกต้องตามที่ เป็นจริงมากกว่าส่วนผิดหลาย ท่านทำงานทุกอย่างด้วยสติสัมปชัญญะ สมกับที่เป็นพระ อริยเจ้าแห่งพุทธศาสนา แม้กับของเล็กน้อยท่านก็มีความรอบคอบ เช่น หลอดตะเกียงท่านใช้มา ๑๒ ปี กะติกน้ำร้อนท่านใช้มา ๔ ปี แล้วคนอื่นมาทำให้แตกไป ในคราวที่ผู้คนคว่ำไปพักอยู่ที่สวนโมกข์ ตอนจะกลับ ก็ไปคุยกับท่านเพื่อจะกราบลา ได้เอาพวงกุญแจที่พกใส่ไว้ในกระเป๋าเสื้อ ยังไม่ทันจะคืนให้ท่าน ท่านก็เตือนขึ้นก่อน อันนี้ประทับใจ ผู้คนจำนวนมาก ยอมรับว่าท่านเป็นผู้เจริญสติสัมปชัญญะถึงขั้นที่เคียว

ท่านเป็นผู้ที่มีอุเบกขา คือ การวางเฉย ไม่ยินดียินร้ายไม่ว่าจะเกิดเรื่องใดขึ้น ไม่คิดใน ลายยศสรรเสริญสุข ในตอนที่โยมหญิงของท่านป่วยหนักในปี พ.ศ.๒๔๕๐ เนื่องจากโรคอัมพาตและโรคชรา จนกระทั่งถึงแก่กรรม ท่านมิได้แสดงให้ เห็นความเศร้าโศกเสียใจอะไร คงอยู่ในภาวะปกติวางเฉยอยู่ได้ สมกับเป็นผู้ที่เข้าถึงธรรมจริงๆ

ก้นการปกครองนั้น พุทธศาสนิกชนปกครองสวนโมกข์แบบธรรมาธิปไตย คือ ถือเอาการ ประพฤติถูกต้องในธรรมเป็นใหญ่ ปล่อยให้ทุกคนหาทางช่วยตัวเองให้หลุดพ้น ท่านเป็นเพียงผู้ให้คำแนะนำ ปรีกษา จึงเป็นเหมือนกัลยาณมิตรแห่งผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ท่านเป็นผู้รู้จักใจคนจึงชนะใจคนอื่นได้ ท่าน ไม่กวดขันหรือห้ามปรามใคร ต่างคนต่างอยู่อย่างสงบ

นอกจากนี้ท่านมีความประหยัด मारคาของท่านเกยอบรมมาก่อน เพราะว่าการประหยัด เป็นหลักสำคัญทางเศรษฐกิจ ไม่ว่าของครอบครัว หรือ ของประเทศชาติ ของที่ไม่ควรปล่อยให้เสีย ท่าน ก็พยายามซ่อมแซมไว้ใช้ และรู้จักใช้อย่างทะนุถนอม นอกจากตัวท่านเองประหยัดแล้วยังสอนให้ผู้อื่นประหยัด ไปด้วย

ด้วยบุคลิกภาพดังกล่าว ได้หล่อหลอม ส่งเสริมให้ท่านกลายเป็นนักรื้อฟื้น และส่งเสริม การปฏิบัติธรรม และมีวาตะเขย่าจิตใจพุทธบริษัทหรือเขย่าโลกให้สิ้นสะเทือนได้เป็นอย่างดี

กิจวัตรประจำวัน

พุทธศาสนิกชนมีชีวิตและความเป็นอยู่แบบเบาสบาย เวลาแต่ละวันผ่านไปด้วยการพักผ่อน และทำงานเพื่อพระศาสนา และรับใช้พระพุทธเจ้าตามกำลังสติปัญญาและความสามารถ

ระยะแรกของการจัดตั้งสวนโมกข์ใหม่ ในแต่ละวันพุทธศาสนิกชนที่นอนประมาณ ๔.๐๐ น. เป็นประจำ แต่ตื่นแล้วอยู่อย่างงีบสงบ ราว ๕.๐๐ น. จึงออกไปปลุกเด็กๆ ให้ตื่นขึ้นทำงานหรืออ่านหนังสือแล้วทานออกเดินเล่นไปตามบริเวณวัด พอถึงเวลา ๖.๐๐ น. จะกลับขึ้นไปทำงานเกี่ยวกับหนังสือ ณ ห้องชั้นบน จนถึงเวลา ๗.๓๐ น. จึงลงมาสรงน้ำ

๘.๐๐ น. เป็นเวลาฉันอาหารเช้า โดยฉันพร้อมกับภิกษุสามเณรที่โรงฉัน หลังจากนั้นก็สนทนาเป็นเชิงอบรมประจำวัน ประมาณ ๘.๓๐ - ๑๐.๐๐ น. จึงกลับที่พัก ตอนกลางวันเป็นเวลาแห่งการทำงานคือการเข้าสู่วัดเณรเพื่อทำงานส่วนตัวอย่างอิสระไปจนถึงตอนบ่าย ประมาณ ๑๖.๓๐ น. จึงสรงน้ำแล้วเดินตรวจบริเวณวัด บางที่ก็ควบคุมการก่อสร้างถ้ามี สำหรับอาหารเพลไม่ฉัน ถ้ามีก็มักเป็นของว่าง เช่น น้มนะพรวาอ่อนแก้วเขียว

๑๔.๐๐ น. สวดมนต์เย็นที่ธรรมศาลา (โรงธรรม) แล้วมีการสนทนา อบรมภิกษุสามเณร หลังจากนั้นก็มีกิจกรรมตอนกลางคืนกินเวลาประมาณ ๑ ชั่วโมง เมื่อถึงเวลา ๒๑.๐๐ น. ก็เลิกแยกย้ายกันกลับ

ส่วนพุทธศาสนิกชนเองก็ทำงานต่อไป จนถึงเที่ยงคืน แล้วจึงจำวัดประมาณ ๔ ชั่วโมง (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ . ๒๐๖ - ๒๒๖)

ปัจจุบันนี้กิจกรรมต่างๆ ที่กำหนดไว้เปลี่ยนแปลงไปบ้างตามยุคสมัยและวัยของท่าน เช่น อาหารเพลยังเป็นอาหารว่างอยู่ แต่เป็นอาหารพิเศษออกไป เช่น ผลไม้ต่างๆ และขนมเป็นต้น การอบรมภิกษุสามเณรก็น้อยลง อาจจะมอบให้เป็นหน้าที่ของภิกษุอื่นหรือใช้เทปแทน การเขียนหนังสือก็น้อยลงหรือไม่ก็เขียนเลย เพราะท่านปวดข้อมือ ส่วนใหญ่จึงเป็นการพูดหรือใช้เทป ท่านกล่าวว่า ไม่รู้จะพูดอะไรแล้ว พுகมาเสียจนหมด

ชีวิตในสวนโมกข์

ภิกษุในสวนโมกข์มีความเป็นอยู่คล้ายคลึงกับภิกษุในวัดอื่น แต่ก็แตกต่างกันบ้าง เพราะเป็นสถานที่บำเพ็ญเพียงทางจิตใจ ถืออุคคกวัตรเป็นหลัก ผู้ที่เข้ามาอยู่จึงต้องสำนึกถึงความมุ่งหมายข้อนี้และปรับตัวเองให้เหมาะสม ภิกษุที่สวนโมกข์ไม่สูบบุหรี่ หรือสิ่งเสพติดอื่นๆ ทั้งนี้ก็เพื่อฝึกขุททกเสกขะเบื้องต้น กติกาบางอย่างของสวนโมกข์เดิม ยังคงปฏิบัติกันอยู่เพื่อความเป็นระเบียบ เวลาของภิกษุ

สงฆ์จึงถูกใช้ไปในการท้าวัตร พักผ่อน ศึกษาเล่าเรียน และบำเพ็ญเพียรภาวนา ไม่ปรารถนาให้วนหาย
กับโลกภายนอก ไม่คลุกคลีกับหมู่ และไม่ก่อเสียงรบกวนผู้อื่น (จิต ภิบาลแทน ๒๕๒๐ : ๑๔๕ - ๑๕๐)

เกี่ยวกับอาหาร ยังคงดำเนินอย่างส่วนโมกซ์เก่า คือ ออกบิณฑบาต แล้วนำมารวม
กองกลาง แบ่งกันฉันแบบ "จานแมว" นอกจากนั้นคณะกรรมการจัดให้ทำอาหารที่โรงครัวของวัดถวาย
ตามสมควร ไม่ให้ขาดแคลน ภิกษุสามเณรรูปใดประสงค์จะฉันมือเดียวหรือสองมือก็ได้ ส่วนเครื่องนุ่มห่ม
และยารักษาโรคนั้น คณะกรรมการและกรรมการดำเนินงานธรรมทานมูลนิธิจัดถวายตามความจำเป็น
(อรุส. - นามแฝง : ๔๘ - ๕๗)

ชีวิตประจำวันเริ่มแต่เวลา ๕.๐๐ น. ของย่ำรุ่ง กลองนาคให้พระเจ้า จะดังขึ้น ๓ ลา
โดยภิกษุผู้ตื่นก่อนไปตีกลองที่ธรรมศาลา ตามปกติทุกรูปจะตื่นอยู่ก่อนแล้ว เพราะต้องศึกษา ทำสมาธิอยู่ที่
กุฏิของตัว เมื่อประชุมให้พระ สนทนากันแล้ว ก็แยกย้ายกลับ เวลา ๖.๐๐ น. จึงออกบิณฑบาต เวลา
๗.๓๐ น. กลับถึงวัด เวลา ๘.๐๐ น. เป็นเวลาฉันอาหาร ทุกรูปมาพร้อมกันตามเสียงกลองนัดหมาย ยัง
โรงฉัน แล้วนั่งเป็น ๒ แถว หันหน้าเข้าหากัน เด็กๆมีหน้าที่คุ้ยที่นั่ง วางบาตร จัดกับข้าวที่ได้จากบิณฑ
อันรับมาจากชาวบ้าน ออกใส่รวมไว้ในกะละมัง เสร็จแล้วเอากะละมังนั้นไปประเคนที่หัวแถว ภิกษุทุกรูป
มีบาตรข้าวสุกวางอยู่ข้างๆ พร้อมถ้วยกาน้ำเย็น แก้วน้ำข้างหน้ามีจานข้าว และช้อนชอมวางอยู่

เมื่อเด็กถวายกะละมังกับข้าว (มี ๒ กะละมังเรียกว่า รถไฟ) ให้แก่ภิกษุอาวุโสแล้ว ภิกษุ
รูปอื่นๆ จะตักข้าวจากบาตรใส่จานไว้พอสมควร เมื่อภิกษุอาวุโสหัวแถวตักกับข้าวตามที่ต้องการ คะเนให้
พ้ออิม แล้วก็เลื่อนกะละมังให้รูปอื่นต่อไปทางท้ายแถวไปเรื่อยๆจนถึงสามเณร แล้วเด็กๆหรือเด็กที่ไปเยี่ยม
ก็เอาไปวัดสรรปันส่วนกัน โดยที่ไม่หวงกลับมาเป็นรอบที่ ๒ หลังจากฉันอาหารแล้ว พุทธศาสนิกชนก็ถือ
โอกาสอบรมภิกษุสามเณร ตลอดจนถึงเด็กๆ เสร็จแล้วก็แยกย้ายกันกลับที่พัก

ตั้งแต่เวลา ๑๐.๐๐ น. เป็นต้นไปเป็นเวลาพักผ่อน หรือทำงานส่วนตัว ตอนกลางวัน
อาจฉันเพลเป็นส่วนตัว นอกนั้นไม่มีอะไร ตกตอนบ่ายแดดเริ่มจางแล้ว ภิกษุบางรูปก็ออกเดินเล่น พักผ่อน
ตามใจใคร่ไม่ พอสัปดาห์ถึงเวลา ๑๗.๐๐ น. ภิกษุสามเณรทุกรูปก็มาสู่ธรรมศาลา เพื่อรอท้าวัตร และสวดมนต์
เย็น ก่อนสวดมนต์มักมีการเลี้ยงเครื่องดื่ม หรือน้ำปานะที่เด็กนำมาถวาย เวลา ๑๗.๓๐ น. จึงเริ่มให้
พระสวดมนต์ แล้วพุทธศาสนิกชนจะอบรมและสอนความรู้ต่างๆให้ในพรรษาตอนต้นๆมีการเทศน์ทุกคืน โดย

ภิกษุสามเณรลัดเปลี่ยนกัน เมื่อถึงเวลา ๒๐.๐๐ น. ต่างก็แยกย้ายกันไปพักผ่อน หลังจากนั้นไม่นาน ไฟฟ้าซึ่งเป็นของส่วนโมกข์เอง จะดับลง แต่เวลานอนมักเป็นเวลาเที่ยงกันเป็นต้นไป จึงมีเวลานอนวันละ ๔ - ๕ ชั่วโมง ตอนกลางวันไม่นิยมจำวัด เพราะมีกิจที่ต้องทำมาก (ชีวิต ภิกษุสามเณร ๒๕๒๐ : ๑๕๒ - ๑๕๕)

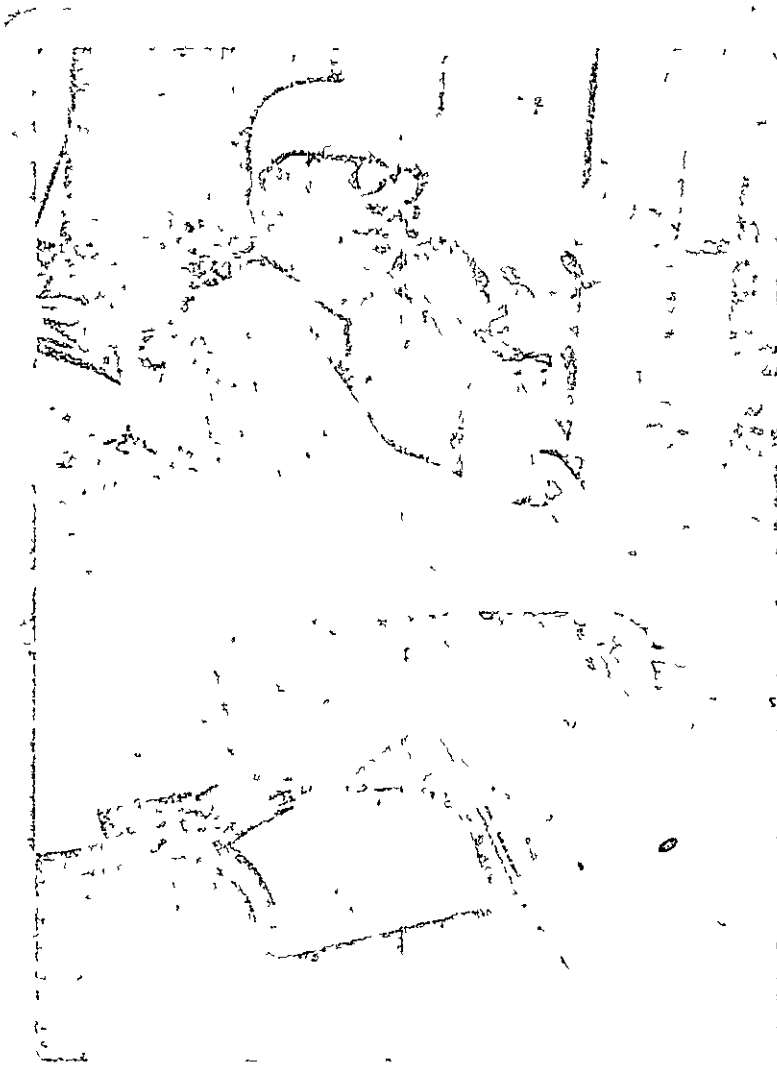
ในปัจจุบันนี้กิจกรรมต่างๆที่กำหนดไว้เปลี่ยนแปลงไปบ้าง เช่น การฉันอาหาร ตอนเช้า ภิกษุสามเณรประสงค์จะฉันส่วนตัว หรือกับเพื่อนก็ได้ ตอนที่ฉันแล้วไปพักอยู่ก็ได้เห็นพระฉันกัน ๒ รูปก็มี โดยฉันในบาตรเลย มีกับข้าวหรือมีกวางอยู่ข้างหน้าใส่บาตร ผักที่มีมากที่สุดคือผักบุ้ง นอกจากนี้การสวดมนต์เย็นก็ทำกันที่ลานหินโค้ง มีแขกฝ่ายฆราวาส และชาวต่างประเทศไปร่วมอยู่ด้วย ทำวัตรเสร็จ ก็มีพระเทศน์อบรมหรือเปิด เครื่องบันทึกเสียงธรรมของพุทธศาสนิกชน

ชีวิตในส่วนโมกข์มีแผนงานที่ต้องปฏิบัติเพื่อให้ทุกอย่างดำเนินไปตามความมุ่งหมาย แผนงานที่ต้องทำคือการศึกษาอบรมภิกษุและปฏิบัติธรรมที่พึงใจใช้ชีวิตในส่วนโมกข์ การเผยแผ่ธรรมะตามแนวปฏิบัติของพระพุทธเจ้าอย่างใกล้ชิด การจัดหาอาคารสถานที่ให้เรียบร้อยเพื่อความเบาสบายของผู้มาเยือน การเผยแผ่การปฏิบัติธรรมโดยใช้อุปกรณ์ประกอบเช่น โรงมหรสพทางวิญญาณ และแหล่งฝึกสมาธิ เป็นต้น การส่งเสริมการปฏิบัติธรรม เช่น จัดห้องสมุดหรือหอไตรปิฎก จัดอบรมเยาวชน แสดงธรรม เทศนา เป็นต้น การส่งเสริมการศึกษาความรู้บางอย่าง เช่น ชีวิตวิทยา ประวัติ โบราณคดี เกษตรจาก สมุนไพร เป็นต้น การส่งเสริมวิจัยศึกษาร่วมมือกับทางบ้านเมือง เช่น ร่วมงานจัดค่ายลูกเสือ และศูนย์ฝึกอบรมเยาวชน เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีการสร้างที่พักสำหรับแขกผู้ไปเยี่ยม (อรส. - นามแฝง : ๒๕๐๔ - ๑๐๗ - ๑๑๑)

พุทธศาสนิกชนพร้อมกับชีวิตในส่วนโมกข์พลารามยังคงดำเนินต่อไป และควบคู่ไปกับการงาน ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ให้ดีที่สุด เป็นการปฏิบัติธรรม และทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง" เพราะความไม่ยึดมั่นถือมั่น ในอนาคตจะเป็นอย่างไร พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจ ควรได้ติดตามสัจธรรมที่พึง ผู้คนควาได้ศึกษารวบรวมชีวประวัติและผลงานของท่านไว้ เพื่อให้เข้าใจพอที่จะได้เป็นพื้นฐานในการศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมของท่าน เพราะ "ชีวิตคือภาพในกระจกซึ่งส่องจากรวมกรรม"

พุทธทาสภิกขุ วัย ๓๐ ปี (๒๕๐๕)

"โลกที่ฉันได้ ความสำเร็จในชีวิตนี้ให้เป็นประโยชน์"
พุทธทาสภิกขุ วัยอายุครบ ๗๖ ปี บริบูรณ์ (๒๕๒๑)
(น. แสง - ชูโต ถ่ายภาพ)

กรรมนี้วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ

กรรมกับอนัตตาทักกันหรือไม่ ?

กรรมตามหลักพระพุทธศาสนา

กรรมเหนือกรรม

กลัวสิ่งที่ไม่เห็นและความเชื่อ

การกลับมาแห่งศีลธรรม

การเกิดใหม่ที่น่ากลัว

การแก้ปัญหาที่ไม่ถูกจุด

การทำงานคือการปฏิบัติธรรม

การต่อต้านแก้ไขความวิปริตของโลก

การทำงานคือการปฏิบัติธรรม

การทำงานควยจิตว่างเพื่อสังคม

การทำงานทุกชนิดควยจิตว่าง

การทำงานที่ดี

การทำงานที่มีอมตะเป็นผล

การทำงานสามแบบ

การบวชคือการฝึกกระทำเพื่อผู้อื่น

การบวชคืออะไร ? สำคัญไฉน ?

การบวชที่คนยังไม่รู้จัก

การบวชพระพุทธศาสนา

การปกครองเผด็จการระบบสังคมนิยมตามหลักแห่งพุทธศาสนา

การปฏิบัติธรรมนั้นคืออะไร ?

การมองสิ่งทั้งปวงในคามิน

การเมืองชนิตที่ช่วยโลกได้

การรับใช้ผู้อื่นทำให้โลกสันติ

การเล่นชั้นตัวเองในชีวิตประจำวัน

การศึกษาคืออะไร ?

การศึกษาชนิดที่นำโลกไปสู่ความพินาศ

การศึกษาชนิดที่ไม่เล่นชั้นตัวรอง

การศึกษาที่มีอันตราย

การศึกษาที่ส่งเสริมสุขภาพจิตอย่างสัปดาห์

การศึกษาเพื่อเข้าถึงชีวิตนิรันดร์

การศึกษาเพื่อสันติสุข

การสร้างเสริมจริยธรรมแก่เด็กวัยรุ่น

การให้ทานที่ไม่เสียเงินแล้วยังได้นิพพาน

การไหว้ที่คล้ายอารยชนหรือพิธีกรรม

กิจจำเป็นก่อนภาวนา

กุศลลบลบุญ

เกิดมาทำไม

เกิดมาทำไม ? (ตอน ๑ - ๕)

เกิดมาเป็นคนทำไมและเจียดส่วนเกินเพื่อสังคม

เกิดมาเพื่อเล่นชั้นตัวเอง

เกิดมาแล้วควรทำอะไร ?

เกิดมาแล้วควรทำอะไรและมีศาสนาทำไม

เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า

เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม

แก่นพุทธศาสนา

แก่นพุทธศาสนา

ขอกรวดรามาเกี่ยวกับหลักพระพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ

ขออีกสำหรับศีลขอหนึ่ง

ขาราชการคืออะไร ?

ชุมนุมพญจากพระโอรส

เขียนจากฉบับไป

คนตายแล้วมีวิญญาณเหลืออยู่หรือไม่

คนที่ม่โอกาสเสียสละ เป็นผู้มีโชค

คนที่ม่โอกาสเสียสละ เป็นผู้มีโชคและมีไหมสามแบบ

จนถึงธรรม — ธรรมถึงคน

คนเราปฏิบัติธรรมไม่สำเร็จเพราะอะไร ?

กิริสธรรม — พุทธธรรม

กรรมมังสวิรัต (กินเจ ?) หรือข้อคิดสำหรับศีลข้อหนึ่ง

ความเกิดความตายไม่มีและวิธีทำให้ไม่เกิดไม่ตาย

ความเกิดที่คนไม่รู้จัก

ความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา

ความงมงาย

ความจริงที่ถูกลองข้าม

ความจริงที่ถูกลองข้าม และหน้าที่ต่อโลก

ความเจ็บไขมาตักเตือนให้ฉลาด

ความล้มไม่เหลือ ความตายไม่มี

ความตายไม่มี

ความตายไม่มีจิตว่างไถ่อย่างไร ?

ความเป็นเจ้าโลก

ความล้มของสิ่งที่เรียกว่าชีวิต

ความว่าง — จิตว่าง

"ความว่าง" ตามหลักพุทธศาสนา

"ความว่าง" ธรรมรักษาโรคประสาท

ความสุขของฆราวาส

ความสุขที่เป็นสิ่งไม่คงลงทุนซื้อ

ความสุขแต่มีอยู่แต่ในงาน

คายนครมนูญ

คำบรรยายหลักพุทธศาสนา

คำบรรยายขอบรมพระธรรมทูต

คำสอนของชาวโป

คำสอนแบบวช (บอกนักรบ) เล่ม ๑

คำสอนแบบวช (บอกนักรบ) เล่ม ๒

คำสอนแบบวชพรราชาเกีย

คำอธิบายภาพปริศนาธรรมไทย ชุกกายนกร

กฤษณะชวบ

กฤษณะชวบ

กฤษณะชวบสกลุบาตีกา สวณนคท้าวไตรเซา - เบ็น (แปล) ภาค ๑-๒

เคล็ดทลายอุปสรรค

เคล็ดลับในการครองชีวิต

เคล็ดสู่อิสร

ใครเป็นเจ้าโลก

ฆราวาสกับไสยศาสตร์

ฆราวาสคืออะไร ?

ฆราวาสที่เพ - ณะ คืออย่างไร

ฆราวาสธรรม

งานธรรมทูตก็องงานปราบผี

งานปราบผี

จดหมายจากสวนโมกข์ (เขียนมา - ตอบไป)

จิต - กิเลส - สังสารวัฏฏ์ คืออะไร ?

จิตคืออะไร

จิตเกินวาง

จิตที่คิดจะให้มันสบายกว่าจิตที่คิดจะเอา เพราะมีผู้ขาดแคลน -
 - เราจึงมีโอกาสไถ่บุญ
 จิตประภัสสร จิตเกษมแท้ จิตว่าง เหมือนกันหรืออย่างไร
 จิตว่าง
 จิตว่าง - จิตนูน
 จิตว่างไถ่อย่างไร
 จิตว่างไม่มีในพระไตรปิฎกหรือ ?
 จิตว่างและสิ่งที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่
 จุกมุงหมายของการบวช
 จุกมุงหมายของการบวชที่ถูกคอง
 จุกหมายของการศึกษา
 เจ็บส่วนเกินกับไฟไหม้โลก
 โจรปล้นธรรมชาติ
 ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา
 ชนะดวงจันทร์หรือชนะคนก็
 ชาติก่อน - ชาตินี้ - ชาติหน้า และกลัวสิ่งที่มองไม่เห็น
 ชีวิตของนักเผยแผ่
 ชีวิตต้องเต็มกายถวายสองตัว
 ขบชีวิตในยามตกอับ
 ขุนมขોકิอิสระ
 ขุนมเทศนา เล่ม ๑
 ขุนมเทศนา เล่ม ๒
 ขุนม ขรรจบรยายเรื่องจิตว่าง
 ขุนมบทประพันธ์ของ "สิริวิลาส"
 ขุนมปรากฏกาชุกพุทธธรรม
 ขุนมเรื่องยาว (บทนิพนธ์ของพุทธทาสภิกขุ)

ชุมนุมเรื่องสั้นของพุทธศาสนิกชน

ชุมนุมอภิสิทธิ์ชิตกาลสจน

กวางคัทเพนธรรม

กวางประทีปแห่งชีวิต

ดอกสร้อยแสงธรรม ๒๔ ฉากชีวิต

ดับไม่เหลือ

เค็ก ๆ เกิดมาทำไม ?

กัฏฐ - ของกู (พุทธปรัชญาโดยใจความหรือหลักพุทธศาสนา
สำหรับนักศึกษาผู้นิยมนิเวศน์ไว้มาก่อน)

การรอยพระอรหันต์ เล่ม ๑

การรอยพระอรหันต์ เล่ม ๒

ตายแล้วเกิดอีกหรือไม่

คำราญพระภิกษุ (จากหนังสือชุมนุมทรัพย์จากพระโอรส)

ตุลาการวิเวรรบ (หลักพระพุทธศาสนาชุด ๑, ๒)

เตกนิพนธ์ธรรม

ถอนความยึดมั่นถือมั่นตามหลักพุทธศาสนา

ถ่ายทอดธรรมกายภาพ จากจิต - สติจิต

ถือศาสนาแต่ไม่ถึงธรรม

ทัศนาวจร

ทางเดินของชีวิต

"ทาง" ตามหลักพุทธศาสนา

ทางรอดของพุทธบริษัท

ทางรอด ๕ ประการ

ทางสายกลาง

ทางสายกลางและมรรคผลนิพพานในชีวิตประจำวัน

ทางสายเถียวที่ทุกคนต้องเดิน

ท่านพุทธทาสแนะแนวคำตอบข้อถามเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมบางเรื่อง
ทำงานควยจิกรางเพื่อสังคม

ทำบุญสามแบบ

ทำบุญสามแบบและสิ่งทำให้ลามก

ทำบุญอย่างไรจึงจะไ้บุญ

ทำลายกวาพบเห็นแก่ตัวถือการเลื่อนขั้นตัวเอง

ทำอย่างไรกับปัญหาตายเกิด

ทำอย่างไรคุณพระจึงจะคุ้มครอง

ทำอย่างไรจึงจะพนกรรม

ทำอย่างไรจึงจะเวียนดี

ทิวดีคืออะไร ?

ทิศทางที่ฆราวาสจะต้องเกินไป

ผู้
พึ่งของคน

ทุกข์กับทุกข์ทนถา

เทคนิคแห่งความเป็นมนุษย์

เทศนาและโอวาท

ธรรมกถาบางเรื่อง (วิธีบรรเทาทุกข์)

ธรรมกถาพิเศษ เรื่องสิ่งที่ยังไม่อาจเข้าใจกันได้ (สิ่งที่ยังเข้าใจ
ผิดกันอยู่)

ธรรมกับนักศึกษา

ธรรมกำมือเดียวที่จำเป็นสำหรับทุกคน

"ธรรม" คำเดียวในหลักพุทธศาสนา

ธรรมคือทุกสิ่งที่มีจำเป็นสำหรับมนุษย์

ธรรมที่สิ้น

ธรรมบรรยายมหาวิทยาลัย เล่ม ๑

ธรรมบรรยายมหาวิทยาลัย เล่ม ๒

ธรรมบรรยายเรื่อง "ธรรมะในฐานะเครื่องบำรุงทุกข์"

ธรรมปาโมกข์ เล่ม ๑

ธรรมศาสตร์

ธรรมพหุพยัคฆา

ธรรมะกับโลกจะไปด้วยกันได้หรือไม่

ธรรมะชั้น ก ข ก กา

ธรรมะคือโอศติ

ธรรมะคืออะไร

ธรรมะคุ้มครองโลก

ธรรมะคือชีวิต

ธรรมะที่ใคร่ครวญไม่ได้

ธรรมะที่ลานอโศก

ธรรมะในฐานะเครื่องบำรุงทุกข์

ธรรมะในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคนสร้างชาติ และสร้างโลก

ธรรมะในฐานะระบบการดำเนินชีวิต

ธรรมะในฐานะสร้างตัว

ธรรมะในฐานะสร้างตัว และพุทธบริษัทกับทรัพย์สินสมบัติ

ธรรมะปราบผีในชั่วขาราชการและนักการเมือง

ธรรมะล่ออายุ

ธรรมะสำคัญระหว่างพุทธศาสนากับคึกฤทธิ์

ธรรมะแหวกแนว

ธรรมนิมิตสังคมนิยมแบบเผด็จการ

วัชชัยอนุสรณ์ (คำบรรยายหลักธรรมในพุทธศาสนาครั้งที่ ๑ - ๓)

นรก - ประชาธิปไตย

นั่งสนทนาเกี่ยวกับสวนโมกข์

นายแพทย์โลกบุชา

นำสำหรับกับไฟในชีวิต

นิทานภาพลวงน

นิพพาน

นิพพานที่นี้ เกี่ยวกับการนิพพานต่อตายแล้ว

นิพพานพ้นสมัยไปแล้วหรือ

แนะแนวคำตอบขอถามพุทธธรรมบางเรื่อง

แนวการปฏิบัติธรรมในส่วนโมกข

แนวสังเขปโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน

ในวัฏสงสารมีนิพพาน

บทความประจำวันเพ็ญ "อาสาฬหปุณณมีกถา"

บทความสั้น ๆ บางตอน

บทกวีกรแปล (บทสวดแปล ท้าวศรี เจ้า - เย็น)

บรมธรรม

บรรยายขอบรมลูกเสือและผู้บังคับบัญชาลูกเสือ

บวชสามเณร

บานบุญ - บัสดรรค

บางเรื่องของสวนโมกข

บุชา กา จะทำอะไรก็ได้

ปัจจุสมุปบาทคืออะไร ?

ปัจจุสมุปบาทจากพระโฆษ

ปัจจุสมุปบาทในชีวิตประจำวัน

ปฏิบัติปฏิบัติธรรม

ปณิธานวันล่ออายุ (ปี ๒๕๑๓)

ปมเรื่อง

ปรมาตตสภาวะธรรม

ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม

ประมุขคิเพื่อผาคักเ็นอรายในางการของพุทธศาสนา

ประณีปพุทธศาสตร์

ประโยชนของการบรรดธรรม

ประสูติ ตรัสรู้ ปรีนิพพาน เป็นวันเดียวกันแหรื่อ ?

ปรารภชีวิต เมื่อ ๖๐ ปี (ชุดทำบุญล่ออายุ เลม ๑)

ปรารภธรรมชุดล่ออายุ เลม ๑ - ปรารภถึงชีวิต

ปรารภธรรมชุดล่ออายุ เลม ๓ - เลื่อนชั้นตัวเอง

ปรีศนาธรรม (๒๕ ขอลิก)

ปรีศนาธรรมไทย (คาอธบายภาพ ปรีศนาธรรมไทย)

ปรีศนาธรรมแบบธยานะ

ปลอยเตว็นล่ออายุ (ปี ๒๕๑๔)

ปัจเจกเวกของปาฐะ และธรรมจักกัปปวัตถสูตร

พื้นนุษย์แต่ยังเด็ก

ปัญหาเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้า

ปัญหาที่ทุกคนควรร่วมมาขบคิด

ปาฐกถาธรรมทางสถานีวิทย์กระจายเสียงแห่งประเทศไทย -

-และคำบรรยายธรรมเมื่อธรรมครองโลก

ปีใหม่สามแบบ

เป็นอยู่ชอบ โลกไม่วางจากพระอรหันต์

เป็นอยู่ควยจิตว่าง

ผีมีจริงหรือไม่

ผีหัวเราะมนุษย์

ผู้ไ้มีโอกาสเสียสละเป็นคนโศกคิและปีใหม่สามแบบ

พระบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร (แปล)

พระพุทธคุณ

พระพุทธเจ้าชนิดที่อาจอยู่กับเราได้ตลอดเวลา และนิพพานที่นี้ -
-เดี๋ยวนี้ ก็นิพพานต่อตายแล้ว

พระพุทธเจ้าที่อยู่กับเรา

พระพุทธเจ้ามีอุดมคติเป็นสังคมนิยม

พระพุทธศาสนาช่วยเราได้อย่างไร

พระพุทธศาสนาทั่วแท้

พุทธศาสนานี้ (แปล)

พุทธจริยา

พุทธศาสนาทบปัญหา

พุทธศาสนิกชนกับสวนโมกข์ (สิบปีในสวนโมกข์)

พุทธบริษัทกับทรัพย์สินสมบัติ

พุทธประวัติจากพระโอษฐ์

พุทธประวัติปริเฉทที่ ๑

พุทธประวัติสำหรับนักศึกษา

พุทธประวัติสำหรับยุวชน

พุทธปรัชญาโดยใจความ (ตัวกู - ของกู)

พุทธศาสนากับสังคม

พุทธศาสนาตามนิกาย

พุทธศาสนาทั่วแท้

พุทธจริยธรรม (รวมธรรมะครู)

เพราะมีบุคคลแคสเราจึงมีโอกาสดำเนินบุญ

แพร่ธรรมอย่างมีหลักการ

โพชนกของยุวชน

ภัยของพุทธศาสนา

ภาษาคน - ภาษาธรรม

ภาษาธรรมต่างกับภาษาคน

ภาพชีวิตปรีชาธรรมและเด็ก ๆ เกิดมาทำไม ?

ภาพชุดความจริง

ภาพพุทธประวัติจากหินสลัก

ภิกษุณีศีล

ภูเขาสองแห่งวิสุทธิธรรม

ภูตผีปีศาจในตัวคนในตัวข้าราชการในตัวนักการเมือง

มโนษย์ของพระเจ้ากับคนของกิเลส

มโนษย์ศูนย์

มรรคผลนิพพานในชีวิตประจำวัน

มหาวิทยาลัยชีวิต

มหาวิทยาลัยในตัวคน

มหิทธธรรม

มัลลิกเทศทางวิญญาน

มาดอยหลังเขาคสองกันเกิด

มองโลกด้วยชีวิตสัมมาทิฐิ

มองโลก — มองชีวิต

เมตตามหานิยม

โมกขธรรมประยุกต์

ไม่เข้าใจศาสนาเพราะไม่รู้ภาษาธรรม

ไม่มีศาสนา

ยกจิตเหนือวัตถุ

ยิ่งพัฒนาวัตถุยิ่งทางไกลสันติภาพ

ยูโคทางวิญญานหรือยาขงค์เค็ดษาดสำหรับจิตที่โง่ให้

รบกันพลาญแลกธรรมกันพลาญ

รมไม่ — ขายคา

รวมข้อปฏิบัติจากหนังสือพุทธประวัติจากพระโอบนุ

รวมปาฐกถาของพระราชาธิบดี

รวมปาฐกถาแสดง ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ระคมธรรม

ระบบการ เมือง ชนิดสร้างปัญหา

ระบบใช้ชีวิตที่สมบูรณ์แบบ

ระวังวางอันธพาล

เราปฏิบัติธรรมไม่สำเร็จเพราะอะไร ?

เราเป็นไกร

เรามากินเวลากันเถิด

เรียนพุทธศาสนาใน ๑๕ นาที

เรียนลัทธิพุทธศาสนา

เรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม

เรื่องเกี่ยวกับความขี้ทกข

ลักษณะที่น่าอัศจรรย์บางประการของพุทธศาสนาอย่างเถรวาท

สังกาวตารสูตร

ลัทธิวาทเคียวถึง

โลกชาติแม่เพราะการศึกษา

โลกนี้ยิ่งฉลาดยิ่งโง่

โลกพญาคัมภีร์สัญญาใดอย่างไร

โลกยุคเทวศาครอง

โลกรอดได้เพราะเบ็ดการโยยธรรม

โลกอาจรอดได้ แม่เพราะกตัญญูภคเวที

เลี้ยงพระอย่างไรจึงจะไพบูลย์

เตือนชั้นตัวเองในชีวิตนี้

วัดขึ้นกันโรคมะ

วันวิสาขบูชาในทัศนะของปัญญาชน

วางตามหลักพุทธศาสนา

วางอันธพาล

วิชาที่บอกว่าอะไร เป็นอะไร

วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม

วิถีแห่งการบรรเทาทุกข์

วิถีการบรรลุมรรคกับทุกข์

วิถีแก้ปัญหาการฉวยคว้า

วิธีชนะความตาย

วิถีเดินทางลึก

วิธีปฏิบัติธรรมทางลึก

วิธีปฏิบัติศาสนาและศีลธรรม

วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา เล่ม ๑

วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา เล่ม ๒

วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา เล่ม ๓

วิธีระงับกับทุกข์

วิธีเล่นคนเดียว

วิธีศึกษาพุทธศาสนา

วิวาทะในเรื่อง "จิตว่าง"

ศักรทกาลีเทศนา (เล่ม ๑)

ศาสนา คือ โรงพยาบาลของโลก ธรรมะ คือ ใส่สดสำหรับโลก

ศาสนา คืออะไร ?

ศาสนาและจริยธรรมสากล

ศาสนาสำหรับปัญญาชน

ศิลปะการดำเนินชีวิต (เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม)

ศิลปะไฝ่สันติภาพ ชนิดเชือกถ่อ

ศิลปะแห่งการครองชีวิต

ศีลธรรมกับมนุษยโลก

ศึกษาตัวชีวิตคือการเลื่อนขั้นตัวเอง

ศึกษาธรรมอย่างถูกต้องวิธี (ธรรมวิภาคนอกภูมิ)

ศึกษาพุทธธรรม

สนทนาเกี่ยวกับสวนโมกข

สมาธิ วิปัสสนา ตามธรรมชาติ

สมุทภาพริศนาธรรมไทย

สวรรคของยุวชน

สวรรคนั้นแหละคือนรก

สอนพุทธศาสนาตามทางคัมภีร์ไบเบิล

สะสางปัญหาชีวิตในวันปีใหม่

สังคมนิยมชนิดที่ช่วยโลกได้

สังคมบาป

สังสารวัฏฏ์นั้นคืออะไร

สันตสัสตัตถธรรม (หลักตามรู้สำหรับทศสัณขธรรม)

สาระธรรม

สิ่งที่เข้าใจผิดกันอยู่

สิ่งที่ชาวโลกขาดแคลน

"สิ่งที่ผิดพลาด" ตามหลักพุทธศาสนา

สิ่งที่ผิดพลาดที่มนุษย์จะพึงได้

สิ่งที่ทำให้ชีวิตของนักศึกษาไร้ความหมาย

สิ่งที่ทำให้ลามก

สิ่งที่ผิดพลาดถือเอาเป็นครู

สิ่งที่เรายังเข้าใจกันไม่ได้

สิ่งที่เรายังสนใจกันน้อยไป

สิ่งที่อาจเข้าใจเขา

สิบปีในสวนโมกข์ (พุทธศาสนิกกับสวนโมกข์)

สำนักชดชกถา หรือ พุทธบริษัทกับไสยศาสตร์

สิ่งที่ช่วยได้

สัญญาตา — จิตว่าง — จิตเดิมแท้

สัญญาตาปริหารส เลม ๑

สัญญาตาปริหารส เลม ๒

สัญญาตาปริทัศน์

สัจจิตว่าง

สูตรของเว่ยหลาง

เสียงจากธารน้ำไหล

เสียงตะโกนจากธรรมชาติ

ส่วนคนตพืเศษสำหรับพระภิกษุและสามเณร

สวนโมกข์ - ไชยา

ส่วนอนุชม

ส่วนสำคัญของพระพุทธรูปศาสนาที่ทุกคนควรรู้

หนังสือพิมพ์กอบุณันคาลโลก

หน้าที่ต่อโลก

หน้าที่ที่ทุกคนหลบหลีกไม่ได้

เหนือกรรมคือตัวแท้ของพุทธศาสนา

เหนือกรรมคือเหนือโลก

เหนือวิทยาศาสตร์

หลักธรรมที่ฝังใจลึก

หลักธรรมที่แสดงกาวามว่าง

หลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา

หลักธรรมสำหรับนักศึกษา

หลักธรรมสำหรับนักศึกษาและวิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับทานบริจาค

หลักปฏิบัติที่สำคัญในพุทธศาสนา

หลักปฏิบัติให้จิตว่าง

หลักพระพุทธานุศาสน์

หลักพระพุทธานุศาสน์และธรรมบรรยายพิเศษ เล่ม ๑

หลักพระพุทธานุศาสน์และธรรมบรรยายพิเศษ เล่ม ๒

หลักพุทธธรรม

หลักพุทธศาสนา

หัวข้อธรรมในท่ากลอนกับภาพชุดเกิดมาทำไม ?

หัวใจพระพุทธานุศาสน์

หากกอบกู้มนัสเข้ามาหาพุทธศาสนาก็ยังอยู่ได้

เหตุที่ทำให้ชาวพุทธไม่เข้าใจหลักพุทธศาสนา

อดีต ปัจจุบัน และอนาคตของพุทธศาสนาในประเทศไทย

อบรมพระธรรมทูต เล่ม ๑

อบรมพระธรรมทูต เล่ม ๒

อภิธรรมคืออะไร ?

อริยศีลธรรม

อริยสัจจากพระโอษฐ์

อะไรถูกอะไรผิด

อานาปานสติ (ฉบับสมบูรณ์)

อานาปานสติ (๓ เล่ม)

อานาปานสติภาวนาสำหรับนิสิต

อาหารของดวงใจและธรรมกับเรา

อาหารใจและความคับไม่เหลือ

ฉันทปัจจัยตาธรรม (ธรรมอันเป็นใจความของสิ่งทั้งปวง)

ฉันทปัจจัยตาพุทธวัจนะที่ถูกมองข้าม

อุคคคติแกปัญหาใดทุกชนิด

อุคคคติแกปัญหาใดทุกเวลา

อุปัทหุปสมกถา หรือ หนทางถึงความเลวร้ายแห่งยุคปัจจุบัน

อุปสรรคของการเข้าถึงธรรม

อุปสรรคของการเลื่อนขั้นตัวเอง

อุปสรรคที่มีอยู่ในคำพูด

อุปสรรคแห่งการเข้าใจธรรมะ

อุปสรรคแห่งการเผยแพร่ธรรม

โอวาทแก่ศิษย์หนุ่ม

โอวาททานพุทธทาส

โอสาเรตัพพธรรม (หลักปฏิบัติสำหรับหญิงสู่ธรรม)

Anāpānāsati (อานาปานสติ)

Another Kind of Birth (การเกิดที่เรายังไม่รู้จัก)

Buddhadharma for Students (หลักธรรมสำหรับนักศึกษา)

Christianity And Buddhism (คริสต์ธรรม -- พุทธธรรม)

Dharma _ The World Savior

Exchanging Dharma While Fighting (รบกันเพื่อกลางแลก
ธรรมกันเพื่อกลาง)

Hand Book For Mankind (คู่มือมนุษย์)

In Samsara Exists Nibbāna (ในวัฏสงสารมีนิพพาน)

No Religion (ไม่มีศาสนา)

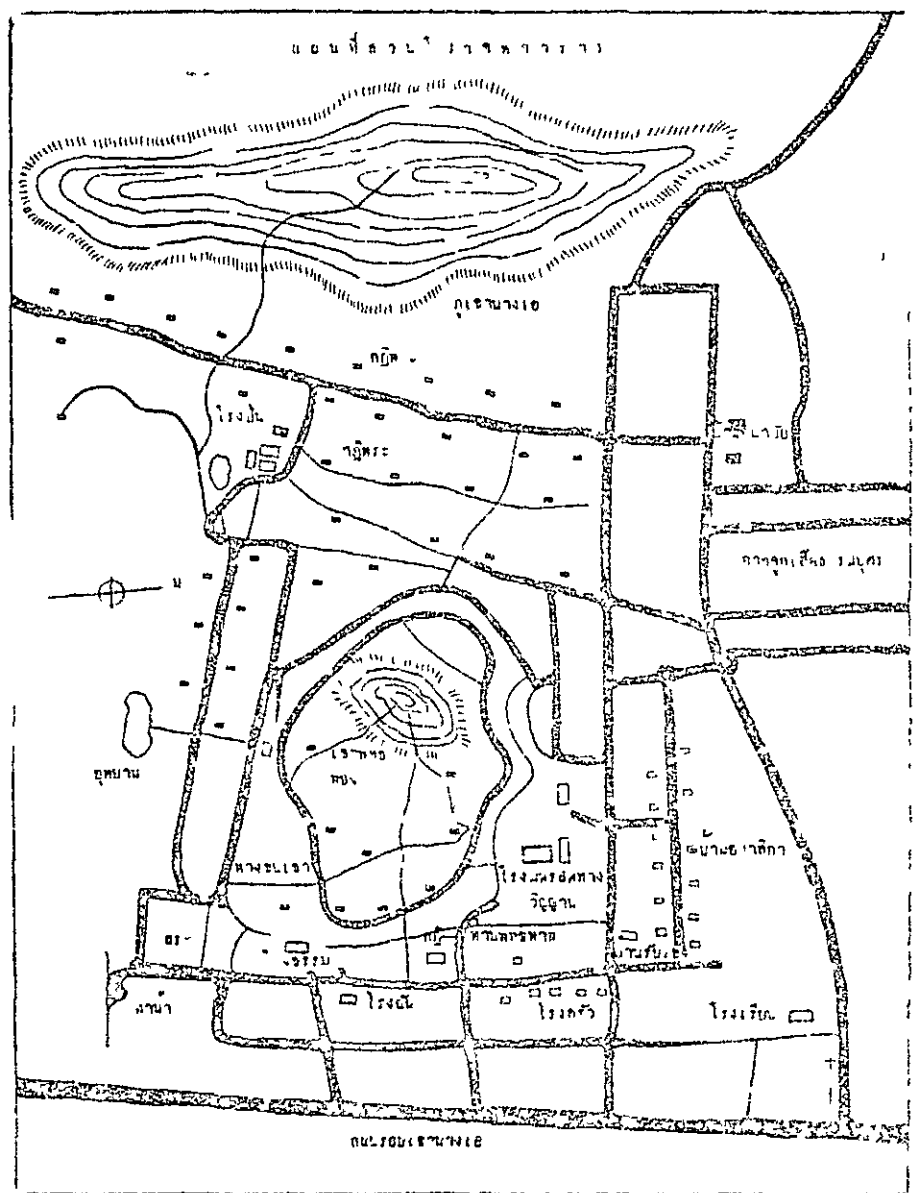
Teaching Dhamma By Pictures (ภาพปริศนาธรรมไทย
ชุดกายนกร)

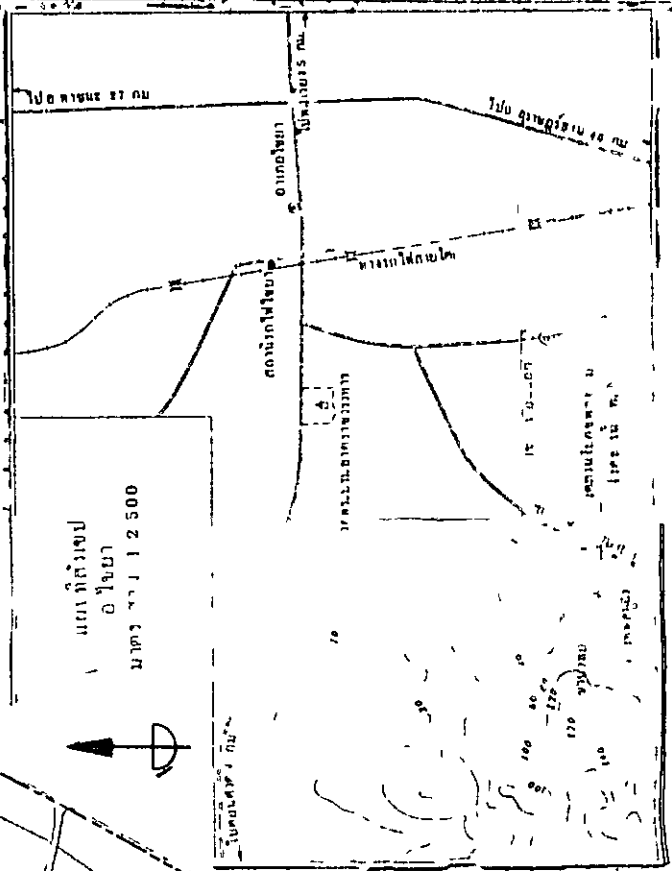
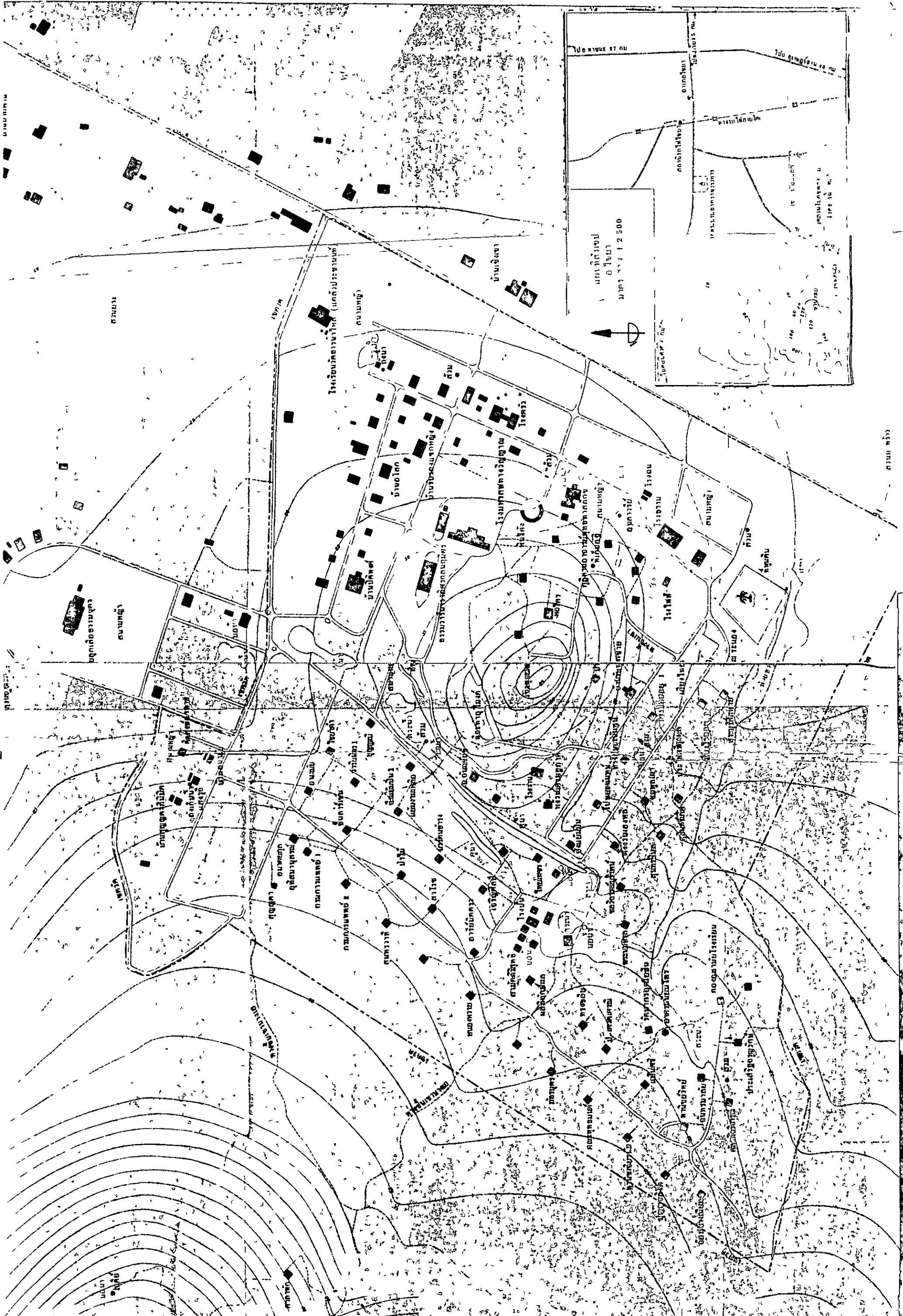
The Right Approach To Dhamma

Why were we born ? (เกิดมาทำไม ?)

Towards Buddha-Dhamma (วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม)

Two Kinds of Language (ภาษาคน - ภาษาธรรม)

กรมแผนที่